

विषयगत सूची क्रम

१. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१
२. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२
३. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-३
४. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१
५. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-२
६. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३
७. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
८. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-२
९. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-३
१०. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-१
११. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-२
१२. बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-३
१३. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१
१४. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-२
१५. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-१
१६. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-२
१७. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-३
१८. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-४
१९. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-५
२०. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-६
२१. बुद्धकालीन श्राविका-चरित भाग-१
२२. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१
२३. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-२
२४. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-३
२५. बुद्धकालीन प्रेतकथा
२६. बुद्धकालीन विमानकथा
२७. अनुरुद्ध स्थविर, सम्राट अशोक, बुद्धशासनको सङ्क्षेप इतिहास र गृही-विनय

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रह

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश Nepali Encyclopedia of Buddha's Time - VII

विषयगत : बुद्धकालीन राजपरिवार (भाग-१)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशक

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

....प्रस्तुत संग्रह राजनीतिर भन्दा पनि परम्परावादी धर्मलाई संशोधन गरी समाजको हित र भलो चिन्ताउनेतिर उन्मुख भएको देखिन्छ ।

....यहा दर्शनपक्षलाई भन्दा आचारपक्षतिर विशेष जोड दिइएको छ । यही कुराको सार प्रस्तुत ग्रन्थले देखाइ दिएको छ । त्यस्तै कर्म (काम) र ज्ञानमध्ये कर्मलाई प्रमुख स्थान दिइएको छ र अनुमान प्रमाणको आधारमा समाजलाई नअल्मल्याई प्रत्यक्षप्रमाण (बुद्धिद्वारा) रूपी मूल सडकमा पुग्न सक्ने धर्म तथा उपदेशको चर्मा लगाइ दिएको छ । यिनै कुराहरूको फोटो यस संग्रहले खिचिदिएको छ । ....अपकारको बदला उपकार, घृणाको बदला प्रेमको उपदेश दिने बुद्धले- “कुनै पनि व्यक्ति अज्ञानतावश मेरो निन्दा गर्दछ भने म उसलाई प्रेम गर्दछु, ऊ जति मेरो कुभलोको निमित्त अग्रसर हुन्छ त्यति नै उसको भलाईको निमित्त प्रयत्न गर्दछु” यसबाट के प्रत्यक्ष हुन्छ भने- संसारका दुराग्रह नगर्ने महात्माहरूमध्ये गौतम बुद्धलाई नै प्रमुख स्थानमा राख्न सकिन्छ र आफ्नो व्यक्तित्वको आधारमा धर्मप्रचार गर्ने कुरालाई निरर्थक मान्नेमा पनि । विनोदप्रियताको आधारमा पनि अरू महापुरुषहरू भन्दा माथि नै राख्न सकिने कुरालाई प्रस्तुत संग्रह भित्रकै कथनोपकथनले पुष्ट्याइ गरेको छ । त्यसैले बुद्धलाई व्यावहारिक पहिलो गुरु मान्न सकिन्छ ।

.....जुन शब्दमा आउदैन उसको चर्चा छोड, जुन बुद्धिले ग्रहण गर्न सक्तैन त्यसमा लाग्नु व्यर्थ हो । ....यो नै बुद्धको दृष्टिकोणको सार हो । यसैमा बौद्ध संस्कृति, परम्परा, दर्शन, साहित्य, राजनीतिको महल खडा भएको छ । जसको भ्यालबाट चिहाउदा धर्मका यस्ता व्यावहारिक नेता मानिसहरूले सौभाग्यले मात्र पाउन सक्तछन् भन्ने कुराको प्रतिध्वनि भएको सुनिन्छ । यही कुरालाई परिक्रमा गर्दै प्रस्तुत ग्रन्थ नेपाली साहित्यको माध्यमद्वारा हाम्रो अगाडि चिनिन आएको छ ।

- वटुकृष्ण “भूषण”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको सक्षिप्त परिचय

आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको जन्म वि.सं. १९७५ पौषमा लुम्बिनी अञ्चल पाल्पा, तानसेन, भिमसेन टोलको एक शाक्यकुलमा भएको हो। वि.सं. १९९२ मा भारतको कुशीनगरमा वहाले ऊ. चन्द्रमणी महास्थविरसाग प्रव्रज्यात्व ग्रहण गर्नुभएको हो। वि.सं. १९९३ मा धर्मप्रचारार्थ भोजपुर जानुहुदा वहा जेलमा पनि पर्नुभयो। जेलबाट मुक्त भएपछि बुद्धधर्म अध्ययनको निमित्त वहा बर्मा र श्रीलंका जानुभयो।

सन् १९४० जनवरी २५ का दिन वहाले श्रीलंकामा श्री पैलेने वज्रज्ञान महानायक महास्थविरको आचार्यत्वमा उपसम्पदा (पूर्ण भिक्षुत्व) पाउनु भएको हो। सन् १९४२ को अन्त्यतिर वहा काठमाडौं आउनु भई नेपालमा बुद्धधर्म प्रचार गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुभयो।

सन् १९५० मा श्रीलंकामा भएको प्रथम विश्व बौद्ध सम्मेलनमा नेपालको नेतृत्व गर्नुका साथै धेरै अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनहरू लगायत अनेक शान्ति सम्मेलनहरूमा पनि वहाले नेतृत्व गर्दै आउनु भएको छ। यूरोप, अमेरिका, स्क्याण्डिनेविया र दक्षिणपूर्वी एशियाका अनेक मुलुकहरूका साथै रुस, चीन, मंगोलिया आदि अनेक साम्यवादी देशहरूमा भ्रमण गर्नुभएको छ।

सन् १९५१ मा वहाले “अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ”, सन् १९५२ मा स्वयम्भूस्थित “आनन्दकुटी विद्यापीठ” र सन् १९७३ मा “आनन्दकुटी विहार गुठी” को स्थापना गर्नुभएको हो।

सन् १९७६ मा वहालाई श्रीलंकाका बुद्धिष्ट एकेडेमी अफ सिलोनले “साहित्य चक्रवर्ती” र सन् १९७९ मा भारतको नालन्द पालि महाविद्यालयले “विद्यावारिधी” उपाधि प्रदान गरिएको छ।

सन् १९८४ मा श्रीलंकाका स्याम, अमर तथा रामाञ्ज निकायहरूले संयुक्त रूपमा वहालाई “महानायक” भन्ने श्रेष्ठपदबाट विभूषित गरेका थिए भने “त्रिपिटक विशारद”, “त्रिपिटक विशारद शासक जोतक” तथा “सिरिधम्मरक्खितवंसालंकार धम्मकित्तिसिरि” भन्ने जस्ता पदवीहरूबाट पनि वहा विभूषित हुनुहुन्छ।

वहाले नेपालभाषा, नेपाली र अंग्रेजीमा गरी ६ दर्जन बढी पुस्तकहरू लेख्नु भएका थिए र वहाको निधन वि.सं. २०४७ भाद्र ५ गते भएको थियो।

वीर-पूर्ण स्मृति ग्रन्थमाला : ३२

७

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
Nepali Encyclopedia of Buddha's Time
Volume - VII

विषयागत : बुद्धकालीन राजपरिवार (भाग-१)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशन प्रमुख

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

प्रकाशक परिवार

अशोकरत्न वज्राचार्य

अनूतरत्न वज्राचार्य

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

प्रकाशक : वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय
आवृत्ति : बु.सं. २५६२, ने.सं. ११३८,
वि.सं. २०७५, इ.सं. २०१८
© सर्वाधिकार : आनन्दकुटी विहार (संस्था)
स्वयम्भू, काठमाडौं
२७ वटा सेटको मूल्य : रु. १०,०००/-

प्रथम संस्करणको सङ्क्षिप्त इतिवृत्ति

ग्रन्थ : बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
प्रकाशक : आनन्दकुटी विहार गुठी
प्रकाशन मिति : बुद्धाब्द २५१५ (वि.सं. २०२९)
प्रथमावृत्ति : १००० प्रति
मुद्रक : नेपाल प्रेस
समर्पण : श्री ५ बीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव
प्रकाशकीय : तीर्थनारायण मानन्धर
Preface : Bhikkhu Amritananda
भूमिका : वटुकृष्ण “भूषण” एम. ए.
प्राक्कथन : भिक्षु अमृतानन्द

आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविर

जन्म : वि.सं. १९७५ पौष ५ (1918 Dec. 20)

दिवंगत : वि.सं. २०४७ भाद्र ५ (1990 Aug. 21)

आनन्द कुटी विहार

ANANDA KUTI VIHAR

Swayambhu, G.P.O. Box 3007, Kathmandu, Nepal

मिति : २०७५।६।१

शुभकामना सन्देश

अतिपूज्य गुरुवर दिवंगत डा. भिक्षु अमृतानन्द महानायक महास्थविरज्यूले दुई दशक लामो अथक प्रयासले नेपाली भाषामा सुरचित ...नेपाली बौद्ध साहित्य भण्डारलाई धनी बनाउादै आनन्दकुटी विहार (गुठी) संस्थाले प्रकाशनमा ल्याई बौद्ध साहित्यमा ज्ञानको भण्डारण गरी “बुद्धकालीन ग्रन्थमाला” को रूपमा आफ्नो कृतित्व छोडेर जानुभएकोमा उहाको उक्त अतुलनीय योगदानलाई कदर गर्दै अझ व्यापक बनाउनु पर्ने सुविचारसहित “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा पुनः प्रकाशनमा ल्याउन प्रकाशन प्रमुख श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्यबाट आनन्दकुटी विहारलाई अनुरोध भए बमोजिम यथास्थितिमा “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा ...बुद्धकालीन ग्रन्थमालालाई पुनः प्रकाशन गर्न दिने सहमति प्राप्त गरी हाल उक्त “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” प्रकाशनमा ल्याउन लागेकोमा म सहित सम्पूर्ण आनन्दकुटी विहार परिवारलाई धर्मप्रीतिको अनुभव भएको छ ।

उक्त महान् कार्यले बुद्ध जन्मभूमि नेपालमा बुद्ध शिक्षालाई मात्र नभई नेपाली बौद्ध साहित्यमा समेत ठूलो टेवा पुग्न गई नेपाल

र नेपालीको ज्ञानमा थप उचाइ थपिने छ । बुद्ध उपदेश संग्रहीत प्रमाणित ग्रन्थ ...त्रिपिटकलाई सहज रूपमा जान्न र अन्तर्गत तथ्यलाई बुझ्न पनि मार्गप्रशस्त गरिएको यस “बुद्धकालीन नेपाली बिश्वकोश” ले नेपाली प्रकाशन भण्डारमा बहुमूल्य निधिको रूपमा परिभाषित हुनेछ ।

अतः बहुमूल्य निधिलाई नेपाली र बिश्वसामु पुनः उजागार गरी यसको महत्वलाई प्रदर्शित गर्न लागेकोमा तपाईं सहित प्रकाशक परिवार साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

पुनः प्रकाशित यस “बुद्धकालीन नेपाली बिश्वकोश”ले सम्पूर्ण पाठकवर्गलाई ज्ञान लाभ होस्, जीवन सार्थक तुल्याउन सकोस् भन्ने कामनासहित प्रकाशन परिवारलाई पुनः सफलताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं

Dhamma.Digital

Dharmamurti,

भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविर
सदस्य सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख
आनन्दकुटी विहार (संस्था)

प्रकाशकीय

मानवसमाजलाई अज्ञानरूपी अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ डोच्याउने महामानव भगवान् बुद्धको शिक्षा संसारमा अतुलनीय रहेको छ । विश्वले उहाको योगदानको महत्त्व राम्ररी बुझेको छ ।

विश्वलाई हाम्रो मुलुकले दिन सक्ने एकमात्र विरल साधन भनेको मानवीय उत्कृष्ट ज्ञानको अमूल्य धरोहर खजाना - बुद्धशिक्षा : धम्म नै हो । विश्वका प्रमुख भाषामा यसको प्रचार हुनु आवश्यक छ । यी विशुद्ध निर्मल ज्ञान (प्रज्ञा) को प्रचार जति हुँदै जानेछ त्यति नै आदिमकालदेखिका मानवीय त्रास, पराधीनता र दास प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनगर्दै विद्यमान विकृति र विसङ्गतिजन्य कुसंस्कार र धर्मका नाममा रहेका अन्धभक्ति, पूजा कर्मकाण्ड आदि संस्कृतिको अन्त्य भई मानवीय विकास हुनेछ र भौतिक एवं आध्यात्मिक दुइटै क्षेत्रमा भरपूर विकास हुनेछ । साथै आफूमा सम्यकदृष्टि उत्पन्न हुनेछ । आजको युगमा भगवान् बुद्धको ज्ञानबेगर जीवन निरर्थक छ ।

अत्तदीप भव अर्थात् आफ्नो मालिक आफैँ बन । अर्को कोही छैन भनी आफूले आफैँलाई मुक्तिको उद्घोष गर्न सक्ने गरी त्यस्तो पवित्र सन्देश बोकी हामी विगत चार दशकदेखि निरन्तर यस क्षेत्रमा संलग्न छौं । यस वर्ष नेपालपुत्र भगवान् बुद्धको मूल वचन सङ्गृहीत पालि त्रिपिटकलाई देवनागरी लिपिमा प्रथमपल्ट प्रकाशन गर्नपूर्व हामीले पनि सबै नेपालीमा त्रिपिटक वाङ्मय सम्बन्धी केही ज्ञान बााड्न आवश्यकता ठहर्‍यायौं । यसकारण पहिलो प्राथमिकतामा पालि त्रिपिटक ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने पवित्र कामलाई स्थगित गरी प्रस्तुत ग्रन्थसेट निकाल्नमा लागेका हौं ।

बुद्धभूमि नेपालका निवासीहरूको हकमा यसरी धार्मिक दासताबाट मुक्त हुने बुद्धशिक्षा, बुद्धज्ञान र तत्सम्बन्धी अभ्यास हुनु बेस हो । बुद्धको ख्याति सर्वत्र लोकप्रिय छह तथापि त्यो हालसम्म

औपचारिकतामा मात्र सीमित छ । यहा मरेपछि स्वर्ग जान पाइने धर्म साधनका रूपमा तीव्र प्रचार भइरहेको पाइन्छ । उहाको उपदेश पालिभाषामा रहेको कारण यथार्थ सत्य कुरो बुझ्न हामीमा यथार्थ ज्ञानको अभाव छ भने सबैले बुझ्न सक्ने नेपालीमा यस्ता साधन उपलब्ध नहुनु पनि एउटा कारण हो । यही कुरो दृष्टिगत गरी आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविरको असाधारण बृहत कृतिलाई यसपालि विशेष प्राथमिकता दिई बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोशको नामाङ्कन गरी प्रकाशन गर्न लागेका हौ ।

बुद्धकालीन ग्रन्थका पूर्ववर्ती प्रकाशनगृह आनन्दकुटी विहार गुठीका अध्यक्ष श्रद्धेय भिक्षु मैत्री महास्थविरका सामु उपर्युक्त प्रस्ताव राख्यौ । उहालगायत गुठीबाट पनि हाम्रो प्रस्तावलाई स्वीकार गरी प्रकाशन गर्न हामीलाई अनुमति दिनुभयो । हामी अध्यक्षज्यूलगायत सकल सदस्यहरूप्रति हार्दिक आभारी छौ । यसका साथै, शुभेच्छा सन्देशको सम्बोधन गर्नु भएवापत विहार गुठीका सदस्य-सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविरज्यूप्रति पनि कृतज्ञ छौ ।

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरका पुस्तकलाई एक आदर्श ग्रन्थ मान्दै यसमा प्रयुक्त प्रस्तुती अर्थात् शैली, भाषा, अनुवाद, पाठ्यसामाग्री र अनुक्रमणीकालगायत कुनै कुरोमा पनि हेरफेर गर्न आवश्यक ठानेनौ । यसलाई स्वयानि□ गरी जस्ताको तस्तै प्रकाशन गर्ने योजना भएपनि पुस्तक छपाई गर्दागर्दै कुनै-कुनै बुद्धकालीन पुस्तकहरूको छपाईमा केही स्पष्ट नभएको कारण बीचमा आएको समस्या समाधान गर्न आनन्दकुटी विहारबाटै उपलब्ध सफ्ट कपीबाट काम चलाउन परेको छ । यसका लागि सम्बन्धित सबै मा हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछौ । प्रेससम्बन्धी दीपक र बिनोद दुई दाजुभाइको सहयोग सम्भक्तलायक छ । उहाहरूबाट यस किसिमको सहयोग प्राप्त नभएको भए पाठकवर्गले यति छिटो यस्तो बृहत् ग्रन्थ पढ्न पाउनु सम्भव थिएन ।

आफ्नो साधनामा लाग्न अनुकूल वातावरण मिलाई पारिवारीक सहयोग जुटाइदिने श्रीमती ज्ञानीशोभा शाक्य वज्राचार्यलाई धन्यवाद छ । स्नेही छोरी सुश्री मनिका वज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद छ, जसले पूरकगायत अन्य आवश्यक सहयोग जुटाइ दिइन् ।

विगत चार दशकदेखिको हाम्रो परिकल्पनामा सहभागी हुदै त्रिपिटक प्रकाशन गर्दै आएका भतिजा अशोकरत्न वज्राचार्यको संलग्नता स्मरणीय छ । हामी यहासम्म पुग्नमा उनका साथै दिवंगत दाजु पवित्रबहादुर वज्राचार्य र दिदीज्यू सुश्री हेरादेवी वज्राचार्यको उदार सहयोग उल्लेख्य छ । यसमा छोरा अनुरत्न वज्राचार्यले समेत साथ दिएकोमा ज्यादै हर्षित छौं । यसरी बृहत् योजनाको प्रकाशन कार्य हाम्रा आफ्नै साधन र स्रोतले गरेका छौं । हामीले कसैबाट वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति अथवा सङ्घसंस्था वा सरकारको सहयोग बेगर सम्पन्न गर्न लागेका छौं । यस्ता मूल ग्रन्थको प्रचार प्रसार कार्यमा पाठकवर्गको सहयोगको आशा गरेका छौं ।

अन्तमा, बुद्ध र बुद्धधर्मको ज्ञानको आधारमा मानवका रूपमा स्वतन्त्र रूपले ब्राह्मे कलाको बौद्ध संस्कृतिलाई सांघीपां रूपमा बुझ्न पाठकवर्गलाई यसबाट यथेष्ट सहयोग प्राप्त हुनेछ । विद्यार्थी, शिक्षक, शोधार्थी, जिज्ञासु, योजनाकार, देश-निर्माता, अभियन्ता, नेतालगायत बौद्धिक समुदायका लागि आफ्नो ज्ञानमा वृद्धि गर्न अद्वितीय साधन उपलब्ध हुनेछ । अन्तमा, धर्मप्रति आस्था र श्रद्धा भएका महानुभाव एवं विज्ञजनलाई पनि आ-आफ्ना धर्म र दर्शनसम्बन्धी चिन्तन, मनन र पूजनमा औपचारिकतामा मात्र सीमित नराखी बुद्धको यथार्थ मौलिक ज्ञान स्पर्श गर्दै मनुष्य जीवन सफल तुल्याउन यसबाट प्रेरणा प्राप्त होस् भनी शुभकामना टक्काछौं । साधु ।

प्रकाशक एवं प्रमुख योजनाकार
दुण्डबहादुर वज्राचार्य
अध्यक्ष, वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय

भूमिका

धार्मिक, सामाजिक, राजनैतिक, विषयवस्तुको साथै आचार संहिता तथा शान्ति सन्देशले भरिपूर्ण मागधि (पालि) वाङ्मयमा अङ्कित त्रिरत्नरूपि मुहानबाट प्रवाहित हुँदै प्रस्तुत अनुदित “बुद्धकालीन राजपरिवार” भाग-१, संग्रह-३ (तीन) को रूप लिएर नेपाली साहित्यको उद्यानलाई रसिलो बनाएको मात्र होइन मलिलो समेत पारिदिएको छ । साथै ‘बुद्धको उपदेश र आचरणले केवल बाटो मात्र देखाइदिन्छ— बाटो हिडने र लक्षित ठाउँमा पुग्नेकाम पथिकको हो’ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित सरल, सरस, रोचक तथा प्राय निषेधात्मक क्रिया प्रयोगद्वारा उपदेशात्मक शब्द शैलीमा राजा र प्रजाको सम्बन्ध, कर्तव्य, तत्कालीन अवस्थाको व्यवस्था, समानता, धर्म परिवर्तनका कारण, दुःखको अन्त्य र सुख प्राप्तिका उपायहरू, बुद्ध प्रति अगाध श्रद्धाको प्रदर्शन आदि जस्ता मार्मिक अनुभूतिको ढोका खोली जिज्ञासुहरूलाई भित्र्याउने अभिभारा लिएर आएको यस मोटो ग्रन्थका संकलनकर्ता तथा अनुवादक—अन्तरराष्ट्रिय क्षेत्रमा ख्याति प्राप्त, क्रीयाशील, स्वकर्तव्य दृढव्रती, बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न, विशिष्ट विद्वान तथा भाषा-विशेषज्ञ स्कूल तथा कलेजका संस्थापक (आनन्दकुटी विद्यापीठ बौद्ध छात्रावास हाइस्कूल र आनन्दकुटी विद्यापीठ साइन्सकलेज) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरज्यूको यो तेश्रो उपहार नेपाली साहित्यले मात्र होइन प्रत्येक नेपालीले पाएको

छ । यति मात्र होइन यसभन्दा अधिका 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' भाग-१ र 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' भाग-१ को भूमिकामा मैले आशागरे अनुरूप पूज्य भन्तेका प्रस्तुत संग्रहको 'प्राक्कथन' ले क्रमशः अन्य... संग्रहहरू पनि चाँडै नै पाउने आशालाई वहाँका योजनाले पुरा गरेर देखाइसकेको छ र हामीले पाउने भएकाछौं । वहाँ जस्ता बौद्धिक तथा विवेकगुण सम्पन्न प्रतिभाशालीबाट अझ बौद्ध साहित्य, संस्कृति र कलाले नेपाली साहित्यरूपी मन्दिर निर्माण हुनेछ भन्ने कुरामा आशा राखी यस्ता प्रतिभाको चिरायुको कामना गर्दै—भूमिकाद्वारा प्रस्तुत संग्रहरूपी (ग्रन्थ) विभिन्न विषयका सुवासित फूलहरूमध्ये केही फूलहरूको सुवास लिने चेष्टाको तरखरतिर आफ्नो मन्द बुद्धिलाई लगाएको छु —

प्रस्तुत 'बुद्धकालीन राजपरिवार' नामक संग्रह (ग्रन्थ) ३ मा राजा बिम्बिसार, राजा शुद्धोदन, राजा प्रसेनजित कोशल, राजा महालि-लिच्छवी, महानाम लिच्छवी, ओट्टुद्ध लिच्छवी, राजा उदेन, राजा कौरव्य, राजा दण्डपाणि र राजा माधुरहरूले ७४ सूत्रीय सँगालोको वर्णनबाट देखाएका राजनैतिक, सामाजिक र धार्मिक रङ्गमञ्चबाट कटुसत्य, नैतिक तथा अनैतिकतापूर्ण क्रियाकलाप, राज्यसम्बन्धी सत्तामा तंछाड्मछाड्, धन लोलुपता, धूर्त्याई, घूसखोरी, षड्यन्त्र, सङ्ग्राम, हत्याकाण्ड, जासूसी प्रवृत्ति, भेदनीति, भोगविलासको चरमसीमा, राजनैतिक षड्यन्त्ररूपी वल्छी, स्वार्थ परायणता, युद्ध विभिषिका र तत्कालीन पूर्वापरसम्बन्धमा असन्तुष्टता आदि जस्ता हृदय-ग्राही सामाजिक तथा राजनैतिक चरित्रहरू एकातिर देख्न पाइन्छ भने अर्कोतिर राजाको कर्तव्य; धार्मिक पृष्ठभूमिमा सामाजिक क्रान्ति, असन्तुष्टि-

ताको अन्त्य, एकताको श्रोत, राजा प्रजामा अन्वोन्याश्रय सम्बन्ध, राजनीतिमा नविनीकरण, शाशकहरूको सत्ता प्रति जनताको आस्था, सामाजिक सेवा र कर्तव्य, एकतामा जोड र धर्महृदयी जस्ता कुराहरूको अनुभव पनि गर्न पाइन्छन् । यस्तै महत्वपूर्ण कुराहरूको गणनाको सन्दर्भमा धार्मिक परिवेशरूपी प्राङ्गणमा बसी राजनैतिक, सामाजिक र ऐतिहासिक दृष्टिकोणले हेर्दा इहलौकिक तथा पारलौकिक सुखको मूल मन्त्र नै—‘बुद्ध’ शरणं गच्छामि, धर्म शरणं गच्छामि, सङ्घं शरणं गच्छामि’ हुन आएको छ ।

प्रस्तुत संग्रहले राजनैतिक गहिराइतिर भन्दा धार्मिक र सामाजिक विवेचनातिर विशेष पाइला सारेको छ । यसको मतलब राजनीतिको चर्चा न भएको होइन, हो, राजनैतिक विभिन्न विधाको अध्ययन गर्न पाए पनि अन्य विषयको वर्णनको सन्दर्भमा आएका फाट्फुट घतलाइडा तथा चुङ्किला कुराहरू मात्र । हुन त गणराज्यको स्थापनाका प्रवर्तक (लिच्छवी आदि) राजाहरूको चरित्रमा राजनीतिको सम्बन्ध न भएको होइन, राजनैतिक विभिन्न विधाले सजिएको छ; तै पनि बढी प्रश्रय धार्मिक तथा सामाजिक मूल्याङ्कनले नै पाएको छ ।

नवोदित मानवसमाजको इतिहासलाई आधार मानेर हेर्दा पनि—‘मानव संस्कृति र सभ्यताले नै राजनैतिक व्यवस्थालाई परिपोषण गरेको छ न कि राजनैतिक व्यवस्थाले मात्र । यात केवल सहायक मात्र हो ।’ जसरी यस कुरातिर सबैले कल्पना गर्दछन् त्यसरी नै प्रस्तुत ग्रन्थले संगालेको धार्मिकतापूर्ण उपदेशहरूको अनुशीलन तथा ज्ञानगर्न संस्कृति

र सभ्यताको केन्द्रविन्दुरूपी इतिहासको प्रारम्भमा पुग्नु पदंछ ।

छोटकरीमा यसको अध्ययन गर्न थाल्दा निग्रो, औष्ट्रिक, द्राविड र आर्य तथा मंगोलको मिलन र संमिश्रणबाट पैदा भएको महान जाति नै आर्य हो भन्ने टुङ्गोमा पुगिन्छ । यही सभ्यतालाई हिन्दु या आर्य भनिएको हो । यसमा पनि मौलिक भिन्नता पाइन्छ । किन भने पहिले भारतमा प्रवेश गर्ने आर्यहरूको दल पूर्वी भारत (विहार) तिर प्रवेश गर्दै मगधमा पुग्यो र त्यहाँ यिनीहरूले व्रात्य सभ्यताको जन्म दिए । वेद रचना गर्ने बहुसंख्यक आर्यहरूलाई नाडि भनिन्छ । यिनीहरू पश्चिम भारतमै बसे । त्यसैले यो दुवैको सभ्यतामा फरक परेकोले परस्परमा मेल भएन । यसको फलस्वरूप दुवैमा मतभेद भएको देखिए पनि कालान्तरमा एउटै बाटोका पथिक भएका देखिन्छन् ।

हुन त 'हिन्दु' शब्द संस्कृतमा र पालिमा पाइँदैन । तथापि यसको उल्लेख अवेस्तार डरियस (५२२-४८६ ई. पू.) को शिला लेखमा पाइएको छ । त्यसैले आर्यहरूको पर्यायवाची 'हिन्दु' शब्द पछिबाट मात्र थपेको अनुमान विभिन्न ग्रन्थहरूको आधारमा गर्न सकिन्छ ।

आर्य धर्ममा धेरै महापुरुषहरू पैदा भएका छन् । यसैको उपज-मध्ये कान्छा महापुरुष आदित्य गोत्री गौतम बुद्ध नै हुन् भन्ने कुरालाई बुद्धकालीन परिशोधित सभ्यता, संस्कृति आदिले पुष्टि गरिदिएको छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने—ईसाले ईशायिन् र मुहम्मदले जसरी इस्लाम धर्मको जन्म दिए त्यसरी नै गौतम बुद्धले बुद्ध धर्मको जन्म दिएका हुन् ।

‘लहरो तान्दा पहरो गर्जिन्छ’ भने जस्तै—‘माहिंस्यात् सर्वभू-
तानि र सर्वं मेघे सर्वं हत्यात्’ भनेर भन्ने वेदको परस्पर विरोधी
सिद्धान्तले गर्दा नै मानिसहरूको विचार धारामा (त्यसै समयमा)
भिन्नता आइसकेको थियो । यस पछि विश्वका अन्य भागहरूमा पनि
अशान्ति र विचारमा द्वन्दता सुरुभइसकेका कुरा—चिनका लाठ्जे र
कनफ्युसियस, युनानका पैथोगोरस र इरानका जरथ्रुस्त जस्ता
महान चिन्तकहरूको उदाहरणले पनि बुझ्ने कलामा निकै मद्दत
गरेको छ ।

यसबाट के अनुमान हुन्छ भने—केवल बुद्धले मात्र वेदविहित कर्म
काण्ड जस्ता पशुहिंसा आदि गरिने यज्ञको विरोध गरेका होइनन्—वैदिक
कालमै पनि विभिन्न विचारले परिपोषित समाजमा शान्ति न भएकोले
वेदको केही मौलिक उद्देश्यमा संशोधन गर्न तम्साउने नै पहिलो ग्रन्थ
उपनिषद् हो । त्यस पछि महाभारत काल आए र गीताले उपनिषद्को
समर्थन मात्र गरेन, प्रचार समेत गर्‍यो । त्यस्तै जैन धर्मले पनि । समग्र
अनुसार अज वास्तविकता र विनोद प्रिय तरिकाले व्यावहारिक ज्ञान
दिलाउने दूरदर्शी महापुरुष गौतम बुद्ध यसैको हाराहारीमै प्रादुर्भाव
भएका हुन् । यसरी परिवर्तन ल्याउन मद्दत गर्ने साधनहरू मध्ये सर्वश्रेष्ठ
साधन तथा पृष्ठभूमि नै संस्कृति र सभ्यताको छ भन्ने कुरालाई प्रस्तुत
ग्रन्थमा वर्णित राजपरिवारहरूका चरित्र, यथार्थ विचार, निष्पक्षता,
सहिष्णुता, दान परायणता, पूर्वापर सम्बन्धमा समन्वयवादिता तथा धर्म
परिवर्तनतिर स्वतन्त्रता आदिले पनि अबबोध तथा पुनरावलोकन गर्न
प्रशस्त मद्दत न गरेका होइनन् । तै पनि संस्कृति र सभ्यता नै मनुष्य

चरित्रको खास चरित्र चित्रण र सम्पत्ति समेत भएकोले बुद्धकालीन संस्कृति र सभ्यताको विश्लेषणमा यसको सिंहावलोकनबाट धेरै सहायता हुने छ ।

जुन जाति वा देश लिनमात्र जान्दछ दिन जान्दैन भने कुनै न कुनै दिन त्यस्ताको संस्कृति गुम्नेछ र परापेक्षीभइ बस्नु पर्ने छ भन्ने कुरा विश्व संस्कृति र सभ्यताले इङ्गित गरेकै छ । बरु परस्परको आदान प्रदानले संस्कृतिको श्रोत घटने होइन अझ बढी स्वच्छ हुन्छ । जसले 'मेरो गोरुको बाह्र टक्का' भन्ने एकोहोरोपन लिन्छ त्यसले बरु आफ्नो संस्कृतिरूपी डुंगालाई सही बाटोतिर लैजान सक्तैन । यसैले त होइन कुनै एक भाषामा कुनै विशिष्ट धर्म या कलाले जन्मलियो भने मानिसहरू त्यसको नजिकको वा त्यससँग सम्बन्ध भएको भाषामा तुरुन्तै नवीन विचारको खोजी गर्न थाल्दछन्, अनि क्रमशः प्रतिद्वन्द्वितामा जागरुक हुन्छन् । जस्तै सुकरात, प्लेटो र (यूनानी) एक भाषामा जन्मे भने चौसर, शेली र किट्स अर्कै (अंग्रेजी) भाषामा । त्यस्तै एक ठाउँमा ईसामसिंहको जन्म भयो भने अर्को ठाउँमा बुद्धको । भारतवर्षमा मुसलमानहरूको प्रवेश न भएको भए त्यहाँ कवीरको जन्मै हुने थिएन, न त मुसलमानी कलाले नै यहाँसम्म चिहाउने साहस गर्न सक्तथ्यो । यदि यूरोपिय देशहरूसँग नेपाल जस्ता देशहरूको सम्बन्ध न भएको भए यहाँको धार्मिक, राजनैतिक, कला, दर्शन, सभ्यता तथा अन्य विचार धाराहरूमा वैज्ञानिक छाप पार्न आवश्यकताभन्दा बढी समय पर्खनुपर्दथ्यो । भनाइको तात्पर्य यो हो कि जब दुई देश, जाति अथवा सम्प्रदाय मिल्छन् तब उनीहरूको सम्पर्क वा संघर्षबाट नयाँ विचारधारा पैदा हुन्छ, यसैको

प्रभाव दुवैलाई पर्दछ । यसको उबलन्त प्रमाण प्रस्तुत ग्रन्थ नै छ । यसरी मरेको आदान प्रदानको क्रियाकलापमा नै संस्कृति र सभ्यताको प्राण अडेको हुन्छ र यसको सहायताबाट नै आफूलाई जीवित तुल्याउन सक्छन् । जस्तै हामी वैदिक सभ्यता र संस्कृतिमा भएका धर्मको नाउँमा हिंसा, स्वार्थपरायणता र पदलोलुपता जस्ता प्रथाहरूलाई संशोधन गर्दै पूर्वी भारतमै सृष्टि भएको उपनिषद्, त्यस पछिको बुद्धकालीन पालि साहित्यको माध्यमबाट संसारको अगाडि आफ्नो अस्तित्व मात्र राख्ने होइन अन्य देशहरूलाई समेत हाँफो सभ्यता र संस्कृतिको पाठ पढाउन हामी सक्षम भएकाछौं । जस्तै 'धर्मको आचरण शुद्धरूपले गर्नु पर्छ, अशुद्ध रूपले होइन' भन्ने कुरा स्वयं बुद्धले आफ्नो जन्मदाता शुद्धोदनलाई भनेका मात्र होइनन्—परंपरागत संस्कृतिमा अडेको धर्मलाई संशोधन गर्दै सभ्यता र संस्कृतिमै नयाँ मोड ल्याई तत्कालीन समाजलाई स्वतन्त्र चिन्तनको बाटोबाट हिंडने बाटो मात्र देखाइ दिएका होइनन्—डोन्याएर आफ्नो अनुगामी बनाएका छन् । जसलाई कसैले पनि अतिशयोक्तिपूर्ण नजरले हेर्न सकेनन्, बरु सहानुभूति र श्रद्धाको दृष्टिकोणले हेरेको र समर्थन गरेको मात्र होइन अनुशरण समेत गरेको पाइन्छ । जुन कुराको छाप प्रस्तुत राजपरिवारहरूद्वारा पर्न आएको छ ।

तत्कालीन सभ्यता र संस्कृतिको दृष्टिकोणले हेर्दा बुद्धले जुन प्रकारको धर्मको शीलान्यास गरे त्यसले संस्कृति र सभ्यताको शृङ्खला-साई चुडालेनन्, बरु विशेष चहक दिएकाछन्, भन्ने कुरालाई अन्यतर्थीय परिव्राजकहरूले गरेको धार्मिक आचरणको सम्बन्धमा बुद्धसँग निवेदन गर्ने राजा बिम्बिसारलाई दिएका उपदेश तथा राजा कोशलले गर्न

लागेको जस्तो यज्ञको विरोधले पनि पुष्टिगर्दछ ।

हुन त सभ्यता र संस्कृतिको बारेमा—‘सभ्यता त्यो वस्तु हो जुन हामीसँगै रहन्छ, संस्कृति त्यस्तो गुण हो जुन हामीमा व्यापकरूपले रहेको हुन्छ’ भनेर अग्रेजी विद्वानहरू भन्दछन् । त्यस्तै यहाँ पनि धेरै शताब्दिसम्मको रहन सहन, खान पान, शोच विचार, राजकाज र धार्मिक प्रवृत्ति आदि नै संस्कृतिका मूल श्रोत हुन आउँछन् र यिनीहरूलाई हाम्रो जीवनबाट अलग्याउन न सकिने हुनाले नै ‘जसको जस्तो संस्कार छ उसको पूर्वजन्म पनि त्यस्तै हुन्छ’ भन्ने कुरालाई पनि यस ग्रन्थले पुष्ट्याइ गरेको छ र देखाइ दिएको पनि छ कि—संस्कार र संस्कृति वास्तविक शरीर होइन संस्कार गुण हो भने सभ्यता हाम्रो शरीरसँगै विसर्जन हुने वस्तु हो ।

यसरी हेर्दा सभ्यता र संस्कृतिको आलोकले हामीलाई के देखाउँदछ भने—कहिलेदेखि को सभ्य भयो भन्ने विषयमा विभिन्न मत मतान्तरहरू न पाइने होइनन् तै पनि द्रावीडलाई परास्त गर्ने आर्यहरूले उनीहरूकै सभ्यता र संस्कृतिको आडमा प्रगति गर्दै आएका हुन् भन्ने कुरा अधिकांश रूपमा सत्य ठहर्दछ । जसरी रोमनले यूनानमा हमला गर्दा यूनान परास्त भए पनि त्यहाँको सभ्यताको पाठ रोमले यूनानबाटै सिक्न पच्यो त्यस्तै बुद्धकालीन सभ्यता र संस्कृति पनि आर्यहरूले अपनाउँदै आएको सभ्यता र संस्कृतिको संशोधित उज्ज्वल रूप हो भन्ने कुरालाई वैशाली नगरको भव्यता र सभ्यता, लिच्छवी गणतन्त्रको न्याय प्रियता आदिले दर्शाएकै छन् । तै पनि यसमा धार्मिक बार खडा गरेर अलग्याउन खोज्नु केवल जमिनमा लगाएको साँधद्वारा जमिन नै छुट्टि-

एको छ भन्ने बाहिरी धारणा गर्नु जस्तै मात्र हो । यी सबै कुराको पुष्ट्याइमा प्रस्तुत ग्रन्थका सबै चरित्रहरूको आवश्यकता छैन कुनै पनि एउटै चरित्रलाई आधारमानी सूक्ष्म दृष्टिले हेर्दा देख्न पाइन्छ ।

यति मात्र होइन धार्मिक समन्वयको अध्ययन गर्दा पनि प्रस्तुत संग्रहले कुनै धर्ममा आक्षेप गरेको छैन, छ भने केवल धार्मिक व्यवहारमा मात्र । हो, ऋग्वेदले वर्णन गरेको कुरालाई जसरी समाजले अपनाएको थियो त्यस्तै बुद्धले दिएका उपदेशहरूले तत्कालीन परम्परामा भिन्नता देखाए जस्तो अनुभव भएता पनि आजको दृष्टिकोणले हेर्दा संस्कृति र सभ्यतालाई उल्टै परिपोषण गरेको देखिन्छ, न कि मौलिक भिन्नता ।

बुद्ध पूर्ववर्ती समाजमा स्वर्गको चिन्तावाहेक अरु केही थिएन र जीवनलाई—केवल सुख र आनन्दको साधन मान्दथे भन्ने कुरामा अनुमान गर्नु पर्ने आवश्यकता छैन, प्रस्तुत संग्रहका कुनै पनि राजाको चारित्रिक विशेषता नै प्रत्यक्ष प्रमाणका दौतरी हुन आएका छन् साथै ई. पू. छंटौं शताब्दीसम्मको बौद्धिक बेचैनी, मानसिक हलचल आदि कुराले सबैको मस्तिष्कलाई मथेलि रहेको थियो । यसै समयको बुद्धको प्रादुर्भावले मानस सरोवरमा—मृष्टि के हो ? जीवन सान्त या अनन्त, जन्म भन्दा पहिले के थियो ? मृत्यु पछि के हुन्छ ? मृत्युसँगै जीवन समाप्त हुन्छ अथवा मृत्यु पछि स्वर्ग मिल्छ ? आदि जस्ता अकाट्यरूपले खेलिरहेका विचारहरूलाई हुडलिदिई चिन्तन शक्तिको क्रमलाई फराकिलो पारिदिए र निर्वाणको बाटो देखाइ दिए । निर्वाणको परिभाषा गर्दा मृत्यु या विनाशको अवस्थालाई मात्र 'निर्वाण' मानिएको होइन । जसरी 'मोक्ष' को

निमित्त वर्णित भएको पाइन्छ । निर्वाण त्यो अवस्था हो जुन नैतिक आचरणको पूर्णताबाट मात्र प्राप्त हुन्छ । एकातिर निर्वाणलाई पवित्र जीवनको साधनाको परिणाम मानिएको छ भने अर्कोतिर वासनाहरूको छुटकाराको मुख्य मापदण्ड । पुन निर्वाणलाई त्यस्तो उज्ज्वल शान्ति मानिएको छ जो कहिल्यै पनि भङ्ग हुँदैन — यसैलाई लिएर हेर्दा प्रस्तुत ग्रन्थका उपदेशहरू यसैको निमित्त विशेष सन्नीय भएका देखिन्छन् ।

यस सम्बन्धमा वेद भन्दा पनि बढी विवेचन गर्ने उपनिषदले आत्मा, परमात्मा, पुनर्जन्म र कर्म-फलवादको व्याख्या विस्तृत रूपले गरेको छ र वैराग्य तथा संन्यासी रूपीभावनाको धारा खोली दिएको छ । त्यसैमा स्नान गर्ने स्नातकहरू नै सर्वप्रथम गृहस्थाश्रम छाडी असमयमै वैरागी तथा संन्यासी भएर निस्कन थालेका हुन् । जुन कुराको मूर्त भावनाको मुहानको श्रोत गौतम बुद्धका उपदेशहरू हुन आएका छन् भन्ने कुरा राजा कौरव्य शीर्षक अन्तरगतको राष्ट्रपाल बाटै पनि संकेत भएको छ । यो संन्यासको भावनाको प्रादुर्भाव व्यक्तिगत स्वार्थको निमित्त मात्र न भई सबैको कल्याण मार्ग प्रदर्शन गर्ने कार्यमा ठूलो साधक भएको छ । जुन कुरा बौद्ध धर्मरूपी वृक्षमा आएर फुलेफलेको छ । यहीं विभिन्न दर्शनको तुलनामा बुद्ध दर्शनको छोटकरी परिभाषा गर्दा— विचार गरेर मात्र होइन देखेरै लिएको विधालाई दर्शन हो भन्ने कुराको संकेत मिल्दछ । त्यस्तै ज्ञान प्राप्तिमा केवल तपस्या मात्र परिपूर्ण छैन बरु यसलाई प्राप्त गर्ने विभिन्न साधनहरू मध्ये सर्वश्रेष्ठ साधन हो प्रत्यक्ष ज्ञान, यसको निमित्त न प्रमाणको आवश्यकता रहन्छ, न त तर्ककै । यसबाट जस्तोसुकै अनुभूति पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ, यसको वास्तविक-

तानाई सबै इन्द्रियहरूले ग्रहण गर्न सक्तछन् । अर्थात् दर्शनको वास्तविक सत्यताको खोजी प्रत्यक्ष ज्ञान बाटै गर्न सकिन्छ, न कि कोरा कल्पनाले मात्र । हुन त प्रयोग र बौद्धिक छानविन विना कुनै पनि कुरालाई न स्वीकार्ने पश्चिमी दार्शनिकहरूले उक्त विचारलाई उति प्रश्रय न दिई वैज्ञानिकतालाई नै विशेष प्रश्रय दिन्छन् । तर बौद्ध दर्शनले भने प्रत्यक्ष ज्ञानलाई प्रमुखता दिएको देखिन्छ र बुद्धले दिएका विभिन्न उपदेशहरूको सारमा पनि सभ्यताको बाहिरी उपकरणहरू बढाउनुको साटो 'आफ्नो आत्म शुद्ध गर, ज्ञान चक्षुले हेर, एकान्त समाधिको सेवन गर' आदि नै पाइन्छन् र यिनीहरू नै प्रत्यक्ष ज्ञानमा पुग्ने मार्ग हुन् भन्ने कुरामा प्रस्तुत संग्रहले समाजलाई विश्वस्त पारेको देखिन्छ । यसको सेरोफेरो बाटै प्रादुर्भाव भएका महापुरुष गौतम बुद्धका प्रस्तुत संग्रह मित्रका 'कामविषयमा मेरो मन लाग्दैन बरु तपश्चर्यामा लाग्छ' भनी बिम्बिसार राजालाई भेट्दा दिएका उपदेश जस्ताले पनि न जनाएका होइनन् । पुनः (प्रस्तुत संग्रहको अध्यायन गर्दा) खास उद्देश्य दर्शनको रचना गर्ने न भई पृथ्वीदेखि स्वर्गसम्मको अणु आरामको कल्पनामा मस्त भई पशुहिंसा र यसलाई परमधर्म मान्ने, भोगविलासमा नै जीवनको सफलता ठान्ने, लोभ, द्वेष र मोहलाई कर्तव्य संझ्ने, धनकोनिमित्त बाउपेच लगाउने, तत्कालीन समाजलाई धर्मको सूक्ष्म तत्त्वतिर लंजानु हो ।

जीवनको सच्चा सुख, भोग विलासमा होइन बरु त्यागमा छ भन्ने जुन आदर्शवाद यहाँ खडा भएको छ-त्यसको दृष्टान्तको लागि सान्सारिक भोग विलास आदिमा लट्टिई स्वार्थलोलुपताले गर्दा राज्य तथा धन

सम्पत्तिकोनिमित्त लुछाचुडी गर्ने समाजमा हुकेंका अन्य वर्णित राजा तथा प्रजाहरू र बाबुले छोरो वा छोरोले बाबु न भनी षड्यन्त्रमा रतहुने राजकुमार आज्ञातशत्रु जस्ताको विचारमा परिवर्तन र अभय राजकुमार, शीलव जस्ता राजकुमारहरू पनि बुद्धकै उपदेशले गर्दा राज्य, गृहस्थाश्रम सुखभोग आदि त्याग गरी गृहस्थाश्रम छोडेर असमयमै सन्यास ग्रहण गर्न थालेका कुराको चर्चाको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रस्तुत संग्रह नै पर्याप्त छ, अन्यत्र-छानविन गरिरहनु पर्दैन । अऊ गौरगरेर हेर्दा बुद्धको प्रादुर्भाव नै बौद्धिक विकासकोनिमित्त भएको हो भन्ने कुराको संकेत पनि मिल्दछ । जुन कुरालाई समयोचित चेतनाको कमीले गर्दा निर्दयी वासनाजन्य कुरामा व्यस्तरहने लिच्छवी राजकुमारहरूको बौद्धिक परिवर्तनले पनि सघाउ पुऱ्याएको छ ।

बुद्धलाई नास्तिक भन्नु केवल द्वेषको रूपमा मात्र हेर्नु हो, न कि मित्रताको भावनाले । जसरी सांख्य र पूर्वमिमांसा दर्शनले श्रुष्टिको निमित्त आवश्यकता सम्झेन् त्यसरी नै बुद्धले ईश्वरको अस्तित्व सम्बन्धी विषयमा कतै कुनै खास मत प्रकट गरेको देखिँदैन, न त त्यस सम्बन्धको उत्तरमा कुनै उत्सुकता नै । यसले गर्दा बुद्धको विचारलाई न त ईश्वर मान्ने पक्षमा सामेल गराउन सकिन्छ, न त अन्यथा नै ।

बुद्धको प्रादुर्भाव केवल घटना होइन, समय र परिस्थितिको प्रतीक हो । किन कि मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणले मानिसहरूलाई वास्तविकताको बाटो देखाइदिने प्रथम पुरुष बुद्ध नै हुन आएका छन् । अन्यथा काशी, कोशल, विदेह र मगधका आर्यहरू र कुरु, पंचालका

आर्यहरूको ऋगडाले भिन्नैरूप लिने थियो र परस्परको खिचातानी र घमासानले गर्दा — शताब्दीदेखि सुरक्षित हुँदै आएको राजनैतिक, सामाजिक तथा व्यावहारिक परिपाटीको नामनिशान रहन सक्तैनथ्यो भन्ने कुरा तत्कालीन सभ्यताको आधारमा परिपुष्टि गर्न सकिन्छ । जसलाई बुद्धले बुद्धिमान्नीपूर्वक धार्मिक, सामाजिक र राजनैतिक अध्ययनको साथै शान्तिपूर्ण तरिकाले मनोवैज्ञानिकताको आधारमा संशोधन गरी सबैलाई आफूले देखाएको सुख र शान्तिको बाटोमा सरीक हुन प्रेरणा दिनसके । यो नै त्यस शताब्दीको महत्वपूर्ण परिवर्तन हो । जसलाई राजा कौरव्यको चरित्र चित्रणले पनि केही विचार गर्नकोनिमित्त मद्दत गरेको छ ।

हुन त मानिसहरूको मनोवृत्तिलाई ठीक ठाउँमा राख्नकोनिमित्त चतुरार्यसत्य र त्यस अन्तरगतको अष्टाङ्गिकमार्गको सिद्धान्त स्थापना भएको हो । यो सिद्धान्तलाई केवल विश्वास न गरी प्रत्यक्षीकरण गरेर मात्र अनुमोदन गर्नु पर्दछ भन्ने कुरालाई बुद्धका उपदेशहरूले एकदम पुष्टिगरि दिएको छ । जस्तै "रात्ररी चिन्तन गरी उपदेशहरूमा विश्वास गर, प्रत्येक उपदेशलाई यसै जीवनमा सार्थक पार पवित्र जीवन विताऊ, नियमितरूपबाट ध्यान र समाधिको भावितागर" आदिद्वारा पनि समर्थन भएको छ । हुन पनि बुद्धले अव्यावहारिक उपदेश दिएको कुरा प्रस्तुत ग्रन्थमा कतै पनि देखिंदैन, न त दुर्बोध्य नै । यसैले यस धर्मलाई व्यावहारिक धर्मको रूपमा सबै राजाहरूले अनुमोदन गरेका हुन् । न त यस धर्ममा वर्ग तथा वर्णभेदको बार खडा गरेको देखिन्छ न अन्य पक्षपात नै । त्यसैले नै — भोगविलास, लालसा, षड्यन्त्र, तेरो मेरो भन्ने भावनाले अनुप्राणित विभिन्न राजाहरू मध्ये सर्वप्रथम आश्रयलिने १८

कोटी जनसंख्याका अधिपति मगधराजा बिम्बिसार र कोशल आदि अन्य राजपरिवारले पनि समर्थन मात्र गरेका होइनन्, सपरिवार बुद्धको शरणमा पनि गएका छन् ।

यसबाट सही कुरो के पाइन्छ भने — प्रस्तुत संग्रह राजनीतितिर भन्दा पनि परम्परावादी धर्मलाई संशोधन गरी समाजको हित र भलो चिन्ताउनेतिर उन्मुख भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत संग्रहको उद्देश्य दुइपक्षमा विभाजित भएको छ — दर्शनपक्ष र आचारपक्ष । यहाँ दर्शनपक्षलाई भन्दा आचारपक्षतिर विशेष जोड दिइएको छ । यही कुराको सार प्रस्तुत ग्रन्थले देखाइ दिएको छ । त्यस्तै कर्म (काम) र ज्ञानमध्ये कर्मलाई प्रमुख स्थान दिइएको छ र अनुमान प्रमाणको आधारमा समाजलाई न अल्मल्याई प्रत्यक्षप्रमाण (बुद्धिद्वारा) रूपी मूल सडकमा पुग्न सक्ने धर्म तथा उपदेशको चरमालगाइ दिएको छ । यिनै कुराहरूको फोटो यस संग्रहले खिचिदिएको छ । यसको साथ साथै प्रस्तुत संग्रहको सारत्वको खोजिगर्दा — दया र मैत्रीका आगार, सङ्कल्पका पक्का विचारमा अडिग, बोलि व्यवहार तथा आचरणमा कोमल र विनम्र, वादविवादमा धीर, सहनशील, तथा उदार जस्ता गुणहरूले गौतम बुद्धलाई सुभूषित पारेको देखिन्छ । पुनः लाओत्से तथा ईसामसीह जस्तै अपकारको बदला उपकार, घृणाको बदला प्रेमको उपदेश दिने बुद्धले — “कुनै पनि व्यक्ति अज्ञानतावश मेरो निन्दा गर्दछ भने म उसलाई प्रेम गर्दछु, उ जति मेरो कुभलाइकोनिमित्त अपसर हुन्छ त्यतिनै उसको भलाइकोनिमित्त प्रयत्न गर्दछु” यसबाट के प्रत्येक्ष हुन्छ भने - संसारका दुराग्रह नगर्ने महात्माहरू

मध्ये गौतम बुद्धलाई नै प्रमुख स्थानमा राख्न सकिन्छ र आफ्नो व्यक्तित्वको आधारमा धर्मप्रचार गर्ने कुरालाई निरर्थक मान्नेमा पनि । विनोद प्रियताको आधारमा पनि अरू महापुरुषहरूभन्दा माथि नै राख्न सकिने कुरालाई प्रस्तुत संग्रह भित्रकं कथनोपकथनले पुष्ट्याइ गरेको छ । त्यसैले बुद्धलाई व्यावहारिक पहिलो गुरु मान्न सकिन्छ—किन भने—बुद्धिगम्य तथा जीवनोपयोगी न हुने कुराको फेरमा लागेको उनलाई देखिदैन । यसैलाई अर्को शब्दमा भन्ने हो भने—‘जुन शब्दमा आउँदैन उसको चर्चा छोड, जुन बुद्धिले ग्रहण गर्न सक्तैन त्यसमा लाग्नु व्यर्थ हो’ भन्ने बुझिन्छ—यो नै बुद्धको दृष्टिकोणको सार हो । यसैमा बौद्ध संस्कृति, परम्परा, दर्शन, साहित्य, राजनीतिको महल खडा भएको छ । जसको ऊचालबाट चिहाउँदा धर्मका यस्ता व्यावहारिक नेता मानिसहरूले सौभाग्यले मात्र पाउन सक्तछन्, भन्ने कुराको प्रतिध्वनित भएको सुनिन्छ । यही कुरालाई परिक्रमा गर्दै प्रस्तुत ग्रन्थ नेपाली साहित्यको माध्यमद्वारा हात्ती अगाडि चिनिन आएको छ ।

×

×

×

प्रस्तुत संग्रह भित्रका सम्बन्धित दश राजाहरूकै परिचयले नै शरल तथा रोचक शैलीमा खोजपूर्ण तरिकाले भूमिकाको काम दिइसकेको छ र उक्त परिचय, शीर्षक, उपशीर्षक, पादटिप्पणी, गाथासूची, शब्दसूची आदिले समेत विभूषित भएकोले पाठकको दुवै हातमा लड्डू मिले जस्तै अनुभव भएको छ । परिचयले मात्र पनि सम्बन्धित राजाहरूको परिचय राम्ररी गर्न पाइन्छ जुन कुरालाई मूल सूत्रले पनि न

देखाएको त होइन तर यसले विशेष प्रष्टगरि दिएको छ । त्यति मात्र होइन मोटो आकार लिएर आएको यो संग्रहलाई सरलीकृत पार्न तत्कालीन पालि (मागधि) वाङ्मयको उद्देश्य भित्र बसी अनुवादकज्यूले आफ्नो मौलिकपन राम्ररी देखाइदिनु भएको छ । जसले गर्दा पाठकहरू तथा समालोचकहरूलाई पालि शब्द हो कि, संस्कृत शब्द हो भन्ने दोधारमा रहन परेन न त शुद्ध हो या अशुद्ध भन्ने तर्कनाको लहरमा लहरिनु पर्ने आवश्यकता । हो, अनुवादन कला सजिलो कला होइन यो त हो, फलामे च्युरा जस्तै । किन भने—प्रत्येक क्षण अर्काको भाषा, विचार तथा भावाभिव्यक्तिसँगै रेस छोड्नु पर्दछ, न कि आधुनिक सरल र सरस शैलीमा । गहिरिएर विचार गर्दा आधुनिक नेपाली व्याकरण निर्देशित मार्गलाई मात्र आधुनिकताको चश्मालेहेरी केवल बोधगम्य तथा सरसताको मात्र बाटो हेर्ने हो भने—तत्कालीन भाषा, तथा भावाभिव्यक्तिको शैलीरूपी वृक्षको फेददेखे टुप्पो देखिदैन, टुप्पोदेखे फेद देखिदैन । यही कुराको दृष्टिकोणलाई प्रश्रय दिई अनुवाद गरेको कुरा संग्रहको अध्ययनबाट परिलक्षित हुन्छ, न कि अज्ञानता वस । त्यसैले पाठकहरूले पढिदिदा आधुनिकयुगको साहित्यको वैज्ञानिक उपकरण सज्जित महलमा बसेर होइन ई. पू. छैटौं शताब्दीतिरकं छाप्रोमा बसेर तत्कालीन भाषा-शैलीलाई विचार गर्ने आङ्गलास राखेर पढिदिएमा अझ बढी रसास्वादन हुन्छ । यसबाट तत्कालीन समयको भाषा, विषय प्रस्तुतीकरणको तरिका, समाजको बौद्धिक मूल्याङ्कन तथा मनोवैज्ञानिकता आदि उपदेशात्मक कलाको अनुभूति गर्न पाइन्छ । — आधुनिक दृष्टिले विषय वस्तुको अवबोध गर्न चाहनेलाई पनि—कथानक शैलीमा दिइएको परिचयले प्रशस्त मद्दत गरेको

छ र मौलिकपनको चिनारी पनि । उक्त परिचयमा कतै कतै आधुनिक व्याकरण अनुरूप-भाषा पछ्याउनथाल्दा पालिद्वारा भावाभिव्यक्ति गर्ने तत्कालीन भाषाको उद्देश्यमा आघात पर्ने र तत्कालीन उद्देश्यको मात्र पछि लाग्दा पनि आधुनिक नेपाली भाषाको व्याकरणमा आघात पर्ने अनुभव हुन आउँछ । यसमा कतै कतै अनुवादकज्यू अन्यायमा पर्नु भएको छ । साथि भनेऊँ अनभिज्ञ भएर होइन विज्ञभएर नै त्यस बेलाको विषय वस्तु प्रस्तुत गर्ने भाषा शैलीकोरूप चिनाउन, अनि बुद्धको व्यक्तित्व र उनको शान्ति सन्देश ।

वटुकृष्ण 'भूषण' एम. ए.

२०११।२०२९

Dhamma.Digital

Preface

Inspired by the idea of making available Buddhist history, literature and philosophy in Nepali language, I began to study the original Pali works on 12. 9. 1971.

The thoughts we entertain are too many to be counted. Our sophisticated dreams are innumerable, and it is not always that our dreams are materialized. Creative thoughts come very slowly, and it is with much patience, determination and insight that the fruits of these thoughts are culled.

“How many volumes will this compilation take, and under what titles ? When will your work be completed ?” are some of the questions well-wishers asked me. It was not possible for me to give them answers to satisfy their curiosity as the work I have undertaken is great in quantity.

The notes I have made from my Pali studies cover over 3,000 pages. If I am spared, if I could continue my work unimpaired and unhindered by the influence of adva-

ncing age, and if I could find publishers, it will be possible for me to produce, with hard work, seven volumes in five years. Namely : (1) Buddhakalina Brahmins; (2) Buddhakalina Grihasthiharu; (3) Buddhakalina Rajaparivara (These three are already printed and now available); (4) Buddhakalina Mahilaharu; (5) Buddhakalina Paribrajakas; (6) Buddhakalina Sravaka Carita and (7) Buddhakalina Sravika Carita.

If I could see the light of these volumes I have in mind, I hope to bring about more books on Buddhist thoughts. What they are, one cannot say right now.

The present volume gives an account of ten rulers of India during Buddha Gautama's time. Accounts and narratives of these rulers are scattered in Pali literature. They are not to be found in one particular book, besides Pali books are not meant for depicting reports of rulers. However, with much difficulty, I was able to collect from Pali sources accounts of these rulers, and put them coherently. The reader may find them easy to understand.

Foot notes and references in the first two volumes, give page numbers of related works. This volume gives the names of titles and discourses. This will make easy for the reader to find particular references in discourses translated in other languages, too.

This volume mentions seventy six discourses, but only seventy four are translated, because the story of **Pilindavaccha**, mentioned in Mahavaggapali (p.525) is also found exactly alike in Parajikapali (p.355), so only one of them is included here. Then accounts of Pasenajit of Kosala is found in **Piyasutta** in Samyuttanikaya I. (p.70) and in **Piyatarasutta** in Udanapali (p.118); they are identical. One of them is included.

Of the 76 discourses, one is taken from Suttanipata, twenty-nine from Samyuttanikaya, thirteen from Mahavaggapali, four from Cullavaggapali, three from Parajikapali, eight from Pacittiyapali, four from Udanapali, eight from Majjhimanikaya, four from Anguttaranikaya and two from Dighanikaya.

References concerning the rulers are as follows:

(1) There are twenty-one discourses where mention is made of **King Bimbisara**: one in Suttanipata, eleven in Mahavaggapali, two in Cullavaggapali, three in Parajikapali, two in Pacittiyapali, one in Udanapali and one in Dighanikaya.

(2) About **King Suddhodana** only one reference is found. It is in a discourse in Mahavaggapali.

(3) There are forty-three discourses about **King Pasenajita of Kosala**: twenty-six in **Samyuttanikaya**, five in **Majjhimanikaya**, two in **Udanapali**, one in **Mahavaggapali**, one in **Cullavaggapali**, six in **Pacittiya-pali** and two in **Anguttaranikaya**.

(4) There are three discourses about **Mahali Licchavi**: two in **Samyuttanikaya** and one in **Anguttaranikaya**.

(5) About **King Mahanama Licchavi** the only reference is in **Anguttaranikaya**.

(6) About **King Otthaddha Licchavi** mention is made only in a discourse in **Dighanikaya**.

(7) Three discourses speak about **King Udena** one in **samyuttanikaya**, one in **Udanapali** and one in **Cullavaggapali**.

(8) About **King Koravya** the only reference is in a discourse in **Majjhimanikaya**.

(9) About **Dandapani** mention is made only in a discourse in **Majjhimanikaya**.

(10) About **King Madhura** the only reference is in a discourse in **Majjhimanikaya**.

The following are the discourses:

(References given here are to the pages of the **Pali Text**, Nagari Edition of Nalanda, India, and R. refers to

the pages of the Pali Text Society, Roman Edition, London)

1. KING BIMBISARA :

page :	page :
1. Su. 329 Pabbajjasuttam	R. 71
2. Mh. 35 Bimbisarasamagamakatha, Mahakhandhakam	R. 35
3. ,, 290 Baimisararajavatthu, Civarakkhandhakam	R. 272
4. ,, 105 Sannipatanujanana, Uposathakkhandhakam	R. 101
5. ,, 77 Rajabhatavatthu, Mahakhandhakam	R. 74
6. ,, 78 Karabhedakacoravatthu, Mahakhandhakam	R. S.75
7. ,, 79 Likhitakacoravatthu, Mahakhandhakam	R. 75
8. ,, 79 Inaikavatthu, Mahakhandhakam	R. 76
9. ,, 80 Dasavatthu, Mahakhandhakam	R. 76
10. ,, 225 Pilindavacchavatthu, Bhesajjakkhandhakam	R. 206
P. 353 Tevisatimanissaggiyam	R, 248

11. Mh. 254 Mendakagahapativatthu, Bhesajjakkhandhakam R. 240
12. „ 199 Sonakolivisavatthu, Cammakkhandhakam R. 179
13. Cu. 197 Ambakhadanavatthu, Khuddakavattukkhandhakam R. 108
14. P. 51 Dhaniyabhikkhuvatthu, Dutiyaparajikam R. 41
15. U. 73 Rajasuttam R. 10
16. P. 148 Catutthaparajikam R. 108
17. Pa. 106 Battinsatimapacittiyam R. 74
18. do 159 Sattapannasamapacittiyam R. 116
19. Cu. 290 Ajatasattukumaravatthu, Sanghabhedakakkhandhakam R. 190
20. D.II. 151 Janavasabhasuttam R. 200

2. KING SUDDHODANA :

1. Mh. 86 Rahulavatthu, Mahakbandhakam R. 82

3. KING PRASENAJIT OF KOSALA :

1. S. Vol. I. 67 Daharasuttam R. Vol. I. 1
2. „ „ 69 Purisasuttam R. „ 70
3. „ „ 69 Jaramaranasuttam R. „ 71
4. „ „ 71 Attarakkhitasuttam R. „ 72

5. „ „	78 Pancarajasuttam	R. „ 79
6. M. I.	344 Angulimalasuttam	R. Vol. II. 97
7. S. Vol. I.	70 Piyasuttam	R. Vol. I. 71
U.	118 Piyatarasuttam	R. 47
8. S. Vol. I.	74 Yannasuttam	R. Vol. I. 75
9. „ „	73 Atthakarauasuttam	R. Vol. I. 74
10. „ „	82 Pathamasangamasuttam	„ „ 82
11. „ „	73 Mallikasuttam	„ „ 75
12. „ „	80 Donapakasuttam	„ „ 81
13. „ „	72 Appakasuttam	„ „ 73
14. „ „	76 Sattajatilasuttam	„ „ 77
15. „ „	85 Mallikasuttam	„ „ 86
16. M. Vol. II.	352 Piyajatikasuttam	R. Vol. II. 106
17. S. Vol. I.	85 Appamadasuttam	R. Vol. I. 86
18. „ „	83 Dutiyasangamasuttam	„ „ 84
19. „ „	88 Pathamaaputtakasutam	„ „ 89
20. „ „	92 Puggalasuttam	„ „ 93
21. „ „	97 Lokasuttam	„ „ 98
22. „ „	99 Pabbatupamasuttam	„ „ 100
23. „ „	96 Ayyikasuttam	„ „ 96
24. Cu.	265 Sanghikavatthu, Senasanakkhandhakam	R. 169
25. Pa.	153 Udahehasadhamme, Tepannasama-pacittiyam	R. 111
26. „	349 Lahupavuranacetapane, Barasama-	

- rnisaggiyam, Bhikkhunivibhango
R. 256
27. ,, 407 Cittagaradassane, Ekacattarisatima-
pacittiyam, Bhikkhunivibhango
R. 298
28. Mh. 160 Patissavadukkatapatti, Vassupana-
yikkhandhakam R. 153
29. U. 77 Gabbhinisuttam R. 13
30. S. Vol. I. 90 Dutiyaputtakasuttam R Vol.I. 91
31. Pa. 144 Uyyuttasenadassane, Atthacatta-
risatimapacittiyam R. 104
32. ,, 347 Ekadasamanissaggiyam, Garupa-
vuranacetapane, Bhikkhunivibhango
R. 255
33. ,, 210 Rajantepurappavesane, Tayasiti-
mapacittiyam R. 157
34. A. Vol.IV. 150 Dutiyakosalasuttam R Vol. V. 65
35. S. Vol. I. 97 Issattasuttam R. Vol. I. 98
36. ,, ,, 75. Bandhanasuattam R. ,, ,, 76
37. S. Vol.III. 321 Khemasuttam R. IV. 374
38. M. Vol.II. 359 Bahitikasuttam R. Vol. II. 112
39. S. Vol. I. 86 Kalyanamittasuttam R. Vol. 87
40. A. Vol. II. 321 Kosalasuttam R. Vol. III. 57
41. M. Vol. II. 373 Kannakatthalasuttam R.Vol.II. 125
42. ,, ,, ,, 365 Dhammacetiyasuttam R.Vol.II.118

4. MAHALI LICCHAVI:

1. S. Vol. I. 231 Mahalisuttam	R. Vol. I. 230
2. S. Vol II. 297 Mahalisuttam	R. Vol. III. 68
3. A. Vol. IV. 167 Mahalisuttam	R. Vol. V. 86

5. MAHANAMA LICCHAVI :

1. A.Vol. II. 338 Licchavikumarakasuttam	
	R. Vol. III. 75

6. OTTHADDHA LICCHAVI:

1. D. Vol. I. 128 Mahalisuttam.	R. Vol. I. 150

7. KING UDENA :

1. S. Vol. III. 102 Bharadvajasuttam	R. Vol. IV. 110
2. U. 160 Udenasuttam	R. 79
3. Cu. 412 Udenarajavatthu, Pancasatikakkha-	
	ndhakam R. 290

8. KING KORAVYA :

1. M. Vol. II. 289 Ratthapalasuttam	R. Vol. II. 65

9. KING DANDAPANI

1. M.Vol. I. 146 Madhupindikasuttam	R.Vol.I. 108

10. KING MADHURA :

1. M. Vol. II. 310 Madhurasuttam R. Vol. II. 83

Ananda Kuti
Kathmandu,
Nepal.

Bhikkhu Amritananda
5. 3. 1973

List of Abbreviations:

- A. = Anguttaranikaya
Cu. = Cullavaggapali
D. = Dighanikaya
M. = Majjhimanikaya
Mh = Mahavaggpali
P. = Parajikapali
Pa. = Pacittiyapali
S. = Samyuttanikaya
Su = Suttanipata
U. = Udanapali

‘ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ’

प्राक्कथन

“नेपाली भाषामा पनि बौद्ध इतिहास, साहित्य तथा दर्शन विषयका पुस्तकहरू उपलब्ध हुन सक्नु” भन्ने भावनाले प्रेरित भई १३।४।०२८ सालदेखि मूल पालि ग्रन्थहरू हेर्ने काम शुरू गरी २७।५।०२८ सालदेखि नोट्स लेखन शुरू गर्ने । तदनन्तर ग्रन्थ तयार पार्न, सम्बन्धित सूत्रहरूको अनुवाद गर्ने कार्यको शिलशिलामा प्रस्तुत ग्रन्थले सङ्ग्रह-३ को स्थान प्राप्त गरेको छ ।

३,००० भन्दा बढी पृष्ठहरूका नोट्समध्येबाट ३६५ पृष्ठ जति नोट्सको कार्य सम्पादन भइसकेको छ ।

मन जस्तो द्रुतगतिले दगुर्नसक्ने तत्त्व यो संसारमा अरु कुनै छैन । जुन गतिले हाम्रा मनहरू दगुर्छन्, उही नै गति अनुरूप इच्छाहरू पनि दगुर्न थाल्छन् । इच्छा दगुरे कं चिताएका सबै कामहरू सफल पार्न थौंटे जीवन पर्याप्त छैन । शयकडौं, हजारौं तथा लाखौं इच्छाहरूमध्ये इच्छानुरूप एउटै मात्र काम सफल पार्न पनि जीवनभर लाग्नसक्छ । इच्छा गर्दैमा कुनै काम सिद्ध हुन्छ भन्न सकिन्न । बल्कि इच्छालाई नाप-

सौल गरी नियन्त्रण गर्न सक्नुपर्छ । असल-कमसल, हितकर-अहितकर तथा राम्रो-नराम्रो छान्न सक्नुपर्छ । अनि इच्छालाई नियन्त्रित गरी, संयम र धैर्यतापूर्वक—बौद्धिक र आर्थिक क्षमता तथा प्राविधिक-उपलब्ध साधन अनुसार अथवा साधन जुटाउनसके अनुसार कार्यान्वयन गर्ने लक्ष लिएमा मात्र कुनै इच्छित कार्य सिद्ध गर्न सम्भव हुन सक्छ । लक्षित, भौतिक सफलतादेखि लिएर आध्यात्मिक सफलतासम्मकालागि पनि यथार्थदृष्टि, धैर्यता, वीर्य तथा दृढ संकल्प जस्ता गुणहरू नितान्त आवश्यक हुन्छन् ।

x x x

केही हितैषी मित्रहरूले “यो सङ्ग्रहको काम कहिलेसम्म गर्नु हुनेछ ? यस सङ्ग्रहको शिलशिलामा कति ग्रन्थहरू तयार पार्ने विचार गर्नु भएको छ ? तथा के के नामका हुने छन् ?” भन्ने कुराहरू मसँग सोधे । मैले प्रश्नकर्ताहरूलाई सन्तुष्टपारी कुनै निश्चित उत्तर दिन सकिन । किन कि माथि उल्लेख गरेका स्वभावतः हाम्रा चित्तहरूले धेरै धेरै इच्छा त गर्छन्, नै, आकाशमा घरहरू पनि बनाउन थाल्छन् । तर कतिसम्मको इच्छा वास्तविक रूपले व्यावहारिक हुन सक्ला— यसबारे सधैं प्रश्नचिह्न नै रहिरहेको हुनसक्छ । उपर्युक्त हितैषी मित्रहरूले यो पनि सुझाउ दिनु भयो कि—“इच्छा गर्नु न भएता पनि कुनै कल्पना त तपाइमा भएको हुनुपर्छ र सोही कल्पना मात्र भए पनि त्यसको जानकारी पाठकहरूलाई दिनु भए बेश हुने गियो ।”

मैले माथि संकेत गरिसकेको छु कि तीनहजार भन्दा बढी पृष्ठहरूका नोट्स तयार छन् । हालको कल्पनानुसार—यदि स्वास्थ्य ठीक रहेमा, जीवन रहेमा, कुनै विघ्न-बाधा पनि आइ न परेमा, प्रकाशक पनि भइदिएमा तथा लेख्ने कामका दत्तचित्त पनि हुन सकेमा—पहिलो चरणको लागि पाँचवर्ष जति लाग्न सक्ला भन्ने अनुमान छ । यसै पाँचवर्षको अवधि भित्र—(१) बुद्धकालीन ब्राह्मण, भाग-१, (२) बुद्धकालीन गृहस्थीहरू, भाग १, (३) बुद्धकालीन राजपरिवार, भाग-१, (यहाँसम्मको काम पाठकहरूका सामुन्ने प्रस्तुत भइसकेको छ) (४) बुद्धकालीन महिलाहरू, (५) बुद्धकालीन परिव्राजक, (६) बुद्धकालीन श्रावक-चरित्र, तथा (७) बुद्धकालीन श्राविका-चरित्र, सिद्धिन सक्दछ । त्यसपछि दोश्रो भागको काम दोश्रो चरणमा शुरू गरिने छ, जो भविष्यकै गर्भमा छ ।

X X X

Dhamma.Digital

प्रस्तुत ग्रन्थमा बुद्धकालीन दशजना राजाहरूका कुराहरू सङ्ग्रहित भएका छन् । हुन त बौद्ध-पालिसाहित्यमा कुनै पनि राजाको चरित्र चित्रण एकै ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइँदैन । न त पालिसाहित्य राजाहरूका चरित्र चित्रण गर्ने विषय नै हो । तँ पनि यथासक्य भूल पालि र अर्थकथाहरूमा खोज गरी उपलब्ध भएका कारणहरू एकत्रित पारी, शृङ्खलाबद्ध गरी एकै सूत्रमा बाँधी “परिचय” लेख्ने प्रयास गरेको छु । त्यस त्यस पात्र सम्बन्धी भेट्टिएका सूत्रहरूलाई पनि एकाबद्ध गरी क्रमानुसार राखि दिएको छु ।

ग्रन्थ सम्बन्धी भन्नु पर्ने अरु कुराहरू अधिल्ला ग्रन्थहरूका प्राक्कथनमा उल्लेख गरिसकेको हुनाले पाठकवृन्दहरूले सोही अनुसार अबबोध गरिदिनु हुने छ भन्ने आशा राख्दछु । पहिलेका ग्रन्थहरूमा पादटिप्पणी वा कुनै रिफरेन्स (Reference) सम्बन्धी ग्रन्थको पृष्ठ मात्र उल्लेख भएकोमा, प्रस्तुत ग्रन्थमा ग्रन्थको नाम र सूत्रको नाम समेत उल्लेख गरिदिएको छ । यसबाट पाठकहरूलाई जुनभुकै भाषामा अनुदित भएका वा जुनसुकै संस्करणको भए पनि सम्बन्धित कारणहरू पत्तो लगाउन सजिलो हुने छ ।

यस ग्रन्थमा जम्मा ७६ सूत्रहरू सङ्ग्रहित भएका छन् । यस मध्ये अनुवादको संख्यामा २ सूत्रहरू कमी हुन आएका छन् । यसरी कमी हुन आउनाको खास कारण के हो भने ?—राजा विम्बिसार सम्बन्धी महावग्गपालि(पृष्ठ २२५)मा उल्लिखित भएको 'पिलिन्दवच्छ' को कथा र पाराजिकापालि(पृष्ठ ३५३)मा उल्लिखित 'पिलिन्दवच्छ' को कथा, यी दुवै एक समान भएका हुँदा यसमध्ये एक सूत्रको मात्र अनुवाद भएको छ । त्यस्तै गरी राजा प्रसेनजित कोशल सम्बन्धी संयुत्तनिकाय (I. पृष्ठ ७०) मा उल्लिखित 'पियसुत्त' र उदानपालि (पृष्ठ ११८)मा उल्लिखित 'पियतरसुत्त' को कुरा एकैनास भएकी हुँदा यसमध्ये पनि एकै सूत्रको अनुवाद भएको छ । यस प्रकार गिन्तीमा ७६ सूत्रहरूका नाम भएता पनि अनुवाद सूत्रहरूमा केवल ७४ मात्र हुन आएका हुन् ।

उपर्युक्त ७६ सूत्रहरूमध्ये १ सूत्र सुत्तनिपातबाट, २९ सूत्रहरू-संयुत्तनिकायबाट, १३ सूत्रहरू महावग्गपालिबाट, ४ सूत्रहरू चुल्ल-

वग्गपालिबाट, ३ सूत्रहरू पाराजिकापालिबाट, ८ सूत्रहरू पाचित्तियपालिबाट, ४ सूत्रहरू उदानपालिबाट, ८ सूत्रहरू मज्झिमनिकायबाट, ४ सूत्रहरू अङ्गुत्तरनिकायबाट, र २ सूत्रहरू दीघनिकायबाट, सङ्ग्रहित भएका छन् ।

दशजना राजाहरूमध्ये कुन्, कुन्, राजाकोबारेमा कुन्, कुन्, सूत्रहरूमा अथवा कति कति सूत्रहरू उपलब्ध भएका रहेछन् भन्ने विषयलाई यस प्रकार बुझ्न सकिन्छ —

(१) बिम्बिसार राजाकोबारेमा — सुत्तनिपातमा १, महावग्गपालिमा ११, चुल्लवग्गपालिमा २, पाराजिकापालिमा ३, पाचित्तियपालिमा २, उदानपालिमा १ र दीघनिकायमा १ सूत्र गरी जम्मा २१ सूत्रहरू छन् ।

(२) शुद्धोदन राजाकोबारेमा — केवल महावग्गपालिमा १ मात्र छ ।

(३) प्रसेनजित कोशल राजाकोबारेमा — संयुत्तनिकायमा २६, मज्झिमनिकायमा ५, उदानपालिमा २, महावग्गपालिमा १, चुल्लवग्गपालिमा १, पाचित्तियपालिमा ६ र अङ्गुत्तरनिकायमा २ गरी जम्मा ४३ सूत्रहरू छन् ।

(४) महालि लिच्छवीकोबारेमा — संयुत्तनिकायमा २ र अङ्गुत्तरनिकायमा १ गरी जम्मा ३ सूत्रहरू छन् ।

(५) महानाम लिच्छवीकोबारेमा — केवल अङ्गुत्तरनिकायमा १ मात्र छ ।

(६) ओट्टद्ध लिच्छवीकोबारेमा—केवल दीघनिकायमा १ मात्र छ ।

(७) उदेन (उद्यन) राजाकोबारेमा - संयुत्तनिका-यमा १, उदानपालिमा १ र चुल्लवग्गपालिमा १ गरी जम्मा ३ सूत्रहरू छन् ।

(८) कौरव्य राजाकोबारेमा—केवल मज्झिमनिकायमा १ मात्र छ ।

(९) दण्डपाणी राजाकोबारेमा—केवल मज्झिमनिका-यमा १ मात्र छ ।

(१०) माधुर राजाकोबारेमा - केवल मज्झिमनिकायमा १ मात्र छ ।

यी सूत्रहरू तथा ग्रन्थहरूका नाम यस प्रकार छन् —

१. राजा बिम्बिसार :

	पृष्ठः ^१	पृष्ठः
१. सुत्त. नि.	३२९: पब्बज्जामुत्तं	२९
२. महा. व.	३५: बिम्बिसार समागमकथा, महाखन्धकं	३१
३. ऐ ऐ	२९०: बिम्बिसार राजवत्थु, चीवरक्खन्धकं	४५

१. यी पृष्ठहरू नालन्दा पालि ग्रन्थका हुन् ।

२. यी पृष्ठहरू प्रस्तुत पुस्तकका हुन् ।

		पृष्ठ :	पृष्ठ :
४.	ऐ ऐ	१०५: सन्निपातानुज्ञानना, उपोसथकखन्धकं	४७
५.	ऐ ऐ	७७: राजभटवत्थु, महाखन्धकं	४९
६.	ऐ ऐ	७८: कारभेदक चोरवत्थु, महाखन्धकं	५२
७.	ऐ ऐ	७९: लिखितक चोरवत्थु, ऐ	५३
८.	ऐ ऐ	७९: इणायिकवत्थु, ऐ	५४
९.	ऐ ऐ	८०: दासवत्थु, ऐ	५५
१०.	ऐ ऐ	२२५: पिलिन्दवच्छवत्थु, भेसज्जकखन्धकं	५६
	पारा. पा.	३५३: तेविसतिमनिस्सगियं	
११.	महा. व.	२५४: मेण्डकगहपतिवत्थु, भेसज्जकखन्धकं	६३
१२.	ऐ ऐ	१९९: सोणकोलिविसवत्थु, चम्मकखन्धकं	६७
१३.	चुल्ल. व.	१९७: अम्बखादनवत्थु, खुद्दकवत्थुखन्धकं	७१
१४.	पारा. पा.	५१: धनियभिकखुवत्थु, दुतियपाराजिकं	७३
१५.	उदा. पा.	७३: राजसुत्तं	८४
१६.	पारा. पा.	१४८: चतुत्थपाराजिकं	८६
१७.	पाचि. पा.	१०६: बातिसतिमपाचित्तियं	८७
१८.	ऐ ऐ	१५९: सत्तपञ्जासमपाचित्तियं	९०
१९.	चुल्ल. व.	२९०: अजातसत्तकुमारवत्थु, सङ्घभेदकखन्धकं	९२
२०.	दी.नि. II.	१५१: जनवसभसुत्तं	९५

२. राजा शुद्धोदन :

१.	महा. व.	८६ राहुलवत्थु, महाखन्धकं	१४३
----	---------	--------------------------	-----

३. राजा प्रसेनजित कोशल :

	पृष्ठ :	पृष्ठ :
१. सं. नि. I.	६७: दहरसुत्तं	१८६
२. ऐ ऐ	६९: पुरिससुत्तं	१९१
३. ऐ ऐ	६९: जरामरणसुत्तं	१९२
४. ऐ ऐ	७१: अत्तरक्खितसुत्तं	१९४
५. ऐ ऐ	७८: पञ्चराजसुत्तं	१९६
६. म. नि. II.	३४४: अङ्गुलिमालसुत्तं	२००
७. सं. नि. I.	७०: पियसुत्तं	२०४
उदा.	११८: पियतरसुत्तं	
८. सं. नि. I.	७४: यञ्जसुत्तं	२०७
९. ऐ ऐ	७३: अत्यकरणसुत्तं	२१०
१०. ऐ ऐ	८२: पठमसङ्गामसुत्तं	२११
११. ऐ ऐ	७३: मल्लिकामुत्तं	२१३
१२. ऐ ऐ	८०: दोणपाकसुत्तं	२१५
१३. ऐ ऐ	७२: अप्पकमुत्तं	२१७
१४. ऐ ऐ	७६: सत्तजटिलसुत्तं	२१९
१५. ऐ ऐ	८५: मल्लिकामुत्तं	२२३
१६. म. नि. II.	३५२: पियजातिकमुत्तं	२२४
१७. सं. नि. I.	८५: अप्पमादसुत्तं	२३४
१८. ऐ ऐ	८३: दुतियसङ्गामसुत्तं	२३६
१९. ऐ ऐ	८८: पठमअपुत्तकमुत्तं	२३९

	पृष्ठ :	पृष्ठ:
२०. ऐ ऐ	९२: पुगलमुत्त	२४३
२१. ऐ ऐ	९७: लोकमुत्तं	२५०
२२. ऐ ऐ	९९: पब्बतूपममुत्तं	२५१
२३. ऐ ऐ	९६: अधिकासमुत्तं	२५५
२४. चुल्ल. व.	२६५: सङ्घिकवत्थु, सेनासनवखन्धकं	२५८
२५. पाचि. पा.	१५३: उदकेहसधस्मे, तेपञ्जासमपाचित्तियं	२५९
२६. ऐ ऐ	३४९: बारसमनिस्सगियं, भिक्खुणी विभङ्गो	२६१
२७. ऐ ऐ	४०७: एकचत्तारिसतिमपाचित्तियं, भिक्खुणी- विभङ्गो	२६४
२८. महा. व.	१६०: पटिस्सवदुक्कतापत्ति, वस्सूपनायिक- वखन्धकं	२६६
२९. उदा. पा.	७७: गब्भिनीमुत्त	२७१
३०. सं. नि. I.	९०: दुतियअपुत्तकमुत्तं	२७४
३१. पाचि. पा.	१४४: उद्युत्तसेनादस्सने, अट्टचत्तारोसतिमपा- चित्तियं	२७७
३२. ऐ ऐ	३४७: एकादसमनिस्सगियं, भिक्खुणीविभङ्गो	२८१
३३. ऐ ऐ	२१०: राजन्तेपुरप्पवेसने, तयसीतिमपाचित्तियं	२८३
३४. अं. नि-१०.	१५०: दुतियकोसलमुत्तं	२९०
३५. सं नि I.	९७: इस्सत्तमुत्तं	२९६
३६. ऐ ऐ	७५: बन्धनमुत्तं	३०१
३७. सं. नि. III.	३२१: खेमासुत्तं	३०३
३८. म. नि. II.	३५९: बाहितिकमुत्तं	३११

पृष्ठ :	पृष्ठ :
३९. सं. नि. I. ८६: कल्याणमित्तसुत्तं	३२२
४०. अं. नि-५. ३२१: कोसलसुत्तं	३२७
४१. म. नि. II. ३७३: कण्णकत्थलसुत्तं	३३३
४२. म. नि. II. ३६५: धम्मचेतियसुत्तं	३४६

४. महालि लिच्छवी :

१. सं. नि. I. २३१: महालिसुत्तं	३८५
२. सं नि. II. २९७: महालिसुत्तं	३८८
३. अं. नि-१०. १६७: महालिसुत्तं	३९३

५. महानाम लिच्छवी :

१. अं. नि-५. ३३८: लिच्छवी कुमारकसुत्तं	३९७
--	-----

६. ओट्टुद्ध लिच्छवी :

१. दी. नि. I. १२८: महालीसुत्तं	४०४
--------------------------------	-----

७. राजा उदेन (उदयन) :

१. सं. नि. III. १०२: भारद्वाजसुत्तं	४३५
२. उदा. पा. १६०: उदेनसुत्तं	४४०
३. चुल्ल. व. ४१२: उदेनराजवत्थु, पञ्चसतिककखन्धकं	४४२

८. राजा कौरव्य :

	पृष्ठ :	पृष्ठ
१. म. नि. II. २८९: रट्टपालमुत्तं		४४९

९. राजा दण्डपाणि :

१. म. नि. I. १४६: मधुपिण्डकमुत्तं		४६९
-----------------------------------	--	-----

१०. राजा माधुर :

१. म. नि. II. ३१०: मधुरमुत्तं		४८६
-------------------------------	--	-----

पालि (मागधी) भाषामा स्वर र व्यञ्जनहरू प्रचलित संस्कृत भाषामा जस्तै न भएको हुँदा पाठकहरूलाई कहीं कहीं 'श' को स्थानमा 'स' 'औ' को स्थानमा 'ओ' 'ऐ' को स्थानमा 'ए' भएको जस्तो लाग्न सक्छ । प्राय यस्तो स्थानमा पालि शब्द नै प्रयोग गरिएको हुँदा यस्तो हुन गएको हो । पालि भाषामा 'ऐ' कार, 'औ' कार तथा रेफ् छैनन् । तालव्य 'श' र सूद्धन्य 'ष' पनि छैनन् । पालि भाषामा स्वर तथा व्यञ्जनहरू निम्न प्रकारका हुन्छन् ।

स्वर :— अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ, अं ।

व्यञ्जन :— क, का, कि, की, कु, कू, के, को, कं ।

ख, ग, घ, ङ; च, छ, ज, ङ, ञ;

ट, ठ, ड, ढ, ण; त, थ, द, ध, न;

प, फ, ब, भ, म; य, र, ल, व, स, ह, ल ।

X

X

X

“बुद्धकालीन ब्राह्मण” भाग-१, संग्रह-१ को प्राक्कथनमा उल्लेख गरिसके कैं यस प्रकारको संकलनात्मक ग्रन्थ तयार पार्नुको एक मात्र उद्देश्य,— नेपाली पाठकवृन्दहरूले बौद्ध पालि वाङ्मयको मूल सूत्रहरूका कुराहरू सोजैं थाहा पाउन सक्नु भन्ने हो । नेपालीमा पनि पालिसाहित्यका मूल सूत्रहरूका कुराहरू अनुवादको रूपमा उपलब्ध हुनसकेमा नेपाली साहित्यको महत्त्व अछ बढने छ र नेपाली समाजमा मात्र न भई बौद्ध जगतमा समेत ख्याति प्राप्त गर्न सक्नेछ भन्ने आशा राखेको छु । अतएव विदेशी बौद्धहरूका जानकारीकोनिमित्त यस ग्रन्थमा कुन् कुन् पालि ग्रन्थहरूबाट कुन् कुन् सूत्रहरूको संकलन भएको रहेछ भन्ने कुरो अंग्रेजीमा पनि उल्लेख गरिदिएको छु ।

जति सभ्यो उति विभिन्न विषयका ग्रन्थहरू आफ्नो भाषामा उपलब्ध हुन सक्नु पनि भाषा विकासको एक माध्यम हो भन्ने विश्वासले जानी न जानी भएता पनि “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” भाग-१ संग्रह-२ को पछि पाठकहरूका समक्ष प्रस्तुत “बुद्धकालीन राजपरिवार” भाग-१ संग्रह-३ प्रस्तुत गरेको छु । यस संकलनबाट नेपाली साहित्यको विकास क्षेत्रमा यत्किञ्चित् मात्र सघाउ पुग्न सकेमा पनि तथा नेपाली समाज लाई बुद्धकालमा घटेका केही घटनाहरूको जानकारी मात्र हुनसकेता पनि आफू खुशि नै हुनेछु । हुन त यत्तिकैले मात्र नेपाली भाषाको माध्यम द्वारा बुद्धकालको इतिहास, साहित्य, राजनीति, अर्थनीति, सामाजिक जीवन तथा दर्शन सम्बन्धी कुराहरू बुझ्न पर्याप्त हुन सक्दैन । अझ यस्ता ग्रन्थहरू नेपाली भाषामा दर्जनका दर्जन उपलब्ध हुनु विकासोन्मुख नेपाली समाजकोनिमित्त नितान्त आवश्यक देख्द छु । प्राचीन सभ्यताको

ज्ञान अभिष्ट मात्रामा नेपालीमा उपलब्ध हुन नसकेकोले आधुनिक सामाजिक ज्ञानसँग कसौटीमा लगाई दाँजी हेर्न हामी वञ्चित भएका छौं ।

प्रस्तुत ग्रन्थको अनुवाद कार्य ८।५।२०२९ देखि शुरू गरी १५।१०।२०२९ सम्ममा ग्रन्थ तयार पार्ने काम जम्मै पूरा भई प्रूफ हेर्ने काम समेत शुरूभइसकेको थियो । केही दिन अघि अर्थात् २०२९ फाल्गुन ८ गते देखि १० गतेसम्म मास्कोमा हुने एशियाली बौद्ध शान्ति सम्मेलनको कमीटी-बैठकमा भाग लिन फाल्गुन ६ गते काठमाडौँबाट मास्कोकालागि प्रस्थान गर्न परेको थियो र मास्कोबाट न फर्कनुजेलसम्म प्रूफ हेर्ने काम श्री वटुकृष्णजीले नै गरिदिनु भएकोमा वहाँ प्रति ज्यादै ऋणी छु । मास्कोमा जाँदा ग्रन्थको शब्दावली तयार पार्ने काम साथै लिएर गएको थिएँ र यात्राको बीचमै कार्य सम्पन्न गरी फाल्गुन १२ गते काठमाडौँ फर्केँ ।

भाषा संशोधनको कार्य मात्र न भई प्रूफ हेर्ने काममा समेत श्री वटुकृष्ण 'भूषण' बाट पाएको हर प्रकारको सहयोगकोनिम्ति वहाँ प्रति म ज्यादै अभारी छु र विद्वतापूर्वक भूमिकाद्वारा ग्रन्थलाई सिंगारी दिनु भएकोमा पनि । अंग्रेजीमा ग्रन्थ परिचय तयार पारिदिनु भएकोमा प्राध्यापक श्री कृष्णबहादुर मानन्धरलाई, शब्दावली तयार पार्न प्रारम्भिक लेखने काम गरिदिनु भएकोमा आयुष्मान् कुमार काश्यपलाई तथा निरालसतापूर्वक दिनको दुइ तीन पटकसम्म पनि प्रेसमा गई प्रूफ ल्याइदिएकोमा आनन्दकुटीवासी श्री चन्द्र उपासकलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिएको छु । पाल्पा तान्सेनमा बसी यो ग्रन्थको

साफी लेखने काम गरिरहेको बेलामा पालपाका श्री रणबहादुर शाक्य परिवारहरूबाट पाएको भक्तिपूर्ण उपस्थान प्रति पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु र अन्तमा ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने जस्तो गहन कार्यभार लिई ग्रन्थ प्रकाशित गरी पाठकहरूका समक्ष प्रस्तुत गरिदिएकोमा नव-स्थापित “आनन्दकुटी विहार गुठी” लाई पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन न गरी बस्न सकिदैन ।

ग्रन्थको अन्तमा नामावली, शब्दावली तथा गाथा-सूची पनि राखिदिएको छु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं ।

आनन्दकुटी

स्वयम्भू, काठमाडौं

नेपाल ।

भिक्षु अमृतानन्द

७१९२।२०२९

त्रि-पिटक सूची

		अभिधम्म(	
१. दीघनिकाय	१. पाराजिकापालि	} सुत्तविभङ्ग	१. धम्मसङ्गिणि
२. मज्झिमनिकाय	२. पाचित्तियपालि		२. विभङ्ग
३. संयुत्तनिकाय	३. महावग्गपालि	} खन्धक	३. धातुकथा
४. अङ्गुत्तरनिकाय	४. चूलवग्गपालि		४. पुग्गलपञ्जत्ति
५. खुद्दकनिकाय	५. परिवारपालि		५. कथावत्थु
१. खुद्दकपाठ			६. यमक
२. धम्मपद			७. पञ्चान
३. उदान			
४. इतिवुत्तक			
५. सुत्तनिपात			
६. विमानवत्थु			
७. पेतवत्थु			
८. थेरगाथा			
९. थेरीगाथा			
१०. जातक			
११. निद्देस			
क. महानिद्देस			
ख. चूलनिद्देस			
१२. पटिसम्भदामग्ग			
१३. अपदान			
१४. बुद्धवंश			
१५. चरियापिटक			

संक्षिप्त शब्दको अर्थ :

अ. क = अट्टकथा ।

अं. नि. = अङ्गुत्तरनिकाय ।

अं. नि. अ. क = अङ्गुत्तरनिकायअट्टकथा ।

अं. अ. क = ऐ ऐ

अप. पा = अपदानपालि ।

अंग्रे. महावंश = महावंश अंग्रेजी अनुवाद, गाइगरद्वारा ।

अभि. प. = अभिधानपदीपिका ।

उदा. = उदान ।

उदा. अ. क. = उदानअट्टकथा ।

खु. पा. अ. क. = खुट्टकपाठअट्टकथा ।

चुल्ल. व. = चुल्लवग्गपालि ।

चुल्ल. अ. क. = चुल्लवग्गअट्टकथा

जा. पा. = जातकपालि ।

जा. अ. क. = जातकट्टकथा ।

थेर. गा. = थेरगाथापालि ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथापालि अट्टकथा ।

थेरी. गा. = थेरीगाथापालि ।

थेरी. गा. अ. क. = थेरीगाथाअट्टकथा ।

थेर. अप. अ. क. = थेरअदानअट्टकथा ।

- थेरी. अप. = थेरीअपदान ।
- दी. नि. = दीघनिकाय ।
- दी. नि. अ. क. = दीघनिकायअट्टकथा ।
- दी. अ. क. = ऐ ऐ
- धम्म. अ. क. = धम्मपदट्टकथा ।
- धम्म. अ. = ऐ
- पारा, पा. = पाराजिकापालि ।
- पाचि, पा. = पाचित्तियपालि ।
- पेत. व. = पेतवत्थु ।
- पेत. व. अ. क. = पेतवत्थुअट्टकथा ।
- बु. वं. = बुद्धवंस ।
- बु. वं. अ. क. = बुद्धवंसअट्टकथा ।
- बु. ब्रा. = बुद्धकालीन ब्राह्मण ।
- बु. गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू ।
- म. नि. = मज्झिमनिकाय ।
- म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकायअट्टकथा ।
- म. अ. क. = ऐ
- महा. व. = महावग्गपालि ।
- विमा. व. = विमानवत्थु ।
- विमा. व. अ. क. = विमानवत्थुअट्टकथा ।
- सम. पा. = समन्तपासादिका ।
- सं. नि. = संयुत्तनिकाय ।

सं. नि. अ. क. = संयुत्तनिकायअट्टकथा ।

सं. अ. क. = ऐ

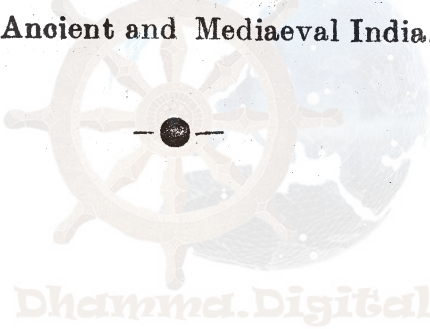
सुत्त. नि. = सुत्तनिपात ।

सुत्त. नि. अ. क. = सुत्तनिपातअट्टकथा ।

हि. वि. पि. = हिन्दी विनयपिटक ।

D. P. P. = Dictionary of Pali-Proper Names.

G. D. = The Geographical Dictionary of
Ancient and Mediaeval India.

मूल ग्रन्थहरू :

- महावग्गपालि (महावर्गपालि)
- चुल्लवग्गपालि (चुल्लवर्गपालि)
- पाराजिकापालि (पाराजिकापालि)
- पाच्चित्तिपपालि (पाच्चित्तिपपालि)
- संयुत्तनिकाय (संयुत्तनिकाय)
- अंगुत्तरनिकाय (अङ्गोत्तरनिकाय)
- दीघनिकाय (दीर्घनिकाय)
- मज्झिमनिकाय (मध्यमनिकाय)
- सुत्तनिपात (सूत्रनिपात)
- उदानपालि (उदानपालि)

सहायक ग्रन्थहरू :

जातकट्टकथा— आचार्य बुद्धधोष महास्थविर ।

धम्मपदट्टकथा— ऐ ऐ ऐ

पपञ्चसूदनी— ऐ ऐ ऐ

परमत्थजोत्तिका— ऐ ऐ ऐ

मनोरथपूरणी— ऐ ऐ ऐ

समन्तपासादिका— ऐ ऐ ऐ

सारत्थप्पकासिनी— ऐ ऐ ऐ

सुमङ्गलविलासिनी— ऐ ऐ ऐ

विमुद्धजनविलासिनी—

परमत्थदीपनी—आचार्य धर्मपाल महास्थविर ।

मधुरत्थविलासिनी— आचार्य बुद्धदत्त महास्थविर ।

अभिधानप्पदीपिका—मौद्गल्यायन महास्थविर ।

अमरकोष— श्री अमरसिंह—सम्पादित—श्री मन्नालाल 'अभिमन्यु' ।

शब्दार्थ—कौस्तुभ—चतुर्वेदी द्वारकाप्रसाद शर्मा ।

नेपाली शब्दकोष—बालचन्द्र शर्मा ।

मज्झिमनिकाय—हिन्दीमा अनुदित—राहुल सांकृत्यायन ।

विनयपिटक— ऐ ऐ ऐ ऐ

दीर्घनिकाय— ऐ ऐ — राहुल सांकृत्यायन र जम-

दीश काश्यप ।

अंगुत्तरनिकाय— ऐ ऐ — भदन्त आनन्द कौसल्यायन ।

संयुत्तनिकाय— ऐ ऐ — भिक्षु जगदीश काश्यप र
भिक्षु धर्मरक्षित ।

सुत्तनिपात— ऐ ऐ — भिक्षु धर्मरत्न ।

बुद्धकालीन ब्राह्मण— लेखक

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू—ऐ

Mahavamsa – translated into English by Dr.

Wilhem Geiger.

Dictionary of Pali-Propor Names—Dr. G. P.

Malalasekara.

Pali English Dictionary—T. W. Rhys Davids
and William Stede.

**The Geographical Dictionary of Ancient and
Mediaeval India**—Nundo Lal Dey.

विषय-सूचि

	पृष्ठः	पृष्ठः
१. राजा बिम्बिसार	१-११६	
परिचय		१
परिवारहरू		३
मित्र बन्धुहरू		६
बुद्ध धर्ममा दीक्षित		१२
श्रद्धा र भक्ति		१४
पुत्र-प्रेम		२०
धर्म-सन्देश		२२
बिम्बिसार-तालिका		२८
१-सिद्धार्थसँग भेट		२९
२-बिम्बिसार-समागम		३१
शरणागमन		३७
शक्रद्वारा बुद्धवर्णना		३८
वेणुवन-दान		४३
३-चिकित्सा		४५
४-एकत्रित हुने प्रार्थना		४७
५-संन्यलाई प्रव्रज्या निषेध		४८

६-अपराधीलाई प्रव्रज्या निषेध	५२
७-चोरलाई प्रव्रज्या निषेध	५३
८-ऋणीलाई प्रव्रज्या निषेध	५४
९-दाशलाई प्रव्रज्या निषेध	५५
१०-बिम्बिसार र पिलिन्दवच्छ	५६
आरामिक गाउँ	५८
पिलिन्दवच्छको चमत्कार	५९
पञ्च भेषज्य	६१
११-मेण्डक गृहपतिको परीक्षा	६३
१२-बिम्बिसार श्रोण श्रेष्ठोपुत्र	६७
१३-आंपको बगंचा	७१
१४-बिम्बिसार र धनीय भिक्षु	७३
धनीय भिक्षुको तृणकुटी	७४
माटाको कुटी	७५
काठको कुटी	७६
धनीय भिक्षुको निन्दा	८०
१५-धार्मिक कुरा वा तूष्णीभाव	८४
१६-बिम्बिसारको विजय	८६
१७-गण-भोजन	८७
१८-तपोदामा स्नान	९०
१९-राज-हत्या	९२
२०-जनवसभ देवपुत्र	९५

गति-विवरण	९५
भगवान्संग भानन्दको प्रार्थना	९७
जनवसभ देवपुत्रको प्रादुर्भाव	१००
स्रोतापन्न बिम्बिसार	१०२
सुधर्मा सभामा ब्रह्माको प्रादुर्भाव	१०३
ब्रह्मा सनत्कुमारको उपदेश	१०८
चार ऋद्धि-पाद	११०
तीन-स्थान	१११
स्मृतिप्रस्थान (सतिपट्टान)	११३
सप्तसमाधि-परिष्कार	११४
२. राजा शुद्धोदन	११७-१४६
परिचय	११७
शाक्यवंशोत्पत्ति	११७
कोलियवंशोत्पत्ति	१२१
शाक्य-गणराज्य	१२४
राज-परिवार	१२९
बुद्धसंग भेट्	१३३
धर्माविबोध	१३७
अरहतफल प्राप्ति	१४१
१-बुद्धको कपिलवस्तु-यात्रा	१४३
राहुल-प्रव्रज्या	१४४
शुद्धोदनको प्रार्थना	१४५

३. राजा प्रसेनजित कोशक्त	१४७-३५४
परिचय	१४७
कोशलराज्य	१४७
परिवारहरू	१५३
घूस कपट	१६१
बुद्धसँग सम्पर्क	१६५
राजकाजको-काम	१६७
मल्लिकासँग	१७१
बुद्धको उपासना	१७४
सङ्घ-सेवा	१८०
प्रसेनजित-परिवार	१८४
१-स्थानो न सम्झ	१८६
२-तीन अहितकर-धर्म	१९१
३-जरामरण	१९२
४-आफ्नो रक्षा	१९४
५-पञ्चकाम विषय	१९६
६-आयुष्मान् अङ्गुलिमाल	२००
७-कसले आत्मा प्रेमगर्छ ?	२०४
८-महायज्ञ	२०७
९-न्यायालय	२१०
१०-प्रथम-सङ्ग्राम	२११
११-मल्लिकासँग	२१३

१२-एकपाथी-भात	२१५
१३-निर्लोभी कमैछन्	२१७
१४-सप्त-जटिल	२१९
शीलवान् चिन्न समयलाग्छ	२२०
१५-नारी पनि पुरुषभन्दा श्रेष्ठ हुन सक्छे	२२३
१६-प्रेमबाट शोक उत्पन्न हुन्छ	२२४
जुवाडेको सहमति	२२५
मल्लिकासँग प्रश्न	२२७
मल्लिकाको धार्मिक कथा	२३०
१७-एकै धर्मको दुइ अर्थ	२३४
१८-द्वितीय-सङ्ग्राम	२३६
१९-कञ्जूसको धन राजाले लिन्छ	२३९
२०-अन्धकारबाट अन्धकारमै	२४३
तमोतम परायण	२४३
तमोज्योति परायण	२४४
ज्योतितम परायण	२४५
ज्योतिज्योति परायण	२४६
२१-दुःखदायी तीन धर्म	२५०
२२-जरामरणबाट कोही पनि मुक्त छैन	२५१
२३-ब्रह्मको मृत्यु	२५५
२४-सङ्घलाभ	२५७
२५-सत्रवर्गीय भिक्षुहरू	२५९

२६-थुल्लनन्दा भिक्षुणीसँग (क)	२६१
रेशमको कपडा मागिन्	२६२
२७-चित्र-प्रदर्शनी	२६४
२८-आयुष्मान् उपनन्द	२६६
सदोष-निर्दोष वर्षावास	२६८
२९-गभिणी परिव्राजिका	२७१
३०-अपूताको धनप्यारो	२७४
३१-छवर्गीय भिक्षुहरू रणसङ्ग्राममा	२७७
३२-थुल्लनन्दा भिक्षुणीसँग (ख)	२८१
कम्बल मागिन्	२८१
३३-अन्तःपुरमा जान मनाही	२८३
राजान्तःपुर जानुमा दोष	२८७
३४-परमभक्ति	२९०
बुद्धको गुण	२९२
३५-कहाँ दान दिनुपर्छ ?	२९६
३६-राज-बन्धन	३०१
३७-क्षेमा भिक्षुणीसँग	३०३
मरणपछि के हुन्छ ?	३०४
३८-आयुष्मान् आनन्दसँग	३११
सदोष आचरण	३१४
निर्दोष आचरण	३१७
आनन्द प्रति प्रभावित	३१९

३९-अप्रमादको विशेषता	३२२
४०-मल्लिका देवीको मृत्यु	३२७
४१-बुद्धसँग विविध प्रश्न	३३३
सर्वज्ञताबारे प्रश्न	३३४
चातुर्वर्ण्य-शुद्धिबारे	३३८
देवताबारे प्रश्न	३४१
ब्रह्माबारे प्रश्न	३४४
४२-धर्मचैत्य	३४६
धर्मन्वय	३४९
स्थपितको श्रद्धा	३५३
भगवान् पनि क्षत्री हुनुहुन्छ	३५४
४. महालि लिच्छवी	३५६-३६५
परिचय	३५६
लिच्छवीको उत्पत्ति	३५६
वज्जी (वृजी) को उत्पत्ति	३५८
वंशालीको उत्पत्ति	३६०
वंशाली नगर	३६१
लिच्छवी-गणतन्त्र	३६५
न्याय-निसाप-दण्ड	३६७
कठोर जीवन, सामाजिक सेवा र कर्तव्य	३६९
लिच्छवी-स्वभाव	३७२

बुद्धका अनुयायीहरू	३७६
वज्जी-गणराज्यको भेद	३७८
महालि लिच्छवी	३८२
१-महालि लिच्छवीको प्रश्न	३८५
शकलाई देख्नु भएको छ ?	३८६
२-शुद्धि र अशुद्धिको हेतु के हो ?	३८८
संक्लिष्ट हुनाको हेतु	३८९
विशुद्ध हुनाको हेतु	३९१
३-पापकर्मको हेतु के हो ?	३९३
५. महानाम लिच्छवी	३९६-४०२
परिचय	३९६
१-लिच्छवी कुमार	३९७
लिच्छवीहरू चण्ड छन्	३९८
पञ्च-कुल वृद्धि-धर्म	३९८
६. ओट्टुद्ध लिच्छवी	४०३-४१७
परिचय	४०३
१-भगवान्कहाँ ओट्टुद्ध लिच्छवी	४०५
दिव्य रूप र शब्द	४०९
उत्तरोत्तर-धर्महरू	४१२
उही जीव-उही शरीर	४१४

७. राजा उदेन (उदयन)

४१८-४४६

परिचय	४१८
कोशम्बी नगर	४१८
तीन अग्रमहिषीहरू	४२१
१-वासुलदत्ता	४२२
२-श्यामावती	४२५
३-मागन्दिय	४२६
बुद्ध भगवान्, कौशम्बीमा	४२७
श्यामावती प्रति मागन्दिप्रको ईर्ष्या	४२८
उद्यान-क्रीडा	४३१
परिवारहरू	४३३
१-तरुण भिक्षुहरू	४३५
शरणागमन	४४०
२-अनिष्फल-मरण	४४०
३-चीवर-दान	४४२

८. राजा कौरव्य

४४७-४६७

परिचय	४४७
१-आयुष्मान्, राष्ट्रपालसंग	४४९
चारहानी	४५१

९. राजा दण्डपाणि

४६८-४८४

परिचय	४६८
-------	-----

१-दण्डपाणिको प्रश्न	४६९
भगवान्को संक्षिप्त देशना	४७१
महाकात्यायनको व्याख्यान	४७५
भगवान्को अनुमोदना	४८२

१०. राजा माधुर

४८५-४९७

परिचय	४८५
१-वर्णव्यवस्था केवल घोषमात्र हो	४८६
धनद्वारा ब्राह्मण पनि दाश हुन्छ	४८८
जातिले पाप-पुण्य छेवन सबदेन	४८९
शरणागमन	४९६
नामावली	४९९
शब्दावली	५२३
गाथा सूचि	

बुद्धकालीन राजपरिवार

(भाग-१)

Dhamma.Digital

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स”

१. राजा बिम्बिसार

परिचय

महावंश-टीकानुसार बिम्बिसार राजाको बाबुको नाम भाति र तिब्बती परम्परानुसार महापदुम तथा उनको आमाको नाम बिम्बि भनिएको छ^१ । १५ वर्षकै उमेरमा बिम्बिसारलाई उनको बाबुले राज्याभिषेक दिएका थिए^२ । राज्याभिषेक लिएको १६ वर्ष पछि बिम्बिसार राजाले भगवान बुद्धको दर्शन पाएका थिए^३ । सुत्तनिपातको पब्बज्जासूत्र^४ अनुसार सन्यास ग्रहण गरेका २९ वर्षीय सिद्धार्थ गौतमको भिक्षाटन सर्वप्रथम राजगृहबाट प्रारम्भ भयो । त्यसै क्रममा पाण्डव पर्वतमा २४ वर्षीय बिम्बिसारले भेटे । महावंशकै अनुसार शुद्धोदन

१. D. P. P. II. पृ. २८५

२. अंग्रे. महावंश पृ. १२

३. अंग्रे. महावंश पृ. १२

४. पृ. ३२९ । हेर तल “सिद्धार्थसँग भेट” शीर्षकमा ।

राजासँग भाति राजाको मित्रता भए जस्तै बिम्बिसार राजाको पनि सिद्धार्थ गौतमसँग मित्रता थियो भन्ने कुरा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ^१ । शायद यिनीहरू अदृष्टिभित्र भएका हुन सक्छन् । सिद्धार्थ गौतमको प्रभावशाली सुन्दररूप देखेर प्रभावित भई राजा बिम्बिसारले उहाँलाई आधारराज्यद्वारा निमन्त्रणगर्दा^२ उहाँबाट संन्यास ग्रहण गरेको मूल लक्षनै बुद्धत्व प्राप्तद्वारा मानव-कल्याण गर्नु हो भन्ने कुरा सुनेपछि बिम्बिसार राजाले “तपाईं बुद्ध हुनुहुनेछ भन्ने कुरा मैले अधिनै सुनिसकेको छु” भन्दै सिद्धार्थ गौतमसँग बुद्धत्व प्राप्त गरी सकेपछि सर्वप्रथम मगध देशको राजधानी राजगृह आउन हुन प्रार्थना गरे^३ ।

बिम्बिसार राजा त्यसबखत अत्यन्त प्रभावशाली, रणकुशल^४ तथा सेनासम्पन्न भएका हुँदा उनलाई ‘सेनीय बिम्बिसार’ भन्दथे^५ । यिनका ८० हजार गाउँहरू^६ सम्मिलित राज्यमा १८ कोटी जनसंख्या थिए^७ । यिनको राजकीय ऋण्डा सेतोवर्णको थियो^८ ।

१. अंग्रे. महावंश पृ. १२

२. हेर तल “सिद्धार्थसँग भेट” शीर्षकमा ।

३. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३२७ : पब्बज्जासुत्तं; धम्म. अ. क. पृ. ४२ : अग्गसावक वत्थु ।

४. हेर तल “बिम्बिसारको विजय” मा ।

५. उदान. अ. क. पृ. ७२

६. हेर तल “बिम्बिसारासोण श्रेष्ठीपुत्र” ।

७. धम्म. अ. क. पृ. ३००

८. थेर. गा. पृ. २४९ : विमलकोण्डञ्जथेरगाथा; अ. क. पृ. १४७

परिवारहरू

बिम्बिसार राजाको विवाह कोशलनरेश महाकोशल राजाकी छोरी, प्रसेनजित कोशलकी बहिनी कोशलदेवीसँग भएको थियो । महाकोशल राजाले आफ्नी छोरीलाई राज्यको बीचमा पर्ने, “काशी” भन्ने एकलाख आम्दानी हुने गाउँ दाइजो दिएका थिए^१ । यिनकै तरफबाट अजातशत्रु राजकुमार जन्मेका हुन्^२ । पछि अजातशत्रु राजकुमारले आफ्नो बाबुलाई हत्या गरेपछि त्यहीनै शोकले कोशलदेवी महारानीको पनि मृत्यु भयो । प्रसेनजित कोशल राजाले^३ आफ्नो बाबुले दाइजो दिएको “काशी” गाउँ, “बाबु आमा हत्यारा अजातशत्रुबाट फिर्ता लिन्छु” भन्ने निश्चय गरेका थिए । यसै कारणले गर्दा दुवै राजाका बीच युद्ध भएको थियो^४ ।

बिम्बिसारकी अर्की अग्रमहिषी मद्^५ (मद्र) देशीय शागल^६

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १२०

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. ९५; सं. अ. क. I. पृ. १२१

३. बिम्बिसारको मामा ।

४. सं. अ. क. I. पृ. १२१; जा. अ. क. I-II. पृ. ५३८ : हरितमाता; धम्म. अ. क. पृ. ४६१ : कोसलरञ्जो पराजयवत्थु ।

५. मद् (मद्र) देश पञ्जाबतिर पर्छ, हेर G. D. पृ. १६६

६. हाल पञ्जाबको लाहोर प्रान्तको श्याल्कोट ठहराइएको छ ।*

नगरका राजपरिवारकी **खेमा**^१ (क्षेमा) भन्ने कन्या थिइन् । यिनी सुवर्णवर्ण समान अत्यन्त रूपवती भएकीले, आफ्नो रूपको गर्वले गर्दा पनि बुद्धकहाँ जान चाहन्थिन् । पछि, बिम्बिसारको उपायकौसल्यता द्वारा बुद्धकहाँ गइन् । बुद्धको सुन्दासुन्दै रूपाभिमान नष्टभई, पछि, राजाको आज्ञालिई भिक्षुणी भइन्^२ । यिनीबाट कुनै सन्तान भएको देखिदैन ।

राज्याभिषेक भएको १६ वर्ष सम्ममा राजा **बिम्बिसारले** आफ्नो दरबारमा भएका शयकडौं स्त्रीहरूका अतिरिक्त तत्कालीन अत्यन्त सुन्दरी तथा गणिकाहरूसँगको संवासबाट पनि सन्तानहरू जन्माएका थिए । जस्तै :—

उज्जैन नगरवासी **पद्मावती** गणिकासँगको संभोगबाट **अभय राजकुमारको** जन्म भएको हो^३ । भनिन्छ, कि उज्जैनवासी पद्मावती

* हेर G. D. पृ. १७३ । महाभारतमा पनि मद्रदेश र शागल (शाकल) नगरको उल्लेख यसै शब्दकोषमा भएको छ । मिलिन्द राजाको राजधानी हो । पृ. १०८९ । थेरीगाथा अर्थकथामा शागल नगर मगधराज्यमै पर्छ भनी उल्लेख भएको छ । पृ. १००

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८७; थेरीगा. अ. क. पृ. १००; सं. नि. अ. क. III. पृ. १०६

२. धम्म. अ. क. पृ. ५८५ : खेमाथेरियावत्थु; अं. अ. क. I. पृ. १८७

३. हेर बुद्ध. गृ. पृ. ३४७

गणिकाको रूप लावण्यताको वयान सुनी राजा बिम्बिसारले आफ्नो कामतृष्णालाई रोक्न नसकी उज्जैनमा गई एकरात उसंग सहवास गरेका थिए । जब राजा बिम्बिसारलाई पद्मावती गणिकाले आफू गर्भवती भएको समाचार पठाई तब राजा बिम्बिसारले गणिकालाई पुत्र जन्मेमा पालन-पोषणगरी, पछि, आफैकहाँ ल्याउने सन्देश पठाए । पद्मावतीले पुत्र जन्माएर ७ वर्षसम्म पालन-पोषणगरी पछि, अभय राजकुमारलाई, “तिम्रो बाबु बिम्बिसार राजा हुन्” भनी त्यहाँ पठाउँदा राजाले पुत्रस्नेह उत्पन्नगरी अभय राजकुमारलाई राजदरवारमै राखी राजकीय ढंगबाटै पालन-पोषणगरे^१ । जब आफ्नो बाबु बिम्बिसारलाई अजातशत्रु राजकुमारले निर्मम हत्यागरे^२, तब यिनी विरक्त भएर भिक्षु भएका थिए^३ । यिनकी आमा पद्मावती गणिका पनि आफ्नो छोरा अभय स्थविरको उपदेश सुनी भिक्षुणी भइन्^४ । पछि, दुवै अर्हत् भए । भिक्षु हुनुभन्दा अगाडि एकदिन अभय राजकुमारले प्रत्यन्त गाउँमा शान्ति कायम गरी आएकोमा अत्यन्त खुशीभई राजा बिम्बिसारले अभय राजकुमारलाई सुन्दरी नर्तकी स्त्रीहरूका साथ ७ दिनसम्म राज्य दिएका थिए^५ ।

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ३१ : अभयमातुया थेरीगाथा ।

२. पितृहत्या गरेको कुरा अजातशत्रुको कथामा आउने छ ।

३. थेर. गा. पृ. २४० : अभयथेरगाथा; अ. क. पृ. ८३

४. थेरी. गा. पृ. ४०९ : अभयमातु थेरीगाथा; अ. क. पृ. ३१

५. धम्म. अ. क. पृ. ४१७ : अभयराजकुमारस्स वत्थु ।

यस्तैगरी युवक बिम्बिसार राजाले जब वैशालीवासी अम्रपाली^१ (अम्बपाली) गणिकाको सौन्दर्यताको बयान सुने, तब कामाभिभूत भई, छद्मभेष धारणगरी, केही मानिसहरूका साथ वैशालीमा गई अम्रपाली गणिकासँग रतिक्रिडा गरेका थिए र यसैबाट अम्रपाली गणिका गर्भवती भएकी थिई । आफू गर्भवती भएको खबर राजाकहाँ पठाउँदा राजाले उसलाई खर्च पठाइदिए । पुत्र जन्मेपछि 'विमल' भनी उसको नामाकरण गरियो । तन्नेरी भएपछि विमल राजकुमारले वैशालीमा आउनु भएका भगवान बुद्धको उपदेश सुनी भिक्षुत्व ग्रहण गरे । भिक्षु भइसकेपछि, "विमल कौण्डिन्य" भन्ने नामले प्रख्यात भए^२ । अम्रपाली गणिका पनि आफ्नो पुत्र विमल कौण्डिन्य स्थविरको उपदेश सुनी, विरक्तभई, भिक्षुणी भएकी थिई^३ । यिनीहरू दुवैले अरहत्व प्राप्त गरेका थिए ।

बिम्बिसार राजाको अर्को छोरा शीलव भन्ने राजकुमारको नाम पालिसाहित्यमा पाइन्छ । यिनको आमा को हुन् भन्ने कुरा भने कतै नपाइएता पनि थेरगाथा अर्थकथामा भने^४ यिनी बिम्बिसारका छोरा हुन् भन्ने स्पष्ट शब्दमा समुल्लेख भएको पाइन्छ । यसै अर्थकथामा

१. हेर बुद्ध गृ. पृ. २६२

२. थेर. गा. पृ. २४९ : विमलकोण्डञ्जथेरगाथा; अ. क. पृ. १४६

३. थेरी. गा. पृ. ४३८ : अम्बपाली थेरीगाथा; अ. क. पृ. १६२;
अप. पा. II. पृ. २९० : अम्बपाली थेरीअपदान ।

४. थेर. गा. पृ. ३२९ : शीलवत्थेरगाथा; अ. क. पृ. ५३६

अजातशत्रु राजकुमारले शीलव राजकुमारलाई हत्यागर्ने अनेक असफल प्रयत्न गरे जस्तै शीलव राजकुमार भिक्षु भएर गइसके पछि पनि हत्या गराउन मानिसहरू पठाउँदा शीलव स्थविरको उपदेश सुनी सबै मानिसहरू भिक्षु भएर गएका कुराको वर्णन गरिएको छ। यो कुरावाट अनुमान गर्न सकिन्छ कि शीलव राजकुमार उत्तराधिकारी हुनसक्ने राजकुमार हुनुपर्छ। नत्र यिनको हत्यागर्न खोज्नुपर्ने कुनै कारण देखिँदैन।

मज्झिमनिकायको दन्तभूमिसूत्रमा^१ उल्लेख भएका जयसेन राजकुमारलाई अर्थकथाचार्य बुद्धघोषले बिम्बिसार राजाको औरसपुत्र^२ हुन् भनी उल्लेख गर्नु भए जस्तै भूमिजसूत्रमा^३ उल्लिखित आयुष्मान् भूमिज जयसेन राजकुमारका मामा हुन् भन्ने कुरा अर्थकथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ^४। तर कतै पनि यी राजकुमारकी आमा को हुन् भन्ने कुराको किटान भएको भने पाइँदैन।

अरू पनि त्यस्ता छोरा र छोरीका नामहरू अङ्गुत्तरनिकायको चुन्दीसूत्रमा^५ पाइन्छन्। जसका आमाहरूका नाम भने उल्लेख भएको पाइन्न। यी सूत्रानुसार चुन्दी राजकुमारी आफ्ना बाबु बिम्बि-

१. म. नि. III. पृ. १९४

२. म. नि. अ. क. IV. पृ. १३१

३. म. नि. III. पृ. २०४

४. म. नि. अ. क. IV. पृ. १३३

५. अं. नि-५, पृ. ३०१

सारको अनुमतिलिई ५०० रथहरूका साथ वेणुवनस्थित कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको बुद्ध कहाँ गई, आफ्नो दाइ चुन्द राजकुमारले सुनाएको कुरा सम्बन्धी विषयमा प्रश्नगर्न गएका वर्णन पाइन्छ। अर्थकथानुसार यिनीहरू दुवै दाजु बहिनी राजा बिम्बिसारकै छोरा र छोरी हुन्। चुन्दी राजकुमारीको नाम अङ्गुत्तरनिकायको सामाञ्जवर्गमा प्रमुख उपासिकाहरूका नामावलीमा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ^१।

मित्र बन्धुहरू

बिम्बिसार राजाका^३ वर्षकार (वस्सकार) ब्राह्मण र कोलिय^४ भन्ने महामन्त्रीहरू पनि थिए। कुम्भघोषक खजाञ्ची थिए^५। विशाख उपासक भण्डागारिक थिए^६। कौमारभृत्य राजवैद्य थिए^७। सुमन मालाकार दिनहुँ चमेलीको फूल ल्याउने राजाको मालाकार

१. अं. नि. अ. क. पृ. ५९७

२. अं. नि-द. पृ. ४२८

३. हेर तल “बिम्बिसार र धनीय भिक्षु”।

४. पे. व. अ. क. पृ. १२१ : अभिज्जमान पेतवत्थु।

५. D. P. P. II. पृ. २८९

६. पे. व. अ. क. पृ. १७ : तिरोकुड्डसुत्तं।

७. हेर बुद्ध. गृ. पृ. ३५४

थिए^१ । व्यक्तिगत हितैषी साथीहरूमध्ये सोणकोलिविश थिए^२ । तक्षशिलाका राजा पुक्कुसाति^३, उज्जैनका राजा चन्द्रप्रद्योत^४ र कोशलराजा सँग पनि राम्रो मैत्री सम्बन्ध थियो ।

एकदिन, कुम्भघोषकको घरमा अहिवातकरोग^५ लागेको हुँदा बाबु चाहिले आफ्नो छोरा कुम्भघोषकलाई घर मात्र होइन देश समेत त्यागेर आफ्नो ज्यू जोगाउने अर्ति दिएपछि, ऊ देश छोडेर गयो । १२ वर्षपछि राजगृह नगर फर्केर आयो । गाडिराखेको ४० कोटी धन भएता पनि ऊ काम गरेर नै जीविका गर्दैथियो । एकदिन राजाले उसको आवाज सुनेर- “यो एक धनी पुरुषको आवाज हो” भनी जानेर पनि सो पुरुष हेर्दा गरीब जस्तै देखिएकोले राजाले अनेक सोच विचार गरे । आवाज सुन्दा राजाले अवश्यनै धनी पुरुष हो भनी ठहर्‍याएका थिए । राजा ध्वनीविद् थिए । आवाज सुनी धनी गरीब छुट्याउन सक्दथे । तर सो पुरुष गरीब जस्तैगरी बसिरहेको देखेर राजाको मनमा, “यो पुरुष धनी भइकन पनि किन गरीब जस्तै भई बसेको रहेछ ?” भन्ने लागेपछि अनेक सुराक, चिवा चर्चागरी अन्तमा स्त्रीलीलाद्वारा ऊ

१. धम्म. अ. क. पृ. २३९ : सुमनमालाकार ।

२. हेर तल, “बिम्बिसार-सोण श्रेष्ठीपुत्र” ।

३. म. नि. अ. क. IV. पृ. १७५

४. हेर बुद्ध. गृ. पृ. ३७९

५. अहिवातक भन्ने रोग लाग्दा पशुपंक्षिदेखि क्रमैसँग मानिसहरू पनि मरेर जान्छन् । घर छोडेर जाने मात्र बाँच्छन् ।

धनपति भएको पत्तालगाई, ४० कोटी धनको मालिक उसैलाई बनाई, सम्मानगरी, श्रेष्ठीपद मात्र नभई छोरी समेत दिई उसकै बाबु बसेको खजाञ्चीपदमा राखे^१ ।

राजा बिम्बिसार जनताहरूको सुख दुःख बारे विशेष विचार राख्थे । जनताको हर्ष विष्मात्मा सरीक हुन्थे । कुनै दिन सर्वसाधारण जनताको भोज वा उत्सवादी हुँदा जनताको चित्त बुझाउने हेतुले शहर परिक्रमा गरिदिन्थे^२ । जनताहरू राजासँग भेटगर्न पाउँदा अति प्रसन्न हुन्थे ।

बिम्बिसार राजा राजगृहको यष्टिवनमा प्रथमबार, बुद्ध भगवानको दर्शनगर्न जाँदा भण्डागारिक विशाख उपासक पनि साथमा थिए । त्यस समागममा स्रोतापन्न-फल प्राप्त गर्नेहरू मध्येमा यिनी पनि एक हुन् । बुद्धको उपदेश सुनी अनागामी-फल समेत प्रतिलाभ गरेपछि, यिनले आफ्नी धर्मपत्नी धर्मदिन्नालाई आमाको स्थानमा बस्ने अनुरोध गरेको कुरा सुनी, धर्मदिन्नाले आफ्नो पतिको अनुमतिलिई भिक्षुणी बन्ने इच्छा प्रकट गरिन् । अनि भण्डागारिक विशाख उपासकले आफ्नी पत्नीको इच्छाको कुरा राजालाई विन्तिगर्दा राजाले धर्मदिन्नालाई वेणुवन पुऱ्याउन सुवर्णमय पाल्की दिए^३ ।

१. धम्म. अ. क. पृ. ११६ : कुम्भघोसकवत्थु; D. P. P. I. पृ. ६३८

२. विमा. व. अ. क. पृ. २५ : कुञ्जरविमान ।

३. म. नि. अ. क. पृ. २९६

बिम्बिसार राजाको राज्यमा बिम्बिसारभन्दा महाधनी कुवेर पति जस्तै अमृतभोगी सेठहरू ५ जना थिए । जस्तै :- (१) जोतिय सेठ^१, (२) जटिल सेठ^२, (३) मेण्डक सेठ^३, (४) पूर्णाक सेठ^४ र (५) काकवलिय सेठ^५ । कोशलराजा र बिम्बिसार राजा, परस्पर बहिनीहरूका पति भएका हुनाले यी दुइ राजाहरूका बीच बडो धनिष्ट सम्बन्ध थियो^६ । कोशलराजाको राज्यमा त्यस्ता कुनै पनि धनीकुल नभएकाले बिम्बिसारसँग त्यस्ता कुनै एक धनीकुललाई कोशलराज्यमा बासगर्न पठाउने अनुरोधगरी पठाएको बेलामा, बिम्बिसार राजाले आफ्ना मन्त्री भारदार हरूसँग सल्लाह गर्दा कुनै पनि कुललाई 'जाऊ' भन्न नसकिने भएकोले, मेण्डक श्रेष्ठीको छोरा धनञ्जय श्रेष्ठीलाई पठाएवाट बिम्बिसार राजा र कोशल राजाका बीच गहिरो मित्रता भएको जस्तै बिम्बिसारको राज्यमा कुवेरपति जस्ता धनपतिहरू धेरै रहेछन् भन्ने कुराको अनुमान राम्रैसँग गर्न सकिन्छ^७ । विशेषगरी जोतिय श्रेष्ठी बिम्बिसार राजाभन्दा अत्याधिक धनी रहेछन् भन्ने कुरा जोतिय श्रेष्ठीको घर हेर्न बिम्बिसार राजा जाँदा,

१. धम्म. अ. क. पृ. ६५२-६५९ : जोतिय-जटिलत्थेरस्सवत्थु ।

२. धम्म. अ. क. पृ. ५०७ : मेण्डकसेट्ठिवत्थु ।

३. धम्म. अ. क. पृ. ४८२ : उत्तरायवत्थु; अं. अ. क. पृ. २४०

४. अं. नि. अ. क. पृ. २२०; धम्म. अ. क. पृ. १९१

५. धम्म. अ. क. पृ. १९१

६. अं. नि. अ. क. पृ. २२०; धम्म. अ. क. पृ. १९१

अजातशत्रु आफ्नो बाबुको औंला समाती जाँदैथिए र जोतिय सेठको घर हेरी अजातशत्रुले मनमा, “मेरो बाबु काठको घरमा बस्छन्, यी सेठ मणिमय घरमा बस्छन्; म राजा भएपछि यसलाई यस्तो घरमाबस्न दिने छैन” भन्ने विचार गरेबाट पनि स्पष्ट बुझिन्छौं ।

बुद्धधर्ममा

यत ३१ वर्षको उमेरमा बिम्बिसार राजा अभिषिक्त भएको १६ वर्ष भइसकेको थियो भने उता तथागत सम्यक् सम्बुद्ध ६ वर्षको घोर तपस्यापछि बुद्धगयामा बुद्धत्व प्राप्तगरी, ३५ वर्षको उमेरमा ऋषिपतन मृगदावनमा पञ्चभद्रवर्गीय भिक्षुहरूलाई धर्मचक्र उपदेश दिइसकेपछि पुनः ५०० जटिलहरूका नायक उरुवेलकाश्यप, ३०० जटिलहरूका नायक नदीकाश्यप र २०० जटिलहरूका नायक गयाकाश्यप आदि तीन दाजुभाइहरू बुद्धका अनुयायीभई भिक्षु भइसकेपछि, बिम्बिसार राजालाई “बुद्धभई सकेपछि राजगृह आउनेछु” भन्ने वचन पालन गर्नुहुँदै भगवान बुद्ध राजगृहमा जानुभयो^१ ।

बुद्ध भगवान राजगृहमा पाल्नुभयो भन्ने खबर यष्टिवन

१. धम्म. अ. क. पृ. ६८५ : जोतियवत्थेरस्सवत्थु ।

२. जा. अ. क. VII. पृ. १९४ महानारदस्सप ।

उद्यानका पालेबाट पाएपछि, १२ लाख मागधिक ब्राह्मणहरूसँग बिम्बिसार राजा त्यहाँ गए । अनि भगवानबाट महानारद^१ जातकको उपदेश सुनी, ११ लाख मानिसहरूले धर्मावबोध गरी स्रोतापन्नफल साक्षात्कार गरे^२ । यी कुराहरू तल “बिम्बिसार समागम” मा उल्लेख भएका छन् । त्यसपछि बुद्धप्रमुख भिक्षुहरूलाई भोलिको निमित्त निम्तो गरेर राजा फर्केर गए । भोलिपल्ट बुद्ध भगवान, राजा बिम्बिसारको दरबारमा जानुभई भोजनपछि जल अर्पणद्वारा प्रदान गरेको वेणुवन स्वीकार गरी फर्केर जानुभयो । यस बखत अभूतपूर्व भुइचालो भएको थियो^३ । त्यसै रात राजाले बडो डरलाग्दो किसिमको प्रेतहरूको आवाज सुनी, भोलिपल्ट विहानै बुद्धकहाँ गई विन्तिगर्दा भगवानले “डराउनपर्ने कुनै कारण नभएको र भवान्तरमा नातादारपर्ने प्रेतहरूको दानमयपुण्य नपाएकाले सो आवाज सुनाएका हुन् र दानदिने पुण्यकार्यगरी, उनीहरूलाई पुण्य अर्पित गरिदिएमा उनीहरू सन्तुष्टभई सुखी हुनेछन्” भन्ने कुरा सुनाउनु भएपछि राजाले पुनः दान दिई उनीहरूलाई उद्देश्यगरी पुण्य अर्पित गरिदिए^४ ।

Dhamma.Digital

जीवक वैद्यले भगवान बुद्धलाई कमलको फूल सुँघाई ३० पटक विरेचन गराइसकेपछि भगवान तन्दुरुस्तभई सर्वप्रथम, बाहिरको भोजन ग्रहणगर्ने दिनमा महामौद्गल्यायन महास्थविरले सोणश्रेष्ठी पुत्रको

१. जा. अ. क. VII. पृ. १९४

२. वु. वं. अ. क. पृ. १९

३. वु. वं. अ. क. पृ. १९

४. खु. पा. अ. क. पृ. ९ : तिरोकुड्डसुत्तं; पे. व. अ. क. पृ. १७

घरबाट सुगन्ध युक्त अत्यन्त उत्तम भोजन ल्याउनु भएको थियो^१ । सो भोजन ल्याइराखेको बेलामा बिम्बिसार राजा पनि विहारमा पुगेका थिए । त्यहाँ, भोजनको मग मग बास आइरहेको थियो । राजाले केको बासना हो भनी सोध्दा भोजनको बासना हो भन्ने कुरा सुनी, सो भोजन खाने इच्छा गरेको कुरा थाहा पाउनु भई भगवान बुद्धले राजालाई एक दुइ गाँस भोजन दिनु भएको थियो र बिम्बिसार राजा सो भोजन खाई त्यसमा आकर्षित भएका थिए । पछि राजाले कहाँबाट ल्याएको भोजन रहेछ भनी सोधनी गर्दा आफ्नै देशवासी सोण श्रेष्ठीपुत्रको घरबाट^२ ल्याएको हो भन्ने कुरा थाहापाए पछि सोण श्रेष्ठी पुत्रलाई भेट्ने इच्छा गरेका थिए^३ ।

श्रद्धा र भक्ति

भरखरै प्रकाशमा आएको नयाँ धर्ममा (बुद्ध धर्ममा) दिक्षित भइ सकेपछि राजा बिम्बिसारले बुद्धप्रति मात्र नभई बुद्धधर्म चिरस्थायीको निमित्त समेत महत् श्रद्धा र भक्ति राखेका थिए । राजा स्वयंले महीनाको ६ दिन^४ उपोसथव्रत^५ पालन गर्थे । यस आदर्शबाट अरू सर्वसाधारण

१. हेर बुद्ध. गृ. पृ. ३५७, ३८४

२. समन्त. पा. पृ. ८३०

३. हेर तल, “बिम्बिसार-सोण श्रेष्ठीपुत्र” ।

४. चतुदर्शी, पूर्णिमा, चतुदर्शी, औंसी र दुइ अष्टमी ।

५. प्राणीहिंसा नगर्ने, चोरी नगर्ने, ब्रह्मचर्य पालनगर्ने, मृषावाद*

जनतालाई ठूलो प्रेरणा मिल्दथ्यो^१ । बुद्धधर्मप्रति राजाको मनमा अटल श्रद्धा बसिसकेको कुरा निम्न उदाहरणबाट पनि प्रमाणित हुन्छ :—

एक समय, **वैशालीमा** दुर्भिक्षपर्दा वैशालीवासी लिच्छवीहरूले **महालि लिच्छवी**— जो बिम्बिसार समागममा स्रोतापन्न भएका थिए^२— लाई बिम्बिसार राजाकहाँगई भगवान बुद्धलाई वैशाली नगरमा अवतरण गराउन निम्तोगरी ल्याउन पठाएको बेला, महालि लिच्छवी अनेक उपहारका साथ राजा बिम्बिसारकहाँगई विन्तिगर्दा, बिम्बिसारबाट, “बुद्धसँग नै प्रार्थना गर्नु” भन्ने आज्ञा सुनेपछि उनले बुद्धसँग प्रार्थनागरी बुद्ध भगवानलाई **वैशाली नगरमा** अवतरण गराएका थिए । त्यस बखत बिम्बिसार राजाले, “भगवानले वैशाली जाने स्वीकृति दिनु भयो” भन्ने सुनी बाटो-घाटो सफा सुगधर गराई, राजगृहदेखि गंगाको किनारसम्मको ५ योजनको मार्गमा ठाउँ-ठाउँमा वासस्थान (विहार) हरू बनाए । बडो धुमधामसँग श्रृङ्गार गराई, दुइ डुङ्गाजोरी बनाइराखेको स्वेतछत्र सहितको मण्डपमा बुद्ध भगवानलाई बसाई, घाँटीसम्म नडुबाउञ्जेल गंगाभिन्न गई बुद्धलाई पुऱ्याई विदाइ गरेका थिए । यति मात्र होइन **भगवान** बुद्ध नफर्कियुञ्जेलसम्म गंगाको किनारमै बास बसेका थिए ।

---

* नगर्ने, सुरापान नगर्ने, विकाल भोजन नगर्ने, नृत्यगीत नसुन्ने र उच्चशयनादि नगर्ने शील-नियम पालन गरी व्रत बस्नेलाई ‘उपोसथ व्रत’ भनिन्छ ।

१. पे. व. अ. क. पृ. १५० : कूटविनिच्छ्रयिक पेतवत्थु ।

२. धम्म. अ. क. पृ. ५३७ : गङ्गारोहनवत्थु ।

वैशालीबाट फर्केर आउनु हुँदा पनि घाँटीसम्म डुबाउञ्जेल गंगाभिन्न पसी बुद्धको स्वागतार्थ गएका थिए^१ ।

राजालाई दिन प्रतिदिन सुवासित जूही र चमेली आदिको फूल ल्याउने सुमन मालाकार थियो । उसले दिनहुँ आठ कार्षापण पाउँदथ्यो । एकदिन विहानै राजालाई फूल लगिरहेको बेलामा भगवान बुद्धलाई सडकमा देखेर उसको मनमा बलवत् श्रद्धा र भक्ति उत्पन्न भई, “राजाले मलाई चाहे प्राणदण्ड दिऊन्, चाहे देश निकाला गरून् किन्तु यो फूल भगवानलाई नै चढाउनेछु” भन्ने दृढतागरी, जम्मै फूल भगवानलाई चढायो । यो कुरा सुनी उसकी पत्नी राजदण्डबाट डराई, “यो मूर्ख पतिले राजाकहाँ पुऱ्याउनपर्ने फूल जम्मै बुद्धलाई चढायो । अब राजाले यसलाई मात्र नभई मलाई समेत दण्डितगर्ने छुन् । किन मैले राजालाई अगाडिनै यो कुरा जाहेर नगरौं ? भनी मनमा सोची राजाकहाँगई “महाराज ! मेरो मूर्ख पतिले महाराजलाई चढाउनपर्ने फूल जम्मै बुद्धलाई चढाइदियो, यसमा मेरो कुनै कसुर छैन । मैले त्यस्तो मूर्ख पतिलाई छाडिपनि सकें । सजाँय उसैले पाओस् !” भनी विन्ति गरेको सुनी राजा भिन्न भिन्न सुमन मालाकारप्रति अत्यन्त प्रसन्नभई, बाहिर बाट रिसाएको जस्तोगरी, “त्यसोभए तिम्रो पतिले नै त्यसको फल भोग्नेछ” भनी आज्ञादिई तरुन्त भगवानको पछि पछि लागी सुमन मालाकारको प्रशंसा गर्दै, उसैदिन राजाले सुमन मालाकारलाई सर्वा-

---

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. २०३ : रतनसुत्तं; धम्म. अ. क. पृ. ५३७ : गङ्गारोहनवत्थु ।

ष्टक^१ पुरष्कारले विभूषित गरे । यस पुरष्कारमा दाश, दाशी, ८ हजार कार्पापण सहित गाउँ पनि समावेस थियो^२ ।

अर्को एक दिन राजालाई असमयमा, सारै नै आँपखाने इच्छा लागी उनले उद्यानपाललाई सारै नै आँप खाने इच्छा भएको कुरा सुनाए । उद्यानपालले, आँप न फल्ने समय भएको हुँदा एक ठूलो उपाय सोची उद्यानमागई, एक आँपको रूखको जरोमा अनेक प्रकारका रसायन पदार्थ हाली, केही दिन भित्रै चारवटा आँप जरोमै फलाई, ती आँपहरू राजालाई चढाउन गइरहेको बेला बाटोमा, अत्यन्त प्रसन्न मुद्रामा **महामौद्गल्यायन** महास्थविर भिक्षाटनको निमित्त गइरहनु भएको देखी, “अहो भाग्य ! यी आँप यी महास्थविरलाई चढाउन पाए म गरीबको कल्याण हुने थियो” भन्ने प्रबल श्रद्धा उत्पन्नभई, “राजाले मलाई प्राणदण्डै किन न दिउन्, किन्तु यी दुर्लभ आँप महास्थविरलाई नै चढाउनेछु” भन्दै प्राणार्पित दृढ श्रद्धाले महास्थविरको भिक्षापात्रमा चारैवटा आँप राखिदिइसके पछि, राजालाई विनम्रतापूर्वक वस्तुस्थितिको व्यहोरा विन्तिगऱ्यो । राजाले सो व्यहोरा सत्य हो कि होइन भनी बुझ्न लगाउँदा, **मौद्गल्यायन** महास्थविरले ती आँपहरू भगवानलाई चढाउँदा, भगवानले **सारिपुत्र** महास्थविर, **मौद्गल्यायन** महास्थविर तथा **महाकाश्यप** महास्थविर-हरूलाई समेत एक एक ओटा दिनुभई आफूले पनि यौटा

१. प्रत्येक वस्तुको आठ आठ थान आठ वस्तु दान दिनेलाई ‘सर्वाष्टक-दान’ भन्दछन् ।

२. धम्म. अ. क. पृ. २३९ : सुमन मालाकारवत्थु ।

ग्रहणगर्नु भएको कुरा सुनी, मगधराजा सेनीय बिम्बिसार अत्यन्त खुशी भए। अनि राजाले सो उद्यानपालसँग दान दिएवाट प्राप्त भएको पुण्यको भाग समेत मागी, उसालाई वस्त्रालंकार सहित एक गाउँ पनि बकस दिए^१।

धनीय भिक्षुले विना अनुमति काठगोदामबाट काठहरू लगी आफ्नो कुटी बनाउँदा पनि, राजाले चीवर वस्त्रप्रति भक्ति प्रकटगरी सो भिक्षुलाई त्यसै छोडि दिएका थिए^२। एक दिन तपोदामा^३ नुहाउँन जाँदा त्यहाँ भिक्षुहरू नुहाइरहेको देखेर, भिक्षुहरूले नुहाइ नसिध्याएसम्म किनारामा बसिरहेका थिए^४।

विम्बिसार राजाले अनाथपिण्डक गृहपतिले जस्तै^५ बुद्धसँग कहिले पनि कुनै प्रश्नहरू सोधेको देखिदैन। केवल एक पटक भगवानले प्रातिहार्य^६ देखाउने घोषणागर्नु भएको सुनी विम्बिसार राजाले बुद्धसँग, “भन्ते ! तपाईंले ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउन हुन्न भन्ने नियम प्रज्ञापनगर्नु

१. विमा. व. अ. क. पृ. २३१ : फलदायक कथा।

२. हेर तल, “विम्बिसार र धनीय भिक्षु”।

३. राजगृहमा तातोपानीको कुण्ड।

४. हेर तल, “तपोदामा स्नान” भन्ने शीर्षकमा।

५. हेर बुद्ध. गृ पृ. २८।

६. अलौकिक चमत्कार देखाउनेलाई ‘प्रातिहार्य’ भन्दछन्।

भएको छ । किन्तु तपाईंले 'ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउनेछु' भनी घोषणा गर्नुभयो भन्ने सुन्दछु । कसरी तपाईंले नियमको उल्लंघनगरी प्रातिहार्य देखाउनु हुन्छ ?' भनी सोध्दा भगवान बुद्धले राजासँग निम्न कुरा सोध्नु भयो :—

“महाराज ! तपाईंको राज्यमा कुनै अनधिकारी पुरुषले बगैंचाबाट आँप टिप्यो भने उसालाई तपाईंले के गर्नु हुन्छ ?”

“दण्ड, सजाँय भन्ते !”

“तपाईंले नै टिपेर लिंदा तपाईंलाई के दण्ड हुन्छनि ?”

“भन्ते ! मलाई कुनै दण्ड लाग्दैन । किनकि बगैंचाको मालिक नै मै हुँ ।”

“महाराज ! त्यस्तैगरी जुन नियमहरू प्रज्ञापन गरिएकाछन् ती, भिक्षुहरूका निमित्त हुन् नकि मेरा निमित्त^१ ।”

अर्को एक दुइ ठाउँमा राजाले बुद्धसमक्ष एकत्रित^२ हुने जस्ता केही सुभावहरू पेश गरेको देखिन्छ ।

कहिले कहिं राजकाजमा व्यस्त भएर आफूले दिएको वचन पूरा गरिदिन भुलेता पनि स्मरण भएपछि सो काम पूरा गरिदिने स्वभाव हामी राजाको जीवनमा पाउँदछौं । जस्तै— एकदिन, पिलिन्दवच्छ

१. धम्म. अ. क. पृ. ४३५ : यमक पाटिहारिय वत्थ ।

२. हेर तल, “एकत्रित हुने प्रार्थना”, “सैन्यलाई प्रव्रज्या निषेध” इत्यादि ।

महास्थविरलाई दिएको वचन ५०० रात भुलेर पनि, पुनः स्मरण भएपछि पुन्याइदिएको^१ र अर्को एकपटक पावावासी^२ गोधिक, सुबाहु, वल्लिय र उत्तिय^३ भन्ने चार मल्ल राजकुमारहरू बुद्धधर्ममा भिक्षुभई अरहतेफल प्राप्तगरी विचरणगर्दै राजगृहमा पुग्दा, विम्बिसार राजाले उहाँहरूलाई निम्तोगरी, प्रत्येकलाई कुटी बनाइदिए । किन्तु छाना हाल्न बिर्सेको थियो । तर बिर्सेको कतिपय महीना पछि वर्षाद् याममा पनि वर्षाद् नभएकोले कुटीमा छाना हाल्न बिर्सेको कुरा सम्झी छाना राखिदिएपछि वर्षाद् पनि भयो^४ ।

पुत्र-प्रेम

राजाले आफ्नो पुत्र अजातशत्रु राजकुमारमाथि कति प्यार गर्दथे भन्ने कुरा निम्न कुराहरूबाट अनुमान गर्न सकिन्छ :—

कोशलराजकी छोरी, कोशलदेवी, विम्बिसारकी अग्रमहिषी गर्भिणी छँदा, देवीको मनमा विम्बिसार राजाको दाँहिने तिघ्रको रगत पिऊँ भन्ने प्रबल इच्छा भयो । यस्तो राक्षसी इच्छा गर्भस्थित बालकको

१. हेर तल, “विम्बिसार र पिलिन्दवच्छ” ।

२. मल्लराज्य पावावासी ।

३. थेर. गा. पृ. २४६ : गोधिकत्थेर गाथा; अ. क. पृ. १२३

४. थेर. गा. अ. क. पृ. १२५

प्रभावले हुनगएको होला भन्ने विचारगरी महारानीले अनेक उपायद्वारा गर्भपातगर्ने चेष्टा गरेको कुरा थाहापाई राजाले महारानीलाई कडा चेतावनी दिइ भने :- “यदि मेरो बीजबाट जन्मिने सन्तानले मलाई माछ्छ भने मारोस्, तर गर्भपात गर्न पाइनेछैन; सन्तानको मुख हेरेर मात्र मर्नेछु।” यस्तो राक्षसी इच्छाको कुरा सुनी जोतिषहरूले लक्षण विचारगरी, “गर्भस्थ बालकले पितृघात गर्नेछ,” भन्ने भविष्यवाणी सुनेर पनि राजाको चित्त अलिकति पनि विचलित भएको देखिँदैन। एकदिन, ५०० भिक्षुहरूलाई भोजनगराइ सकेपछि बुद्धको उपदेश सुनिरहँदा राजाले अजातशत्रु राजकुमारलाई काखमा लिई खेलाउनमा नै मुग्ध भई धर्मश्रवणमा मनदिन नसकेको कुरा बुझी बुद्धले, “अतीत कालमा राजाहरूले आफ्ना छोरालाई कहीं गुप्तस्थानमा राखी, आफू परलोक भएपछि राज्यगर्न आउनु” भनी भनेका थिए भन्नुहुँदै थुसजातकको कुराद्वारा ध्यान आकर्षितगर्दा पनि राजा पुत्रस्नेहमा नै मोहित भएका थिए^१। अर्को एकपटक फेरि त्यस्तै धर्मश्रवण गरिरहेका बेलामा बालकलाई काखमालिई कहीले धर्मसुन्ने र कहीले बालकप्रति प्रेम विभोर भई बसेको देखी बुद्धले, “यस बालकबाट राजालाई अनागतमा भय उत्पन्न हुनेछ” भन्ने कुरालाई संकेत गर्नुहुँदै, “अतीतकालमा राजाहरूले शंकाजनक ठाउँमा शंका गरेका थिए” भनी भन्नुहुँदै मूसिकजातकको कुरा सुनाउनु भएको थियो^२। तैपनि राजाले पुत्रप्रेमलाई छाड्न सकेका थिएन।

१. जा. अ. क. III. पृ. ८४

२. जा. अ. क. III. पृ. १५०

एकदिन, युवक अजातशत्रुले देवदत्त भिक्षुको कुमन्त्रण सुनी, राजहत्यागर्ने नियतराखी मध्यान्ह समयमै खोपीमा आएको बेलामा राजाले पुत्रप्रतिको महत् स्नेहबाट अजातशत्रु राजकुमारलाई राज्यनै दिएको कुरा तल उल्लिखित, “राज-हत्या” भन्ने शीर्षकबाटै प्रष्ट बुझिने छ। इत्यादि कुराबाट हामी यो बुझ्न सक्छौं कि राजाको हृदयमा पुत्रप्रति कत्तिको गहिरो स्नेह रहेको रहेछ।

धर्म-सन्देश

विम्बिसार राजा सपरिवार बुद्धको शरणमा गएका कुरा; मगधराजा सेनीय विम्बिसारबाट विशाल धनसम्पत्ति दान पाएका चम्पावासी^१ सोणदण्ड ब्राह्मणले^२; मगधराजाले ब्रह्मदेयगरी दिएको खाणुमतक ब्राह्मण गाउँको मालिक, ख्यातिप्राप्त कूटदन्त ब्राह्मणले^३ तथा कोशल राज्यमा ओपसाद गाउँका मालिक चङ्की^४ ब्राह्मणले पनि

१. अङ्गदेशको राजधानी हाल जि. भागलपुर, विहार, भारत; हेर G. D.

पृ. ४४

२. दी. नि. I. पृ. ९७ : सोणदण्डसुत्तं ।

३. दी. नि. I. पृ. १०९ : कूटदन्तसुत्तं । यी दुइ ब्राह्मणहरू विम्बिसार राजाका पुरोहितहरू हुन सक्छन् ।

४. म. नि. II. पृ. ४२७ : चङ्कीसुत्तं, हेर बु. ब्रा. पृ. १८७

मुक्तकण्ठले बताएका छन् । यसप्रकार नौलो बुद्धधर्म अँगाली धर्मावबोध गरेका राजा बिम्बिसारले बुद्धधर्मको जग बसाल्न आफ्नो सारा शक्ति लगाएको मात्र नभई धर्मप्रचारको कार्यमा समेत आफू स्वयंले सक्रीय भाग लिएको कुरा मज्झिमनिकायार्थकथा^१ धातुविभङ्ग^२ सूत्रवर्णनामा सविस्तर वर्णन गरिएको पाइन्छ । ती जम्मै कुरा यहाँ उल्लेख गर्न सम्भव नभए पनि केही कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

त्यस बखत मध्यजनपदको राजगृह नगरमा बिम्बिसार राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा, प्रत्यन्त देश मानिने तक्षशिला^३ नगरमा पुक्कुसाति भन्ने राजाले राज्यगर्दै थिए । त्यस देशका व्यापारीहरू राजगृह आई बिम्बिसार राजालाई कोसेली चढाई नमस्कार गरी बसिरहेका ती व्यापारीहरूसँग प्रेमपूर्वक कुशलवार्ता गर्दै त्यस देशका राजा तथा प्रजाहरूका बारे कुशलक्षेम कुरा सोधी, तक्षशिलाका राजाको र आफ्नो उमेरमा समानता पाई, पुक्कुसाति राजा धार्मिक तथा धर्मात्मा छन् र उनका देशवासी सुखपूर्वक बसेका छन् भन्ने कुरा सुनी राजाले, “यस्ता राजासँग मित्रता राख्नु बढिया हुनेछ” भन्ने मनमा सोची, “तात ! के तिमीहरूले तिम्रो धार्मिक राजासँग मेरो मित्रता गराइदिन सक्छौ ?” भनी सोधे । “सक्छौं” भन्ने प्रत्युत्तर सुनी राजाले उनीहरूको बसोबा-

१. म. नि. अ. क. IV. पृ. १७६

२. म. नि. III. पृ. ३२२

३. वर्तमान: पश्चिम पाकिस्तानको रावलपिण्डी जिल्ला अन्तरगत
‘शाहकी धेरी’ हेर G. D. पृ. २००

सको व्यवस्था गराई, भंसार आदि करको छूट दिई— “हुन्छ जाऊ, फर्केर जाने बेलामा मलाई भेटेर जानू” भनी सुनाए । तिनीहरू फर्केर जाने बेलामा राजासँग भेट्न आउँदा राजाले उनीहरूलाई “तक्षशिलाका राजा पुक्कुसातिको र त्यहाँका प्रजागणका कुशमक्षेम र सुस्वास्थ्यको बारे धेरै धेरै सोधेको छ भनी राजालाई सुनाइ देऊ” भनी भने । उनीहरूले आफ्नो देशमा फर्की राजालाई सो समाचार सुनाए । राजा यो समाचार सुनी, “मध्यप्रदेशका राजासँग मित्रता राख्न पाएँ” भनी अत्यन्त प्रसन्न भए ।

केही समय पछि राजगृहवासी व्यापारीहरू पनि तक्षशिलागई त्यहाँका राजालाई कोसेली चढाए । पुक्कुसाति राजाले तिनीहरू राजगृह नगरबाट आएका भन्ने सुनी, “मेरो मित्रलाई र उहाँका जनतालाई कुशलक्षेम छ कि छैन” भनी सोधी पुक्कुसाति राजाले तिनीहरूलाई राजकीय पाहुना बनाई, उनीहरूसँग कुनै भंसार महशुल नलिने घोषणा गरिदिए ।

उता बिम्बिसार राजाले पनि त्यस्तै घोषणा जारीगरी पुक्कुसाती राजालाई, “प्रत्यन्त देशमा अनेक मणिमुक्तादि रत्नहरू पाइन्छन्, त्यस्तो दर्शनीय र श्रवणीय रत्नहरू पाइँदा मात्सर्य न रहनू !” भन्दै एक पत्र पठाए । प्रत्युत्तरमा पुक्कुसाति राजाले पनि, ‘मध्यप्रदेश भनेको अति विशाल देश हो, त्यहाँ अनेक मणिमुक्तादि रत्नहरू पाइन्छन्, त्यस्तो बेला मेरा मित्र मात्सर्य नहुनू” भन्ने पत्र पठाए । समय बित्दै गएपछि यी दुइ देशका राजाहरूका बीच, आपसी भेट-घाट हुन नसकेता

पनि मित्रताको गाँठो बलियो भई अत्यन्त घनिष्ट सम्बन्ध कायम भयो । यसप्रकार पत्र-सन्धिद्वारा परस्पर मित्रता कायमगरी बसेका यी राजाहरू मध्येबाट सर्वप्रथम पुक्कुसाति राजाले बिम्बिसार राजालाई ८ वटा पञ्चरंगी बहुमूल्य कम्बलहरू उपहार पठाए । यी मध्ये राजा बिम्बिसारले ४ वटा बुद्धलाई चढाए ४ वटा आफूले उपभोग गरे ।

यी उपहार पाई राजा बिम्बिसारले पुक्कुसाति राजालाई, 'यो भन्दा श्रेष्ठोत्तम रत्नोपहार पठाउनु पर्छ' भन्ने सोची, "वस्तुरत्न, हस्तिरत्न तथा मनुष्यरत्नहरू भन्दा सर्वश्रेष्ठ रत्न बुद्धरत्न, धर्मरत्न तथा सङ्घरत्न (त्रिरत्न) नै हुन् । यी रत्नहरूको सन्देश पठाउँदा बुद्ध-धर्म-सङ्घरत्न पनि पठाएको हुन्छ" भन्ने विचार गरी न धेरै पातलो, न धेरै बाक्लो, एकवित्ता चौडाइ भएको, चारहात लामो सुवर्ण-पत्र बनाउन लगाई त्यसमा, "बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको सन्देश लेखी पठाउने छु" भनी निश्चय गरी बिहान सबेरै नुहाई धुवाई, उपोसथशील अधिष्ठा नगरी, प्रातःकालको भोजनोपरान्त अलङ्कार भूषणहरू छाडी, हिंगुल वर्ण अर्थात् रातो मसी लिई, तलदेखि दैलो थुन्दै माथिल्लो तलामा गई सिंहपञ्जर भ्याल उधारी, पूर्वपट्टि हेरी, "यहाँ बुद्ध, धर्म तथा सङ्घरत्न उत्पन्न भएको छ" भनी सम्पूर्ण 'इतिपिसो' आदि बुद्धगुणको पाठ लेखी निम्न गाथा पनि उल्लेख गरे :—

“यङ्किञ्चि वित्त इध वा हरं वा,
सगोसु वा यं रतनं पणीतं ।

ननोसमं अत्थि तथागतेन,
इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं,
एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु^१ ।”

अर्थ :—

“जुन रत्नहरू इहलोक, परलोक र स्वर्गलोकमा उत्तम भनिन्छन् तिनीहरू तथागत समान छैनन् । अतएव बुद्धरत्न नै सर्वश्रेष्ठ रत्न हो यसै सत्यको प्रभावले स्वस्ति होस् !”

धर्मको गुण उल्लेख गर्दै, “स्वाक्खातो” आदि धर्मको पाठ जम्मै उल्लेख गरी, चार सतिपट्टान (स्मृतिप्रस्थान), आर्यअष्टाङ्गिक मार्गादि सप्तत्रिंस (३७) बोधिपक्षीय धर्म^२ को कुरापछि, रत्नसूत्रकै^३ धर्मगुणको गाथा (श्लोक) पनि उल्लेख गरे । यस्तै गरी सङ्घको सन्देश लेख्दै, “सु-पतिपन्नो” आदि सङ्घको पाठ जम्मै उल्लेख गरी, “यस सङ्घमा संसारका धनी-गरीब, ठूला-स्याना, राजा-प्रजा, मन्त्री-भारदार, स्त्री-पुरुष, उच्च-नीच सबै प्राणीको लागि दैलो खुलेको छ” भन्दै संक्षिप्तशील, मध्यमशील र महाशीलकोबारे समेत चर्चा गर्दै आनापान समाधिको

१. खुद्दकपाठ : रतनसुत्तं ।

२. ४ सतिपट्टान, ४ सम्यग्प्रधान, ४ ऋद्धिपाद, ५ इन्द्रिय, ५ बल, ७ बोध्यङ्ग र ८ अष्टाङ्गिकमार्ग— यी ३७ गुणधर्मलाई ३७ बोधिपक्षीय धर्म भन्दछन् । पिटि. अ. क. पृ. ३३१ ।

विस्तृत कुरा उल्लेख गरी **रत्नसूत्रकै** सङ्ग गुणको गाथा उल्लेख गरेका थिए। ती सन्देशहरू उल्लेख गरिएको सुवर्ण-पत्र रेशमको कपडामा लपेटी, मणिमाणिक्यमय बट्टामा राखी, त्यसलाई सुनको बट्टामा राखी, क्रमशः स्पटिकको र काठको बट्टामा राखी पुनः त्यसै क्रमले उल्टो र सुल्टो क्रम गरी काठको बट्टामा राखी कपडाले लपेटो राज-मुद्राको लाहाछाप लगाई; सडकहरू पूर्णकलश र केराको थामले श्रृङ्गार गरी, सो सन्देशयुक्त मञ्जूषालाई स्वेतछत्र सहित राजसिंहासनयुक्त हात्तीमा राखी, पूर्ण राजकीय सम्मानका साथ, राजकीय पोसाक युक्त ससैन्य भारदार सहित स्वयं आफू पनि आफ्नो राज्यको सिमानासम्म पुऱ्याउन गई, सन्देश पत्र युक्त पञ्जुषालाई राजदूतको हातमा राखी विदाइ गर्दा, “प्रत्यन्त देशमा बुद्ध भगवान जानुहुँदैछ” भन्ने भावनालाई सन्देश मञ्जूषालाई पञ्चाङ्ग प्रतिष्ठित प्रणाम गरी राजा **बिम्बिसार** फर्केर आए।

यसप्रकार प्रज्ञायुक्त अटल श्रद्धाले सम्पन्न भएका राजाको अन्तिमघडी दुःखदायी जस्तो देखिएता पनि उनको हृदय विषयवासनाबाट निरपेक्षी भएको हुँदा, निर्वाणकं आलम्बन गरी चित्त एकाग्र गरेको हुँदा कुनै प्रकारले पनि उनको चित्तमा अशान्ति वा पीडा भएको देखिन्न। जन्मले बुद्ध भन्दा ५ वर्ष कान्छा भएका राजा **बिम्बिसारले**, १५ वर्षकै उमेरमा राज्याभिषेकलाई ५२ वर्षको राज्यकाल भित्र ३७ वर्षसम्म^१ शाक्यमुनी गौतम बुद्धको शीतल छत्र-छायामा आश्रय लिएका थिए।

X

X

X

१. अंग्रे. महा. वं. पृ. १२।

बिम्बिसार-तालिका

भाति=विम्बि (= बिम्बिसारको आमा बाबु)

क. बिम्बिसार = कोशलदेवी महारानी

अजातशत्रु राजकुमार

ख. बिम्बिसार = खेमा महारानी

ग. बिम्बिसार = पद्मावती (गणिका)

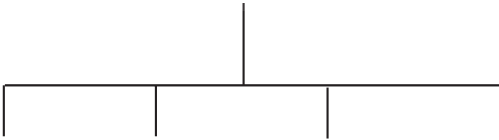
अभय राजकुमार

घ. बिम्बिसार = अम्बपाली (गणिका)

विमल कौण्डिन्य

ड. बिम्बिसार =

शीलवराजकुमार, जयसेनराजकुमार, चुन्दराजकुमार, चुन्द्रीराजकुमारी

X

X

X

मूल सूत्र :—

१- सिद्धार्थसँग भेट्

आनन्द :—

(१) चक्षुमान् (बुद्ध) जुन विचार गरी प्रव्रजित हुनु भएको हो सो कुरा वर्णन गर्छु^१ ।

(२) 'धूलो उत्पन्न हुने जस्तै घरावास सम्बाधपूर्णछ, प्रव्रज्या खुला आकाश जस्तै छ' भनी (सिद्धार्थ गौतम) प्रव्रजित हुनुभयो ।

(३) प्रव्रजितभई (उहाँले) पापकर्म विवर्जित गर्नुभयो र वची दुश्चरित्र छाडी, जीविका परिशोधन गर्नुभयो ।

(४) अनेक उत्तम लक्षणले सुसम्पन्न हुनु भएका बुद्ध, राजगृह अर्थात् गिरिव्रजमा भिक्षा जानुभयो ।

(५) त्यहाँ प्रासादमा बसेका राजा बिम्बिसारले, लक्षणयुक्त बुद्ध (सिद्धार्थ) लाई देखेर यस्तो भने :—

(६) "हे पुरुष ! हेर; यी वृहत् लीलाले सम्पन्न अभिरूप, आचरण सम्पन्न तथा युगमात्र हेने^२ पुरुषलाई ।"

---

१. सुत्त. नि. पृ. ३२९ : पब्बज्जासुत्तं ।

२. चक्षुरिन्द्रिय संयमगरी चाहिने जति मात्र हेने स्वभावकालाई 'युगमात्र हेने' भनिन्छ ।

(७) “चक्षुसंयमगरी (यताउता नहेरी), स्मृतिवान् भएका यी पुरुष नीचकुलका जस्ता लाग्दैनन्; राजदूत हो ! डौड, हेर; यी भिक्षु कहाँ जाँदा रहेछन् ?”

(८) “कहाँजाँदा रहेछन्, कहाँ बस्दा रहेछन्” भन्दै राजाले पठाएका ती पुरुषहरू ती भिक्षुका पछि पछि लागे ।

(९) रक्षित इन्द्रिय, सुसंयमी, सम्प्रज्ञानी तथा स्मृतिवान् ती भिक्षुले भिक्षाटन् गरी क्रमशः पात्र पूरितगरे ।

(१०) पिण्डचार गरिसकेपछि, नगरबाट निस्की, ती भिक्षु ‘यहाँ बास हुनेछ’ भनी सोची पाण्डव पर्वतको उकालो चढे ।

(११) त्यहाँ (पाण्डव पर्वतमा) गएको देखी, ती दूतहरू पनि त्यहीँनै बसे र त्यसमध्ये एकजना मात्र फर्की राजालाई विन्ति गर्‍यो :—

(१२) “महाराज ! ती भिक्षु, गिरि-गुफामा व्याघ्र-वृषभ अथवा सिंह बसेभैं पूर्वपट्टि हेरी पाण्डव पर्वतमा बसेका छन् ।”

(१३) दूतको कुरा सुनी क्षत्रीयराजा भद्रयानमा बसी, हतार हतार यानलाई पाण्डवपर्वत पुऱ्याए ।

(१४) राजा यानभूमिसम्म यानमा गई, त्यसपछि यानबाट ओर्ली, पैदलनै त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि नगिचमा बसे ।

(१५) बसेका राजाले सम्मोदन गरे । कुशलक्षेम कुराकानी गरि सकेपछि राजाले सोधे :—

(१६) “तपाई युवा तथा तन्नेरी नै हनुहुन्छ, प्रथम वैशको शिशुजस्तै हनुहुन्छ, वर्षसम्पन्न जातिले क्षत्रीय जस्तो लाग्छ ।

(१७) “म तपाईलाई अनेक सेनाले सुशोभित हस्ति समूह सहित उपभोग सम्पत्ति (राज्य) दिनेछु, उपभोग गर्नुहोस्; तपाईको जाति के रहेछ ? सो पनि बताउनुहोस् ।”

सिद्धार्थ :—

(१८) “हे राजन् ! यहाँबाट सीधा त्यसतरफा^१ हिमालयको पार्श्वमा, जनपराक्रम, सुसम्पन्न, कोशल राज्यको निकेतन अर्थात् प्राचिन देश छ ।

(१९) “त्यहाँ आदित्य गोत्रका शाक्य जाति छन्; त्यस्तै कुलबाट प्रव्रजित भएर आएको हुँ, न कि काम विषयको खोजी गरी ?”

(२०) “कामविषयको दोषलाई देखी, नैष्कर्म्यलाई ‘क्षेम’ संझी तपश्चर्याकोनिमित्त जाँदैछु— यसैमा मेरो मन लाग्छ (न कि कामविषयमा) ।”

X X X

मूल पालि :—

२- बिम्बिसार-समागम

गयाशीर्ष^२ (पर्वत) मा इच्छानुसार बस्नु भइसकेपछि एक

१. हातले आफ्नो देशको दिशातिर देखाउनु हुँदै ।

२. गयाशीर्ष = गयाको ब्रह्मयोनि पर्वत हि. वि. पि. पृ. ९४

दिन भगवान १,००० विशाल भिक्षु परिषद्का साथ— सबै पुराना जाटिलहरू जो भिक्षु भएका थिए— चारिका गर्दै राजगृहतिर जानु भयो^१ । चारिकाको अन्तमा भगवान, जहाँ राजगृह हो त्यहाँ पुग्नुभयो । राजगृहस्थित यष्टिवन^२ उद्यानको सुप्रतिष्ठित चौरमा बस्नुभयो^३ । त्यसबखत मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले, “श्रमण गौतम शाक्यपुत्र, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई र राजगृहमा आइपुग्नुभई राजगृहस्थित यष्टिवनोद्यानको सुप्रतिष्ठित चौरमा बस्नु भएको छ” भन्ने खबर सुने—

“श्रमण गौतम शाक्यपुत्र, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई राजगृहमा आइपुग्नुभई राजगृहस्थित यष्टिवनोद्यानको सुप्रतिष्ठित चौरमा बस्नु भएको छ र उहाँ भगवान गौतमको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द आकाशमा गुञ्जिरहेको छ— ‘उहाँ भगवान अरहत्, सम्यक् सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथी, देवमनुष्यहरूका शास्ता तथा बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ । उहाँले देव, मार ब्रह्मा, श्रमण ब्राह्मण सहित प्रजागणलाई र देवमनुष्यहरूलाई स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी धर्म प्रकाश गर्नुहुन्छ । उहाँले आदिकल्याण, मध्यकल्याण,

१. महा. व. पृ. ३५ : बिम्बिसार समागम कथा, महाखन्धकं ।

२. यष्टिवन अर्थात् मुलेठीको वन । लहराले सुशोभित भएको वन । यो वनोद्यान राजगृहको बाहिर दक्षिण-पश्चिम दिशामा पर्दछ— D. P. P. II. ७७२

३. समन्तपासादिका अनुसार त्यसबखत भगवान एक ठूलो वरको रूखमुनि बस्नु भएको थियो— पृ. ७२६

पर्यवसानकल्याण हुने; अर्थसहित, व्यञ्जनसहित, केवल परिपूर्ण, परिशुद्ध ब्रह्मचर्यको प्रकाश गर्नुहुन्छ। त्यस्ता अरहत्को दर्शनगर्नु कल्याणर हो' ।”

अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसार १२ नयुत (लाख) मागधिक ब्राह्मण गृहपतिहरू सहित जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । ती १२ नयुत मागधिक ब्राह्मण गृहपतिहरूमध्ये केही भगवानलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे; केही भगवानसँग सम्मोदन तथा कुशलक्षेम कुराकानी गरी एक छेउमा बसे; केही भगवानलाई हाताजोडी नमस्कारगरी एक छेउमा बसे; केही भगवानको अगाडि नाम र गोत्र सुनाई एक छेउमा बसे; केही चुपचापभई एक छेउमा बसे । त्यसबखत ती १२ नयुत ब्राह्मण गृहपतिहरूको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“महाश्रमण गौतम उरुवेल काश्यपका समक्ष ब्रह्मचर्य पालन गर्दै हुनुहुन्छ कि अथवा उरुवेल काश्यप महाश्रमण गौतमका समक्ष ब्रह्मचर्य पालन गर्दै छन्; कसो रहेछ ?”

अनि भगवानले ती १२ नयुत मागधिक ब्राह्मण गृहपतिहरूका मनको कुरा आफ्नो मनले जानी, आयुष्मान् उरुवेल काश्यपलाई गाथाद्वारा यस्तो सोध्नु भयो :—

“किमेव दिस्वा उरुवेलवासी,
पहासि अगिगं किसको वदानो ।
पुच्छामि तं, कस्सप, एतमत्थं,
कथं पहीनं तव अगिगहत्तं ?”

अर्थ :—

“हे उरुवेल काश्यप ! तिमीसँग म सोध्दछु कि— कुशक हुने उपदेश दिने तिमीले के देखर अग्निहोत्र छाडेका हो ? कसरी तिम्रो अग्निहोत्र छुट्यो :—

उरुवेल काश्यप :—

“रूपे च सद्दे च अथो रसे च,
कामित्थियो चाभिवदन्ति यञ्जा ।
एतं मलं ति उपधीसु अत्वा,
तस्मा न यिट्ठे न हुते अरञ्जिं ति ।”

अर्थ :—

“रूप, शब्द, रस तथा नारीको कामनागर्नेहरू यज्ञको प्रशंसा गर्छन् । अतएव मैले यसै रूपादि तृष्णालाई चित्तको मल संभ्री, पञ्चस्कन्धमा हुने उपधि (तृष्णा) लाई जानी (देखी) यज्ञ तथा होमगर्न छाडिदिएको हुँ ।”

भगवान :—

“एत्थच ते मनो न रमित्थ,
रूपेसु सद्देसु अथो रसेसु ।

अथ को चरहि देवमनुस्सलोके,
रतो मनो, कस्सप, ब्रूहि मेतं ति ?”

अर्थ :—

“यदि रूप, शब्द तथा रसमा तिम्रो मन लाग्दैन भने, देवमनुष्य लोकहरूमध्ये तिम्रो मन कहाँ लाग्छ ? हे काश्यप ! भन ।”

उरुवेल काश्यप :—

“दिस्वा पदं सन्तमनूपधीकं,
अकिञ्चनं कामभवे असत्तं ।
अनञ्जथा भाविमनञ्जनेर्यं,
तस्मा न यिद्धेन हुते अरञ्जि ति ।”

Dhamma.Digital

अर्थ :—

“रागादि प्रपञ्चबाट सुविमुक्त, भवतृष्णामा अनासक्त, अन्यथाभाव नहुने, अर्काले पुच्याइदिन नसक्ने-स्वयं पुगनुपर्ने-उपाधि (तृष्णा) रहित शान्तपद (निर्वाण) देखेको हुँदा- यज्ञहोम त्यागी दिएको हुँ, यसैमा मेरो मन लाग्छ ।”

त्यसपछि उरुवेल काश्यप आसनबाट उठी उत्तरासङ्ग चीवर

एकांश गरी भगवानको चरणकमलमा शीरले ढोगी भगवानसँग यस्तो विन्ति गरे :—

“भन्ते ! भगवान मेरो शास्ता हुनुहुन्छ, म भगवानको श्रावक (शिष्य) हुँ ! भन्ते ! भगवान मेरो शास्ता हुनुहुन्छ, म भगवानको श्रावक (शिष्य) हुँ ! !”

त्यसपछि ती १२ नयुत मागधिक ब्राह्मण गृहपतिहरूका मनमा— “उरुवेला काश्यप, महाश्रमण गौतमका समक्ष ब्रह्मचर्य पालन गर्दै र हेछन्” भन्ने लाग्यो । भगवानले ती १२ नयुत ब्राह्मण गृहपतिहरूका मनेको कुरा थाहा पाई त्यसवेला उहाँले तिनीहरूलाई **आनुपूर्विकथा** सुनाउनु भयो :— दान कथा, शील कथा, स्वर्ग कथा, कामविषयको-दोष कथा, कामविषयको-तुच्छ कथा, कामविषयको-संक्लिष्ट कथा र नैष्कर्म्यको गुण कथा ।

जब भगवानले तिनीहरूको चित्त, “उपयुक्त छ, मृदू छ, नीवरण र हित छ, उत्साहपूर्ण छ तथा प्रसन्न छ” भनी जान्नुभयो तब भगवानले, तिनीहरूलाई स्वयं खोजिगरी पाउनुभएको धर्मोपदेश गर्नुभयो— “यो दुःख हो, यो दुःखको हेतु हो, यो दुःख निरोध हो तथा यो दुःख निरोध हुने मार्ग हो ।” जस्तै न मैलेको, सफा र सुकिलो वस्त्रलाई रंगाउँदा राम्ररी रंग बस्दछ, त्यस्तै गरी **बिम्बिसार** प्रमुख ११ नयुत (लाख) मागधिक ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई उसै आसनमा विरज, वीतमल, धर्मचक्षु उत्पन्न भए— “जे जति समुदय-धर्म हुन् ती जम्मै निरोध-धर्म हुन् ।” ११ नयुत मानिसहरूले **उपासकत्व** ग्रहण गरे ।

शरणागमन

अनि **मगधराजा** सेनीय बिम्बिसाररले धर्म देखिसकेपछि, धर्म प्राप्त गरिकसेपछि, धर्मावबोध गरिसकेपछि, धर्मको गम्भीरतामा पुगिसकेपछि— सन्देह रहित निश्चिन्त भई विशारदतामा प्रतिष्ठित भइसकेपछि, तथा शास्ताको धर्मावबोध गर्नकानिमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भइसकेपछि, भगवानसँग यस्तो विन्ति गरे :—

“भन्ते ! अधि म कुमार छँदा, मेरा, पाँच अभिलाषाहरू थिए— ती अहिले पूरा भइसके। भन्ते ! अधि म कुमार छँदा मलाई यस्तो लाग्यो—

(१) “अहो मैले राज्याभिषेक पाए बेस हुन्थ्यो ।” भन्ते ! यही मेरो पहिलो अभिलाषा थियो जो अब पुरा भइसकेको छ ।

(२) “मेरो राज्यमा अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध पाल्नु भए बेस हुन्थ्यो ।” भन्ते ! यही मेरो दोस्रो अभिलाषा थियो जो अब पुरा भइसकेको छ ।

(३) “उहाँ भगवानसँग सत्संगत पाए बेस हुन्थ्यो ।” भन्ते ! यही मेरो तेस्रो अभिलाषा थियो जो अब पुरा भएको छ ।

(४) “उहाँ भगवानले मलाई धर्मोपदेश गर्नु भए बेस हुन्थ्यो ।” भन्ते ! यही मेरो चौथो अभिलाषा थियो जो अब पुरा भएको छ ।

(५) “भगवानको धर्म मैले बुझ्न सके बेस हुन्थ्यो ।” भन्ते ! यही मेरो पाँचौं अभिलाषा थियो जो अब पुरा भएको छ ।

“भन्ते ! यिनै मेरा पाँच अभिलाषाहरू हुन् जुन अब पूरा भइसकेका छन् । अधि म कुमार छँदा जुन पाँच अभिलाषाहरू ममा थिए ती जम्मै अहिले पुरा भइसकेका छन् ।”

“धन्य भन्ते ! धन्य भन्ते !! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा, ढाकेकोलाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेकालाई बाटो देखाइदिंदा तथा अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिंदा— आँखा हुनेहरूले रूप देखेभैं भगवानले अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश गरिदिनु भयो । अब म भगवानको शरणमा पर्दछु, धर्म र सङ्घको पनि । आजीवनसम्म भगवानको शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् र भिक्षुसङ्घ सहित भोलिको निमित्त मेरो भोजन पनि स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भगवानले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

त्यसपछि मगधराजा सेनीय विम्बिसार, भगवानले निम्तो स्वीकार गर्नुभयो भन्ने बुझी आसनबाट उठी, भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

मगधराजा सेनीय विम्बिसारले त्यस रात बितिसकेपछि प्रणीत खाद्य-भोज्य प्रतिपादन गर्न लगाई भगवानलाई समयको सूचना पनि दिन पठाए— “भन्ते ! भोजनको समय भयो, भोजन तयार छ ।”

शक्रद्वारा बुद्धवर्णना

भगवान पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी— सबै ती पुराना जटिलहरूका साथ, विशाल भिक्षु परिषद् सहित— राजगृह

नगरमा पस्नुभयो । त्यसबखत शक्रदेवेन्द्र, माणवक रूप धारण गरी बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घका अगाडि यी गाथाहरू गाउँदै जाँदै थिए :—

- १- “दन्तो दन्तेहि सह पुराणजटिलेहि विप्पमुत्तो विप्पमुत्तेहि ।
सिङ्गिनिक्खसुवण्णो^१ राजगहं पाविसि भगवा ॥”
- २- “मुत्तो मुत्तेहि^२ सह पुराणजटिलेहि विप्पमुत्तो विप्पमुत्तेहि ।
सिङ्गिनिक्खसुवण्णो राजगहं पाविसि भगवा ॥”
- ३- “तिण्णो तिण्णेहि^३ सह पुराणजटिलेहि विप्पमुत्तो विप्पमुत्तेहि ।
सिङ्गिनिक्खसुवण्णो राजगहं पाविसि भगवा ॥”
- ४- “सन्तो सन्तेहि^४ सह पुराणजटिलेहि विप्पमुत्तो विप्पमुत्तेहि ।
सिङ्गिनिक्खसुवण्णो राजगहं पाविसि भगवा ॥”
- ५- “दसवासो दसबलो दस धम्म विदू दसभि चुपेतो ।
सो दससतपरिवारी राजगहं पाविसि भगवा^५ति ॥”

अर्थ :—

Dhamma.Digital

१- “जो स्वयं दान्त र विमुक्त भई— दान्त नभएका र विमुक्त भएका पुराना जटिलहरूका साथ— कुन्दन फूलको जस्तो वर्ण हुनुभएका भगवान बुद्ध-राजगृह नगरतिर प्रवेश गर्दै हुनुहुन्छ ।”

१. बर्मी, सिंहलमा: सिङ्गिनिक्खसवण्णो' ।
२. सिंहलमा: 'सन्तो सन्तेहि सह' ।
३. सिंहलमा: 'मुत्तो मुत्तेहि' ।
४. सिंहलमा: 'तिण्णे तिण्णेहि' ।

२- “जो स्वयं मुक्त र सुविमुक्त भई- मुक्त र सुविमुक्त भएका पुराना जटिलहरूका साथ- कुन्दन फूलको जस्तो वर्ण हुनुभएका भगवान बुद्ध-राजगृह नगरतिर प्रवेश गर्दै हुनुहुन्छ ।”

३- “जो स्वयं उत्तीर्ण र विमुक्त भई- उत्तीर्ण र विमुक्त भएका पुराना जटिलहरूका साथ- कुन्दन फूलको जस्तो वर्ण हुनुभएका भगवान बुद्ध-राजगृह नगरतिर प्रवेश गर्दै हुनुहुन्छ ।”

४- “जो स्वयं शान्त र विमुक्त भई- शान्त र विमुक्त भएका पुराना जटिलहरूका साथ- कुन्दन फूलको जस्तो वर्ण हुनुभएका भगवान बुद्ध-राजगृह नगरतिर प्रवेश गर्दै हुनुहुन्छ ।”

५- “दश आर्यवास^१, दशबल^२, दशधर्मविद्^३, तथा दश-अशैक्ष-धर्म^४लेयुक्त तथागत एक हजार भिक्षुहरूले परिवृत्त भई राजगृह नगरतिर प्रवेश गर्दै हुनुहुन्छ ।”

-
१. दश-आर्यवास : (१) पञ्चनीवरण रहित; (२) षडङ्गसम्पन्न :- चक्षुले रूप हेर्दा, श्रोतले शब्द सुन्दा, घ्राणले गन्ध सुँघ्दा, जिह्वाले रसास्वाद गर्दा, कायले स्पर्श अनुभव गर्दा र मनले मनको विषय मनन गर्दा न सुमन, न दुर्मन हुन्छ बल्कि उपेक्षी स्मृति सम्प्रजन्य ज्ञानले युक्त हुन्छ; (३) एकारक्षा- स्मृतियुक्त; (४) चतुरार्याश्रयी :-*

* अर्थात् राम्री जानीबुभी कुनै वस्तुको सेवन, कुनै वस्तुको स्वीकार, कुनै वस्तुको दूरिकरण र कुनै वस्तुको परित्याग; (५) भिन्नभिन्नै सत्य (दर्शन) को त्याज्य- अर्थात् जो भिन्न भिन्न श्रमण ब्राह्मणहरूले, “यही सत्य हो अरू मिथ्या” भनी भन्छन् त्यस्ता सत्य (दर्शन) को परित्याग; (६) सबै एषणा (खोज) बाट मुक्त-कामेषणा, भवेषणा रहितभई ब्रह्मचर्येषणा प्रतिप्रशब्ध भएको हुन्छ; (७) अनिमल संकल्पबाट सुविमुक्त-कामसंकल्प, व्यापादसंकल्प तथा विहिंसासंकल्प सुविमुक्त; (८) प्रशब्ध कायसंस्कार-सुख दुःखलाई त्यागी, पहिले नै सौमनस्य दौर्मनस्यको अन्त गरी, सुख दुःख नभएको उपेक्षास्मृति परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त; (९) सुविमुक्त चित्त- राग, द्वेष तथा मोहलाई छेदन गरेको, काटेको तालवृक्ष भैं पुनः उत्पन्न हुन नसक्ने । यिनै दश-धर्महरूलाई “दशआर्य वास” भनिन्छन् । दी. नि. III. पृ. २०७ : सङ्गीतिसुत्तं ।

२. **दशबल** :- शारीरिक दशबल र ज्ञानदशबलमध्ये यहाँ ज्ञानदशबल लिएको हो । ती हुन् :- (१)कारणाकारण ज्ञान, (२) कुशलाकुशल कर्म गर्नेहरूको कर्मफल यस्तो यस्तो हुन्छ भन्ने “विपाक ज्ञान”; (३) सुगति दुर्गति आदि सबै गतिको ज्ञान; (४) अनेक धातु नानाधातुको**

मानिसहरू शक्रदेवेन्द्रलाई देखेर यस्तो भने :- “यो माणवक अभिरूप छ ! यो माणवक दर्शनीय छ ! को रहेछ, यो माणवक ?” यस्तो भन्दा शक्रदेवेन्द्रले ती मानिसहरूलाई गाथाद्वारा भने :-

“यो धीरो सब्बधि दन्तो, सद्धो^१ अप्पटिपुगलो ।
अरहं सुगतो लोके, तस्साहं परिचारको’ ति ॥”

** ज्ञान; (५) विभिन्न विचारधारा हुने सत्वहरूको ज्ञान; (६) परसत्वको श्रद्धेन्द्रियादि विषयको ज्ञान; (७) ध्यान विमोक्ष समाधि समापत्तिहरूको ज्ञान र अभिवृद्धिको ज्ञान; (८) पुर्वानुस्मृति ज्ञान; (९) दिव्यचक्षु ज्ञान र (१०) आस्रवक्षय ज्ञान- यिनै दशज्ञान-वललाई ‘दशबल’ भन्दछन् । म. नि. क्ष पृ. ९८ : महासीहनादसुत्तं ।

३. दश-धर्मविद् :- दश कुशलाकुशल कर्मपथ जान्ने । हेर बुद्ध ब्रा. पृ. ३५०; दी. नि. III. पृ. २०७ : सङ्गीतिसुत्तं ।
४. दश-अशैक्ष-धर्म :- (१) अशैक्ष-सम्यक्दृष्टि, (२) अशैक्ष-सम्यक्संकल्प, (३) अशैक्ष-सम्यक् वाचा, (४) अशैक्ष-सम्यक् कर्म, (५) अशैक्ष-सम्यक् जीविका, (६) अशैक्ष-सम्यक् व्यायाम, (७) अशैक्ष-सम्यक् स्मृति, (८) अशैक्ष-सम्यक् समाधि, (९) अशैक्ष-सम्यक् ज्ञान र (१०) अशैक्ष-सम्यक् विमुक्ति । दी. नि. III. पृ. २०९ : सङ्गीतिसुत्तं ।

१. रोमनमा: ‘बुद्धो’ ।

अर्थ :—

“जो सबै प्रकारले शान्तदान्त तथा जो अद्वितीय शुद्धपुरुष हुनुहुन्छ, जो अरहत् भई लोकमा सर्वोत्तम मार्गमा पुग्नुभएको हुनुहुन्छ— उहाँकै म परिचारक हुँ ।”

वेणुवन-दान

भगवान जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार निवास स्थान हो त्यहाँ जानुभयो र त्यहाँ गइसकेपछि, भिक्षुसङ्घ सहित विच्छेद्याइ राखेको आसनमा बस्नुभयो । मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई प्रणीत खाद्य-भोज्य हातले सन्तर्पित गरी, सन्तृप्त गराई, भोजनपछि भगवानले पात्र एक छेउमा राखिसकेपछि, राजा बिम्बिसार एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको मनमा यस्तो लाग्यो :

“भगवानलाई कहाँ बसाउन योग्य होला ? जुन ठाउँ गाउँबाट धेरै टाढा पनि नहोस्, न धेरै नगिच नै; गमनागमनको सुविधा पनि होस्; इच्छुकहरूलाई आउन जान सजिलो पनि होस्; दिनमा अल्पभीड र रातमा अल्पशब्द र अल्पघोष पनि होस्; मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट दूर रहोस्; रहस्यमय कामगर्ने मनुष्यहरूलाई पाएक पर्ने जस्तो निर्जन स्थान होस् र जुन ठाउँमा बास गर्दा ध्यान गर्न समेत उपयुक्त होस् । (यस्तो ठाउँमा भगवानलाई बसाउन उचित हुनेछ)”

त्यसपछि, मगधराजा विम्बिसारले यस्तो विचार गरे :—

“यो हाम्रो वेणुवनोद्यान गाउँबाट धेरै टाढा पनि छैन, न धेरै नगिच नै छ; गमनागमनको सुविधा पनि छ; इच्छुकहरूलाई आउन जान सजिलो पनि छ; दिनमा अल्पभीड र रातमा अल्पशब्द तथा अल्पघोष पनि छ; मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट दूर पनि छ; रहस्यमय कामगर्ने मनुष्यहरूलाई पाएक पर्ने जस्तो निर्जनस्थान पनि छ, र जुन ठाउँमा बसी ध्यानगर्न समेत उपयुक्त छ। अतएव किन मैले वेणुवनोद्यान बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई प्रदान नगरूँ ?”

अनि मगधराजा सेनीय विम्बिसारले सुवर्णमय कलश हातमा लिई जल अर्पणगरी “भन्ते ! यो वेणुवनोद्यान बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई अर्पण गर्छु” भन्दै भगवानलाई अर्पण गरे। भगवानले आराम स्वीकार गर्नुभयो। त्यसपछि भगवानले मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पारी आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो। यसपछि भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभई— “भिक्षु हो ! आरामोद्यान स्वीकार गर्ने अनुज्ञा दिन्छु” भनी भन्नुभयो।

X

X

X

मूल पालि :—

३- चिकित्सा

त्यस समय मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई अलकाई रोग थियो^१ । देवीहरूले देखेर हँस्सी उडाउँथे— “देव ! अब तपाई ऋतुमती हुनुभयो । देवको फूल फुलेको छ^२ । अब देवले चाँडै नै जन्माउनु हुनेछ ।” यस कुराले राजा चुप हुन्थे ।

एक दिन मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले राजकुमार अभयलाई भने :—

“हे भणे, अभय ! मलाई त्यस्तो रोग भएको छ जसले गर्दा कपडामा रगत लाग्छ । देवीहरूले मलाई देखेर हँस्सी उडाउँछन्— ‘देव ! अब तपाई ऋतुमती हुनुभयो । देवको फूल फुलेको छ । अब देवले चाँडै नै जन्माउनु हुनेछ ।’ त्यसो हुनाले, हे भणे अभय ! तिमिले त्यस्तो वैद्य खोज जसले मलाई औषधी गर्न सकोस् !”

“हे देव ! हाम्रै तरुण जीवक वैद्य राम्रो छ । देवलाई उसले औषधी गर्नेछ ।”

अनि अभय राजकुमारले जीवक कौमारभृत्यलाई आज्ञा दिए :—

-
१. महा. व. पृ. २९० : बिम्बिसारराजवत्थु, चिवरक्खन्धकं ।
  २. पालिसाहित्यमा मासिकधर्मलाई ‘फूल फुलेको’ भन्दछन् ।

“हे भणे जीवक ! जाऊ, राजालाई औषधी गर ।”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्य, अभय राजकुमारको आज्ञा सुनी नड्मा औषधी लिई, जहाँ मगधराजा सेनीय विम्बिसार थिए त्यहाँ गई मगधराजा सेनीय विम्बिसारसँग विन्तिगरे :—

“हे देव ! म तपाईको रोग हेर्न चाहन्छु ।”

अनि जीवक कौमारभृत्यले मगधराजा सेनीय विम्बिसारको अलकाई रोगलाई एकै लेपले निको पारिदिए । मगधराजा सेनीय विम्बिसार निरोगीभई पाँचशय स्त्रीहरूलाई सबै अलङ्कारले विभूषित गराई, पुनः ती सबै अलङ्कार आभूषणहरू भिक्त लगाई एक पोको पार्न लगाई राजाले जीवक कौमारभृत्यलाई भने :—

“हे भणे जीवक ! यो, पाँचशय स्त्रीहरूका आभूषणहरू जम्मै तिमीलाई भयो ।”

“देव ! त्यसै रहोस् । देवले मैले गरेको काममात्र सम्भनुहोस् ।”

“हे भणे जीवक ! त्यसोभए मलाई, स्त्रीहरू बस्ने अन्तःपुरमा र बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई उपस्थान गर ।”

“हवस् देव !” भनी जीवक कौमारभृत्यले मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई प्रत्युत्तर दिए ।

X

X

X

मूल पालि :—

४- एकत्रित हुने प्र(

त्यस समय भगवान राजगृहस्थित गृधकूट पर्वतमा वस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरू चतुर्दशी, पूर्णिमा तथा अष्टमीहरूका दिन एकत्रितभई धर्मोपदेश गर्ने गर्दथे । धर्मश्रवणार्थ मानिसहरू त्यहाँ जान्थे । अनि उनीहरू अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूप्रति प्रेम गर्थे, प्रसन्न हुन्थे । अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरू उनीहरूको पक्ष पाउँदथे, अनुयायी पनि हुन्थे ।

एकदिन मगधराजा सेनीय बिम्बिसार एकान्तमा विचारमग्न भई वसेको बेलामा राजाको मनमा यस्तो वितर्क उत्पन्न भयो :—

“आजकल अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरू चतुर्दशी, पूर्णिमा तथा अष्टमीहरूका दिन एकत्रित भई धर्मोपदेश गर्ने गर्छन् । मानिसहरू धर्म श्रवणार्थ त्यहाँ जान्छन् । अनि उनीहरू अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूप्रति प्रेम गर्छन्, प्रसन्न पनि हुन्छन् । अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले उनीहरूको पक्ष पाउँछन्, अनुयायी पनि हुन्छन् । आर्यहरू पनि चतुर्दशी, पूर्णिमा तथा अष्टमीहरूका दिनमा एकत्रित भए कति असल हुने थियो ।”

१. महा. व. पा. पृ. १०५ : सन्निपातानुजानना, उपोसथक्खन्धकं ।

त्यसपछि मगधराजा सेनीय विम्बिसार जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा सेनीय विम्बिसारले भगवानसँग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! यहाँ, म एकान्तमा बसी विचारमग्न भएको बेलामा मेरो मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो— ‘आजकल यहाँ अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरू चतुर्दशी, पूर्णिमा र अष्टमीहरूका दिन एकत्रितभई धर्मोपदेश गर्छन् । मानिसहरू धर्म श्रवणार्थ त्यहाँ जान्छन् । अनि उनीहरू अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूप्रति प्रेम गर्छन्, प्रसन्न पनि हुन्छन् । अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले उनीहरूको पक्ष पाउँछन्, अनुयायी पनि हुन्छन् । आर्यहरू पनि चतुर्दशी, पूर्णिमा तथा अष्टमीहरूका दिनमा एकत्रित हुनुभए कति असल हुने थियो ।’ भन्ते ! त्यसकारण आर्यहरू पनि चतुर्दशी, पूर्णिमा तथा अष्टमीहरूका दिनमा एकत्रित होऊन् ।”

भगवानले मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित...सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । मगधराजा सेनीय विम्बिसार भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित...सम्प्रहर्षितभई आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी फर्केर गए ।

त्यसपछि भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा धार्मिक कुरा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रणगरी— “भिक्षु हो ! चतुर्दशी, पूर्णिमा तथा अष्टमीहरूका दिनमा एकत्रित हुने अनुज्ञा दिन्छु” भनी भन्नुभयो ।

X

X

X

मूल पालि :—

५- सैन्यलाई प्रव्रज्या निषेध

त्यस समयमा मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको प्रत्यन्त गाउँमा उपद्रो मच्चिएको थियो^१ । अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले सेना-नायक महामात्यलाई आज्ञा दिए :—

“हे भणे ! जाऊ, प्रत्यन्त गाउँमा गई शान्त गर ।”

“हवस्” भनी सेना-नायक महामात्यले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि नामी नामी योद्धाहरूका मनमा यस्तो लाग्यो— “युद्ध प्रेमी भई जाँदा पापकर्महरू पनि गरिन्छन्, धेरै अपुण्य पनि कमाइन्छन् । कुन उपायद्वारा हामीले पापबाट विमुक्तभई कल्याणकारी कार्यगर्न सक्ने होउँला ?”

यसपछि ती योद्धाहरूका मनमा यस्तो लाग्यो— “यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू धर्मचारी, समचारी र ब्रह्मचारी हुन् । यिनीहरू सत्यवादी शीलवान् तथा कल्याणधर्मी पनि हुन् ।”

यति सोची ती योद्धाहरूले भिक्षुहरूकहाँ गई प्रव्रज्या मागे । भिक्षुहरूले तिनीहरूलाई प्रव्रजितगरी उपसम्पदा^२ पनि दिए । सेना

१. महा. व. पा. पृ. ७७ : राजभटवत्थु, महाखन्धकं ।

२. पूर्णभिक्षुत्व ।

नायक महामात्यले राजभृत्य^१ (राजभट) सँग सोधे— “हे भणे ! फलाना फलाना योद्धाहरू देखिदैनन्, क्याहो ?”

“स्वामी ! फलाना फलाना योद्धाहरू भिक्षुहरूकहाँ गई प्रव्रजित भए” भनी निवेदन गरे ।

यो कुरा सुनी कराउँदै, खिन्न हुँदै, दुःखी हुँदै सेना-नायक महामात्यले भने— “कसरी श्रमण शाक्यपुत्रहरूले राजभृत्यहरूलाई प्रव्रजित गर्छन् !” सेना-नायक महामात्यले यो प्रवृत्ति मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई विन्तिगरे । मगधराजा सेनीय विम्बिसारले प्रधान न्यायाधीशसँग सोधे :—

“हे भणे ! जसले राजभृत्यलाई प्रव्रजित गर्छ, उसले के पाउँछ ?”

“हे देव ! उपाध्याय हुनेको^२ शीर छेदन गर्नुपर्छ, अनुश्रावक^३

१. महामात्य, सेनापति, हाकिम अथवा सिपाही जुनसुकै पद भएपनि राजाको सेनामा भर्ति भएका, राजाबाट तलब पाउनेलाई राजभृत्य = राजभट भनिन्छन् । सम. पा. पृ. ७४४

२. पूर्णभिक्षुत्व (= उपसम्पदा) प्रदानगर्ने कार्यको लागि मध्यप्रदेशमा घटीमा १० जना भिक्षुहरू र प्रत्यन्त देशमा ५ जना आवश्यक हुन्छ । त्यसैमध्ये उपाध्याय र सङ्घसभालाई प्रस्ताव सुनाउने ‘अनुश्रावक वा अनुशासक’ चुनिन्छ । यी दुइ कर्ताहरू बाहेक अरू सङ्घसदस्यलाई ‘गण’ भनिन्छ ।

३. सिंहलमा: ‘अनुशासक’ ।

हुनेको जिम्नो काटनुपर्छ र गण (पूरक) हरूको करड भाँचिदिनुपर्छ ।”

न्यायाधीशको कुरा सुनिसकेपछि मगधराजा सेनीय बिम्बिसार जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले भगवानसँग यस्तो प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! यहाँ केही राजाहरू अश्रद्धालु तथा अप्रसन्न हुने खालका पनि हुन सक्छन् । उनीहरू ससाना कारणमा पनि भिक्षुहरूलाई हैरानी र कष्ट दिन सक्छन् । भन्ते ! त्यसो हुनाले भिक्षुहरूले राजभृत्यहरूलाई प्रव्रजित नगर्नुभए बेस हुन्थ्यो कि ?”

त्यसपछि भगवानले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित...सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । मगधराजा सेनीय बिम्बिसार भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित...सम्प्रहर्षितभई आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी फर्केर गए । त्यसपछि भगवानले धार्मिक कुरा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुहुँदै— “भिक्षुहो ! राजभृत्यलाई प्रव्रजित नगर्नु । जसले प्रव्रजित गर्छ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति (दोष) लाग्नेछ” भनी भन्नुभयो ।

X

X

X

मूल पालि :—

६- अपराधीलाई प्रव्रज्या निषेध

त्यस बखत मगधराजा सेनीय विम्बिसारले यस्तो अनुज्ञा दिएका थिए— “श्रमण शाक्यपुत्रहरूकहाँ गई जो पुरुषहरू प्रव्रजित हुन्छन्, उनीहरूलाई केही गर्न पाइँदैन, सु-आख्यात धर्ममावसी दुःख क्षयार्थ ब्रह्मचर्य पालन गर्न सक्नु^१ ।”

त्यस समयमा एक पुरुषलाई चोरी गरेको बापतमा जेलखानामा राखेको थियो । ऊ जेलखाना फोरी भागी भिक्षुहरूकहाँ गई प्रव्रजित भई बसेको थियो । मानिसहरू उसलाई देखी भन्दथे— “जेल फोरेर आएको चोर यही नै हो । यसलाई समाती लैजाऊँ ।” अरूले भने— “हे आर्यहो ! यसो न भन्नुहोस् । मगधराजा सेनीय विम्बिसारले यस्तो अनुज्ञा दिनुभएको छ— “श्रमण शाक्यपुत्रहरूकहाँ गई जो पुरुषहरू प्रव्रजित हुन्छन्, उनीहरूलाई केही गर्न पाइँदैन । सु-आख्यात धर्ममा दुःख क्षयार्थ ब्रह्मचर्य पालनगर्न सक्नु ।” यो कुरा सुनी मानिसहरू कराउँदथे, खिन्न हुन्थे र दुखी हुन्थे— “यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू अभयचारी हुन्; यिनीहरूलाई केही गर्न पाइन्न । कसरी यी श्रमण शाक्यपुत्रहरूले जेल-फोरुवा चोरलाई प्रव्रजित गर्छन् !” भिक्षुहरूले भगवानलाई यो प्रवृत्ति सुनाए । भगवानले— “भिक्षु हो ! जेलफोरुवा चोरलाई प्रव्रजित नगर्नु ।

१. महा. व. पृ. ७८ : कारभेदकचोरवत्थु, महाक्खन्धक ।

जसले प्रव्रजित गर्छ, उसलाई दृष्कृत्य आपत्ति लाग्नेछ” भनी भन्नुभयो ।

X

X

X

मूल पालि :—

७- चोरलाई प्रव्रज्या निषेध

त्यस समय एक पुरुष चोरीगरी भागेर भिक्षुहरूकहाँ गई प्रव्रजित भई बसेको थियो^१ । उसको नाम राज अन्तपुरमा (कोतमा, अदालतमा, पुलिसविभागमा) उल्लेख (दर्ता) भएको थियो— “जहाँ भेटिन्छ त्यहीं मार्नु ।” मानिसहरू उसलाई देखेर भन्दथे— “त्यो चोर यहीनै हो; जसको नाम दर्ता (पुलिसविभागमा) भएको छ । यसलाई मारौं ।” त्यहाँ केही मानिसहरूले भने— “हे आर्यहो ! यस्तो न भन्नुहोस् । मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले अनुज्ञा दिनुभएको छ— ‘जो मानिसहरू श्रमण शाक्यपुत्रहरूकहाँ गई प्रव्रजित हुन्छन् उनीहरूलाई केहीगर्न पाइँदैन...’ ।” यो कुरा सुनी मानिसहरू कराउँदथे, खिन्न हुन्थे र दुःखी हुन्थे— “यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू अभयचारी हुन्; यिनीहरूलाई केहीगर्न पाइँदैन । कसरी यी श्रमण शाक्यपुत्रहरूले नाम दर्ता भएको चोरलाई प्रव्रजित गर्छन् !” भिक्षुहरूले भगवानलाई यो प्रवृत्ति सुनाए । भगवा-

१. महा. व. पृ. ७९ : लिखितकचोरवत्थु, महाखन्धक ।

नले- “भिक्षु हो ! नाम दर्ता भएको चोरलाई प्रव्रजित नगर्नु । जसले प्रव्रजित गर्छ, उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्ने छ” भनी भन्नुभयो ।

X X X

मूल पालि :-

८- ऋणीलाई प्रव्रज्या निषेध

त्यस बखत एक ऋणी पुरुष भागेर भिक्षुहरूकहाँ गई प्रव्रजित भएको थियो^१ । धनीहरू (ऋणदिनेहरू) ले देखेर यस्तो भने- “यही हो सो पुरुष जसले हामीसँग ऋण लिएको छ । यसलाई समाती लैजाऊँ ।” त्यहाँ केही मानिसहरूले भने- “हे आर्य हो ! यसो न भन्नुहोस् । मगधराजा सेनीय विम्बिसारले- ‘जो मानिसहरू श्रमण शाक्यपुत्रहरू कहाँ गई प्रव्रजित हुन्छन् उनीहरूलाई केही गर्न पाउँदैन । सु-आख्यात धर्ममा दुःख क्षयार्थ ब्रह्मचर्य पालन गर्न सक्नु’ भनी अनुज्ञा दिनुभएको छ ।” यो कुरा सुनी मानिसहरू कराउँदथे, खिन्न हुन्थे र दुःखी हुन्थे- “अभयचारी हुन् यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू; यिनीहरूलाई केही पनि गर्न पाउँदैन । कसरी यी श्रमण शाक्यपुत्रहरूलाई ऋणी पुरुषलाई प्रव्रजित गर्छन् !” अनि भिक्षुहरूले भगवानलाई यो प्रवृत्ति सुनाए । भगवानले- “भिक्षुहो ! ऋणी पुरुषलाई प्रव्रजित नगर्नु । जसले गर्छ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्नेछ” भनी भन्नुभयो ।

X X X

१. महा. व. पृ. ७९ : इणायिकवत्थु, महाखन्धकं ।

मूल पालि :—

९- दाशलाई प्रव्रज्या निषेध

त्यस समय एक दाश-पुरुष भागेर भिक्षुहरूकहाँ गई प्रव्रजित भएको थियो^१ । मालिकले देखेर यस्तो भन्यो— “यही हो हाम्रो दाश । यसलाई समाती लैजाऊँ ।” त्यहाँ केही मानिसहरूले भने— “हे आर्य ! यसो न भन्नुहोस् । मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले— ‘जो मानिसहरू श्रमण शाक्यपुत्रहरूकहाँ गई प्रव्रजित हुन्छन्, उनीहरूलाई केही गर्न पाइँदैन । सु-आख्यात धर्ममा दुःख क्षयार्थ ब्रह्मचर्य पालन गर्न सक्नु’ भनी अनुज्ञा दिनुभएको छ ।” यो कुरा सुनी मानिसहरू कराउँदथे, खिन्न हुन्थे र दुःखी हुन्थे— “यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू अभयचारी हुन्; यिनीहरूलाई केही गर्न पाइँन । कसरी यी श्रमण शाक्यपुत्रहरूले ऋणीपुरुषलाई प्रव्रजित गर्छन् । अनि यो कुरा भिक्षुहरूले भगवानलाई सुनाए । भगवानले— “भिक्षु हो ! दाशपुरुषलाई प्रव्रजित नगर्नु जसले प्रव्रजित गर्छ, उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्ने छ” भनी भन्नुभयो ।

X

X

X

१. महा. व. पृ. ८० : दासवत्थु, महाखन्धकं ।

मूल पालि :—

१०- बिम्बिसार र पिलिन्दवच्छ

त्यस समय आयुष्मान् पिलिन्दवच्छ^१ गुफा बनाउन राजगृहस्थित एक पर्वत सफा गराउँदै थिए^२ ।

त्यस बखत मगधराजा सेनीय बिम्बिसार जहाँ आयुष्मान् पिलिन्दवच्छ हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् पिलिन्दवच्छलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले आयुष्मान् पिलिन्दकवच्छसँग सोधे—

“भन्ते ! स्थविरले के गराउन लगाउनु भएको ?”

“महाराज ! गुफा बनाउन पर्वत सफा गराउँदैछु ।”

“भन्ते ! आर्यलाई ज्यामी चाहिन्छ कि ?”

“महाराज ! भगवानले ज्यामीहरूबारे अनुमति दिनुभएको छैन ।”

“भन्ते ! त्यसोभए भगवानसँग सोधी मलाई भन्नुहोस् ।”

“महाराज ! हुन्छ” भनी आयुष्मान् पिलिन्दवच्छले राजालाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।”

१. सिंहलमा : “पिलिन्दवच्छ” ।

२. महा. व. पृ. २२५ : पिलिन्दवच्छवत्थु, भेसज्जखन्धकं; पारा. पा. पृ. ३५३ : तेवीसमिनिस्सगियं ।

त्यसपच्छि आयुष्मान् पिलिन्दवच्छले मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भयो । मगधराजा सेनीय **बिम्बिसार** पनि आयुष्मान् पिलिन्दवच्छको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, ... सम्प्रहर्षित भई आसनबाट उठी आयुष्मान् पिलिन्दवच्छलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । अनि आयुष्मान् पिलिन्दवच्छले भगवानकहाँ दूत पठाए— “भन्ते ! मगधराजा सेनीय विम्बिसार कामदार दिन चाहन्छन् । यस विषयमा मैले के कस्तो गर्नु पर्ला ?” भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो— “भिक्षु हो ! कामदार (आरामिक) अनुमति दिन्छु ।”

दोस्रोपटक पनि मगधराजा सेनीय **बिम्बिसार** जहाँ आयुष्मान् **पिलिन्दकवच्छ** हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् पिलिन्दवच्छलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा सेनीय विम्बिसारले आयुष्मान् पिलिन्दवच्छसँग सोधे :—

“भन्ते ! भगवानले कामदारहरूको अनुमति दिनुभयो ?”

“महाराज ! दिनुभएको छ ।”

“भन्ते ! त्यसोभए आर्यलाई मैले कामदार दिनेछु ।”

-
१. त्यस बखत भगवान श्रावस्तीमा हुनुहुन्थ्यो । पारा. पा. पृ. ३५३ :
तेवीसतिमनिस्सगिगयं ।

आरामिक गाउँ

मगधराजा सेनीय विम्बिसारले आयुष्मान् पिलिन्दवच्छलाई कामदार दिन्छु भनी जनाई, विस्मृत भई, धेरै समयपछि स्मरणगरी, एक सर्वार्थक महामात्य अर्थात् सबै काम हेर्ने (प्राइभेट सेक्रेटरी) अधिकारीलाई आमन्त्रण गरे :—

“हे भणे ! जो मैले आर्यलाई कामदार दिन्छु भनी भनेको थिएँ, सो कामदारहरू पठायौकि पठाएका छैनौ ?”

“देव ! आर्यलाई अहिलेसम्म कामदारहरू पठाएको छैन ।”

“हे भणे ! मैले त्यसो भनेको कति समय भयो होला त ?”

अनि सो महामात्य (प्राइभेट सेक्रेटरी) ले रात गिन्तीगरी, मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई विन्तिगरे :—

“देव ! ५०० रात बितिसक्यो ।”

“भणे ! त्यसोभए आर्यलाई पाँचशय कामदारहरू (आरामिकहरू) पठाइ देऊ ।”

“हवस्, देव !” भनी मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई प्रत्युत्तर दिई सो महामात्यले आयुष्मान् पिलिन्दवच्छलाई पाँचशय कामदारहरू पठाइ-दिए । यिनीहरू सबैको एक गाउँनै बस्यो । त्यसैले यस गाउँलाई आरामिकगाउँ (कामदार-गाउँ) पनि भने, पिलिन्दगाउँ पनि भने ।

त्यस समयमा आयुष्मान् पिलिन्दवच्छ त्यस गाउँको कुलूपग (सँधै भिक्षाजाने हुँदा कामदारहरूका विश्वासी) हुनुहुन्थ्यो ।

पिलिन्दवच्छको चमत्कार

एकदिन, आयुष्मान् पिलिन्दवच्छ पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी भिक्षाटनको निमित्त पिलिन्दगाउँमा पस्नु भयो । त्यस बखत त्यस गाउँमा एक उत्सव थियो । वालकहरू अलंकृतभई माला लगाई खेल्दथे । आयुष्मान् पिलिन्दवच्छ, पिलिन्दगाउँमा क्रमशः सपदान^१ पिण्डार्थ जाँदा एक आरामिकको घरमा पुग्नुभयो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छायाइ राखेको आसनमा बस्नुभयो । त्यस बेला ती आरामिकाकी एक वालिका, अरू वालकहरूले अलंकृत माला लगाएको देखेर “मलाई पनि माला देऊ, अलंकार देऊ” भन्दै रुँदै थिई । अनि आयुष्मान् पिलिन्दवच्छले ती आरामिकासँग सोध्नुभयो :—

“यो वालिका किन रुँदै छे ?”

“भन्ते ! यो वालिका, अरू वालकहरूले अलंकृत भई माला लगाएको देखेर, ‘मलाई पनि माला देऊ, मलाई पनि अलंकार देऊ’ भन्दै रुन्छे । हामी दरिद्रीहरूले कहाँबाट माला पाउनु र कहाँबाट अलंकार पाउनु !”

अनि आयुष्मान् पिलिन्दवच्छले एकमुठी घाँस (त्रिण) लिई ती आरामिकालाई दिनुभई यस्तो भन्नुभयो :—

---

१. क्रमैसँग घर घर पिच्छे भिक्षाटन जाने चर्यालाई ‘सपदान’ भन्दछन् ।

“ल, यो एकमुठी घाँस त्यो वालिकाको शीरमा राखिदेऊ ।”

आरामिकाले सो एकमुठी घाँस वालिकाको शीरमा राखिदिई । अनि त्यो घाँस अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक सुवर्णमय माला आदि भए । त्यस्ता सुवर्णमय माला राजाको अन्तःपुरमा पनि पाउन दुर्लभ थियो । मानिसहरूले **मगधराजा** सेनीय विम्बिसारलाई विन्ति गरे— “देव ! फलानी आरामिकाको घरमा अभिरूप, दर्शनीय तथा प्रासादिक सुवर्णमय माला आदि छन् । त्यस्ता सुवर्णमय मालाहरू देवको अन्तःपुरमा पनि पाउन दुर्लभ छन् भने कसरी त्यस्ती दरिद्रीको घरमा त्यस्ता सुवर्णमय माला ? अवश्य पनि चोरेर ल्याएकी होली ।” अनि **मगधराजा** सेनीय विम्बिसारले सो आरामिक कुटुम्बलाई समात्न लगाए ।

दोस्रो पटक पनि आयुष्मान् **पिलिन्दकवच्छ** पिण्डार्थ गाउँमा पस्नु भयो । पिलिन्द गाउँमा क्रमशः पिण्डार्थ जानुभई जुन ती आरामिकको घर हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि छिमेकीहरूसँग सोध्नु भयो :—

“यी आरामिक कुटुम्बहरू कहाँ गए ?”

“भन्ते ! त्यही सुवर्णमय माला आदिको कारणले गर्दा राजाले समात्न लगाए ।”

अनि आयुष्मान् **पिलिन्दवच्छ** जहाँ मगधराजा सेनीय विम्बिसारको निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुचाई राखेको आसनमा बस्नुभयो । मगधराजा सेनीय **बिम्बिसार** जहाँ आयुष्मान् पिलिन्दवच्छ हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् पिलिन्दवच्छलाई

अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा सेनीय बिम्बिसारसँग आयुष्मान् पिलिन्दवच्छले सोध्नु भयो :-

“महाराज ! आरामिक कुटुम्बलाई किन समात्न लगाउनुभएको ?”

“भन्ते ! त्यो आरामिकको घरमा दर्शनीय, प्रासादिक तथा अभिरूप सुवर्णमय मालाहरू थिए । त्यस्ता सुवर्णमय माला हाम्रा अन्तःपुरमा पनि छैनन् भने कहाँबाट त्यसकहाँ त्यस्ता सुवर्णमय माला ? अवश्य नै चोरेर ल्याएको हुनुपर्छ ।”

अनि आयुष्मान् पिलिन्दवच्छले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको प्रासाद जम्मै सुवर्णमय होस् भनी संकल्प गर्नुभयो । त्यसपछि जम्मै सुवर्णमय भए ।

“महाराज ! यत्तिका सुवर्णमय तपाईंले कहाँबाट पाउनु भएको नि ?”

“भन्ते ! बुभे; कुरा बुभे । तपाईंकै ऋद्धिवलले भएको हो” भनी सो आरामिक कुटुम्बलाई छाडन लगाए ।

पञ्चभैषज्य

मानिसहरू- “आर्य पिलिन्दवच्छले राजपरिषद्लाई उत्तरीय मनुष्यधर्म, अलौकिक ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउनुभयो” भनी प्रसन्न भई उनीहरूले आयुष्मान् पिलिन्दवच्छलाई पञ्चभैषज्य वस्तुहरू जस्तै- घ्यू, नवनीत, तेल, मधु तथा गूँद (फाणित) प्रदान गरे । स्वभावतः नै आयुष्मान्

पिलिन्दवच्छ पञ्चभैषज्य वस्तुहरूको लाभी हुनुहुन्थ्यो र लाभ भएजति जम्मै परिषद्लाई दिनुहुन्थ्यो । तर उहाँका परिषद् भने लोभी स्वभावका थिए । लाभ भएको जम्मै घैंटा (कोलम्बक) मा पनि, गाग्राहरूमा पनि भरेर राखि छाड्दथे । पानी छान्ने कपडामा पनि, बिरकोमा पनि राखी भ्यालमा भुन्डचाइ राख्दथे । यताउता पोखिएर चूहिएर पनि जान्थ्यो । विहारमा मुसाहरू यताउता दौडिरहन्थे । मानिसहरू विहारमा घुम्नु जाँदा, ती मुसाहरू र पञ्चमधुहरू देखेर उनीहरू कराउँदथे, खिन्न हुन्थे र दुःखी पनि हुन्थे— “यी श्रमण शाक्यपुत्रहरूका, **मगधराजा** सेनीय विम्बिसारका जस्तै भित्री ढुकुटी छन् ।” भिक्षुहरूले ती मानिसहरू कराएका, खिन्न भएका र दुःखी भएका कुरा सुने । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी थिए, उनीहरू कराउँन थाले, खिन्न हुन थाले तथा दुःखी हुन थाले— “कसरी यी भिक्षुहरू लोभीस्वभाव लिई संग्रह गर्छन् !”

अनि भिक्षुहरूले त्यो प्रवृत्ति भगवानलाई सुनाए । भगवानले यसै सन्दर्भमा भिक्षुहरू जम्मा गराई तिनीहरूसँग सोध्नु भयो :—

“हे भिक्षुहो ! साँच्चै हो कि तिमीहरूको **बाहुल्यता**^१ हुने मनोवृत्ति लिएको ?”

“साँच्चै हो, भन्ते !” भनी तिनीहरूले प्रत्युत्तर दिएपछि भगवानले तिनीहरूलाई निन्दा गर्दै— “मोघ पुरुष ! तिमीहरूले अप्रतिकूल गन्यौ, अप्रतिलोमिक गन्यौ, नराम्रो गन्यौ, अश्रामणिक काम गन्यौ, गर्न

---

१. धेरै सामानहरू संग्रहगरिराख्ने मनोवृत्ति ।

नहुने काम गच्यौ; तिमीहरूको यस कार्यद्वारा अप्रसन्न हुनेलाई न प्रसन्न पार्न सकिन्छ, न प्रसन्न हुनेको प्रसन्नतालाई नै बढाउन सकिन्छ, बल्कि यस्तो कार्यद्वारा अप्रसन्न हुनेलाई भन् अप्रसन्न पार्नुका साथै प्रसन्न हुने कुनै कुनैको प्रसन्नतालाई समेत अन्यथापार्न सकिन्छ” भनी भन्नुहुँदै धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“रोगी (गिलान) भिक्षुहरूले सेवनीय जो घ्यू, नवनीत, तेल, मधु तथा गूद इत्यादि भैषज्य वस्तुहरू हुन् ती ग्रहणगरी एक हप्तासम्म मात्र आफूकहाँ राखी परिभोग गर्नुपर्छ । त्यसभन्दा बढीदिन राखेर परिभोग गरेमा धर्मानुसार गर्नुपर्छ ।”

X X X

मूल पालि :—

११- मेण्डक गृहपतिको परीक्षा

त्यस समय भद्रीय (भद्विय^१) नगरमा मेण्डक गृहपति वस्दथे^२ । उनको त्यस्तो ऋद्धिको^३ प्रभाव थियो— जब उनी शीर नुहाई

१. अङ्गदेशको नगर । वर्तमान भारतको भागलपुर तथा मुंगेर जिल्ला (विहार) बु. च. पृ. १५२.

२. महा. व. पृ. २५४ : मेण्डकगृहपतिवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं ।

३. ऋद्धिको अर्थ मनले चिताएको सिद्ध गर्नु हो । ऋद्धि क्रमशः दशप्र*

धान्यागार (धान राख्ने कोठा) बढार्न लगाई दैलो बाहिर बस्छन् तब आकाशतिरबाट धानको वैरी धान्यागार भरिन्थ्यो । उनकी भार्याको त्यस्तो ऋद्धिको प्रभाव थियो कि— एकै आल्हक^१ थालीभात र एकै सूपव्यञ्जन साथमा लिई बसी, दाश कामदार पुरुषहरूलाई भात पस्कथिन् । त्यतिञ्जेलसम्म थालको भात सिद्धिदैनथ्यो जतिञ्जेलसम्म उनी त्यहाँबाट उठदैनथिन् । उनको पुत्रको त्यस्तो ऋद्धिको प्रभाव थियो कि— एक हजार को थैली लिएर बसेपछि दाश कामदार पुरुषहरूलाई छ महीनाको ज्याला दिन्थे । जबसम्म उनले थैली हातमा लिईराख्थे तबसम्म रूपैयाँ सकिन्नथ्यो । उनकी बुहारीको त्यस्तो ऋद्धिको प्रभाव थियो कि— एक द्रोणी^२ जति अट्ने डाली (पिटक) साथमालिई बसेपछि दाश कामदारहरूलाई छ महीनाको लागि अन्न दिन्थिन् । उनी न उठुञ्जेलसम्म डालीको अन्न सिद्धिन्नथ्यो । उनको दाशको त्यस्तो ऋद्धिको प्रभाव थियो कि— एकै हलको जोताइले सात हलले जोत्ने जति भूमि जोत्दथ्यो ।

मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले सुने कि— “हाम्रा राज्यको

---

* कारक छन्— (१) अधिष्ठान-ऋद्धि, (२) विकुब्बन-ऋद्धि अर्थात् विकृति-ऋद्धि, (३) मनोमय-ऋद्धि, (४) ज्ञानमय-ऋद्धि, (५) समाधिमय-ऋद्धि, (६) आर्य-ऋद्धि, (७) कर्म विपाकज-ऋद्धि, (८) पुण्यमय-ऋद्धि, (९) विद्यामय-ऋद्धि र (१०) प्रयोग प्रत्यय-ऋद्धि । पटि. स. म. पृ. ४६७

१. चार पसर, १ कुरूवाजातिलाई 'आल्ह' भनिन्छ ।

२. एक पाथी ।

भद्रीय नगरमा मेण्डक गृहपति बस्दछ । उसको यस्तो ऋद्धिछ कि- शीर नुहाई, धान्यागार बढार्न लगाई दैलो बाहिर बस्दा आकाशतिरबाट धानको धारा वैरी धान्यागार भरिन्छ । उसकी भार्याको यस्तो ऋद्धिछ कि- एकै आल्हक थाली लिई, एकै सूपव्यञ्जन लिई वसी दाश कामदार पुरुषहरूलाई भात पस्कीन्छे । जबसम्म ऊ उठ्दिन तबसम्म भात सिद्धिदैन । उसको पुत्रको यस्तो ऋद्धिछ कि- एकहजारको थैली लिई, दाश कामदारहरूलाई छ महीनासम्मको ज्याला दिन्छ । जबसम्म उसले थैली हातमा लिइ राख्छ, तबसम्म रुपैयाँ सकिन्न । उसकी बुहारीको यस्तो ऋद्धिछ कि- द्रोणी जति अट्ने डाली साथमा लिई बसेर दाश कामदार पुरुषहरूलाई छ महीनाकोलागि अन्न दिन्छे । ऊ न उठुञ्जेलसम्म अन्न सिकिदैन । उसको दाशको यस्तो ऋद्धिछ कि- एकै हलको जोताइले सात हलले जोत्ने जति भूमि जोत्दछ ।”

अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले एक सर्वाथक महामात्य (प्राइभेट सेक्रेटरी) लाई बोलाई- “हे भणे ! हाम्रा राज्यको भद्रीय नगरमा मेण्डक गृहपति बस्दछ । उसको यस्तो ऋद्धिबल छ...उसकी भार्याको यस्तो ऋद्धिबल छ...उसको छोराको यस्तो ऋद्धिबल छ...उसकी बुहारीको यस्तो ऋद्धिबल छ...र उसको दाशको यस्तो ऋद्धिबल छ... । भणे ! जाऊ, यो कुरा बुझ । तिमीले देखेको मैले देखेकै जस्तै हुनेछ ।”

“हवस्, देव !” भनी त्यो मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको कुरा सुनी चतुरङ्गिनी सेनाका साथ जहाँ भद्रीय नगरहो त्यहाँ

गए । क्रमशः भद्रीय नगर पुगी जहाँ मेण्डक गृहपति थियो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि मेण्डक गृहपतिलाई भने—

“हे गृहपति ! राजाले, ‘हे भणे ! हाम्रा राज्यको भद्रीय नगरमा मेण्डक गृहपति बस्दछ । उसको यस्तो ऋद्धिबल छ... । अतएव तिमी जाऊ, बुझ । तिमीले देखेको मैले नै देखे जस्तै हुनेछ’ भनी मलाई आज्ञादिनु भएको छ । अतएव हे गृहपति तिम्रो ऋद्धिबल हेर्न चाहन्छु ।”

अनि मेण्डक गृहपति शीर नुहाई, धान्यागार बढार्न लगाई, दैलो बाहिर बस्यो । त्यस बखत आकाशतिरबाट धानको धारा वैरी धान्यागार भरियो । हे गृहपति ! तिम्रो ऋद्धिबल देखें । अब तिम्री भार्याको ऋद्धिबल हेर्न चाहन्छु । अनि मेण्डक गृहपतिले आफ्नी भार्यालाई अन्हायो— “त्यसोभए तिमीले चतुरङ्गिनी सेनालाई भात पस्क ।” त्यसपछि मेण्डककी भार्याले एकै आल्हक थाली भात र एकै सुपव्यञ्जन लिई बसी चतुरङ्गिनी सेनालाई भात पस्की । ऊ न उठुञ्जेलसम्म भात सिद्धिएन । गृहपति ! तिम्री भार्याको ऋद्धिबल पनि देखें । अब तिम्रो छोराको ऋद्धिबल हेर्न चाहन्छु । मेण्डक गृहपतिले आफ्ना पुत्रलाई बोलाई भन्यो— “त्यसोभए तिमीले चतुरङ्गिनी सेनालाई छ महीनाको तलब देऊ ।” अनि मेण्डक गृहपतिको छोराले एक हजारको थैली लिई चतुरङ्गिनी सेनालाई छ महीनाको तलब बाँडिदियो । उसको हातमा थैली छउञ्जेलसम्म धन सिद्धिएन । हे गृहपति ! तिम्रो छोराको पनि ऋद्धिबल देखें । अब तिम्री बुहारीको ऋद्धिबल हेर्न चाहन्छु । मेण्डक गृहपतिले आफ्नी बुहारीलाई बोलाई भन्यो— “त्यसोभए तिमीले यी

चतुरङ्गिनी सेनालाई छ, महीनाको खाना (अन्न) देऊ ।” मेण्डक गृहपतिकी बुहारीले द्रोणी जति अट्ने डाली लिई बसी चतुरङ्गिनी सेनालाई छ, महीनाको लागि अन्न दिई । ऊ न उठुञ्जेलसम्म डालीको अन्न सिद्धिएन । हे गृहपति ! तिम्री बुहारीको पनि ऋद्धिबल देखें । अब तिम्रो दाशको ऋद्धिबल हेर्न चाहन्छु । स्वामी ! मेरो दाशको ऋद्धिबल खेतमा हेर्नुपर्छ । भइहाल्यो, गृहपति ! देखें तिम्रो दाशको ऋद्धिबल पनि । अनि सो महामात्य चतुरङ्गिनी सेनाका साथ पुनः राजगृह फर्केर गए । क्रमशः जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार थिए त्यहाँगई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई जम्मै कुरा सुनाए ।

X X X

मूल पालि :—

१२- बिम्बिसार श्रोण श्रेष्ठीपुत्र

त्यस बखत बुद्ध भगवान राजगृहस्थित गृधकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समयमा मगधराज सेनीय बिम्बिसार ८० हजार गाउँहरूका अभिपतिभई राज्य गर्दथे । त्यस बखत चम्पा^२ नगरमा सोण

१. महा. व. पृ. १९९ : सोणकोलिविसवत्थु, चम्मखन्धकं ।

२. अङ्गदेशको राजधानी चम्पानगर, चम्पानदीको किनारमा*

(श्रोण) कोलिविष (कोलिविस^१) श्रेष्ठीपुत्र सुकुमार थिए । उनको पैतालामा रौंहरू थिए ।

एकदिन मगधराजा सेनीय विम्बिसारले केही कारणबस ती असी हजार गाउँका मानिसहरू (मुखियाहरू) लाई जम्मा गराई श्रोणकोलिविषका छेउ दूत पठाए— “हे श्रोण, आऊ ! श्रोणको आगमन चाहन्छु ।”

अनि श्रोण कोलिविषको आमा बाबुले श्रोत कोलिविषलाई आमा यसो भने— “तात ! राजा तिम्रो पैताला हेर्न चाहनुहुन्छ । तात श्रोण ! तिमीले राजापट्टि खुट्टा न पसार । राजाको अगाडि पलेटिमारी बस । त्यसरी बस्दा राजाले तिम्रो पैतामा देख्नु हुनेछ ।”

श्रोण कोलिविषलाई उलंकाठमा राखी ल्याए । श्रोण कोलिविष जहाँ मगधराजा सेनीय विम्बिसार थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि मगधराजा सेनीय विम्बिसारलाई अभिवादनगरी राजाको अगाडि पले-

* थियो । वर्तमान भारतमा भागलपुरको करीब २४ माइल पूर्वपट्टिको चम्पानगर अथवा चम्पापुर हो । बुद्ध समयको ६ राजधानीहरू मध्येको एक राजधानी हो । D. P. P. I. पृ. ८५५; हेर बुद्ध. गृ. पृ. ३५३ को पादटिप्पणीमा ।

१. सिंहल र स्याममा: ‘कोलिवीस’ । गोत्रको नाम हो भनी समन्तपासादिका पृ. ८०५ मा उल्लेख भएको छ । अन्यत्र २० करोडको मालिक भएकोले, ‘कोटीवीस’ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।

टीमारी बसे । अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले श्रोण कोलिविषको पैतालामा रौंहरू भएको देखे । त्यसपछि ती असीहजार ग्रामीणहरूलाई इहलौकिक आर्थिक समृद्धि हुनेबारे अनुशासन (अर्ति बुद्धि) दिई— “हे भणे ! तिमीहरूलाई मैले इहलौकिक आर्थिक अभिवृद्धिकोबारे अनुशासन गरें, अब तिमीहरू भगवानको सत्संगत गर्न जाऊ ! भगवानले तिमीहरूलाई सम्पराधिक हितकोबारे अनुशासन गर्नुहुनेछ” भनी अह्वाए ।

त्यसपछि ती असीहजार ग्रामीणहरू जहाँ गृधकूटपर्वत हो त्यहाँ गए । त्यस बखत आयुष्मान् सागत भगवानको उपस्थाक हुनुहुन्थ्यो । ती असीहजार ग्रामीणहरू जहाँ आयुष्मान् सागत हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सागतलाई यस्तो निवेदन गरे—

“भन्ते सागत ! यी असीहजार ग्रामीणहरू भगवानको दर्शनार्थ यहाँ आएका हुन् । भगवानको दर्शन गर्न पाए बेस हुने थियो ।”

आयुष्मान्हरू ! त्यसोभए भगवानलाई निवेदन गरूञ्जेलसम्म, एकछिन यहीं नै बस्नुहोस् । अनि आयुष्मान् सागत उनीहरूका अगाडि, उनीहरूले हेदाहेदै भय्याडको लिस्नोमा अन्तरधानलाई भगवानको अगाडि प्रकटभई भगवानलाई विन्ति गर्नुभयो—

“भन्ते ! यी असीहजार ग्रामीणहरू भगवानको दर्शनार्थ यहाँ आएका छन्, भगवान जे उचित ठान्नुहुन्छ ।”

“सागत ! त्यसोभए तिमीले विहारको छाँयामा आसन वछ्याऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् सागत भगवानको आज्ञा सुनी, पीरा लिई भगवानको अगाडि अन्तरधानभई, ती असीहजार ग्रामीणहरूका अगाडि, उनीहरूले हेर्दाहेर्दै भय्याङ्को लिस्नोवाट प्रकटभई विहारको छाँयामा आयुष्मान् सागतले आसन वछ्छाउनु भयो । अनि भगवान विहारवाट निस्कनुभई विहारको छाँयामा वछ्छाइराखेको आसनमा बस्नु-भयो । त्यसपछि ती असीहजार ग्रामीणहरू भगवानको छेउमा गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । तर ती असीहजार ग्रामीणहरूले भगवानलाईभन्दा आयुष्मान् सागतलाई हेरी रहेका थिए । भगवानले ती असीहजार ग्रामीणहरूका मनको कुरा थाहापाई आयुष्मान् सागतलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “सागत ! त्यसोभए तिमिले बढीसे बढी उत्तरीय मनुष्यधर्म, ऋद्धि प्रातिहार्य (अलौकिक चमत्कार) देखाऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् सागतले भगवानको आज्ञा शीरोपरगरी आकाशमाथि गई आकाशमा चडक्रमण पनि गर्नुभयो, उभिइएर पनि बस्नुभयो, पलेटी मारेर पनि बस्नुभयो, लेटेर पनि बस्नुभयो, धुँवा पनि निकाल्नुभयो, ज्वाला पनि निकाल्नुभयो र अन्तरधान पनि हुनु-भयो । त्यसपछि आयुष्मान् सागतले आकाशमा अनेक प्रकारले उत्तरीय मनुष्यधर्म ऋद्धि प्रातिहार्य देखाई, भगवानको चरण कमलमा शीरले ढोगी, भगवानलाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो— “भगवान मेरो शास्ता हुनुहुन्छ, म श्रावक हुँ ! भगवान मेरो शास्ता हुनुहुन्छ, म श्रावक हुँ ! !”

अनि ती असीहजार ग्रामीणहरूले— “अहो आश्चर्य ! अहो

अद्भुत !! श्रावक नै यस्ता महान ऋद्धिवान् र महानुभाव सम्पन्न छन् भने शास्ता के न हुनु होला ! धन्य ! धन्य ! !” भन्दै आयुष्मान् सागतलाई न हेरी भगवानलाई नै हेर्न थाले ।

भगवानले ती असीहजार ग्रामणीहरूका मनोभाव बुझी उनीहरूलाई आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो— जस्तै— दानकथा^१...आदि । अनि उनीहरूले भगवानसँग यस्तो प्रार्थनागरे— “धन्य भन्ते ! धन्य हो भन्ते !! घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा^२... अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुनेहरूले रूप देखेभैं, भगवानले अनेकप्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनुभयो । अब हामी भगवानको शरणमा पछौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवनसम्म शरणमा आएका उपासकहरू हुन् भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

X X X

मूल पालि :—

१३- आँपको बगैँचा

त्यस बखत मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको बगैँचामा आँपहरू फलिरहेका थिए^३ । मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले, “आर्यहरूले इच्छा

१. हेर पृ. ३६.

२. हेर पृ. ३८

३. चुल्ल. व. पृ. १९७ : अम्बखादनवत्थु, खुद्कवत्थुक्खन्धकं ।

पूर्णगरी आँप खाऊन्” भनी आज्ञा दिएका थिए ।

छवर्गीय भिक्षुहरूले काँचै आँपहरू भार्न लगाई खाए । एक दिन मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई आँपको आवश्यकता पथ्यो । अनि राजाले मानिसहरूलाई आज्ञादिए— “हे भणे ! जाओ ! वगैँचामा गई आँप लिएर आओ ।”

“हवस्, देव !” भनी ती मानिसहरू मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको आज्ञा सुनी, वगैँचामा गई, तिनीहरूले वगैँचेलाई भने— “हे भणे ! देवलाई आँपको आवश्यकता परेको छ, अतः आँप देओ ।”

“हे आर्य ! आँप छैन । काँचै (तरुण) आँपहरू भार्न लगाई भिक्षुहरूले खाई सिध्याए ।”

ती मानिसहरूले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारकहाँ गई समाचार सुनाए ।

“भणे ! बेसै भयो; आर्यहरूले राम्रैसँग आँप खानुभए छ । तर भगवानले प्रमाणलाई वर्णना गर्नुभएको छ ।”

यी कुरासुनी मानिसहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र दुःखी पनि हुन थाले— “कस्ता होलान् यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू, जो प्रमाण न जानी मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको आँप खान्छन् !” भिक्षुहरूले मानिसहरू कराएको, खिन्न भएको तथा दुःखी भएको कुरा सुने । अनि ती भिक्षुहरूले यी कुरा भगवानसँग विन्तिगरे । भगवानले, “भिक्षु हो ? आँप नखानू । जसले खान्छ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्नेछ” भनी भन्नुभयो ।

त्यस समय कुनै एक पूग (वणिक्-मण्डली) को सङ्ग भोजन (दान) थियो। सूपमा आँपका छिल्काहरू राखेका थिए। भिक्षुहरू हिचकिचाउँदै स्वीकार गर्दैनथे। “भिक्षुहरू ! स्वीकार गर, खाऊ ! भिक्षु हो, आँपका छिल्काहरू खान अनुमति दिन्छु।”

त्यस बखत कुनै एक पूग (वणिक्-मण्डली) को सङ्ग भोजन थियो। उनीहरूले आँप टुक्रापार्न सकेनन् र भोजनको समयमा सिङ्गै आँप प्रदान गर्न गए। भिक्षुहरूले हिचकिचाउँदै स्वीकार गरेनन्।

“भिक्षु हो ! ग्रहण गर, खाऊ। श्रमण-योग्य^१ पाँचप्रकारका फलहरू खान अनुमति दिन्छु— आगोले पोलेको, चूपीले काटेको, नड्ले चिमटी घाउ पारेको, ब्यू नभएको तथा ब्यू भिकिएको। यिनै पाँच प्रकारका श्रमण योग्य फल खान अनुमति दिन्छु।”

X X X

Dhamma.Digital

मूल पालि :—

१४- बिम्बिसार र धनीय भिक्षु

त्यस समय बुद्ध भगवान राजगृहस्थित गृधकूट पर्वतमा बस्नु

-
१. कुनै पनि ब्यू भएको फलहरू आफैले काटी खानेलाई ‘श्रमण अकप्पिय’ अर्थात् श्रमण-अयोग्य भनिन्छ। कसैबाट कटाई खानेलाई, ‘श्रमण कप्पियं’ अर्थात् श्रमण-योग्य भनिन्छ। नड्ले चिमटेर भए पनि बीज हनन गराई फल खाइन्छ।

भएको थियो^१ ।

त्यस समय केही सन्दृष्ट-सम्भृत भिक्षुहरू ऋषिगिरी पर्वततिर तृण कुटीहरू बनाई वर्षावास बसेका थिए । आयुष्मान् धनीय कुम्भकार पुत्र पनि तृण कुटिका बनाई वर्षावास बसेका थिए । अनि ती भिक्षुहरू तीन महीना वर्षावास बसिसकेपछि तृणकुटीहरू बिगारी तृण र काठहरू सच्याइराखी जनपद चारिकार्थ गए ।

धनीय भिक्षुको तृणकुटी

आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्र मात्र त्यहीँनै वर्षावास बसी, त्यहीँनै हेमन्त र गृष्म समयमा पनि बसे । एकदिन आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्र पिण्डार्थ गाउँमा पसिरहेको बेलामा घाँसेहरूले, दाउरेहरूले तृणकुटीका भत्काई तृण र काठहरू भिकेर लगे । दोस्रोपटक पनि आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रले तृण र काठहरू जम्मागरी तृणकुटिका बनाए । दोस्रोपटक पनि आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्र पिण्डार्थ गाउँमा पसिरहेको बेलामा घाँसेहरूले, दाउरेहरूले तृणकुटीका भत्काई तृण र काठहरू भिकेर लगे । तेस्रोपटक पनि आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रले तृण र काठहरू जम्मा गरी तृणकुटिका बनाए । तेस्रोपटक पनि आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्र पिण्डार्थ गाउँमा पसिरहेको बेलामा घाँसेहरूले, दाउरेहरूले तृणकुटीका भत्काई तृण र काठहरू भिकेर लगे । अनि आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रको मनमा यस्तो लाग्यो :—

१. पारा. पा. पृ. ५१ : धनियभिक्षुवत्थु, दुतियपाराजिकं ।

“पिण्डार्थ गाउँमा पसिरहेको बेलामा तीन तीन पटकसम्म मेरो तृणकुटिका घाँसेहरूले, दाउरेहरूले भत्काई तृण तथा काठहरू भिकेर लागि दिए । मैले आफ्नो आचार्यकहाँ कुम्भकार कामबारे राम्ररी शिक्षा पाएको छु, म यस काममा सुशिक्षित छु । किन मैले स्वयं माटो मुछ्छी, माटाकै मात्र कुटिका न बनाऊँ ?” यति सोची आयुष्मान् धनीय कुम्भकार पुत्रले स्वयं माटो मुछ्छी माटाकै मात्र कुटिका बनाई, तृण, काष्ठ र गुइँठाहरू जम्मागरी कुटिका पोले । त्यो कुटिका अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिका तथा गडचौला (इन्द्रगोपक) जस्तै रक्तवर्ण थियो । किङ्किणिकाको आवाज जस्तै त्यो कुटिकाबाट आवाज निस्कन्थ्यो ।

माटाको कुटी

एकदिन केही भिक्षुहरूका साथ गृध्रकूटपर्वतबाट ओर्लिरहँदा भगवानले, त्यो अभिरूप, दर्शनीय तथा प्रासादिका रक्तवर्ण कुटिका देख्नु भयो । अनि भगवानले भिक्षुहरूसँग सोध्नुभयो :—

“भिक्षु हो ! यो अभिरूप, दर्शनीय तथा प्रासादिका इन्द्रगोपक जस्तै रक्तवर्ण भएको के हो ?”

ती भिक्षुहरूले भगवानलाई त्यसबारे विन्तिगरे । भगवानले निन्दा गर्नुभयो— “भिक्षु हो ! यो काम अनुरूप छैन । त्यो मोघपुरुषले अननुलोमिक, अप्रतिरूप, अश्रामणिक तथा अयोग्य काम गर्‍यो । कसरी सो मोघपुरुषले माटै माटाको कुटिका बनाउन सकेको ! भिक्षु हो ! यस्तो कार्यद्वारा सो मोघपुरुषले प्राणी प्रति अनुदया, अनुकम्पा तथा अविहिंसा-

भाव देखाएको हुन सक्दैन । भिक्षुहो ! जाऊ, कुटिका फोरिदेऊ ! पछिका जनताले प्राणी प्रति हिंसागर्न न पाउन् । भिक्षुहो ! माटै माटाको कुटिका बनाउन हुन्न । जसले बनाउँछ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्नेछ ।”

“भन्ते ! हवस्” भनी भगवानको आज्ञालाई शीरोपर गरी जहाँ त्यो कुटिका थियो त्यहाँ गई ती भिक्षुहरूले सो कुटिका फोरिदिए । आयुष्मान् धनीय कुम्भकारले देखी ती भिक्षुहरूसँग सोधे :—

“आवुसो ! किन मेरो कुटिका फोर्नु भएको ?”

“आवुसो ! भगवानले फोर्न लगाउनु भएको हो ।”

“आवुसो ! यदि धर्मस्वामीले फोर्न लगाउनु भएको हो भने, फोर्नुहोस् !”

काठको कुटी

अनि आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रको मनमा यस्तो लाग्यो—
“पिण्डार्थ गाउँमा पसिरहेको बेलामा तीनपटकसम्म मेरो तृणकुटिका घाँसेहरूले, दाउरेहरूले भत्काई तृण तथा काठहरू भिकेर लगिदिए । त्यसपछि मैले केवल माटाको मात्र कुटिका बनाएको थिएँ । सो पनि भगवानले फोर्न लगाइदिनुभयो । सरकारी काठगोदामका एकजना हाकिमलाई म चिन्दछु । किन म सरकारी काठगोदामका हाकिमकहाँ गई काठहरू मागी, काठको कुटिका न बनाऊँ !”

यति मनमा सोची आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्र जहाँ काठगोदामका हाकिमका हाकिम थियो त्यहाँ गई काठगोदामका हाकिमसँग भने—

“पिण्डार्थ गाउँमा पसिरहेको बेलामा तीनपटकसम्म मेरो तृणकुटिका घाँसेहरूले, दाउरेहरूले भत्काई तृण तथा काठहरू सबै भिकेर लगी-दिए। त्यसपछि मैले केवल माटोको कुटिका बनाएको थिएँ। सो पनि भगवानले फोर्न लगाइदिनुभयो। त्यसकारण मलाई काठहरू देऊ। काठको कुटिका बनाउन चाहन्छु।”

“भन्ते ! त्यस्ता काठहरू छैनन् जो मैले तपाईंलाई दिन सकुँ। हो, राजगृहीत काठहरू छन् जो आपद्कालमा नगर प्रतिसंस्करण गर्नका लागि सुरक्षा गरिराखेका हुन्। यदि राजाले सो काठहरू दिलाउँछन् भने लैजानुहोस्।”

“आवुसो ! राजाले दिइसकेका छन्।”

यो कुरासुनी काठगोदामका हाकिमको मनमा यस्तो लाग्यो— “यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू धर्मचारी, समचारी, ब्रह्मचारी हुन्, यिनीहरू शीलवान् तथा कल्याणधर्मी पनि हुन्। राजा पनि यिनीहरूप्रति अभिप्रसन्न छन्। ‘न दिएकोलाई दिए’ भन्न सक्दैनन्।” यति सोची काठगोदामका हाकिमले आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रलाई भन्यो— “भन्ते ! लैजानुहोस्।” अनि आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रले ती काठहरू टुक्र्याउन लगाई गाडाद्वारा लगी काठको कुटिका बनाए।

एक दिन वस्सकार ब्राह्मण मगधमहामात्यले राजगृहमा गर्नुपर्ने

कामकाज हेरी, काठगोदामको हाकिमकहाँ गई सोधे— “हे भणे ! राज-गृहीत, आपद्कालमा नगर प्रतिसंस्करण गर्नकानिम्ति सुरक्षित गरिराखेका ती काठहरू कहाँ छन् ?”

“स्वामी ! ती काठहरू, आर्यपुत्र धनीय कुम्भकारपुत्रलाई राजाले दिइसक्नुभयो ।”

वस्सकार ब्राह्मण मगधमहामात्य असन्तुष्टभई— “कसरी राजाले राजगृहीत, आपद्कालमा नगर प्रतिसंस्कार गर्नकानिम्ति सुरक्षित गरिराखेका काठहरू आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रलाई दिए होलान् ?” अनि वस्सकार ब्राह्मण मगधमहामात्य जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार थिए त्यहाँ गई राजासँग विन्तिगरे— “हे देव । के साँच्चै हो ? देवले राजगृहीत, आपद्कालमा नगर प्रतिसंस्करणार्थ सुरक्षित गरिराखेका काठहरू आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रलाई दिनु भएको ?”

“कसले भन्यो ?”

“देव ! काठगोदामको हाकिम भन्दछ ।”

“हे ब्राह्मण ! त्यसोभए हाकिमलाई राज-आज्ञा देऊ !”

अनि वस्सकार ब्राह्मण मगधमहामात्यले काठगोदामको हाकिमलाई ‘बाँधेर ल्याऊ’ भन्ने राज-आज्ञा दिए । आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रले काठगोदामको हाकिमलाई बाँधेर लगिरहेको देखेर सोधे :—

“आवुसो ! तिमीलाई किन बाँधेर लगिरहेको ?”

“भन्ते ! उही नै काठहरूको काम हो ।”

“आवुसो ! जाऊ, म पनि आउनेछु ।”

“भन्ते ! मलाई पिट्नु भन्दा अगाडिनै आउनुहोस् ।”

अनि आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्र जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको निवासस्थान हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुचाइ राखेको आसनमा बसे । मगधराजा सेनीय बिम्बिसार पनि जहाँ आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्र थिए त्यहाँ गई आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रसँग सोधे :—

“भन्ते ! साँच्चैहो के, मैले तपाईंलाई राजगृहीत, आपद्कालमा नगर प्रतिसंस्करण गर्नकालागि सुरक्षित गरिराखेका काठहरू दिएको ?”

“हो, महाराज !”

“भन्ते ! हामी राजाहरू बहुकृत्य बहुकरणीय भएका हुन्छौं । दिएर पनि बिसर्न सक्छौं, अतः भन्ते ! मलाई स्मरण दिलाइ दिनुहोस् ।”

“महाराज ! तपाईंलाई ख्याल हुनुपर्छ कि तपाईं प्रथमाभिषिक्त भएको वेलामा, तपाईंले ‘श्रमण ब्राह्मणहरूलाई मैले तृण काष्ठहरू दिएँ भनी भन्नु भएको ?”

“भन्ते ! ख्याल छ । भन्ते ! त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरू पनि छन् जो लज्जालु, संकोची तथा शिक्षाकामी छन् । उनीहरू स्याना कुरामा पनि संकोच मान्छन् । उनीहरूकानिम्ति मैले त्यसो भनेको हुँ, त्यो पनि जङ्गलमा कसैले नलिएको काठ । अतः तपाईं सोही कुराको आधार लिएर

नदिएका काठहरू लिन खोज्नुहुन्छ । म जस्ताको राज्यमा बस्ने श्रमण ब्राह्मणहरूलाई कसरी दण्ड दिऊँ, कसरी बाँध्न लगाऊँ अथवा कसरी निष्काशन गरूँ ! जानुहोस् भन्ते ! रौँ रौँले^१ वच्नुभयो । आइन्दादेखि फेरि यस्तो नगर्नुहोला ।”

धनीय भिक्षुको निन्दा

यो कुरा सुनी मानिसहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र दुःखी पनि हुन थाले— “कस्ता निर्लज्जी, कस्ता दुःशीली, कस्ता मृषावादी र हेछन् यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू ! यिनीहरू के धर्मचारी हुन सक्लान ? यिनीहरू के समचारी, के ब्रह्मचारी, के सत्यवादी र के शीलवान् हुन सक्लान ? यिनीहरूले के कल्याण धर्म प्रतिपादन गर्न सक्लान् ? छैन यिनीहरूमा श्रमणत्व ! छैन यिनीहरूमा ब्रह्मत्व !! यिनीहरूको श्रमणत्व र ब्रह्मत्व नाश भइसक्यो ! कहाँबाट यिनीहरूमा श्रमणत्व र ब्रह्मत्व ? यिनीहरू श्रमणत्व र ब्रह्मत्वबाट टाढा पुगिसके ! राजालाई त वञ्चना गर्छन् भने अरू मानिसहरूलाई के नगर्लान् ?”

-
१. एक मानिसले लामो लामो रौँ भएको बाखा बेच्यो । अर्को एक बुद्धिमानी पुरुषले बाखाको रौँबाट धेरै पैसा कमाउन सक्ने जानी सो पुरुषलाई रौँ नभएको बाखा दिई रौँ भएको बाखा साटेर लियो । रौँ भएको बाखाको ज्यान आफ्नो रौँको कारणले बच्यो । यसै उक्तिलाई पालिसाहित्यमा ‘रौँ रौँले बच्यो’ भन्ने चलन भएको हो । अ. क. पृ. २१२.

भिक्षुहरूले ती मानिसहरू कराएका, खिन्न भएका तथा दुःखी भएका कुरा सुने । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी, सन्तुष्टी, लज्जालु, संकोची तथा शिक्षाकामी थिए ती भिक्षुहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न थाले— “यी आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रले कसरी नदिएको काठहरू लिन सकेको ?” अनि ती भिक्षुहरूले यी कुरा भगवानलाई सुनाए । भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा भिक्षुसङ्घ एकत्रित पारी आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रसँग सोध्नुभयो :—

“धनीय ! साँच्चै के, तिमीले राजाका काठहरू नदिइकनै लिएको ?”

“साँच्चे हो, भन्ते !”

अनि भगवानले निन्दा गर्नु भई भन्नुभयो—

“मोघपुरुष ! तिमीले अनुचित, अननुलोमिक, अप्रतिरूप, अश्रामणिक, अयोग्य तथा गर्न नहुने काम गर्‍यो । कसरी तिमीले राजाले नदिएका काठहरू लिन सकेको ! हे मोघपुरुष ! तिम्रो यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न सक्छ, न प्रसन्न हुनेलाई बढी प्रसन्न पार्न सक्छ, बल्कि अप्रसन्न हुनेलाई भन् अप्रसन्न र प्रसन्न हुने कुनै कुनैको प्रसन्नतालाई अन्यथा पार्न पनि सक्छ ।”

त्यसबखत एक पुराना न्यायाधीश भिक्षुहरूकहाँ प्रव्रजित भई भगवानको नगिच बसिरहेका थियो । अनि भगवानले सो भिक्षुसँग सोध्नु भयो— “हे भिक्षु ! मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले कतिसम्मको चोरलाई

समाती पीट्छन्, बाँध्छन् अथवा निष्कासित गर्छन् ?”

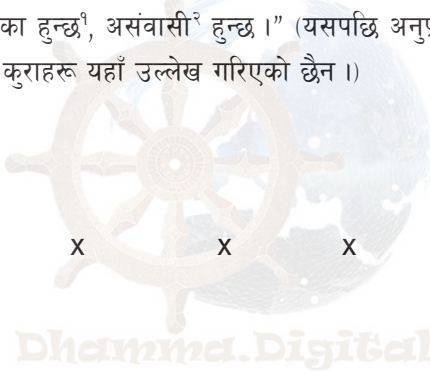
“भगवान ! पाद^१ वा पादसम्मको चोरी गर्नेलाई त्यस समयमा राजगृहमा पाँचमासको पाद हुन्थ्यो ।”

त्यसपछि भगवानले आयुष्मान् धनीय कुम्भकारपुत्रलाई— दुर्भरता, दुस्पोष्यता, महत्इच्छा, असन्तुष्टिता, सङ्गणिकता^२, आलस्यताको अनेक प्रकारले निन्दा गर्नु भई— सुभरता, सुपोष्यता, अल्पेच्छता, सन्तुष्टिता, शिक्षाकामीता, तपस्वीभचाव, प्रासादिकता, असंग्रहीतता र वीर्यारम्भताको अनेक प्रकारले वर्णना गर्नु भई— भिक्षुहरूलाई तदनुरूप, तदनुकूल, तदनुलोमिक धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो— त्यसोभए भिक्षुहो ! निम्न दश गुणलाई ध्यानमा राखी भिक्षुहरूका निम्ति शिक्षापद (नियम) प्रज्ञापन गर्नेछु । (१) सङ्गलाई स्वस्थ राख्नको लागि, (२) सङ्गसदस्यको सुविधाको लागि, (३) दुःशीलीहरूका निग्रहको लागि, (४) शिक्षाकामी भिक्षुहरूका सुविधाको लागि, (५) यसै जीवनको आस्रवहरू संयम गर्नको लागि, (६) सम्परायिक आस्रवहरूकोका हननको लागि, (७) अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न, (८) प्रसन्न हुनेलाई अधिक प्रसन्न पार्न, (९) सद्धर्म स्थिरताको लागि र (१०) विनय शिक्षा सुरक्षित पार्नको लागि

१. त्यस बखत राजगृह नगरमा २० मासाको एक कार्षापण र पाँच मासाको १ पाद हुन्थ्यो । ४ भागको १ भागलाई 'पाद' भनिन्छ । समन्तपासादिका, पृ. २१३.
२. दुइ तीनजना मिली कुराकानी गरी बस्ने बानी ।

“भिक्षु हो ! यी शिक्षापद (नियम) पनि सिक्नुपर्छ, उद्देशण गर्नुपर्छ—

“जो भिक्षुले चोर्ने नियतले नदिएको वस्तु लिन्छ; जस्तो वस्तु नदिइकनै लिंदा राजाले चोरलाई समाती ‘यो चोरहो, मूर्खहो, मूढहो, डाँकूहो’ भनी परिहास गर्छन्, पिट्छन्, बाँध्छन् अथवा निष्कासित गर्छन्— त्यस्तो वस्तु, भिक्षुले नदिइकनै (चोर्ने नियतले) लियो भने, यो कर्मद्वारा पनि पाराजिका हुन्छ^१, असंवासी^२ हुन्छ ।” (यसपछि अनुप्रज्ञप्ति भएका शिक्षापदका कुराहरू यहाँ उल्लेख गरिएको छैन ।)

१. जुन अपराध हुँदा भिक्षुसङ्घमा बस्न पाइन्न, त्यस्ता अपराधलाई ‘पाराजिका’ भन्दछन् । पाराजिका शब्दको अर्थ चाहिँ पराजित हुने काम । पाराजिका अपराध हुने भिक्षु, भिक्षु भएर बस्न पाइन्न । पाराजिका अपराध ४ प्रकारका छन् । (१) मैथुन, (२) अदिन्नादान, (३) मनुष्यहत्या र (४) नजानेको अलौकिक धर्मलाई जान्दछु भन्ने ।
२. सङ्घको सहवासमा राख्न अयोग्य ।

मूल सूत्र :—

१५- धार्मिक कुरा वा तूष्णीभाव

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान्, श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय भिक्षाटनगरी, भोजनोपरान्त उपस्थान शालामा एकत्रितभई बसिरहेका केही भिक्षुहरूका बीच यस्तो कुरा चल्यै थियो— “आवुसो ! यी दुइ राजाहरूमध्ये को अधिकतर महा धनवान्, महा भोगवान्, महा कोषवान्, महा राज्यवान्, महा यशवान्, महा बलवान् महा शक्तिवान् तथा महा प्रभावशाली रहेछन् ? मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि राजा प्रसेनजित् कोशल ?” यही कुरा उनीहरूका बीच चलिरहेको थियो ।

भगवान् सन्ध्या समयमा ध्यानबाट उठी जहाँ उपस्थान शाला हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छेद्याइराखेको आसनमा बस्नु भयो । अनि भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! के कुरा गर्दै यहाँ एकत्रितभई बसेका थियौ ? तिमीहरूका बीच के कुरा चलिरहेको थियो ?”

१. उदा. पृ. ७३ : राजसुत्तं ।

“भन्ते ! यहाँ भिक्षाटनगरी, भोजनोपरान्त उपस्थान शालामा एकत्रित भई बसेका हामीहरूका बीच यस्तो कुरा चलिरहेको थियो— ‘आवुसो ! यी दुइ राजाहरूमध्ये कुन् अधिकतर महाधनवान्, महाभोगवान्, महाकोषवान्, महाराज्यवान्, महायशवान्, महाबलवान्, महा शक्तिवान् तथा महाप्रभावशाली रहेछन् ? मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि राजा प्रसेनजित् कोशल ?’ भन्ते ! यही कुरा चलिरहँदा भगवान् आइपुग्नु भयो ।”

“भिक्षुहो ! तिमीहरू जस्ता श्रद्धापूर्वक घरवार छाडी अनागारिक भई प्रव्रजित भएका कुलपुत्रहरूले यस्तो कुरागरी वस्तु अनुरूप छैन । भिक्षुहो ! एकत्रित भएका तिमीहरूले दुइ काम गर्न योग्य हुन्छ— यात धार्मिककथा, यात आर्य तूष्णी^१भाव ।”

त्यसपछि यी कुरा (घटना) लाई बुझी त्यसवेला भगवानले यो उदान (उद्गार) प्रकट गर्नुभयो :—

“यं च कामसुखं लोके, यञ्चिदं दिवियं सुखं ।

तण्हक्खयसुखासेते, कलं नाग्घति सोलसि^१ति ॥”

अर्थ :—

“जो लौकिक कामसुख हो, जो दिव्यमय सुख हो, तूष्णाक्षयरूपी सुखको अगाडि यी दुइ सुखहरूको मूल्य— सोह्रभागको एकभाग पनि छैन ।”

X X X

१. ध्यानमय तूष्णीभाव ।

मूल पालि :—

१६- बिम्बिसारको विजय

त्यस समय मगधराजा सेनीय बिम्बिसार लिच्छवीहरूसँग संग्रामगर्दा भागेर आएका थिए^१। त्यसपछि राजाले सेनालाई संगठनगरी लिच्छवीहरूलाई पराजित गरेका थिए। संग्राममा विजयभेरी बज्न थाले— “राजाले लिच्छवीहरूलाई भगाए।”

अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रणगरी भन्नुभयो— “आवुसो ! राजालाई लिच्छवीहरूले भगाए।”

यो कुरा सुनी भिक्षुहरू कराउँन थाले, खिन्नहुन थाले र दुःखीहुन थाले— “आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले कसरी यस्तो भन्नुहुन्छ कि— “राजालाई लिच्छवीहरूले भगाए।” संग्रामस्थलमा त विजयभेरी बज्दैछ कि— ‘राजाले लिच्छवीहरूलाई भगाए।’ आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले अलौकिक^२ धर्मको कुरा गर्नु हुन्छ।”

“भिक्षुहरूले भगवानलाई यी कुरा सुनाए। भगवानले भन्नुभयो—

१. पारा. पा. पृ. १४८ : चतुत्थपाराजिकं ।

२. त्यस बखत आफूमा ज्ञान नभइकन पनि अलौकिकधर्मको कुरा गर्दा ‘पाराजिक’ दोषलान्ने नियम बनिस्केको थियो। त्यसैले भिक्षुहरूले उत्तरीय मनुष्यधर्मको कुरा गरेको दोषारोपण आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई पनि गरेको हो।

“पहिलो पटक राजालाई लिच्छवीहरूले भगाएका थिए^१ । पछि राजाले पुनः सेना संगठनगरी लिच्छवीहरूलाई पराजित गरे । **मौद्गल्यायनले सत्यकुरा गरेका हुन् । भिक्षुहो ! मौद्गल्यायनलाई आपत्ति छैन ।**”

X X X

मूल पालि :—

१७- गण-भोजन

त्यस समय **मगधराजा** सेनीय बिम्बिसारको साख्यै ज्ञातिपर्ने (जातिसा लोहितो) एकजना **आजीवक** सम्प्रदायमा प्रव्रजित भएको थियो^२ ।

एकदिन सो आजीवक (साधु) जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार थिए त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारसँग विन्ति-गयो—

“महाराज ! म सबै **पाषण्डक भोजन** खाउन चाहन्छु ।”

१. महामौद्गल्यायन महास्थविरले ध्यानद्वारा यिनै घटनामात्र देखेका थिए ।

२. पाचि. पा. पृ. १०६ : अनुपञ्जति-समणभक्ते, बातिसतिमपाचित्तियं ।

“भन्ते ! यदि तपाईंले प्रथमतः बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घलाई भोजन गराउनु हुन्छ भने सबै पाषण्डक भोजन गराउनु होस् ।”

“यस्तै गर्नेछु ।”

अनि सो आजीवकले भिक्षुहरूकहाँ दूत पठायो— “भोलिको निम्ति भिक्षुहरूले भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।” “भगवानले गणभोजन^१ प्रतिक्षेप गर्नु भएको छ,” भन्दै भिक्षुहरूले हिचकिचाई भोजन (निम्तो) स्वीकार गरेनन् । अनि सो आजीवक जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई सम्मोदन गर्‍यो । सम्मोदनीय कुराहरू सिद्धिएपछि एक छेउमा उभिइरह्यो । एक छेउमा उभिइरहेको सो आजीवकले भगवानसँग यस्तो बित्तिगर्‍यो :—

-
१. कुनै जमातले वा व्यक्तिले चारजनाभन्दा बढी जमातलाई भोजन-द्वारा निम्तो गर्ने तथा कुनै जमात भिक्षुहरूले कुनै जमातसँग वा व्यक्तिसँग ‘भोजन देऊ भनी सूचित गरी भोजन माग्नेलाई ‘गण-भोजन’ भन्दछन् । त्यस समय यसप्रकार जमातले व्यक्तिलाई, व्यक्तिले जमातलाई अथवा जमातले जमातलाई निम्त्याइने भोजन स्वीकार गर्न नहुने नियम थियो । यस नियमबाट विभिन्न प्रकारका निम्तोमा जाने प्रवृत्तिलाई हतोत्साहगरी भिक्षाटनद्वारा मात्र जीविकागर्ने प्रवृत्तिलाई प्रोत्साहन दिइएको बुझिन्छ । समन्तपासादिका पृ. ५९६ : गणभोजने, वातिसतिमपाचित्तियं ।

“भो गौतम ! तपाईं पनि प्रव्रजित हुनुहुन्छ, म पनि प्रव्रजित हुँ । प्रव्रजितले प्रव्रजितको पिण्ड (भोजन) ग्रहणगर्नु योग्य छ । तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्घ सहित भोलिकोनिमित्त मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भगवानले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो । अनि सो **आजीवक** भगवानले निम्तो स्वीकार गर्नुभएको बुझी फर्केर गयो । त्यसपछि भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा धार्मिक कुरा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “भिक्षुहो ! श्रमण-भोजनको समयमा गण भोजन गर्ने अनुमति दिन्छु ।” निम्न शिक्षापद पनि सिक्नुपर्छ— “तोकिएको समय बाहेक अरू बेलामा गणभोजन गरेमा **पाचिन्तिय** (दोष) लाग्नेछ । समय यसप्रकार छन्— **रोगीसमय**, चीवरदान समय, चीवर सिउने समय, यात्राको समय, नाउमाजाने समय, **महासमय**^१ र श्रमण भोजनको समय ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

-
१. जहाँ दुइ तीन जना भिक्षुहरू भिक्षाटनद्वारा जीविका गरिरहेको ठाउँमा चतुर्थ भिक्षु आइपुग्दा भोजन पुग्दैन । तर त्यस्तो बेलामा ‘महासमय’ भनी भोजन गर्नुपर्छ । यस प्रकारको स्थितिलाई ‘महासमय’ भनिन्छ ।

मूल पालि :—

१८- तपोदामा स्नान

त्यस समय बुद्ध भगवान राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय भिक्षुहरू तपोदा (तातो पानीको कुण्ड) मा नुहाउँदै थिए । त्यस बखत मगधराजा सेनीय बिम्बिसार 'शीर नुहाउँछु' भनी तपोदामा गई "आर्यहरूले नुहाउन नसिद्धचाएसम्म नुहाउन्न" भनी सम्मान-पूर्वक एक ठाउँमा पर्खिरहे । भिक्षुहरू रातपरुञ्जेलसम्म नै नुहाइरहे । अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसार विकालमा (राती) शीर नुहाई, नगरद्वार बन्द भएकोले नगर बाहिरै बसी, विलेपन^२ नै नमेटिएको मुख लिई, सबैरै जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा सेनीय बिम्बिसारसँग भगवानले सोध्नुभयो :—

“महाराज ! किन यति सबैरै, विलेपननै न मेटिएको मुख लिएर आउनु भएको ?”

१. पाचि. पा. पृ. १५९ : सत्तपञ्चासमपाचित्तियं ।

२. त्यस बखत नुहाइधुवाइ गरी मुखमा श्रीखण्डादिको लेप लगाउने चलन थियो ।

अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले बितेको घटनाको कुरा विन्ति-गरे । भगवानले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित गराउनु भयो । मगधराजा सेनीय बिम्बिसार पनि भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित भई आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

त्यसपछि भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रितपारी, भिक्षुहरूसँग सोध्नुभयो :—

“भिक्षुहो ! साँच्चैहो के, भिक्षुहरूले राजालाई देखेर पनि प्रमाणको ख्याल नराखी नुहाइरहेका ?”

“भगवान ! साँच्चैहो ।”

अनि भगवानले निन्दा गर्नुभयो— ...कसरी ती मोघ भिक्षुहरू राजालाई देखेर पनि प्रमाणको ख्याल नराखी नुहाउन सकेका ! यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्नपार्न सक्छ, न प्रसन्न हुनेलाई नै बढी प्रसन्नपार्न सक्छ...। अतएव यो शिक्षापद सिक्नु :—

“जो भिक्षुले दुइहप्ता भित्र नुहाउँछ उसलाई पाचित्तिय (दोष) लाग्नेछ ।”

(यो नियम बनिसकेपछि विभिन्न घटनाका हेतुले पाँचपटकसम्म अनुप्रज्ञप्ति शिक्षापद बनाइए । नियमको अन्तिमरूप खडा भएको कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । हेर. पाचि. पा. पृ. १६० देखि ।)

X

X

X

मूल पालि :—

१९- राजहत्या

एकदिन देवदत्त (भिक्षु) जहाँ अजातशत्रु^१ थिए त्यहाँगई अजातशत्रु राजकुमारलाई यस्तो भने^२ :—

“हे राजकुमार ! अधि मनुष्यहरू दीर्घायु हुन्थे, आजकल अल्पायु हुन्छन् । शायद कुमार छँदा नै तिमी मृत्युहुन पनि सक्छौ । त्यसैले, हे कुमार ! तिमीले आफ्नो पितालाई हत्या गरी राजा होऊ, म भगवानलाई हत्या गरी बुद्ध हुनेछु ।”

अनि अजातशत्रु राजकुमार “आर्य देवदत्त महान् ऋद्धिवान्, महान् आनुभाव सम्पन्न हुनुहुन्छ, आर्य देवदत्तले जान्दछन् होला” भनी विचार गरी तिघामा शस्त्र बाँधी मध्याह्न समयमै भयभीत, उद्वेग, सशक्तित, उत्रस्त भएभैं गरी अन्तःपुरमा पसे । अन्तःपुरका अङ्गरक्षक हाकिमहरूले अजातशत्रु राजकुमारलाई मध्याह्न समयमै भयभीत, उद्वेग, उत्रास भएभैं गरी एककासी अन्तःपुरमा पसेको देखेर समाते । खोज तलासगर्दा उनीहरूले तिघामा शस्त्र बाँधी राखेको पाए र अजातशत्रु राजकुमारसँग सोधे :—

१. विम्बिसार राजाको छोरा ।

२. चुल्ल. व. पृ. २९० : अजातसत्तु कुमारवत्थु, सङ्गभेदकक्खन्धकं ।

“हे कुमार ! तपाईं के गर्न चाहनु हुन्छ ?”

“बाबुलाई मार्न चाहन्छु ।”

“कसले प्रोत्साहित गर्नु ?”

“आर्य देवदत्तले ।”

(क) यी कुरा सुनी केही महामात्यहरूले यस्तो राय व्यक्त गरे—
“कुमारलाई पनि मार्नुपर्छ, देवदत्तलाई पनि मार्नुपर्छ र सबै भिक्षुहरूलाई पनि मार्नुपर्छ ।”

(ख) केही महामात्यहरूले यस्तो राय व्यक्त गरे— “भिक्षुहरूलाई मार्न हुन्न । भिक्षुहरूले कुनै अपराध गरेका छैनन् । कुमारलाई र देवदत्तलाई मार्नुपर्छ ।”

(ग) केही महामात्यहरूले यस्तो राय व्यक्त गरे— “न कुमारलाई मार्नुहुन्छ न देवदत्तलाई मार्नुहुन्छ न त भिक्षुहरूलाई नै मार्नुहुन्छ किन्तु राजालाई विन्ति गर्नुपर्छ । राजाबाट जस्तो आज्ञा हुनेछ त्यस्तै गर्नुपर्छ ।”

अनि ती महामात्यहरू अजातशत्रु राजकुमारलाई साथमा लिई जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई यो कुरा विन्ति गरे ।

“हे भणे ! महामात्यहरूको के राय छ नि ?”

(क) महाराज ! केही महामात्यहरूले यस्तो राय प्रकट गरे—
‘कुमारलाई पनि मार्नुपर्छ, देवदत्तलाई पनि मार्नुपर्छ तथा सबै भिक्षु-

हरूलाई पनि मारुपर्छ ।' (ख) केही महामात्यहरूले यस्तो राय प्रकट गरे— 'भिक्षुहरूलाई मारु हुन्न । भिक्षुहरूले कुनै अपराध गरेका छैनन् । कुमारलाई र देवदत्तलाई मारुपर्छ ।' (ग) केही महामात्यहरूले यस्तो राय प्रकट गरे— 'न कुमारलाई मारुहुन्छ, न देवदत्तलाई मारुहुन्छ, न त भिक्षुहरूलाई नै मारुहुन्छ; किन्तु राजालाई विन्ति गर्नुपर्छ, राजाबाट जस्तो आज्ञा हुनेछ, त्यस्तै गर्नुपर्छ ।"

“हे भणे ! बुद्ध, धर्म तथा सङ्गले के गरेका छन् र ? के दोष छ र ? भगवानले राजगृहमा देवदत्तको बारेमा पहिले नै प्रकाश गरिसक्नु भएकै छ— ‘अघि देवदत्तको अर्कै स्वभाव (प्रवृत्ति) थियो, अहिले अर्कै स्वभाव छ । देवदत्तले काय, वचन तथा मनले जो काम गर्छन् त्यो बुद्ध, धर्म तथा सङ्ग भनी संभन्नुहुन्न; केवल देवदत्त नै संभन्नुपर्छ ।’ अनि जुन महामात्यहरूले— ‘कुमारलाई पनि, देवदत्तलाई पनि तथा भिक्षुसङ्गलाई पनि मारुपर्छ’ भनी राय प्रकट गरे त्यस्तालाई निकम्मा गरिदिए । अर्थात् अपदस्थ गरिदिए । जुन महामात्यहरूले— ‘भिक्षुहरूलाई मारु हुन्न, भिक्षुहरूले कुनै अपराध गरेका छैनन् किन्तु राजकुमार र देवदत्तलाई मारुपर्छ’ भनी राय प्रकट गरे त्यस्तालाई नीचस्थानमा राखिदिए । अर्थात् श्रेणी घटाइदिए । जुन महामात्यहरूले— ‘न कुमारलाई मारुहुन्छ, न देवदत्तलाई मारुहुन्छ, न त भिक्षुहरूलाई नै मारुहुन्छ; किन्तु राजालाई विन्ति गर्नुपर्छ । राजाबाट जे आज्ञा हुनेछ, त्यस्तै गर्नुपर्छ’ भनी राय प्रकट गरे त्यस्तालाई उच्चस्थानमा राखे । अर्थात् पद बढाइदिए । यसपछि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले कुमारसँग सोधे :—

“हे कुमार ! किन तिमिले मलाई मारु चाहनेको ?”

“देव ! मलाई राज्य चाहियो ।”

“हे कुमार ! यदि तिमी राज्य चाहन्छौ भने, ल ल्यौ, यो राज्य” भनी अजातशत्रुलाई राज्य सुम्पिदिए ।

X X X

मूल सूत्र :—

२०- जनवसभ देवपुत्र

यस्तो मैले सुनें ।

गति-विवरण

एकसमय भगवान नादिका^१ गाउँको गिञ्जकावसथ (विहारमा) बस्नुभएको थियो । त्यस समय भगवानले सबै जनपदमा बस्ने अर्थात् काशी र कोशल, वृजि र मल्ल, चेतीय र वंश, कुरू र पञ्चाल, मत्स्य र सूरसेन^२ आदि सबै प्रदेशमा बस्ने, परलोक भइसकेका उपचारक

१. दी. नि. II. पृ. १५१ : जनवसभसुत्त ।

२. स्याम र रोमनमा: 'नातिक' ।

३. १६ महाजनपदहरू मध्येका देश हुन् । १६ जनपदहरू यी हुन् :— (१) अङ्ग, (२) मगध, (३) काशी, (४) कोशल, (५) वृजि, (६) मल्ल, (७) चेतीय, (८) वङ्ग, (दी. नि.*

(बुद्ध, धर्म तथा सङ्घका सेवक) हरूको उत्पत्तिबारे व्याकरण (प्रकाश) गर्नु भएको थियो— “५० भन्दा बढी नातिकाका^१ परिचारकहरू परलोक भए जो पाँच अधोगामिनी संयोजन^२ परिक्षीण गरी औपपातिक (देवलोक, ब्रह्मलोकमा उत्पन्न) भई, त्यसलोकबाट पुनः यस लोकमा नआउने भई त्यहीं नै परिनिर्वाण प्राप्त गर्ने भए । ९० भन्दा बढी नातिकाका परिचारिकाहरू परलोक भए जो तीन संयोजनलाई^३ परिक्षीण गरी राग, द्वेष र मोहलाई दुर्बल पारी सकृदागामी^४ भए

*II. पृ. १५१ : मा वंश छ, (९) कुरु, (१०) पञ्चाल, (११) मत्स्य, (१२) सूरसेन, (१३) अश्वक, (१४) अवन्ती, (१५) गन्धार तथा (१६) कम्बोज । यी मध्ये पछिल्ला दुइ देश गन्धार र कम्बोज उत्तरापथमा पर्छन् । अं. नि. III. पृ. ३४९ : वित्थतूपोसथसुत्तं; पृ. ३५३ : विसाखसुत्तं; पृ. ३५७ : वोज्झसुत्तं र अं. नि. I. पृ. १९७ : उपोसथसुत्तं ।

यही नामहरूका क्रममा केही फरक गरी जैन सम्प्रदायका भगती सूत्रानुसार १६ महाजनपदहरूका नाम यस प्रकारका छन् :— अङ्ग, वङ्ग, मगध, मलय, मालव, अच्छ, वच्छ, कोच्छक, पाघ, लाढ, वज्ज, मोलि, काशी, कोशल, अवहा तथा सूरसेन । D. P. P. II. पृ. ४९४ ।

१. स्याममा र रोमनमा : 'नादिका' ।

२. हेर बुद्ध ब्रा. पृ. १८३ को पादटिप्पणीमा अथवा बुद्ध. गृ. को पृ. ३१७ मा ।

३. हेर बुद्ध गृ. पृ. २७० को पादटिप्पणी ।

४. पुनः एकपटक मात्र यस लोकमा जन्म लिई परिनिर्वाण हुने सत्त्व ।

अर्थात् एक पटकमात्र यसलोकमा उत्पन्न भई दुःखक्षय गर्न सक्ने भए । ५०० भन्दा अधिक नातिकाका परिचारकहरू परलोक भए जो तीनसंयोजन परिक्षीण गरी स्रोतापन्न, अविनिपाती, निश्चित सम्बोधिपरायण भए ।”

नातिकाका परिचारकहरूले पनि सुने कि- “भगवानले काशी ‘कोशलादी ... सबै प्रदेशमा बस्ने, परलोक भइसकेका उपचारकहरू अमुक, अमुकस्थानमा; अमुक, अमुकस्थानमा उत्पन्न भए’ भन्ने व्याकरण गर्नु भएको छ । ५० भन्दा बढी, ... ९० भन्दा बढी, ... ५०० भन्दा अधिक ... निश्चित सम्बोधिपरायण भए । यस कुराबाट नातिकाका परिचारकहरू खुशी, प्रफुल्लित तथा प्रीति सौमनस्यानुभवी भए ।”

भगवानसँग आनन्दको प्रार्थना

यो कुरा आयुष्मान् आनन्दले पनि सुन्नुभयो कि- “भगवानले ‘काशी कोशलादि ... सबै प्रदेशमा बस्ने, परलोक भइसकेका उपाचार कहरू अमुक, अमुकस्थानमा ... उत्पन्न भए’ भन्ने व्याकरण गर्नु भएको छ- ५० भन्दा बढी, ... निश्चित सम्बोधिपरायण भए । यस कुराबाट नातिकाका परिचारकहरू ... प्रीति सौमनस्यानुभवी भए’ ।”

त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दको मनमा यस्तो लाग्यो- “यी मागधिक परिचारकहरू पनि दीर्घकालसम्म (बुद्ध धर्ममा) परिचित थिए; जो परलोक भइसके । ती दीर्घकालसम्म (बुद्ध धर्ममा) परिचित अङ्ग मगधका परिचारकहरू-त्यस्ता फल प्राप्त गर्नेहरू-कोही छैनन् जस्तो लाग्छ । तिनीहरू पनि बुद्ध धर्म तथा सङ्घ प्रति प्रसन्न भई शील परिपूर्ण

गर्ने भएका थिए । जो परलोक भइसके । यिनीहरूको बारेमा भगवानले केही व्याकरण गर्नुभएको छैन । उनीहरूकोबारेमा पनि व्याकरण गर्नु भएको भए राम्रो हुने थियो । यसबाट धेरैजना प्रसन्न हुने थिए र उनीहरू पनि सुगतिमा जाने थिए होलान् । यी **मगधराजा** सेनीय बिम्बिसार पनि धार्मिक तथा धर्मराजा थिए । ब्राह्मण गृहपति, नैगमवासी र जनपदवीहरूका हितैषी थिए । मानिसहरूले बिम्बिसार राजाको बारेमा बयान नै गरेका थिए— ‘हाम्रा राजा जनतालाई सुखी बनाई परलोक भए । त्यस धार्मिक धर्मराजाको राज्यमा हामीहरू कुशल तथा सुखपूर्वक बस्दथ्यौं ।’ सो राजा पनि बुद्ध धर्म तथा सङ्घ प्रति प्रसन्न भई शील परिपूर्णकारी भए । अभ् मानिसहरू भन्दछन्— ‘मरणकालसम्म पनि मगधराजा सेनीय **बिम्बिसार** भगवानकै गुणगान गरी परलोक भए ।’ उनी पनि व्यतीत भई परलोक भइसके; जसको बारेमा पनि भगवानले कुनै व्याकरण गर्नु भएको छैन । उनको बारेमा पनि व्याकरण गर्नु भएको भए राम्रै हुने थियो; जुनकुरा सुनी धेरै मानिसहरू प्रसन्न हुन सक्थे र त्यसैको कारणले सुगतिमा पनि पुग्न सक्थे । भगवानको सम्बोधि पनि मगधदेशमै भएको हो । जब कि भगवानको सम्बोधि नै मगधदेशमा भएको थियो भने, किन भगवानले व्यतीत भई पलोक भएका **मागधिक** परिचारकहरूको उत्पत्तिबारेमा व्याकरण गर्नु भएन होला ? यदि भगवानले व्यतीत भई परलोक भइसकेका मागधिक सेवकहरूका उत्पत्तिबारेमा व्याकरण गर्नु नभएमा मागधिक सेवकहरू दुःखी हुने छन्, दुःखी हुने मागधिक परिचारकहरूका निमित्त भगवानले किन व्याकरण गर्नु भएन होला ?”

एकलै बसी यस्तो विचार गरिरहनु भएका आयुष्मान् आनन्द, रात वितिसकेपछि विहान सबेरै उठी, जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् आनन्दले भगवानसँग यस्तो विन्ति गर्नुभयो :—

“भन्ते ! मैले सुने कि— भगवानले ‘काशी, कोशल ... आदि सबै प्रदेशमा बस्ने, व्यतीत भई परलोक भइसकेका उपचारकहरू अमुक, अमुकस्थानमा; अमुक, अमुकस्थानमा उत्पन्न भए’ भन्ने कुरा व्याकरण गर्नु भयो— ५० भन्दा बढी, ... ९० भन्दा बढी, ... ५०० भन्दा अधिक ... निश्चित सम्बोधिपरायण भए । यसबाट नातिकाका परिचारकहरू खुशी तथा प्रफुल्लित भई प्रीति सौमनस्यानुभवी भए । भन्ते ! यी मागधिक परिचारकहरू पनि दीर्घकालसम्म (बुद्ध धर्ममा) परिचित थिए जो व्यतीत भई परलोक भइसके । ती दीर्घकालसम्म (बुद्ध धर्ममा) परिचित, अङ्ग मगधका परिचारकहरू— त्यस्ता फल प्राप्त गर्ने कोही छैनन् जस्तो लाग्छ । तिनीहरू पनि ... सुगतिमा जाने थिए होलान् । यी मगधराजा सेनीय बिम्बिसार पनि धार्मिक तथा धर्मराजा थिए ... । सो राजा पनि बुद्ध, धर्म तथा सङ्घप्रति प्रसन्न भई शील परिपूर्णकारी थिए । अहं मानिसहरू भन्दछन्— मरणकालसम्म पनि...भगवानकै गुणगान गरी परलोक भए ।’ उनी पनि व्यतीत भई परलोक भइसके; जसको बारेमा पनि व्याकरण गर्नु भएको भए राम्रै हुने थियो; जुन कुरा सुनी धेरै मानिसहरू ... सुगतिमा पनि पुग्न सक्थे । भगवानको सम्बोधि पनि मगध देशमै भएको थियो । जबकि भगवानको सम्बोधि नै

मगधदेशमा भएको थियो भने, किन भगवानले व्यतीत भई परलोक भएका **मागधिक** परिचारकहरूको उत्पत्तिबारेमा व्याकरण गर्नु नभएको ? यदि भगवानले व्यतीत भई परलोक भइसकेका मागधिक सेवकहरूका उत्पत्तिबारेमा व्याकरण गरिदिनु भएन भने मागधिक सेवकहरू दुःखी हुनेछन्; दुःखी हुने मागधिक परिचारकहरूकानिमित्त भगवानले किन व्याकरण गर्नु नभएको होला ?”

मागधिक परिचारकहरूकाबारे भगवानको अगाडि यति कुरा सुनाई **आयुष्मान् आनन्द** आसनबाट उठी, भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानु भयो ।

जनवसभ देवपुत्रको प्रार्दुभाव

आयुष्मान् आनन्द फर्केर जानु भइसके पछि भगवान, केहीबेर पछि पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी **नातिका गाउँमा** पिण्डार्थ पस्नु भयो । नातिका गाउँमा पिण्डाचार गरी, पिण्डाचार-बाट फर्की भोजनोपरान्त खुट्टा पखाली **गिञ्जकावसथ** विहार भित्र पसी, **मागधिक** परिचारकहरूकाबारेमा एकचित्त (मनमा) गरी, सबै चित्तलाई एकत्रित पारी, “उनीहरूको गति र सम्परायिक, उनीहरू के गति, के अभिसम्पराय भएका रहेद्वछन् भनी जान्न” विच्छयाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । मागधिक परिचारकहरू जुन गतिमा, जुन अभिसम्परायमा पुगे ती जम्मै कुरा भगवानले जान्नुभयो । त्यसपछि भगवान **सन्ध्यासमयमा** ध्यानमा उठी, **गिञ्जकावसथबाट** बाहिर निस्कनु भई विहारको छाँयामा विच्छयाइराखेको आसनमा बस्नुभयो ।

त्यसबखत आयुष्मान् आनन्द पनि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवानसँग सोध्नुभयो—

“भन्ते ! भगवान उपशान्त देखिनुहुन्छ, भगवानको मुखवर्णबाट आभा प्रकाश भएको जस्तो, इन्द्रियहरू प्रफुल्लित भएका देखिन्छन् । भन्ते ! भगवान आज बडो शान्तिपूर्ण विहारमा बस्नु भएको जस्तो लाग्छ ।”

“हे आनन्द ! जुन मागधिक परिचारकहरूको वारेमा तिमीले मेरो अगाडि कुरा सुनाएर गयौ; त्यसपछि म नातिका गाउँमा पिण्डाचार गरी, भोजनपछि खुट्टा पखाली गिञ्जकावसथ विहार भित्र पसी तीमागधिक परिचारकहरूकोवारेमा मनमा एकचित्त गरी, सबै चित्तहरूलाई एकत्रित पारी, ‘उनीहरूको गति र सम्परायिक जान्नेछु जुन गति जुन अभिसम्पराय भए ती कुरा पनि जान्नेछु’ भनी आसनमा बसें । आनन्द ! अनि ती मागधिक परिचारकहरू जुन गति, जुन अभिसम्पराय भए ती कुरा जम्मै मैले जाने, देखें ।”

“आनन्द ! त्यस समयका एक अदृश्य यक्ष (देवता) ले शब्द सुनायो— ‘भगवान ! म जनवसभ हुँ, सुगत ! म जनवसभ हुँ ।’ आनन्द ! यसभन्दा अघि तिमीले यस्तो नाम सुनेका थियौ ?”

“भन्ते ! यसभन्दा अघि मैले यस्तो ‘जनवसभ’ भन्ने नाम कहिले पनि सुनेको थिइन । ‘जनवसभ’ भन्ने नाम सुनेर मेरा रौंहरू ठाडा हुन्छन् । भन्ते ! यो नाम सुनेर मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— ‘यिनी साधारण खालका देवता होओइनन् होलान्; जसको नामै ‘जनवसभ’ भन्ने सुप्रज्ञप्तछ’ ।”

स्रोतापन्न विम्बिसार

“आनन्द ! तदनन्तर आवाजको साथसाथै एक उदार यक्ष (देवता) मेरो सामुन्ने प्रकट भयो । दोस्रोपटक पनि आवाज सुनायो— ‘भगवान ! म विम्बिसार हुँ, भन्ते, सुगत ! म वेस्सवण महाराजकहाँ उत्पन्न भएको यो सातौँ बार हो । त्यहाँबाट च्युतभई म मनुष्यलोकमा राजा हुन सक्दछु । यहाँ सातबार, त्यहाँ सातबार— जहाँ म पहिले बसेको थिएँ— चौधवार संसार घुमेको (बसेको) कुरा म जान्दछु । भन्ते ! दीर्घकालदेखि म अविनिपाती भई, विनिपातमा नगएको कुरा पनि जान्दछु । किन्तु मेरो मनमा सकृदागामी हुने आशा रहेको छ’ ।”

भगवान— “दीर्घकालदेखि म अविनिपातीभई, विनिपातमा नगएको कुरा जान्दछु’ भनी तिमिले जुन कुरा भन्यौ, त्यो कुरा आश्चर्य र अद्भुत जनक छ । अझ तिमि, ‘मेरो मनमा सकृदागामी हुने आशा रहेको छ’ भनी भन्दछौ । हे जनवसभ देव ! त्यस्तो विशेषाधिगमन तिमिले कसरी अथवा कुन हेतुद्वारा प्राप्त गर्नु ? यस विषयमा तिमि के जान्दछौ ?”

“भन्ते ! तपाईंको शासन (बुद्ध, धर्म) बाहेक अरु कुनै हेतु छैन । सुगत ! तपाईंको शासन बाहेक अरु कुनै पनि हेतु छैन । भन्ते ! जहाँदेखि म भगवानप्रति एकान्तिकरूपले अभिप्रसन्न भएँ, त्यहाँदेखि म अविनिपाती भई, विनिपातमा नगएको कुरा मलाई ज्ञात छ । अब मेरो मनमा सकृदागामी हुने आशा रहेको छ ।”

“भन्ते ! यहाँ, **वेस्सवण** (कुवेर) महाराजाले मलाई केही कामले **विरूढक** महाराजकहाँ पठाएका थिए । त्यसबखत भगवान **गिञ्जकावसथ** भित्र पस्नुभई **मागाधिक** परिचारकहरूकोबारे... एकचित्त मनलगाई रहनु भएको मैले बीच बाटोबाट देखें । भन्ते ! यसमा कुनै आश्चर्य छैन कि— तिनीहरूको गति, तिनीहरूको अभिसम्परायबारे मैले **वेस्सवण** महाराजको श्रीमुखबाट सुनिसकेको छु । त्यसैले मलाई यस्तो लाग्यो— ‘भगवानको पनि दर्शन गर्नेछु, यी कुराहरू पनि सुनाउनेछु ।’ यिनै दुइ कारणले म भगवानको दर्शन गर्न आएको हुँ ।”

सुधर्मा सभामा ब्रह्माको प्रादुर्भाव

“भन्ते ! अघि— व्यतीत भएको समयमा— एकदिन, वर्षावास बस्ने पूर्णिमाको रातमा, महत् दिव्यानुभावले त्रयस्त्रिंश देवताहरू एकत्रितभई चारैतिर बसेका थिए । चतुर्दिशाका चार महाराजाहरू चारैदिशामा बसेका थिए । (१) पूर्वदिशामा **धतरट्ट** (धृतराष्ट्र) महाराज, पश्चिमाभिमुख गरी देवताहरूको अगाडि बसेका थिए । (२) दक्षिण दिशामा **विरूढक** (विरूढक) महाराज, उत्तराभिमुख गरी देवताहरूको अगाडि बसेका थिए । (३) पश्चिमदिशामा **विरूपक्ख** (विरूपाक्ष) महाराज, पूर्वाभिमुख गरी देवताहरूको अगाडि बसेका थिए । (४) उत्तरदिशामा **वेस्सवण** (वैश्रवण) महाराज, दक्षिणाभिमुख गरी देवताहरूको अगाडि बसेका थिए । सबै त्रयस्त्रिंश देवताहरू **सुधर्मा सभामा** एकत्रितभई बसिसकेपछि, उनीहरूलाई महान् दिव्य परिषद्ले चारैतिर घेरेर बसे । चारै महाराजाहरू पनि चतुर्दिशामा बसे ।

यस किसिमले उनीहरू वसिसकेपछि— त्यसको पछाडिपट्टि हामी बस्यौं । भगवानका शासनमा ब्रह्मचर्य पालनगरी जुन देवताहरू भरखरै त्यहाँ उत्पन्न भएका थिए तिनीहरू त्रयस्त्रिंश देवताहरूमध्ये विशेषरूपले वर्ण तथा यशद्वारा प्रकाशमान देखिन्थे । भन्ते ! त्यसबाट त्रयस्त्रिंश देवताहरू सन्तुष्ट, प्रमुदित तथा प्रीतिसौमनस्यानुभवी भई— 'दिव्यकाय बह्दै छन्, असुरकाय घट्दैछन्' भनी भन्दथे । अनि शक्रदेवेन्द्रले त्रयस्त्रिंश देवताहरूको प्रसन्नता देखी यी गाथाद्वारा अनुमोदन गरे—

- १- “मोदन्ति वत भो देवा, तावतिसा सहिन्दका^१ ।
तथागतं नमस्सन्ता, धम्मस्स च सुधम्मतं ॥”
- २- “नवे देवे च पस्सन्ता, वण्णवन्ते यसस्सिने^२ ।
सुगतस्मि ब्रह्मचरियं, चरित्वान इधागते ॥”
- ३- “ते अञ्जे अतिरोचन्ति, वण्णेन यससायुना ।
सावका भूरिपञ्जस, विसेसूपगता इध ॥”
- ४- “इदं दिस्वान नन्दन्ति, तावतिसा सहिन्दका ।
तथागतं नमस्सन्ता, धम्मस्स च सुधम्मतंति ॥”

अर्थ :—

१- “तथागत र धर्मको सुधर्मतालाई नमस्कारगर्दै इन्द्रसहित त्रयस्त्रिंश देवताहरू प्रमुदित हुन्छन् ।”

१. सिंहल : 'सइन्दका' । २. स्याममा : 'यसस्सिनो' ।

२- “सुगतकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गरी यहाँ आएका वर्णवान्, यशवान् नयाँ देवताहरू देखेर त्रयस्त्रिंश देवताहरू प्रसन्न हुन्छन् ।”

३- “विशेष फल प्राप्तगरेका भूरिप्राज्ञ बुद्धका श्रावकहरू, अरूभन्दा विशेषरूपले वर्ण, आयु तथा यशश्रीले प्रकाशमान् छन् ।”

४- “यिनै कारणहरू देखेर इन्द्रसहित त्रयस्त्रिंश देवताहरू, तथागतमा र धर्मको सुधर्मतामा नन्दित छन् ।”

“भन्ते ! यी कारणहरू देखी त्रयस्त्रिंश देवताहरू अत्यन्त सन्तुष्ट, प्रमुदित तथा प्रीतिसौमनस्यी भई, ‘दिव्यकाम बढ्दैछन्, असुरकाय घट्दैछन्’ भनी भन्दछन् । ती देवताहरू जुन कामको लागि सुधर्मा सभामा एकत्रित भई भेला भएका हुन्छन्- ती कामहरू चिन्तन गरी, सल्लाह गरी आफूले पनि कुरा गरी, अर्काको पनि कुरा सुनी, सहमत भई आ-आफना आसनमा बसेका हुन्छन् ।”

“ते वुत्तवाक्या राजानो, पटिग्गह्यानुसासनि ।

विप्पसन्नमना सन्ता, अट्ठसु सद्धि आसने’ति ॥”

अर्थ :—

“ती राजाहरू, आफ्नो कुरा सुनाई अर्काको पनि कुरा सुनी ग्रहण गरी, प्रसन्न भई शान्तपूर्वक आफ्ना आसनमा बसे ।”

“भन्ते ! अनि उत्तरदिशाबाट उदार आलोक देखापर्न थाल्यो, आभा प्रकाश हुन थाल्यो । जुन आभा देवताहरूका दिव्यानुभावभन्दा बढी

थिए । त्यसबखत शक्रदेवेन्द्रले त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई आमन्त्रण गरे :—

‘हे मारिष ! जुन लक्षण देखिन्छ, जुन उदार आलोक तथा आभा देखिन्छ— यसबाट ब्रह्मा प्रादुर्भाव हुने संकेत मिल्दछ । ब्रह्मा प्रादुर्भाव हुनुभन्दा अगाडि यस्तो लक्षण देखिन्छ ।’

“यथा निमित्ता दिस्सन्ति, ब्रह्मा पापतुभविस्सति ।
ब्रह्म नो हेतं निमित्तं, ओभासो विपुलो महात्ति ॥”

अर्थ :—

“जुन लक्षण देखिँदा ब्रह्मा प्रादुर्भाव हुन्छन् सोही ब्रह्माको यो उदार तथा विपुल आभा हो ।”

“भन्ते ! यसपछि चातुर्महाराजिका देवताहरू र त्रयस्त्रिंश देवताहरू ‘यो आभाको कारण र फल साक्षात्कार गरेर मात्र फर्किनेछौं’ भन्दै आफ्नै आसनमा बसे ।

“भन्ते ! जब ब्रह्मा सनत्कुमार त्रयस्त्रिंश देवताहरूको सामुन्ने प्रकट हुन्छन् तब उनी स्थूलरूप लिएर मात्र प्रकट हुन्छन् । किनभने ब्रह्माको जुन प्रकृतिरूप हुन्छ त्यो त्रयस्त्रिंश देवताहरूले देख्न सक्दैनन्; उनीहरूको चक्षुपथले भेटाउन सक्दैन । ब्रह्मा सनत्कुमार त्रयस्त्रिंश देवताहरूका सामुन्ने प्रकट हुँदा उनको वर्ण तथा यशश्री अरूको भन्दा उत्कृष्ट हुन्छ । जस्तै सुवर्णको रूप मानिसको रूपभन्दा तेजिलो हुन्छ । भन्ते ! ब्रह्मा सनत्कुमार त्रयस्त्रिंश देवताहरूको सामुन्ने प्रकट हुँदा उनलाई देवपरिषद्ले अभिवादन वा आसन दिएर

निम्त्याउँदैन । सबै देवताहरू तूष्णी भई— ‘जसको आसनमा बस्न चाहन्छन् उसकै आसनमा ब्रह्मा सनत्कुमार बस्नेछन्’ भनी हात जोरी पलेटी मारी बसेका हुन्छन् ।”

“भन्ते ! जुन देवताको आसनमा ब्रह्मा सनत्कुमार बस्छन्, ती देवताले बडो ठूलो आनन्द तथा सौमनस्य अनुभव गर्छन् । जस्तै कुनै क्षत्रीय राजाले अभिषेक प्राप्त गर्ने बित्तिकै ठूलो आनन्द तथा सौमनस्य लाभ गर्छन् त्यस्तै सौमनस्य लाभ गर्छन् । अनि भन्ते ! ब्रह्मा सनत्कुमार स्थूल शरीर लिई कुमाररूपले पञ्चशिख त्रयस्त्रिंश देवताहरूको अगाडि प्रकट भए । उनी, आकाशमाथि गई पलेटी मारी बसे । जस्तै राम्री विच्छाडि राखेको आसनमा वा सम्मभएको भूमीमा भगवान पलेटी मारी बस्नुहुन्छ, त्यस्तै गरी ब्रह्मा सनत्कुमार आकाशमा बसे । त्यसपछि उनले त्रयस्त्रिंश देवताहरूको प्रसन्नतालाई जानी निम्न गाथाद्वारा अनुमोदन गरे”—

- १- “मोदन्ति वत भो देवा, तावतिसा सहिन्दका ।
तथागतं नमस्सन्ता, धम्मस्स च सुधम्मतं ॥”
- २- “नवे देवे च पस्सन्ता, वण्णन्ते यसस्सिने ।
सुगतस्मि ब्रह्मचरियं, चरित्वान इधागते ॥”
- ३- “ते अञ्जे अतिरोचन्ति, वण्णेन यससायुना ।
सावका भूरिपञ्जस्स, विसेसूपगता इध ॥”
- ४- “इदं दिस्वान नन्दन्ति, तावतिसा सहिन्दका ।
तथागतं नमस्सन्ता, धम्मस्स च सुधम्मतं’ति ॥”

अर्थ :—

१— “इन्द्रसहित त्रयस्त्रिंश देवताहरू तथागतलाई र धर्मको सुधर्मतालाई प्रसन्नतापूर्वक नमस्कार गर्दछन् ।”

२— “सुगतको शासनमा ब्रह्मचर्य पालन गरी आएका नयाँ देवताहरू देखी त्रयस्त्रिंश देवताहरू प्रसन्न छन् ।”

३— “भूरिप्राज्ञ बुद्धका श्रावक, जसले विशिष्टफल प्राप्त गरेका छन्, तिनीहरू— अरु देवताहरूभन्दा वर्ण तथा यशश्रीले उत्कृष्ट छन् ।”

४— “इन्द्रसहित त्रयस्त्रिंश देवताहरू यी कारणहरू देखेर तथागतलाई र धर्मको सुधर्मतालाई नमस्कार गर्दै नन्दित हुन्छन् ।”

“भन्ते ! ब्रह्मा सनत्कुमारले यति अर्थ प्रकार गरे । यस्तो अर्थ प्रकाश गर्ने ब्रह्मा सनत्कुमारको स्वर अष्टाङ्ग सम्पन्न भयो— (१) स्पष्ट, (२) सुबोध्य, (३) मञ्जु, (४) श्रवणीय, (५) विन्दू, (६) अविक्षिप्त, (७) गम्भीर तथा (८) गुञ्जायमान । भन्ते ! जुन परिषद्लाई ब्रह्मा सनत्कुमारले भाषण गर्छन्, उनको स्वर परिषद्बाट बाहिर जाँदैन । भन्ते ! जसको स्वर अष्टाङ्ग हुन्छ उसको स्वरलाई ब्रह्मेश्वर भनिन्छ ।”

ब्राह्मण सनत्कुमारको उपदेश

“भन्ते ! अनि ब्रह्मा सनत्कुमार त्रयस्त्रिंश दत्तेतीस आत्मभाव निर्माण गरी त्रयस्त्रिंश देवताहरूका तेतीस आसनहरूमा पलेटी मारी बसी त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई आमन्त्रण गरे— ‘भगवानले बहुजनहितार्थ,

लोकवासी प्रति अनुकम्पार्थ, उनीहरूको हितसुखार्थ धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ । जो बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गई शील पालन गर्छन्, उनीहरू शरीर छोडी मृत्युपछि (१) कुनै परिनिर्मित वशवर्ती देवताकहाँ, (२) कुनै निर्माणरति देवताकहाँ, (३) कुनै तुषित देवताकहाँ, (४) कुनै यामा देवताकहाँ, (५) कुनै त्रयस्त्रिंश देवताकहाँ, (६) कुनै चातुर्महाराजिका देवताकहाँ उत्पन्न हुन्छन् । जो सबभन्दा तल्लोतहमा उत्पन्न हुन्छन्, ती (७) गन्धर्वकायमा उत्पन्न हुन्छन् । तपाईं त्रयस्त्रिंश देवताहरू यसबारे के सम्झनु हुन्छ ?”

“भन्ते ! जब ब्रह्मा सनत्कुमारले यो कुरा सुनाए, त्यसबखत देवताहरूले घोषमात्र सम्झन्थे । जो मेरो आसनमा बसेको छ, उसैको यो भाषण हो ।

१- “एकस्मिं भासमानस्मिं, सब्बे भासन्ति निम्मिता^१ ।
एकस्मिं तुण्हमासीने, सब्बे तुण्ही भवन्तिते ॥”

२- “तदासु देवा मञ्जन्ति, तावतिसा सहिन्दका ।
ट्वायं मम पल्लङ्गस्मिं, स्वायं एकोव भासती’ति ॥”

अर्थ :—

१- “जब एउटाले भाषण गर्छ तब सबै निर्मितरूपले पनि भाषण गर्छन् । जब एउटा चुप हुन्छ तब सबै चुप लाग्छन् ।”

१. सिंहलमा : ‘निम्मीता’ ।

२- “त्यसबखत इन्द्रसहित त्रयस्त्रिंश देवताहरूले यस्तो ठान्दथे-
जो मेरो आसनमा बसेको छ उसैको यो भाषण हो ।”

चार ऋद्धि-पाद

“भन्ते ! त्यसपछि ब्राह्मण सतन्कुमारले सबै रूपलाई एकै रूपमा समावेश गरी शक्रदेवेन्द्रको आसनमा पलेटी मारी बसी त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई सम्बोधन गरे- ‘भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले स्वयं जानी, स्वयं देखी चार ऋद्धि-पादको बहुलता, अभ्यस्तता तथा विविधता बारे प्रज्ञापन गर्नु भएको छ । कुन चार भने ?- भो देवहो ! यहाँ भिक्षुले (१) छन्दसमाधि-प्रधान-संस्कार युक्त भई ऋद्धिपाद^१ (ऋद्धि विषय ध्यान) भाविता गर्छ, (२) वीर्यसमाधि-प्रधान-संस्कार युक्त भई ऋद्धिपाद भाविता गर्छ, (३) चित्तसमाधि-प्रधान-संस्कार युक्त भई ऋद्धिपाद भाविता गर्छ तथा (४) वीमंसा (विमर्शन) समाधि-प्रधान-संस्कार युक्त भई ऋद्धिपाद भाविता गर्छ । यही चार ऋद्धिपादहरू हुन् जुन भगवानले ... प्रज्ञापन गर्नु भएको छ । भो देवहो ! अतीतकालमा जुन श्रमण वा ब्राह्मणहरूले अनेकविध ऋद्धिहरू प्रत्यनुभव गरे, तिनीहरूले यिनै चार ऋद्धिपादहरू बहुलतर भाविता गरे । अनागत कालमा जुन श्रमण वा ब्राह्मणहरूले अनेकविध ऋद्धिहरू प्रत्यनुभव गर्नेछन्, उनीहरू सबैले पनि यिनै चार ऋद्धिपादहरूलाई बहुलतर भाविता

---

१. जुन ध्यान गरी अलौकिक ऋद्धिबल प्राप्त हुन्छ सो ध्यानलाई नै ‘ऋद्धिपाद’ भनिन्छ ।

गर्नेछन् । **वर्तमानकालमा** जुन श्रमण वा ब्राह्मणहरूले अनेकविध ऋद्धिहरू प्रत्यनुभव गरिरहेका छन्, उनीहरू सबैले पनि यिनै चार ऋद्धिपादहरू बहुलतर भाविता गरेका छन् । तपाईं त्रयस्त्रिंश देवताहरूले पनि मेरो यस्तो ऋद्धि आनुभाव (शक्ति) देख्दै हुनुहुन्छ । तपाईं त्रयस्त्रिंश देवताहरू यसबारे के सम्भन्नु हुन्छ ?”

‘महा ब्रह्मा ! देख्दैछौं ।’

‘त्यही नै चार ऋद्धिपादहरू बहुलतर भाविता गरेको हुनाले म पनि यस्तो ऋद्धिबल सम्पन्न भएको हुँ ।’

तीन-स्थान

“भन्ते ! यति भनिसकेपछि पुनः ब्रह्मा सनत्कुमारले त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई यस्तो सम्बोधन गरे—

‘भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले सुखलाभार्थ स्वयं जानी, स्वयं देखी तीन स्थान (ध्यान) अनुबोध गर्नु भएको छ । कतु तीन भने ?—

(१) ‘भो देव ! यहाँ एक थरी पुरुष **कामविषय** र अकुशलसँग **संसर्ग गरी बस्छ** । उसले अर्को समयमा आर्यधर्म श्रवण गर्छ, त्यसलाई ज्ञानपूर्वक विचार गर्छ, धर्मानुधर्म प्रतिपादन गर्छ । आर्यधर्म श्रवण गरी, ज्ञानपूर्वक विचार गरी, धर्मानुधर्म प्रतिपादन गरी उसले **कामविषय** र अकुशलसँग **संसर्ग गर्दैन** । कामविषयादिसँग असंसर्ग गर्दा उसको मनमा सुख उत्पन्न हुन्छ र सुखबाट अभ्र बढी **सौमनस्य** उत्पन्न हुन्छ । जस्तै प्रमोदबाट **प्रामोद्य** उत्पन्न हुन्छ, त्यस्तै उसको मनमा भन्नु बढी **सौमनस्य**

उत्पन्न हुन्छ। यही पहिलो स्थान हो उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले स्वयं जानी, स्वयं देखी अनुबोध गर्नु भएको ।’

(२) ‘फेरि यहाँ, कुनै पुरुषको ओलारिक (स्थूल) कायसंस्कार प्रशान्त भएको हुन्न, ओलारिक वचीसंस्कार प्रशान्त भएको हुन्न, ओलारिक चित्तसंस्कार^१ प्रशान्त भएको हुन्न । उसले अर्को समयमा आर्यधर्म श्रवण गर्छ ... । आर्यधर्म श्रवण गरी ... उसले ओलारिक कायसंस्कार ... , ओलारिक वचीसंस्कार ..., ओलारिक चित्तसंस्कार प्रशान्त गर्छ । ओलारिक काय-वाक्-चित्तसंस्कार प्रशान्त हुँदा उसको मनमा सुख उत्पन्न हुन्छ र सुखबाट अझ बढी सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ । जस्तै प्रमोदबाट प्रमोद्य ... । यही दोस्रो स्थान हो उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ... अनुबोध गर्नु भएको ।’

(३) ‘फेरि यहाँ, कुनै पुरुषले यो कुशल हो भनी यथार्थतः जान्दैन, यो अकुशल हो ..., यो सावद्य हो ..., यो सेवनीय छ ..., यो असेवनीय छ ..., यो हीन छ, यो प्रणीत छ, यो कृष्ण-शुक्लप्रतिभागी छ भनी यथार्थतः जान्दैन । उसले अर्को समयमा आर्यधर्म श्रवण गर्छ ... । आर्यधर्म श्रवण गरी ... यो कुशल हो ... भनी यथार्थतः जान्दछ । यस्तो जान्दा, देख्दा उसको अविद्या प्रहीण हुन्छ, विद्या उत्पन्न हुन्छ । अविद्या हटेर विद्या उत्पन्न हुँदा उसको मनमा सुख उत्पन्न हुन्छ र सुखबाट अझ बढी सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ ... यही तेस्रो स्थान हो उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ... अनुबोध गर्नु भएको । तपाईं त्रयस्त्रिंश देवताहरू यसबारे के सम्भन्नु हुन्छ ?”

१. हेर बुद्ध गृ. पृ. १६१ ।

स्मृतिप्रस्थान (सतिपट्टान)

“भन्ते ! यति कुरा भनी ब्रह्मा सनत्कुमारले पुनः त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई आमन्त्रण गरे—

“भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध स्वयं जानी, स्वयं देखी कुशल (समाधि) प्राप्तिको लागि चार स्मृतिप्रस्थान (सतिपट्टान) सुप्रज्ञापित गर्नु भएको छ । कुन चार भने ?— भो देव ! यहाँ भिक्षु, अभिध्यादौर्मनस्य हटाउनका लागि आतप्त भई, सचेत भई, स्मृतिवान् भई आफ्नो कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ । आफ्नो कायमा कायानुपश्यी भई वस्दा त्यहाँ सम्यक्समाधि लाभ हुन्छ, सम्यक् प्रसन्नता (निर्मलता) प्राप्त हुन्छ । ऊ त्यहाँ सम्यक्समाधि लाभ गरी, सम्यक् प्रसन्नता लाभ गरी बाहिर पर कायमा पनि ज्ञानदर्शन प्राप्त गर्छ । आफ्नो वेदनामा वेदनानुपश्यी भई ...बाहिर परवेदनामा पनि ज्ञानदर्शन प्राप्त गर्छ । आफ्नो चित्तमा चित्तानुपश्यी भई...बाहिर परचित्तमा पनि ज्ञानदर्शन प्राप्त गर्छ । आफ्नो धर्म (मनमा भएको पञ्चनीवरण धर्म^१) मा धर्मानुपश्यी भई...बाहिर परधर्म (अर्काको चित्तमा भएको पञ्चनीवरण धर्म) मा पनि ज्ञानदर्शन प्राप्त गर्छ ।”

“भो देवहो ! यही हो, उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले स्वयं जानी, स्वयं देखी, कुशल (समाधि) प्राप्तिकोलागि प्रज्ञापन गर्नु भएको चार स्मृतिप्रस्थान । तपाईं त्रयस्त्रिंश देवताहरू यसबारे के सम्झनु हुन्छ ?”

१. हेर बु. ब्रा. पृ. २४४ ।

सप्त समाधि-परिष्कार

“भन्ते ! ब्रह्मा सनत्कुमारले यति सुनाइसकेपछि, पुनः त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई आमन्त्रण गरे”—

“भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले स्वयं जानी, स्वयं देखी सम्यक्समाधिको परिभावितार्थ, परिपूरणार्थ सात समाधि परिष्कारहरू सुप्रज्ञापन गर्नु भएको छ । कुन सात भने ?— सम्यक्दृष्टि, सम्यक्संकल्प, सम्यक्वाचा, सम्यक्कर्म, सम्यक्आजीवन, सम्यक्वीर्य र सम्यक्स्मृति । जब यो चित्त यी सप्ताङ्गले युक्त भई एकाग्र हुन्छ तब यसैलाई आर्यसमाधि भन्दछन् । सम्यक्दृष्टि हुनेको सम्यक्सङ्कल्प हुन्छ, सम्यक्सङ्कल्प हुनेको सम्यक्वचन हुन्छ, सम्यक्वचन हुनेको सम्यक्कर्म हुन्छ, सम्यक्कर्म हुनेको सम्यक्आजीवन हुन्छ, सम्यक्आजीवन हुनेको सम्यक्वीर्य हुन्छ, सम्यक्वीर्य हुनेको सम्यक्स्मृति हुन्छ, सम्यक्स्मृति हुनेको सम्यक्ज्ञान हुन्छ, सम्यक्ज्ञान हुनेको सम्यक्विमुक्ति हुन्छ । साँच्चै भन्ने हो भने— भगवानको धर्म सु-आख्यात, सन्दृष्टिक, अकालिक, आऊ हेर भन्न योग्य, औपनयिक र विज्ञद्वारा प्रत्यक्षणीय छ । ‘अमृतकोद्वार खुला छ’ भनी यसैलाई भन्न सकिन्छ । त्यसैले, भो देवहो ! भगवानको धर्म सु-आख्यात छ, ..., अमृतद्वार खुला छ । जो पुरुषहरू बुद्ध, धर्म तथा सङ्गमा विशिष्टरूपले प्रसन्न भई आर्यकान्त-शीलले सुसम्पन्न भए; धर्ममा विनीत भई जति औपपातिक (देवलोक) भए; तिनीहरूमध्ये २४ हजारभन्दा बढी मागधिक परिचारकहरू छन्, जसले तीनै संयोजनहरू परिक्षीण गरी, स्रोतापन्न फल प्राप्त गरी अविनिपाती, निश्चित

सम्बोधिपरायण भई परलोक भए । अरू सकृदागामी हुने पनि छन् । तपाईं त्रयस्त्रिंश देवताहरू के सम्भन्नु हुन्छ ?”

“अत्थायं^१ इतरा पजा, पुञ्जभागाति मे मनो ।
सङ्घातुं नो पि सक्कोमि, मुसावादस्स आत्तप्पंति ।”

अर्थ :—

“मलाई थाहा छ कि यहाँ अरू पनि पुण्यभागी भएका छन् तर भूटो होला भन्ने भयले गर्दा उनीहरूको संख्या भन्न चाहँदैन ।”

“भन्ते ! यति कुरा ब्रह्मा सनत्कुमारले भनेको सुनी वेस्सवण महाराजाको मनमा यस्तो तर्कना उठ्यो । ‘अहो आश्चर्य ! अहो अद्भुत ! यस्ता विशिष्ट महापुरुष शास्ता पनि हुँदा रहेछन् ! यस्ता उदार धर्मोपदेश पनि हुँदा रहेछन् । यस्ता उदार विशेषाधिगम पनि देखिँदा रहेछन् !’ भन्ते ! अनि ब्रह्मा सनत्कुमारले वेस्सवण महाराजाको चित्तको तर्कना थाहापाई वेस्सवण महाराजालाई यस्तो भने— ‘वेस्सवण महाराज ! के संभन्छौ ! अतीतकालमा पनि यस्तै रूपले विशिष्ट महापुरुष शास्ता भएका थिए, त्यस्तै विशिष्ट धर्मोपदेश र त्यस्तै उदार विशेषाधिगम पनि देखिएको थियो । अनागतकालमा पनि यस्तै रूपले विशिष्ट महापुरुष शास्ता हुने छन्, त्यस्तै विशिष्ट धर्मोपदेश र त्यस्तै विशेषाधिगम पनि ।”

---

१. सिंहल र स्याममा : ‘अथाय’ ।

“भन्ते ! यी कुराहरू ब्रह्मा सनत्कुमारले, त्रयस्त्रिंश देवता-
हरूका सामुन्ने भनिरहेका थिए । यहीनै कुरा वेस्सवण महाराजाले, ब्रह्मा
सनत्कुमारको सामुन्ने भनी, सामुन्ने ग्रहण गरी आफ्ना परिषद्लाई पनि
सुनाए ।”

यही नै कुरा स्वयं वेस्सवण महाराजाले आफ्नो परिषद्लाई
भनिरहेको जनवसभ देवताले सुने, ग्रहण पनि गरे र यही नै कुरा
भगवानलाई पनि सुनाए । यही कुरा भगवानले जनवसभ देवताको
मुखबाट सुनी, ग्रहण गरी स्वयं आफूले पनि जानी आयुष्मान् आनन्दलाई
भन्नुभयो । आयुष्मान् आनन्दले यही कुरा भगवानको श्रीमुखबाट सुनी,
ग्रहण गरी; भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक तथा उपासिकाहरूलाई पनि सुनाउनु
भयो ।

अनि सो ब्रह्मचर्य (धर्म) समृद्ध, विस्फार तथा विस्तृत भई, धेरैले
थाहा पाए र देवमनुष्यहरूका बीचसम्म पनि सुप्रकाशित भयो ।

२. राजा शुद्धोदन

परिचय

शाक्यवंशोत्पत्तिबारे सुत्तनिपात^१कथा^१, सम्मापरिव्वाजनिय सूत्रको व्याख्यामा र दीर्घनिकायार्थकथा^२ अम्बष्ठ सूत्रको व्याख्यामा यस्तो उल्लेख भएको पाइन्छ :—

शाक्यवंशोत्पत्ति

शाक्यवंशको पूर्वज पुरुष ओक्काक नामक राजा हुन्^३ । यी राजाले कुरा गर्दा, उनको मुखबाट चिराक (उक्का) जस्तै रश्मी वा ज्वाला देखिन्थ्यो । त्यसैबाट उनको नाम उक्काक > ओक्काक भनिएको हो ।

प्रथम कल्पमा महासम्मत भन्ने राजाको रोज भन्ने पुत्र थियो । उसको पुत्र वररोज; वररोजको पुत्र कल्याण । कल्याणको पुत्र वर-

१. सु. नि. अ. क. पृ. ३०६

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. १८०

३. सु. नि. पृ. ४२० : पारायणवग्ग, वत्थुगाथा ।

कल्याण; वरकल्याणको पुत्र मन्धाता; मन्धाताको पुत्र चर; चरको पुत्र उपचर; उपचरको पुत्र मखादेव^१ र मखादेवको पुत्र, नाति, पनाति इत्यादि गरी ८४ हजार क्षत्रीय पुत्रादि सन्तानहरू थिए। यसपछि तीन पुस्तासम्म ओक्काकवंश रह्यो। यसैमध्ये तेस्रो ओक्काक वंशीय राजाका भत्ता, चित्ता, जन्तू, जालिनी र विशाखा भन्ने पाँच महिषीहरू थिए। तीमध्ये जेठी महारानीले ओक्कामुख, करकण्डु, हत्थिनीक र कासिनीपुर^२ भन्ने चार छोराहरू र प्रिया, सुप्रिया, आनन्दा, विजिता र विजितसेना भन्ने पाँच छोरीहरू समेतगरी ९ छोराछोरीहरू जन्माइन्।

पछि फेरि ओक्काक राजाले एक अर्की सुन्दरी तरुणी स्त्री विवाह गरे। उनले जन्तू भन्ने एक पुत्र जन्माइन्। त्यसबाट राजा खुशी भई रानीलाई वर माग्ने आज्ञा दिए। रानीले 'पछि माग्नेछु' भनी भनिन्। एकदिन, ती कान्छीरानीले आफ्नी पुत्रलाई राज्य मागिन्। राजा रिसाए। पछि रानीले राजालाई अनेक प्रेमलीलाद्वारा प्रसन्न पारिन्। अनि ओक्काक राजा बाध्य भएर, बडो दुःख तथा प्रेमपूर्वक आफ्नो वाचा हारेको कुरा चारै छोराहरूलाई संभाई बुभाई, आठ मन्त्रीहरू तथा अनेक मानिसहरू साथ दिई, आफू मरेपछि राज्य लिन आउने कुरा बताई देश बाहिर पठाए।

१. जा. अ. क. I. पृ. १०८ : मखादेवजातक, नं. ९; म. नि. II. पृ. ३०० : मखादेवसुत्तं । D. P. P. II. पृ. ४०० मा मखादेवको बाबुको नाम सागरदेव भनी उल्लेख भएको पाइन्छ।

२. दी. नि. I. पृ. ८० : अम्बड्सुत्तमा 'सिनिसूर', 'सिनिपुर' छ।

ओक्कामुखादि चारै राजकुमारहरूको बाबुको वचन शीरोपर गरी केही त्रुटीभए क्षमा गर्नुहोस्' भनी बाबुसँग क्षमा प्रार्थना गरे। जानेबेलामा पाँच दिदी बहिनीहरू पनि बाबुसँग नसोधी, उनीहरूसँगै साथ लागेको हुँदा, तिनीहरूलाई समेत लिई देशबाट निस्के।

“यी राजकुमारहरू, राजाको मृत्युपछि राज्य लिन आउने छन्” भन्दै हजारौं मानिसहरू राजकुमारहरूका साथ लागे। यसप्रकार साथ लागी आउने परिषद्, दिनकादिन बढ्दै गयो। परिषद् बढ्दै गएको देखी राजकुमारहरूले आपसमा सल्लाह गरे— “यदि चाहेको खण्डमा हामीले अरू कसैको राज्य पनि हरण गर्न सक्छौं। तर त्यस्तो हिंसायुक्त काम गर्नु मनासिव छैन। कसैलाई पीडा दिनु ठीक होइन। जम्बुद्वीपमा त्यत्रा वनजङ्गलहरू छन्, कुनै एक जङ्गलमा वस्ती बसालौं।” यस्तो सल्लाह गरी ती राजकुमारहरू वस्ती बसाल्न उचित स्थान खोज्दै क्रमशः हिमालखण्डतिर लागे।

Dhamma.Digital

त्यस वखत बोधिसत्व^१ एक महाधनी ब्राह्मणकुलमा कपिल ब्राह्मण भन्ने नामले जन्मी, गृहत्याग गरी, ऋषिभेष लिई, हिमखण्डको आसपासमा एक सुरम्य पोखरीको किनारमा शाकखण्ड पर्णशाला बनाई वसेका थिए। उनी अनेक भूगर्भ-विद्या, भू-लक्षण विद्या जान्दथे। त्यस

-
१. बुद्ध हुने प्रबल इच्छा हुने सत्वले, कुनै बुद्धबाट पनि 'यिनी भविष्यमा बुद्ध हुने छन्' भन्ने भविष्यवाणी समेत प्राप्तगरी, तदनुसार बुद्ध हुनसक्ने दशपारमी धर्मपालन गर्दै संसारमा विचरण गर्ने सत्वलाई 'बोधिसत्व' भन्दछन्।

ठाउँको जङ्गल दक्षिणतिरबाट पूर्वतिर फैलिएर गएको थियो । सिंहव्याघ्रादि अनेक जीव-जन्तुहरूको भयले गर्दा त्यस ठाउँमा कोही पनि बास गर्न सक्दैनथे ।

ती राजकुमारहरू नगर बसाल्ने ठाउँ खोज्दै कपिल ऋषिकहाँ आइपुगे । उनीहरूले ऋषिसँग सल्लाह मागे । ऋषिले उनीहरूप्रति अनुकम्पाराखी आफ्नै कुटी भएको ठाउँमा बस्ती बसाल्ने सल्लाह दिए । यस्तो सल्लाह दिएको कारण के थियो भने ?— सो भूमिभाग बडो गुणसम्पन्न भई लक्षणयुक्त थियो । त्यस ठाउँमा बास गर्ने जस्तै दरिद्री पनि श्रीसम्पत्तियुक्त भई, शक्तिसम्पन्न हुनसक्थ्यो । यो कुरासुनी ती राजकुमारहरूले भने— “भन्ते ! यहाँ त तपाईं बस्नु भएको छ !” राजकुमारहरूको कुरा सुनी कपिल ब्राह्मण ऋषिले, “मलाई कतै एक छेउमा एक कुटी बनाई, तिमीहरू यसै ठाउँमा नगर बसाली ‘कपिलवस्तु’ अर्थात् कपिलको ठाउँहो भन्ने नामकरण गरी बस” भनी भने । राजकुमार-हरूले त्यस्तै गरे । त्यहाँदेखि नै “कपिलवस्तु” भन्ने नगरको स्थापना भएको हो । यहीँबाटै “कपिलवस्तु” भन्ने नामको श्रृजना भएको हो ।

समय बित्दै गएपछि एकदिन ती राजकुमारहरूका साथ आएका मन्त्रीहरूले यस्तो विचार गरे :—

“यदि यी राजकुमारहरू आफ्ना बाबु आमाका छेउमा भएका भए, यिनीहरूका कस्तो ऐश्वर्यताका साथ विवाह मङ्गल हुन्थ्यो होला । अब यी काम हामीले पूरा गर्न सक्नुपर्छ ।”

यति कुरा आपसमा विचार विमर्श गरी मन्त्रीहरूले राजकुमार-हरूसँग सल्लाह गरे । अनि राजकुमारहरूले भने—

“हामीलाई यहाँ को कस्ता हुन् भन्ने कुरा थाहा छैन । को कुन जातिका हुन् भन्ने कुरा पनि थाहा छैन । अतएव जातिसम्भेद गरी सन्तान पाउनुभन्दा आफ्नै बहिनीहरूसँग विवाह गर्नु वेशहुने छ र हामी यस्तै गर्न चाहन्छौं ।”

अनि उनीहरूले आफ्ना जेठी बहिनी प्रिया भन्नेलाई मातृस्थानमा राखी अरू चारओटी बहिनीहरूलाई आ-आफ्ना पत्नी बनाए । यो कुरा राजा ओक्काकले सुनी “सक्या वत भो ! कुमाराति” अर्थात् “भो राजकुमार हो ! अवश्य नै सक्छौं” भन्ने उद्गार वचन प्रकट गरेबाट सकका = सक्या = शाक्य भन्ने नाम पर्न गएको हो । यहाँ देखिनै शाक्यवंशको श्रीगणेश भएको हो ।

Dhamma.Digital

कोलियवंशोत्पत्ति

चारै राजकुमारहरूका छोरा छोरीहरू क्रमशः बढ्दै गए । प्रिया भन्ने जेठी राजकुमारीलाई भने पछि कुष्ठरोग भयो र उनको शरीर कोलिय (= कोविदार) पुष्प जस्तै देखिन थाल्यो । अनि राजकुमार-हरूले सोचे— “यदि यी कुष्ठरोगीका साथ एकै ठाउँमा खान-पान तथा बसोबास गरेमा अरू परिवारहरूलाई पनि यो रोग सर्न सक्छ ।”

१. हेर बु. ब्रा. पृ. २९० : शाक्यजातिको उत्पत्ति ।

यस्तो विचार गरी, उद्यान कृडामा जाने बहानाले, एकदिन, ती राजकुमार-हरूले उनलाई पनि रथमा राखी एक जङ्गलभित्र गए । अनि त्यहीं जमिनमुनी ठूलो गुफा बनाई, त्यहाँ खाने पिउने सरसामानहरू राखी, उनलाई पनि त्यसै गुफामा राखी, माथिबाट माटाले छोपि दिए ।

त्यसै समयमा **वाराणशीका राम** भन्ने राजालाई कुष्ठरोग भएको थियो । त्यसैले उनलाई तल्लो श्रेणीका नर्तकीहरूले समेत घृणा गरेको बुझी, विरक्तभई जेठा छोरालाई राज्य दिई आफू जङ्गलतिर लागे । जङ्गलमा स्वयं पाकेका फल-फूल तथा कन्दमूलहरू खाँदा खाँदै **राम राजाको** कुष्ठरोग निको भयो र उनको वर्ण पहिलेभन्दा पनि धेरै सुन्दर हृष्ट-पुष्ट देखियो । जङ्गलमा यताउता घुम्दा घुम्दै एक ठाउँमा १६ हात जति मोटो एक खोक्रो रुख देखे । अनि सो खोक्रो रुख सफा गरी, रुखमा ढोका, भ्याल तथा भन्त्यांग राखी त्यसै रुखभित्र राजा बास गर्न थाले । रातभरी आगोव ली बस्दथे र रातमा जताबाट बाघ मृगहरूको आवाज आउँदथ्यो, भोलिपल्ट उतैतिर गई सिकार गरी, त्यसैको मासुले आफ्नो जीविका गरेर बसेका थिए ।

एक दिन, भोर हुने बेलामा कुष्ठ रोगी **प्रिया** राजकुमारीको शरीर को गन्ध पाई बाघ आई, भुँईं खोस्री गुफा छोपिराखेको फल्याक समेत उधिन थाले पछि राजकुमारी बाघदेखि भयभीत भइन् र बेस्करी चिच्याइन् । उता रुखमा बसेका **राजा रामले** यो आवाज सुनी, “यो त स्त्रीको आवाज जस्तो लाग्दछ” भन्ने विचार गरी विहानै त्यस ठाउँमा गई, “यहाँ भित्र को छ ?” भनी सोधे—

भिन्नवाट, “स्त्री हूँ” भन्ने जवाफ आयो ।

“कुन जातकी हो” भनी राजाले सोधे ।

“ओक्काक राजाकी छोरी हूँ” भन्ने जवाफ पाए ।

“त्यसो भए बाहिर निस्क” भनी राजाले भने ।

“सक्दिन” भन्ने उत्तर पाए ।

“किन नि ?” भनी सोधेपछि राजकुमारीले आफूमा चर्मरोगादि भएका कुरा सुनाइन् । अनि राजाले, क्षत्रित्वाभिमानले ननिस्की बसेकी राजकुमारीलाई आफू पनि क्षत्रीय वंशोत्पन्न राजा भएको कुरा बताए । त्यसपछि भय्याड्ढारा राजाले राजकुमारीलाई बाहिर निकाली आफू बस्ने ठाउँमा लगी, आफूले खाएको फल-फूल तथा कन्दमूल औषधि खाई रोग निको पारिदिए । त्यसपछि वाराणशीका राम राजाले ओक्काक राजाकी छोरी प्रिया राजकुमारीलाई आफ्नी रानी बनाए । उनले १६ पटकसम्म जम्ल्याहा छोराहरू जन्माइन् । ती ३२ राजकुमारहरूलाई राजाले राम्रोसँग शिक्षा-दिक्षा दिई पालनपोषण गरे ।

एकदिन, राम राजाको देशबाट आएको एक वनचर पुरुषले टाढैबाट राजालाई देखी, चिन्यो । अनि सो पुरुष राजाकहाँ गई ‘महाराज ! म तपाईंलाई चिन्दछु’ भनी निवेदन गरेको कुरा सुनी राजाले आफ्नो देशको हालखबर सोध्न थाले । त्यसै समयमा ३२ राजकुमारहरू पनि जङ्गलबाट आइपुगे । अनि वनचर पुरुषले ती कुमारहरूको बारे राजाद्वारा जानकारी लियो । त्यसपछि बहुत खुशी भई, “अबम फर्केर राजालाई राम्रो समाचार सुनाउने छु” भनी नगरमा गई खबर सुनाए-

पछि राम राजाका पुत्र चतुरंगिनी सेनाहरूका साथ त्यहाँ आई आफ्ना बाबुलाई ढोगी, “पिताज्यू, तपाईंको राज्य लिनुहोस्” भनी प्रार्थना गर्दा राम राजाले, “भो पुत्र ! भइहाल्यो, मलाई यहीं नै ठीक छ । यदि तिम्री चाहन्छौ भने मलाई यही रुख काटी, यहाँ नगर बसाई देऊ !” भने । अनि राजकुमारले राजाको इच्छा पूरा गरिदिए ।

कोल वृक्ष (= कोविदार वृक्ष) काटी नगर बसाएको हुँदा कोल नगर र व्याघ्रपथ पनि भएको हुँदा व्याघ्रपञ्ज > व्याघ्रपथ > व्याघ्रपद्म भन्ने सो नगरको दुइवटा नाम रहन गयो । यसैबाट कोलियवंशको शुरुवात भएको बुझिन्छ ।

एक दिन, प्रिया रानीले आफ्ना छोराहरूलाई कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू मामा पर्ने कुरा बताइन् । साथै शाक्यवंश कन्याहरू नुहाइरहेको बेलामा आ-आफ्ना इच्छानुसार उनीहरूलाई ल्याए पनि हुन्छ भन्ने कुरा पनि सुनाइन् । आमाको कुरा सुनी ती राजकुमारहरू त्यसै अनुसार आ-आफ्नो इच्छानुसार शाक्य राजकुमारीहरू ल्याए । शाक्य र कोलियवंशका बीच आवाह-विवाह गर्ने परम्परा त्यसै बेलादेखी बुद्धकालसम्म अविच्छिन्न रूपले चलिआएको देखिन्छ^१ ।

शाक्य-गणराज्य

बुद्धकालीन भारतको १६ महा-जनपदहरूमा^२ तथा ६ प्रमुख

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १८३ : अम्बड्सुत्तं, सु. नि. अ. क. पृ. ३०९ :

सम्मापरिव्वाजनियसुत्त ।

२. हेर माथि पृ. ९५ : पाद टिप्पणीमा ।

महा नगरहरूमा^१ कपिलवस्तु नगरको नाम पालि त्रिपिटकको कुनै मूल सूत्रहरूमा नपाइएता पनि खास गरी कपिलवस्तु नगर शाक्यहरूको प्रमुख नगर तथा शाक्य जनपदको राजधानी भएको कुरा भने हामी थाहा पाउँछौं । कपिलवस्तु नगर पराक्रम सम्पन्न कोशल जनपद अन्तरगत रहेको कुरा पनि मूल सस्त्रहरूले प्रष्ट गरेकै छन्^२ । शाक्यराज्यमा, वैशालीका वज्जि (= वृज्जि), लिच्छवी र कुशीनगर तथा पावाका मल्लहरूको जस्तै प्रजातन्त्र गणराज्य थियो^३ । जनताबाट चुनिएको प्रमुख व्यक्ति नै राजा कहलाइन्थ्यो ।

शाक्य जनपदमा भएका नगर, गाउँ तथा निगमहरूमध्ये केही नगर वा गाउँ यसप्रकार छन् ।

चातुम^४, खोमदुस्स^५, सामगाम^६, देवदह^७, सक्कर वा

१. (१) चम्पा, (२) राजगृह, (३) श्रावस्ती, (४) साकेत (५) कौशम्बी र (६) वाराणसी । दी. नि. II. पृ. ११३ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।

२. बु. ब्रा. पृ. ३५२ : सु. नि. पृ. ३३० : पब्बज्जासुत्तं; म. नि. II. पृ. ३७१ : धम्मचेतियसुत्तं र हेर माथि 'सिद्धार्थसँग भेट्' पृ. ३१ ।

३. सं. नि. अ. क. III. पृ. ६२; हेर G. D. पृ. ९१ ।

४. म. नि. II. पृ. १४१ : चातुमसुत्तं ।

५. सं. नि. I. पृ. १८३ : खोमदुस्ससुत्तं ।

६. म. नि. III. पृ. ३७ : सामगामसुत्तं ।

७. म. नि. III. पृ. ३ : देवदहसुत्तं ।

नगरक^१, मेदलुम्प^२, शीलावती^३ र उलुम्प^४ ।

शाक्यहरूको राजधानी कपिलवस्तु^५ नगरमा घनावस्ती थियो । शहरमा यातायात तथा मानिसहरूको भीड निककै हुन्थ्यो^६ । कपिलवस्तु र कोलिय राज्यको सिमाना रोहिणी नदीले छुट्याइराखेको थियो^७ । यो नदीमा बाँध बाँधिएको थियो । यही नदीको पानीको बारेमा एक दिन, शाक्य र कोलियहरूका बीच भगडा परी युद्ध हुन लागेको थियो र बुद्धको उपस्थितिले गर्दा आपसमा युद्ध हुन सकेन^८ । रोहिणी नदी उत्तरबाट दक्षिणतिर बगिरहेको र यस नदीको पूर्वदक्षिण दिशातिर

-
१. म. नि. II. पृ. ३६५ : धम्मचेतियसुत्तं; सं. नि. IV. पृ. ४ :
उपडढसुत्तं ।
२. म. नि. II. पृ. ३६६ : धम्मचेतियसुत्तं ।
३. सं. नि. I. पृ. ११६ : सम्बहुलसुत्तं ।
४. धम्म. अ. क. पृ. १७६ : विडूडभवत्थु ।
५. कहीं कहीं 'कपिलपुर' भन्ने उल्लेख भएको छ ।
६. हेर बु. गृ. पृ. २६१ ।
७. धम्म. अ. क. पृ. ४५९ : ज्ञातकानं कलहकथा ।
८. हेर धम्म. अ. क. पृ. ४५९ : ज्ञातकानं कलहकथा; सु. नि. अ.
क. पृ. ३०९ : सम्मापरिब्बाजनियसुत्तं; सु. नि. अ. क. पृ. ४५३ :
अत्तदण्डसुत्तं; जा. अ. क.-४, पृ. १९६ : फन्दनजातक, नं. ४७५;
जा. अ. क.-६, पृ. २८८ : कुणालजातकं, नं. ५३६ ।

राजगृह नगर पर्दथ्यो^१ । कपिलवस्तु नगर नजिकै एक ठूलो घना जङ्गल थियो । यहाँ भगवान तथा भिक्षुसङ्घहरू समय समयमा एकान्त वासको लागि जानुहुन्थ्यो । यो जङ्गल प्राकृतिक थियो; न कि वैशालीको महावन जस्तो^२ । कपिलवस्तु नगरमा न्यग्रोधाराम जस्तै कालखेमकाराम र घटाय शाक्यले बनाएको विहारहरू पनि थिए^३ ।

राज्य व्यवस्थाको कार्यालयलाई सन्थाघर (= संस्थागार) भनिन्थ्यो । यी संस्थागारहरू तह तहका हुन्थे । सर्वोच्च संस्थागार, पार्लियामेन्ट भवन तथा राष्ट्रिय भवन जस्तै हुन्थ्यो^४ । अरू पनि विभिन्न तहका सन्थागारहरू थिए । यसै भवनमा राज्यको सम्पूर्ण व्यवस्थाको कार्य-प्रणालिवारे छलफल हुन्थ्यो । यही भवनबाट आदेश निर्देशहरू जारी गरिन्थ्यो । त्यसबखतको राज्यहरू कृषिप्रधान भएको हुँदा, यसै भवनमा बसी, “कस्तो बिऊ रोप्ने, कहिले रोप्ने” भन्ने इत्यादि कुराको समेत निर्णय गरिन्थ्यो । गणतन्त्र प्रणालिको राज्य भएको हुँदा जुनसुकै कुरा पनि संस्थागारमै छलफल गरेर मात्र निर्णय गरिन्थ्यो^५ । त्यस बखतका राजाले संस्थागारमा निर्णय भएको कुरालाई

१. थेर. गा. अ. क. पृ. ५०१ : कालुदायि थेरगाथा ।

२. म. नि. अ. क. II. पृ. ६० : मधुपिण्डकसुत्तं ।

३. म. नि. III. पृ. १७४ : महासुञ्जतसुत्तं ।

४. दी. नि. I. पृ. ७९ : अम्बट्टसुत्तं ।

५. सबै राज्य व्यवस्थाको कुराकानी बारे विस्तृतरूपले सं. नि. अ. क.

III. पृ. ६२ मा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

मात्र कार्यान्वयन गराउँदथे । अतएव उनीहरू अति जनप्रिय थिए । कोशल राजाले शाक्य कन्या माग्न पठाउँदा पनि शाक्यहरू जम्मै संस्थागारमा भेला भई, छलफल गरी निर्णय गरिएवाट जुनसुकै प्रश्न पनि संस्थागारमै छलफल गरिकन मात्र कार्यान्वयन गर्ने कुरा प्रष्ट बुझिन्छ^१ । भगवान बुद्ध, बुद्ध हुनु भइसकेपछि कपिलवस्तुमा दुइवटा नयाँ संस्थागार (सन्थागार, Council Hall) हरू^२ बनाइएको कुरा सूत्रहरूमा समुल्लेख भएको पाइन्छ । चातुम गाउँमा पनि एक संस्थागार थियो^३ । उपरोक्त प्रकार अनेक संस्थागारहरूले सुसम्पन्न तथा बहुजनाकीर्ण कपिलवस्तु^४ नगरमा राजा शुद्धोदनले राज्य चलाउँदथे ।

-
१. धम्म. अ. क. पृ. १७२ : विडूडभ कथा ।
  २. हेर बु. गृ. पृ. २४९ मा । यस सभागृहमा भगवान बुद्धले आयुष्मान् आनन्दलाई उपदेश गर्ने आज्ञा दिनु भएको थियो र अर्को नयाँ संस्थागारको कुरा स. नि. III. पृ. १६४ : अवस्सुतपरियायसुत्तमा समुल्लेख भएको पाइन्छ । यो संस्थागारमा भगवानले महामौद्गल्यायन महास्थविरलाई उपदेश गर्ने आज्ञा दिनु भएको छ । हेर सं. नि. अ. क. III. पृ. ६८ मा पनि
  ३. म. नि. II. पृ. १४१ : चातुमसुत्तं ।
  ४. कपिलवस्तु नगर नेपाल अधिराज्यको लुम्बिनी अञ्चलको तौलिहवा शहरबाट उत्तरपट्टि वर्तमान समयको तिलौराकोट •

राज-परिवार

शुद्धोदन राजा क्षत्री कुलोत्पन्न शाक्यवंशी र गौतमगोत्रका थिए । राजाका चार भाइ र दुइ बहिनीहरू थिए । राजकीय अग्रमहिषी

- हो भनी ठहर्‍याएको छ ।

कपिलवस्तुबारे पी. सी. मुखर्जी (P. C. Mukbarji) ले पत्ता लगाउनुभन्दा अगाडि विभिन्न अनुमान लगाइएका कुराहरू यसप्रकार छन् :- श्री कार्ले (Carlleyle) ले भारतको बस्ती जिल्लाको उत्तर-पश्चिमतिर भुइला भन्ने ठाउँ र जैनेरल कर्निघाम (Cunningham) ले चन्दो तालको पूर्वी किनारको नगर खास र बुद्धको जन्मस्थान लुम्बिनीलाई मोक्सान होला भन्ने अनुमान गरेका थिए । तर डा. फोहरर (Fuhrer) ले डा. वाडेल (Waddell) को सुभाऊ मुताबिक-कपिलवस्तु नगर, गोरखपुर सन्निकट, नेपालको तराइमा, उसका स्टेशनबाट ३८ माइल उत्तर-पश्चिमतिर निग्लि हवा भन्ने ठाउँ लक्षित गरेको थियो र बुद्धको जन्म स्थान लुम्बिनीलाई पदेरिआ, जो कि भगवानपुरबाट २ माइल टाढा छ, भनी पत्तै लगाएका थिए ।

“पी. सी. मुखर्जीले ‘कपिलवस्तु नगर हालको तिलौरा कोट हो भनी प्रमाणित गरेका छन् । जो तौलिहवाबाट २ माइल उत्तरपट्टि र निगिल्हवाबाट ३ ॥ माइल दक्षिण स्थित छ । वर्तमान समयको चित्रादेइ (Chitradei),”

महामायादेवी र दोस्री महिषी प्रजापति गौतमी थिइन् । महामायाको तरफबाट सिद्धार्थ गौतम र प्रजापति गौतमीको तरफबाट

- रामघाट, सन्दवा (Sandawa) र तिलौराकोट भन्ने प्रदेशहरू नै कपिलवस्तु हो । तिलौराकोटमा त राजदरवारको गढ र दरवारको भग्नावशेष पनि छ । यो गाउँ बान गङ्गाको पूर्वीतटमा स्थित छ । लुम्बिनीलाई रुम्मनिदेइ नामले प्रमाणित गरेको छ । जो कपिलवस्तुबाट करिब १० माइल पूर्व, भगवानपुरबाट २ माइल उत्तर र पदेरिआबाट १ माइल उत्तर पर्दछ । जब लुम्बिनीस्थित सम्राट अशोकको शिलास्तम्भमा उल्लेख गरिएको स्तम्भ-लिपि भेटियो, तब विश्वले लुम्बिनीकोबारे विभिन्न अडकल लगाउन परेन । यही शिलास्तम्भ लेखबाट बुद्धको जन्मस्थान लुम्बिनी (रुम्मनी, रूपन्देइ) हो भन्ने प्रमाणित भयो ।'

“मुखर्जीले, “सरकूप’ पिप्रावा (Piprava) हो भनेका छन् र यसै ठाउँमा कपिलवस्तु वासी शाक्यहरूले भगवानको आठ भाग मध्ये एक भाग धातुहरू निधान गरिराखेको स्तूपको पनि पत्तो लगाएका थिए ।

“मुखर्जीले, कनकमुनि बुद्ध (पालि साहित्य अनुसार ‘कोनागमन’ बुद्ध हो । उहाँ २६ शौं बुद्ध हुनुहुन्छ र भद्रकल्पको दोस्रो बुद्ध हुनुहुन्छ । दी. नि. अ. क. I. पृ. २७२ : महापदान सूत्र । - लेखक) को जन्मभूमि शोभावती नगर-•

नन्दा कुमारी र नन्द कुमार जन्मेका थिए^१ । नन्दा कुमारी भिक्षुणी भइसकेपछि आफैले शुद्धोदनको छोरी हुँ भनी भनेको कुरा थेरीअपदानमा उल्लेख भएको छ^२ । यिनको जन्म सिद्धार्थ गौतमको जन्म हुनु भन्दा अघि नै भएको थियो^३ । नन्द कुमारको जन्म चाहिँ महामाया

- लाई हाल अरौरा भन्ने ठाउँ जो तिलौराकोटबाट १ योजन छ र ऋकुछन्द (पालिसाहित्य अनुसार 'ककुसन्ध' २५ शौं बुद्ध र भद्रकल्पको पहिलो बुद्ध हुनुहुन्छ । दी. नि. अ. क. I. पृ. २७२ : महापदान सूत्र I- लेखक) बुद्धको जन्मभूमि खेमवती नगरलाई, 'गोटिहवा' भनेको छ । जो तिलौराकोटबाट ४ माइल छ ।”

“सुखर्जीलै पुनः, 'लोरिकुण्डको दक्षिणपट्टिको ठूलो थूरलाई न्यग्रोधाराम (विहार) हो भनी उल्लेख गरेका छन् जो गोटीहवाबाट १ ॥ माइल पश्चिम पर्छ । त्यस्तैगरी विडूडभले शाक्यहरूलाई सामुहिक हत्या गरेको ठाउँलाई सगर्वा भन्ने निर्धारण गरेका छन् र जो तिलौराकोटबाट २ माइल उत्तर पर्दछ । G. D. पृ. ९०-९१

हाल श्री ५ को सरकार पुरातत्व विभागले पनि उत्खनन गरी विभिन्न ऐतिहासिक वस्तुहरू प्राप्त गरेको छ ।

१. हेर बु. गृ. पृ. २१५
२. थेरी. अप. पृ. २४९ : नन्दाथेरी अपदान ।
३. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९८ : नन्दाथेरी ।

देवी स्वर्गवास भएपछि प्रजापति गौतमीलाई अग्रमहिषी पदमा राखेको समयमै भएको हो^१ ।

यी शाक्यवंशीहरू प्रचण्ड स्वभावका थिए^२ । यिनीहरू धनुर्विद्यामा निपुण हुन्थे^३ । शाक्यहरू क्षत्रीय जातीय^४ हुन् भन्ने कुराको पुष्टि अनेक सूत्रहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । गौतम गोत्रका हुन् भन्ने कुरा पनि सूत्र^५ तथा अर्थकथाहरूमा^६ उल्लेख भएको पाइन्छ । **संयुत्तनिकायको अवस्सुतसूत्रमा**^७ भगवानले शाक्यहरूलाई “गौतम” भनी आमन्त्रण गर्नु भएको कुरामा पनि गौतम गोत्रकै नाम हो । त्यस्तै गरी तल उल्लिखित मूल पालिमा पनि भगवानले **शुद्धोदन** राजालाई “गौमत्” गोत्रले आमन्त्रण गर्नु भएको छ । किन्तु **सुत्तनिपातको पब्बज्जासूत्रमा**^८ भने **आयुष्मान्** आनन्दले **आदित्यगोत्र** शब्द प्रयोग गर्नु भएको छ ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८६ : प्रजापतिगौतमी ।

२. चुल्ल. व. पृ. २८१ : सङ्गभेदक्खन्धकं ।

३. दी. नि. III. पृ. ९१ : पासादिकसुत्तं ।

४. दी. नि. II. पृ. १२६ : महापरिनिब्बानसुत्तं; म. नि. II. पृ. ३७१ : धम्मचेतियसुत्तं ।

५. दी. नि. II. पृ. ५ : महापदानसुत्तं ।

६. सु. नि. अ. क. पृ. १५० : हेमवतसुत्तं; पृ. २१७ : रतनसुत्तं; म. नि. अ. क. II. पृ. २७३ : सालेय्यसुत्तं ।

७. सं. नि. III. पृ. १६५ : अवस्सुतपरियायसुत्तं ।

८. पृ. ३३०, हेर माथि, 'सिद्धार्थसँग भेट' पृ. ३१

बुद्धसँग भेट्

सिद्धार्थ राजकुमार पाइसकेपछि शुद्धोदन राजाले उनलाई ९, ७, ५, तले तीन प्रासादहरू बनाई ४० शौं हजार स्त्रीहरूका बीच राखी, पालन-पोषण गरे। बुद्धका माताहुने, बालक जन्माएको सातौं दिनमा स्वर्गवास हुने नियमानुसार^१ महामाया देवीको स्वर्गवास भएपछि सिद्धार्थ राजकुमारलाई कान्छी आमा जो महामायादेवीकी साख्यै बहिनी थिइन्— प्रजापति गौतमीले भरण-पोषण गरिन्^२। सिद्धार्थ जन्मेको पाँचौं दिन, छैटी गरी नामकरण गर्ने दिनमा त्रिवेदपारङ्गत १०८ ब्राह्मणहरूमध्ये राम, धज ध्वज), लक्षण, मत्ति मैत्री), कौण्डिन्य, भोज, सुयाम र सुदत्त भन्ने आठ विशिष्ट ब्राह्मणहरूमध्ये सात जनाले दुइ अङ्गुली देखाई, “घरमा बसे चक्रवर्तीराजा र घरछाडी प्रव्रजित भएमा जगतगुरु अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध हुने छन्” भनी भविष्यवाणी गरे। कौण्डिन्य भन्ने एकै मात्र ब्राह्मणले भने एउटै अङ्गुली ठाडो पारी, “यी राजकुमार अवश्य नै बुद्ध नै हुने छन्” भनी भविष्यवाणी गरे^३। अनि “अर्थ सिद्ध गर्ने” भन्ने अर्थले सिद्ध + अर्थ = सिद्धार्थ अथवा “सबै अर्थ सिद्ध गर्ने” भन्ने अर्थले सर्व + अर्थ + सिद्ध = सर्वार्थसिद्ध भन्ने नामकरण गरे। राजकुलमा सिद्धार्थ कुमारको जन्म भएको कुरा सुनी, राजदरबारका विशिष्ट गुरुपुरोहित, अष्टसमापत्ति ध्यान-

१. दी. नि. II. पृ. १३ : महापदानसुत्तं ।

२. म. नि. III. पृ. ३३९ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तं ।

३. जा. अ. क. I. पृ. ४७ : अविदूरेकथा ।

लाभी ४० कल्प अतीत कालको र ४० कल्प अनागत कालको कुरा ध्यानद्वारा थाहा पाउन सक्ने **कालदेवल** भन्ने ऋषि राजदरवारमा गई, बालक राजकुमारको पैतालामा चक्रचिन्ह देखी, आफ्नो भविष्यज्ञानले, “यी राजकुमार भविष्यमा अवश्य नै बुद्ध हुने छन्” भन्ने जानी, उनले बालक राजकुमारको पाउमा शीरले ढोगे^१ । यो आश्चर्यजनक घटना देखी “यस्ता वयोवृद्ध महानुभाव सम्पन्न महाऋषिले समेत ढोगेको यो मेरो पुत्र अवश्य नै महापुरुष रहेछ” भन्ने धारणा लिई **शुद्धोदन राजाले** पनि आफ्नो छोरा **सिद्धार्थ** राजकुमारको पाउमा **पहिलो पटक** ढोगे । अर्को एकदिन, रोपाइको मङ्गलोत्सव भइरहको बेलामा; सजाइराखेको ७९९ हलोमध्ये आफूले पनि एक हलो लिई खेत जातीरहेको बेलामा, राजकुमारलाई एक **जम्बुवृक्ष मनी** पर्दा भित्र राखेका थिए । अपराह्न समय भएर पनि सो जम्बुवृक्षको छाया नहटेको अद्भूत कारण देखी बालक पनि पलेटीमारी ध्यानावस्थामा बसिरहेको देखी, **दोस्रोबार शुद्धोदन राजाले सिद्धार्थ** राजकुमारलाई ढोगे^२ । यसपछि भगवान बुद्ध, बुद्धत्व प्राप्त गरी सर्वप्रथम जन्मभूमि कपिलवस्तुमा पाल्नु हुँदा, बुद्धले न्याग्रोधाराममा देखाउनु भएको यमक प्रातिहार्य ऋद्धि चमत्कार देखी **तेस्रो पटक शुद्धोदन राजाले** आफ्नो पुत्र बुद्धलाई ढोगे । शुद्धोदन महाराजाले ढोग्ने बित्तिकै भेला भएका सबै शाक्यपरिषद्ले पनि बुद्धलाई ढोगे^३ । यसै समयका बुद्ध भगवानले शाक्यपरिषदलाई **वेस्सन्तर**

१. जा. अ. क. I. ४६ : अविदूरेकथा ।

२. म. नि. अ. क. II. पृ. २४२ : महासच्चकसुत्त ।

३. जा. अ. क. I. पृ. ४९ : अविदूरेकथा । अरू विस्तृत कुराको *

(विश्वन्तर) राजाको^१ पूर्वकथा सुनाउनु भएको थियो^२ ।

भगवान बुद्ध, बुद्धत्वप्राप्ति गर्नु भइसकेपछि पहिलो वर्षावास सारनाथ, ऋषिपतन मृगदावनमा बिताउनु भई, वर्षावास पछि क्रमशः १००० भिक्षुहरूका साथ राजगृह नगरमा पौषपूर्णिमाको दिनमा पुग्नु भएको थियो । त्यहाँ दुइ महीना बस्नुभई^३; शुद्धोदन महाराजले, “सिद्धार्थ गौतम, बुद्धत्वप्राप्त गरी राजगृह नगरमा आएका छन्” भन्ने खबर सुनी ९ पल्टसम्म एक एक हजार मानिसहरूका साथ दूत पठाउँदा पनि उनीहरू कसैले पनि राजालाई केही समाचार न ल्याएपछि, सिद्धार्थ राजकुमारको बालकदेखिको साथी कालुदायी अमात्यलाई पनि एकै हजार मानिसहरूका साथ “बुद्ध भगवानलाई कपिलवस्तुमा लिएर आऊ” भनी पठाए । उनी पनि राजगृहमा बुद्धकहाँ गई १ हजार मानिसहरूका साथ भिक्षु नै भएर गए । यस प्रकार राजाले पठाएका १० हजार मानिसहरू जम्मै भिक्षु नै भए । कालुदायी अमात्य

* लागि लेखककै संक्षिप्त बुद्ध जीवनीको पृ. ७९ देखि ९७ सम्म हेर्नु ।

१. जा. अ. क. VII. पृ. ४२०; नं. ५४७
२. यसवेला पावावासी गोधिक, सुबाहु, वल्लिय र उत्तिय भन्ने चार मल्ल कुमारहरूले प्रब्रज्या ग्रहण गरेका थिए । यिनीहरू केही कामले कपिलवस्तु आएका थिए । थेर. गा. अ. क. पृ. १२३ : गोधिकत्थेरगाथा ।
३. जा. अ. क. I. पृ. ७९ : सन्तिकेनिदान ।

भिक्षु भई चाँडै नै अरहत् पनि भए । केही समय पछि, कालुदायी भिक्षुले भगवानसँग, “राजा शुद्धोदन निककै वृद्धावस्थामा पुगिसक्नु भएको र ‘मेरो मरण हुनुभन्दा अगाडि बुद्धको दर्शन गराऊ’ भनी मलाई पठाएको हो” भनी विन्तिगर्दा भगवान बुद्ध फागुपूर्णिमाको दिन^१ कपिलवस्तु जानकानिम्ति राजगृहबाट निस्कनु भयो । ६० योजनको वाटोमा दुइ महीना बिताई भगवान बुद्ध बैशाखपूर्णिमाको दिनमा कपिलवस्तु आइपुगनु भयो । उहाँलाई वास गराउनकोनिम्ति उपयुक्त स्थान खोज्दा न्यग्रोध शाक्यको उद्यान सुन्दर तथा अनुकूल भएको हुँदा सोही उद्यानमा बस्ने बन्दोवस्त मिलाइएको थियो^२ । त्यस बखत भगवान बुद्धको साथमा २० हजार भिक्षुहरू थिए^३ । कपिलवस्तु पुगनु भएको भोलिपल्ट भगवान बुद्ध भिक्षुहरूका साथ— जुन शहरमा, जुन सडकमा सिद्धार्थ कुमार छँदा रथारूढ भई, अनेक भारदारहरूले परिवृत्त भई, स्वेत छत्र लगाई, महान राजसी ठाँटले शहर घुम्नु हुन्थ्यो; उही शहरमा सोही सडकमा, घरछोडेको ६ वर्षपछि— हातमा माटाको भिक्षापात्र लिई^४ क्रमैसँग घर-घरपिच्छे भिक्षाटन जानु भयो । यो दृश्य देखेर कपिलवस्तुका नागरिकहरू रुञ्चेहाँसो लिई अजीवढंगको अनुभव गर्दै भगवान बुद्धलाई हेर्न भयालमा मात्र बसेका होइनन् परन्तु

१. जा. अ. क. I. पृ. ७१ : सन्तिकेनिदान ।

२. जा. अ. क. I. पृ. ७१ : सन्तिकेनिदान ।

३. सम. पा. पृ. ७५१

४. सु. नि. अ. क. पृ. ३२५ : पब्बज्जासुत्त ।

सारा शहरै उल्टचो^१ ।

धर्मावबोध

यो खबर सुनी यशोधरा देवी (शुद्धोदन महाराजाकी बृहारी) को छाती फुट्ला जस्तो भई शुद्धोदन राजाकहाँ गई “महाराज ! तपाईका छोरा, जो एक दिन रथमा बसी छन्न ओठी अनेक राजलीलाले शहर घुम्दथे, आज उही तपाईका छोरा बुद्ध भई, कुनै सहारा न भएका जस्तै गरी, उही नै शहर र सडकमा माटाको भिक्षापात्र ग्रहण गरी घर-घरपिच्छे, भिक्षाटन गर्दै आउनु भएको छ” भनी विन्तिगरे पछि, राजा हतासखाई, हडबडाई, हतारो हतारो गरी, लत्रिएको धोती सम्हाल्दै दरवारबाट बाहिर निस्की जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँपुगे । सन्मुख भएपछि राजाले भगवानसँग विन्तिगरे—

“भन्ते ! के हामीलाई लजाउन लाग्नु भएको ? किन भिक्षाटन गर्नु भएको ? के हामीले तपाईका यी भिक्षुहरूलाई भोजन उपलब्ध गराउन सक्दैनौं भनी ठान्नु भएको ?”

“महाराज ! यो हाम्रो चारित्र हो ।”

“भन्ते ! के हामीहरू क्षत्रीयवंशी महासम्मत राजाकै वंशज होइन्तौ ? त्यसमध्ये कसैले पनि भिक्षाटन गरेको छैन ।”

“महाराज ! यो तपाईको राजवंश हो । तर हामी बुद्धवंशी

---

१. जा. अ. क. I. पृ. ७३ : सन्तिकेनिदान ।

हौं । सबै बुद्धहरूले भिक्षाटन नै गरे^१” भन्नुहुँदै भगवानले शुद्धोदन महाराजालाई बीचबाटैमा उभिई उभिई धर्मोपदेश गर्नु हुँदै निम्न गाथा सुनाउनु भयो—

“उत्तिष्ठे नप्पमज्जेय्य, धम्मं सुचरितं चरे ।
धम्मचारी सुखं सेति, अस्मि लोके परह्मि च^२ ॥”

अर्थ :—

“उत्तिष्ठ भई अप्रमादी हौं, राम्रोसँग धर्माचरण गर; धर्मचारी नै यसलोक र परलोकमा सुखपूर्वक शयन गर्छ । अर्थात् सुखपूर्वक जीवन बिताउँछ ।”

यति उपदेश सुनी राजाले स्रोतापन्न-फल साक्षात्कार गरी, भगवानको हातबाट भिक्षापात्र लिई आफ्नो राजदरवारमा लगे^३ । राजदरवारमा पुगी भोजनोपरान्त धर्मोपदेश गर्नु हुँदै भगवानले राजालाई निम्न गाथा सुनाउनु भयो—

“धम्मं चरे सुचरितं, न तं दुच्चरितं चरे ।
धम्मचारी सुखं सेति, अस्मि लोके परह्मि च^४ ॥”

१. सम. पा. पृ. ७५२

२. धम्म. गाथा नं. १६८

३. धम्म. अ. क. पृ. ४१५ : शुद्धोदनकथा; सम. पा. पृ. ७५२; जा. अ. क. I. पृ. ७४

४. धम्म. गाथा नं. १६९

अर्थ :—

“धर्मको आचरण शुद्धरूपले गर्नुपर्छ, अशुद्धरूपले गर्नुहुन्न; धर्मचारी नै यसलोकमा र परलोकमा सुखपूर्वक शयन गर्छ अर्थात् सुखपूर्वक जीवन बिताउँछ ।”

यो उपदेश सुनी शुद्धोदन महाराजा सकृदागामी फलमा प्रतिष्ठित भए, प्रजापति गौतमी स्रोतापन्न फलमा प्रतिष्ठित भइन्^१ । यसपछि भगवान बुद्ध, शुद्धोदन महाराजालाई भिक्षापात्र समात्न लगाई, दुइ अग्रश्रावकहरूका साथ यशोधरादेवीको खोपीमा जानु भयो । त्यहाँ राजाले यशोधरादेवीको प्रशंसा गरी कुरा सुनाउँदा भगवान बुद्धले चन्दकिन्नर^२ जातकको कुरा सुनाई न्यग्रोधाराममा फर्केर जानु भयो । भोलिपल्ट राजदरबारमा एक ठूलो मङ्गलमय उत्सव थियो । भगवान बुद्ध कपिलवस्तु वसुञ्जेलसम्म राजदरबारमै भोजनार्थ जानु भएको थियो । सो दिनमा भोजनोपरान्त नन्द कुमारलाई भिक्षापात्र समात्न लगाई न्यग्रोधारामसम्म लैजानु भयो र न्यग्रोधाराममा पुगेपछि नन्द कुमारलाई प्रव्रजित गराई दिनु भयो^३ । भगवान बुद्ध कपिलवस्तु पुग्नु

१. उदा. अ. क. पृ. ११७ : नन्दसुत्त ।

२. जा. अ. क. V. पृ. ५, नं. ४८५

३. सम. पा. पृ. ७५३; जा. अ. क. I. पृ. ३५; उदा. अ. क. पृ. ११७ : नन्दसुत्त । भगवान कपिलवस्तु पुग्नु भएको तेस्रो दिनमा नन्दकुमारको प्रव्रज्या भयो । धम्म. अ. क. पृ. ५७ : नन्दत्थेरकथा ।

भएको सातौँ दिनमा^१ राजदरबारमा पाल्नु हुँदा, राहुलमाताले पुत्र राहुल कुमारलाई बुद्धकहाँ गई दायाद माग्ने कुरा सिकाई पठाइन् र भगवानले ७ वर्षीय राहुल कुमारलाई न्यग्रोधाराममा लगी, सोही दिनमै” प्रव्रजित गराउनु भएको कुरा तल सूत्रमै समुल्लेख भएको छ। राहुलको प्रव्रज्या सारिपुत्र महास्थविरको उपाध्यायत्वमा सम्पन्न भएको थियो। आचार्यत्वमा बस्नु भएको महामौद्गल्यायन महास्थविरले राहुलको शीर मुठी, चीवर पहिराइ दिनु भयो र महाकाश्यप महास्थविर अववादाचार्यको रूपमा बस्नु भएको थियो। जो उपाध्याय हुन्छ उसकै शिष्य मानिने नियमानुसार राहुल कुमार सारिपुत्र महास्थविरको शिष्य हुनु भयो^२। राहुल कुमारलाई प्रव्रज्या गरेको भोलिपल्ट अर्थात् कपिलवस्तुमा पुगेको आठौँ दिनमा^३ भगवान राजदरबारमा भोजनार्थ जानु हुँदा शुद्धोदन महाराजाले भगवानसँग सुख दुःख कुशलक्षेम कुरा सुनाउँदै भगवानलाई “भन्ते ! तपाईंले घोर तपस्या गरिरहनु भएको बेलामा, मकहाँ एक देवता आई निराहारताको कारणले तपाईंको मृत्यु भयो भनी सुनाउन आएको थियो।”

“महाराज ! के त, विश्वास गर्नु भएन ?”

“भन्ते ! किन विश्वास गर्दथे ! ‘बुद्ध न भइकन मेरो छोराको

१. सम. पा. दि. पृ. ७५३; उदा. अ. क. पृ. ११७; जा. अ. क. I. पृ.

७५

२. सम. पा. पृ. ७५४

३. जा. अ. क. I. पृ. ७५ : सन्तिकेनिदान ।

मृत्यु हुने छैन' भनी मैले उसको कुरालाई विश्वास गरिन" भनी आफ्नो दृढता व्यक्त गरे पछि, भगवानले राजालाई "महाराज ! अहिले मात्र होइन, अघि अघि पनि तपाईंले त्यस्ता कुरामा विश्वास गर्नु हुन्नथ्यो" भन्नुहुँदै महाधम्मपाल^१ को अतीत कुरा सुनाउनु भयो । यो कुरा सुनिसकेपछि, शुद्धोदन महाराज अनागामी-फलमा प्रतिष्ठित भए^१ ।

यसरी भगवान बुद्ध कपिलवस्तु छउञ्जेलसम्म शुद्धोदन महाराजा सहित अनेक शाक्यहरूलाई संग्रह गरी पुनः राजगृहमै फर्कनु भई शीतवनमा बस्नु भयो । श्रावस्तीका अनाथपिण्डिक महाजनले सर्वप्रथम भगवानसँग यसै वनमा भेट गरेका थिए^२ ।

अरहत्फल प्राप्ति

शुद्धोदन महाराजाले कठोर तपस्या विना नै, राजदरबार मै बसी, गृहस्थभाव मै अरहत्व^३ अर्थात् जन्ममरणबाट मुक्त भई परम-

१. जा. अ. क.-४, पृ. ८०, नं. ४४७

२. जा. अ. क. I. पृ. ७५ : सन्तिकेनिदान ।

३. जन्ममरणको आवागमनबाट विमुक्त भई परमशान्ति मोक्षपद प्राप्त हुनेलाई अरहत् भन्दछन् । कुनै पनि गृहस्थीले गृहस्थीभावमै अरहत्व साक्षात्कार गर्न सकिन्छ । यसप्रकार अरहत् पहुने पुरुष, या त एक साताभिन्न गृहीलिङ्ग छाडी प्रव्रजित हुन्छ, या त देहत्याग गरी परिनिर्वाण हुन्छ ।

शान्ति निर्वाणपद साक्षात्कार गरी परिनिर्वाण भएका थिए^१ । यस बेला भगवान बुद्ध वैशालीको कूटागार शालामा क्रमशः पाँचौं वर्षावास बस्दै हुनुहुन्थ्यो^२ । बर्मी जिनत्थपकासिनी^३ अनुसार शुद्धोदन महाराज विसञ्च भइरहेको बेलामा भगवान बुद्ध ५०० भिक्षुरूका साथ वैशालीबाट कपिलवस्तु आउनु भई राजालाई उपदेश गरी अरहत्फल प्रतिष्ठित गराउनु भएको कुरा उल्लेख भएको छ ।

भगवानले आफ्नै श्रीमुखबाट शुद्धोदन महाराज पिता, महामायादेवी माता र कपिलवस्तु नगर राजधानी हो भनी भन्नु भएको कुरा महापदान सूत्रमा समुल्लेख भएको छ^४ ।

शुद्धोदन महाराजाको परिनिर्वाण पछि प्रजापति गौतमी^५ यशोधरा देवी^६ र सुन्दरीनन्दा^७ पनि भिक्षुणी नै भएर गए । यस

१. थेरी गा. अ. क. पृ. १११ : महापजापतीथेरी; जा. अ. क. I. पृ. ७४ :

सन्तिकेनिदान ।

२. थेरी गा. अ. क. पृ. ६४ : सुन्दरीनन्दाथेरी । हेर तल कोशल परिचय ।

३. पृ. ३०१ ।

४. दी. नि. II. पृ. ८.

५. थेरी. गा. अ. क. पृ. १११.

६. अं. नि. अ. क. पृ. २०४ : भद्रकच्चान ।

७. थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४.

प्रकार बुद्ध भगवानका सबै परिवारहरू भिक्षु-भिक्षुणी भई उनीहरू सबै अर्हत् भई निर्वाणपद साक्षात्कार गरी जन्ममरणबाट विमुक्त भए ।

X X X

मूल पालि :—

१- बुद्धको कपिलवस्तु-यात्रा

भगवान राजगृहमा इच्छानुसार विहार गर्नु भइसकेपछि एक दिन जहाँ कपिलवस्तु^१ हो त्यहाँ चारिकार्थ जानुभयो^२ । चारिका गर्नु हुँदै क्रमशः भगवान कपिलवस्तु पुग्नु भयो ।

अनि भगवान पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ शुद्धोदन शाक्यको निवासस्थान हो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छ्रयाइ राखेको आसनमा बस्नु भयो । त्यहाँ राहुलमाता देवीले राहुल कुमारलाई यसो भनिन्—

“राहुल ! यी तिम्रा पिता हुन् । जाऊ दायाद माग !”

१. भगवान बुद्ध, सर्वप्रथम धर्मचक्र देशना गरी सारनाथबाट राजगृहमा आउनु भई विम्बिसार राजालाई बुद्ध धर्ममा प्रवेश गराई दोस्रो वर्षावास राजगृहमै बिताई त्यसपछि कपिलवस्तु जानु भएको हो ।

२. महा. व. पृ. ८६ : राहुलवत्थु, महाखन्धकं ।

राहुल-प्रव्रज्या

अनि राहुल कुमार भगवानकहाँ गई “श्रमण ! तपाईंको छाँया सुखद छ” भन्दै भगवानको अगाडि उभिइरहे । त्यसपछि भगवान आसनबाट उठी जानु भयो । राहुल कुमार पनि, “श्रमण ! दायाद दिनुहोस्; श्रमण ! दायाद दिनुहोस् !” भन्दै भगवानको पछाडि पछाडि लागे । अनि भगवानले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आमन्त्रण गर्नु भई— “सारिपुत्र ! त्यसोभए राहुल कुमारलाई तिमिले प्रव्रज्या गर !” भनी आज्ञा दिनु भयो ।

“भन्ते ! कसरी मैले राहुल कुमारलाई प्रव्रजित गरौं ?”

भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

“भिक्षु हो ! तीन शरणद्वारा श्रामणेर प्रव्रज्या गर्ने अनुज्ञा दिन्छु ।”
भिक्षुहो यसरी प्रव्रजित गर्नु पर्छ—

“पहिले केश-दाही काट्न लगाई, काषायवस्त्र लगाउन लगाई, उत्तरासङ्ग एकांश गराई, भिक्षुहरूको पाउमा वन्दना गराई, टुकुक्क बसाली हात जोड्न लगाई, यस्तो भन्न लगाउन पर्छ— ‘बुद्धको शरणमा जान्छु, धर्मको शरणमा जान्छु र सङ्घको शरणमा जान्छु । दोस्रो पटक पनि बुद्धको शरणमा जान्छु, दोस्रो पटक पनि धर्मको शरणमा जान्छु, दोस्रो पटक पनि सङ्घको शरणमा जान्छु, तेस्रो पटक पनि बुद्धको शरणमा जान्छु, तेस्रो पटक पनि धर्मको शरणमा जान्छु, तेस्रो पटक पनि सङ्घको

शरणमा जान्छु ।' भिक्षु हो ! यिनै तीन शरणद्वारा प्रव्रज्या गर्ने अनुज्ञा दिन्छु ।”

शुद्धोदनको प्रार्थना

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले राहुल कुमारलाई प्रव्रजित गराउनु भयो । यसपछि शुद्धोदन शाक्य जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका शुद्धोदन शाक्यले भगवानसँग विन्तिगरे—

“भन्ते ! म भगवानसँग एक वर माग्न चाहन्छु ।”

“गौतम ! तथागत वरबाट मुक्त छ ।”

“भन्ते ! जुन उचित र जुन दोषरहित छ (त्यस्तो वर माग्न चाहन्छु) ।”

“गौतम ! भन ।”

“भन्ते ! भगवानले प्रव्रज्या ग्रहण गर्नु भएको बेलामा मलाई सारै दुःख लागेको थियो । त्यस्तै नन्दलाई प्रव्रज्या गर्दा पनि । राहुलको प्रव्रज्याले त मलाई भन्नु दुःख लागिरहेको छ । भन्ते ! पुत्र-प्रेमको कारणले छवि काट्छ; छवि पछि छाला काट्छ; छाला पछि मासु काट्छ; मासु पछि नसाहरू काट्छ; नसाहरू पछि हाड काट्छ; हाड पछि हाडभित्रको मज्जा (मासी) मा टाँसिएर प्रेम बस्छ । भन्ते ! अतएव आर्यले आमा बाबुको अनुमति न पाएको पुत्रलाई प्रव्रजित न गर्नु भए बेश हुने थियो ।”

त्यस पछि भगवानले शुद्धोदन शाक्यलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भयो । अनि शुद्धोदन शाक्य भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित भई आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

“भिक्षु हो ! आमा बाबुको अनुमति न पाउने पुत्रलाई प्रव्रज्या न गर्नु । जसले प्रव्रजित गर्छ उसलाई दुष्कृत्य-आपत्ति लाग्ने छ ।”

त्यस पछि भगवान कपिलवस्तुमा इच्छानुसार विहार गर्नु भई त्यहाँबाट चारिका गर्नु हुँदै जहाँ श्रावस्ती हो^१ त्यहाँ जानु भयो ।

—★—
Dhamma.Digital

---

१. भगवान कपिलवस्तुबाट राजगृह गई त्यहाँबाट श्रावस्ती जानु भयो ।

३. राजा प्रसेनजित कोशल

परिचय

भगवान बुद्धको जीवन कालमा— कोशल राज्य, मगध राज्यको उत्तर-पश्चिम दिशामा पर्दथ्यो । बौद्ध इतिहासमा कोशल राज्यको निककै महत्व छ । भगवान बुद्धले आफ्नो धेरै समय यसै राज्यमा बिताउनु भएको थियो । बोधिसत्व युगमा वाराणशीको महत्व जति थियो त्यति नै महत्व बुद्ध युगमा कोशल राज्यको थियो । भगवान बुद्धले, बुद्धत्वज्ञान साक्षात्कार गरिसकेपछि, पञ्चभद्रवर्गीयलाई वाराणशी निकट ऋषिपतन मृगदावनमा सर्वप्रथम धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नु भयो । त्यसले गर्दा पनि वाराणशीको महत्व पछि बढ्न गएको हो ।

मगध राज्य र कोशल राज्यको बीचमा पर्ने काशी प्रदेशको कारणले गर्दा जातक युगमा मात्र नभई बुद्ध युगमा पनि समय समयमा भगडा भएको कुरा तल आउने सूत्रहरूबाट हामी थाहा पाउन सक्छौं । त्यस बखतका भारतमा ख्याति प्राप्त १६ जनपदहरू^१ मध्ये कोशल-

---

१. हेर माथि पृ. ९५ को पादटिप्पणीमा ।

जनपद पनि एक शक्ति सम्पन्न प्रभावशाली राज्य थियो । सरयू नदीको उत्तरतिर पर्नेलाई उत्तर कोशल र दक्षिणतिर पर्नेलाई दक्षिण कोशल भनिन्थ्यो^१ । यस कुराको पुष्ट्याई— प्रसेनजित कोशल राजाका पिता, महाकोशलका गुरु पुरोहित बावरिय ब्राह्मण उत्तर-कोशलबाट दक्षिण-कोशलमा बस्न गएबाट हुन्छ^२ ।

कोशल राज्य अन्तर्गत अचिरवतीनदी^३ र सुन्दरीकानदीको^४ नाम उल्लेख भएको पाए भैं निम्न प्रदेशहरूको नाम पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तै— इच्छानङ्गल^५, उक्कट्टा^६, एकसाल^७, ओपसाद^८,

१. D. P. P. I. पृ. ६९६

२. सु. नि. पृ. ४१९ पारायनवग्गो; अ. क. पृ. ४६४

३. दी. नि. I. पृ. १९९ : तेविज्जसुत्तं; हेर. बु. ब्रा. पृ. ३२९; म. नि. II. पृ. ३६० : बाहितिसुत्तं । यो सूत्रको कुरा तल उल्लेख भएको छ ।

४. सं. नि. I. पृ. १६६ : सुन्दरिकसुत्तं; सु. नि. पृ. ३३४ : सुन्दरिक भारद्वाजसुत्तं; तर म. नि. I. पृ. ५२ : वत्थसुत्तंमा 'बाहुकनदी' भनी उल्लेख भएको छ ।

५. अं. नि-८, पृ. ४२२ : यससुत्तं; अं. नि-५, पृ. २९७ : नागितसुत्तं ।

६. दी. नि. I. पृ. ७६ : अम्बड्सुत्तं; हेर. बु. ब्रा. पृ. २८५

७. सं. नि. I. पृ. १११ : पतिरूपसुत्तं ।

८. म. नि. II. पृ. ४२७ : चङ्गीसुत्तं; हेर. बु. ब्रा. पृ. १८७

कालाम केशपुत्त^१ चण्डलकप्प^२, तोरणवत्थु^३, दण्डकप्प^४, नगरविन्द^५, नलकपान^६, नालन्दा^७, सङ्गवा^८ (सङ्गधा), वेनागपुर^९, वलुद्वार^{१०}, साला^{११} (साल), सालावतिक^{१२}, सेतव्य^{१३}, हुन् । २०० योजन लँमाई, ८० हजार स्थाना ठूला गरी गाउँ बस्तिहरू राज्यमा १८ कोटी जनसंख्या थिए^{१४} । कपिलवस्तु

१. अं. नि-३ पृ. १७४ : केशपुत्तियसुत्तं ।
२. म. नि. II. पृ. ४८२ : सङ्गारवसुत्तं; हेर बु. ब्रा. पृ. ८१
३. सं. नि. III. पृ. ३२१ : खेमसुत्तं; हेर तल 'क्षेमा भिक्षुणीसँग' ।
४. अं. नि-६ पृ. १०८ : पुरिसिन्द्रियत्राणसुत्तं ।
५. म. नि. III. पृ. ३९४ : नगरविन्देयसुत्तं ।
६. म. नि. II. पृ. १४८ : नलकपानसुत्तं; अं. नि-१० पृ. १९७ : पठमनलकपानसुत्तं ।
७. सं. नि. III. पृ. २८५ : कुलसुत्तं ।
८. अं. नि-३ पृ. २९९ : सङ्गवासुत्तं ।
९. अं. नि-३ पृ. १६७ : वेनागपुरसुत्तं ।
१०. सं. नि. IV. पृ. ३०० : वेलुद्वारेय्यसुत्तं ।
११. म. नि. IV. पृ. १९७ : सालसुत्तं; म. नि. I. पृ. ३४९ : सालेयकसुत्तं ।
१२. दी. नि. I. पृ. १९१ : लोहिच्चसुत्तं ।
१३. दी. नि. II. पृ. २३६ : पायासिराजञ्जसुत्तं ।
१४. D. P. P. II. पृ. ११२७; सम. पा. पृ. ४४३

पनि कोशल राज्यकै अन्तरगत भएको कुरा सूत्रमै प्रष्ट छ^१ ।

१ लाख ५७ हजार^२ पारिवारिक घरहरू भएको श्रावस्ती महानगर कोशलको राजधानी थियो । त्यस ताकाका भारतमा ६ प्रमुख नगरहरू^३ मध्ये श्रावस्ती नगर पनि एक थियो । यो शहर राप्ती (अचिरवती वा ऐरावती) नदीको किनारमा बसेको थियो । वर्तमान भारतमा गोण्डा जिल्लाको बलरामपुरबाट १० माइल टाढा सहेत-महेत भन्ने ठाउँमा पर्छ^४ । श्रावस्ती नगर साकेतबाट ६ योजन^५, राजगृहबाट ४५ योजन^६, तक्षशिलाबाट १४७ योजन^७, संकस्सबाट ३० योजन^८,

१. सु. नि. पृ. ३३० : गाथा १८; बु. ब्रा. पृ. ३५२; बु. गृ. पृ. २४५;
हेर तल 'धर्मचैत्य' शीर्षकमा ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३१५

३. (१) चम्पा, (२) राजगृह, (३) श्रावस्ती, (४) साकेत, (५) कौशम्बी
र (६) वाराणसी- दी. नि. II. ११३ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।

४. G. D. पृ. १८९

५. महा. व. पृ. २६६ : कठिनक्खन्धक; धम्म. अ. क. पृ. १९२ :
विशाखा-कथामा ७ योजन टाढा भनी उल्लेख भएको छ ।

६. सं. नि. अ. क. I. पृ. २४३

७. म. नि. अ. क. IV. पृ. १८३

८. धम्म. अ. क. पृ. ४४४ : यमकपाटिहारियकथा ।

सुप्पारकबाट १२० योजन^१, आलवीबाट ३० योजन^२, मच्छिकासण्डबाट ३० योजन^३, कुक्कुटवतीबाट १२० योजन^४, उगगपुरबाट १२० योजन^५ र कुररघरबाट १२० योजन^६ टाढा पछ्यै । श्रावस्तीबाट १ गाउत^७ जतिको दूरिमा अति प्रसिद्ध अन्धवन भन्ने जङ्गल थियो । यस जङ्गलमा भगवान सहित भिक्षुहरू समय समयमा विहार गर्न जानुहुन्थ्यो । यस्तै गरी जेतवन विहार पछ्याडिपट्टि एकान्त वासगरी ध्यान गर्ने ध्यानागार^८ तथा साकेत र श्रावस्तीको बीचमा तोरणवत्थु^९ भन्ने गाउँ थियो ।

श्रावस्ती नगर, अनाथपिण्डिक महाजनले बनाएको जेतवन

१. उदा. अ. क. पृ. ५९ : बाहियदारुचिरिय ।
२. सु. नि. अ. क. पृ. १६३ : आलवकसुत्तं ।
३. अं. अ. क. २१०; धम्म. अ. क. पृ. २५६ : सुधर्मथेरकथा ।
४. धम्म. अ. क. पृ. २७७ : महाकप्पिनकथा ।
५. धम्म. अ. क. पृ. ५५२ : चूलसुभदाकथा ।
६. धम्म. अ. क. पृ. ६०८ : सम्बहुलाभिक्खुवत्थु ।
७. ७ हातको १ यष्टी, २० यष्टीको १ ऋषभ, १८० ऋषभको १ गाउत हुन्छ । अभि. प. पृ. १९६
८. म. नि. अ. क. II. पृ. १०२ : दम्मीकसुत्तं ।
९. सं. नि. III. पृ. ३२१ : खेमासुत्तं; हेर तल, 'क्षेमा भिक्षुणीसँग' शीर्षकमा ।

महाविहार^१; विशाखा महाउपासिकाले बनाएको सुरम्य पूर्वाराम^२ र स्वयं प्रसेनजित कोशल राजाले, नगरको दक्षिणतिर बनाएको राजकारामले^३ सुशोभित थियो । जेतवनाराम भित्र पनि प्रसेनजित कोशल राजाले सललघर वा सललागार भन्ने घर बनाई दिएका थिए^४ ।

भगवान बुद्धले, बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएको २० वर्षसम्म यत्रतत्र वर्षाकाल बिताउनु भई अन्तमा लगातार २५ वर्षसम्म श्रावस्तीमै बस्नु भएको थियो^५ । भगवान बुद्ध परिनिर्वाण भइसके पछि भगवानको 'ऊर्णा-

-
१. बु. गृ. पृ. २८, ४१
  २. बु. ब्रा. पृ. ३४७
  ३. म. नि. III. पृ. ३६१ : नन्दकोवादसुत्तं; अ. क. २१५
  ४. दी. नि. अ. क. I. पृ. २६९ : महापदानसुत्तं ।
  ५. २० वर्षावास बिताउनु भएका स्थानहरू क्रमशः यसप्रकार छन्—
 (१) ऋषिपतन मृगदावन, (२) राजगृह वेणुवनाराम, (३ र ४) वेणुवनाराममै, (५) वैशाली, महावन कूटागार शाला, (६) मडकुल पर्वत, (७) क्रयस्त्रिंश भवन, (८) भग्गदेश, सुंसुमारगिरी भेसकलावन, (९) कौशम्बी, (१०) पारिलेय्यवनखण्ड, (११) नालक ब्राह्मण गाउँ, (१२) वेरञ्जा, (१३) चालिय पर्वत, (१४) जेतवन विहार, (१५) कपिलवस्तु, (१६) आलवी, (१७) राजगृह, (१८) चालिय पर्वत, (१९) चालिय पर्वत, (२०) राजगृह र २१ देखि ४५ सम्म *

लोम' धातु कोशल राज्यमा ल्याई निधान गरेको पनि थियो^१ ।

परिवारहरू

कोशलाधिपति महाकोशल महाराजाको छोरा प्रसेनजित कोशल^२ नामक राजकुमार, छोरी कोशलदेवी नामक राजकुमारी थिइन् । कोशलदेवीको विवाह राजा बिम्बिसारसँग भएको थियो^३ । महाकोशल महाराजाको बावरीय^४ भन्ने ब्राह्मण र अग्गिदत्त^५ (= अग्निदत्त) भन्ने ब्राह्मण पुरोहित थिए ।

प्रसेनजित कोशलराजाले आफ्नो शिक्षा तक्षशिलाका एक प्रमुख आचार्यद्वारा पाएका थिए । तक्षशिलामा जाँदा नगर बाहिर एक

---

*श्रावस्तीमै । यसमध्ये १९ वर्षसम्म जेतवन विहारमा र ६ वर्ष पूर्वाराम विहारमा । अं. नि. अ. क. I. पृ. ३१४; बु. वं. अ. क. पृ. ३; दी. नि. II. पृ. ७९ : वेलुवगामवस्सूपगमनं, महापरिनिब्बानसूत्र र सं. नि. IV. पृ. १३० : गिलान सूत्रानुसार भगवानले अन्तिम वर्षावास वेलुव ग्राममा बस्नु भएको कुरा मूल सूत्रहरू प्रष्ट देखिन्छ ।

१. बु. वं. पृ. ३८४ : धातुभाजनकथा ।
२. धम्म. अ. क. पृ. १६८ : विड्डुडभकथा ।
३. हेर माथि पृ. ३ : बिम्बिसारको परिचयमा ।
४. सु. नि. अ. क. पृ. ४६३
५. D. P. P. II. पृ. ४८७

सत्तलमा बास बस्दा त्यहाँ, वैशालीबाट आएका महालि लिच्छवी राजकुमार र मल्लराज्यको कुशलीनगरबाट आएका बन्धुल भन्ने राजकुमारहरूसँग भेट् भई तीनै जनाको एक राय भई तक्षशिलामा एक प्रमुख आचार्यकहाँ शिल्पशास्त्र अध्ययन गरी आ-आफ्नो देशमा फर्के^१ । राज्यमा फर्केर प्रसेनजित कोशलले आफ्नो पिता महाकोशल महाराजालाई देखाएको शिल्प प्रदर्शनीबाट प्रभावित भई महाकोशल महाराजाले आफ्नो छोरा प्रसेनजितलाई राज्यभिषेक दिए^२ । सुत्तनिपात-अर्थकथामा चाहिँ महाकोशल राजाको मृत्यु भएपछि राज्याभिषेक पाएको कुरा उल्लेख भएको छ । महाकोशलको देहान्तपछि बावरीय पुरोहितसँग पनि प्रसेनजित कोशलले शिक्षा पाएको कुरा स्पष्ट छ^३ । प्रसेनजित कोशल राजाले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारकी बहिनीसँग विवाह गरेका थिए^४ । जब अजातशत्रु राजकुमारले आफ्नो धार्मिक पिता बिम्बिसारको निर्दयतापूर्वक हत्या गरे अनि त्यसैको सूताले कोशलदेवीको पनि मृत्यु भयो । आफ्नी बहिनी कोशलदेवीलाई बाबु महाकोशल राजाले दाइजो दिइराखेको 'काशी' गाउँ, "त्यस्ता मातृ-पितृ हत्यारालाई दिन्न" भनी प्रसेनजितले मुद्दा चलाए । अजातशत्रु

१. धम्म. अ. क. पृ. १६८ : विडूडभ (विडूडव) कथा ।

२. धम्म. अ. क. पृ. १६८

३. सु. नि. अ. क. पृ. ४६३

४. धम्म. अ. क. पृ. १९१ : विशाखाकथा; हेर बिम्बिसार परिचय पृ. ३

राजाले त्यस गाउँको बारेमा युद्ध छेडे^१ । एक दिन, प्रसेनजित कोशलराजा युद्धमा पराजित भई भागेर एकलै आफ्नो देशतिर फर्की रहेको बेलामा, एक पुष्पउद्यानमा एक सुन्दरी केटी देखी, उसको आचरण तथा रूपलावण्यतामा मुग्ध भई मल्लिका^२ मालिनीलाई महिषी बनाए^३ ।

भगवान बुद्ध श्रावस्तीमा पाल्नु भई जेतवन विहारमा स्थायीरूपले बस्नु भइसके पछि एक दिन कोशलराजाले, शयकडौं भिक्षुहरू अनाथपिण्डक तथा विशाखा महाउपासिकाको घरमा गइरहेको देखी राजाले पनि बुद्ध प्रमुख ५०० भिक्षुसङ्गलाई निम्त्याए । बुद्धसँग विशेषरूपले घनिष्ट नाताजार्ने इच्छाले प्रसेनजित कोशलले कपिलवस्तुका शाक्यहरूकहाँ एक शाक्य कन्या माग्न पठाए । शाक्यहरू आफ्नो वंशका कट्टर पक्षपाती भएको हुँदा, आपसमा अनेक छलफल तथा विचार विमर्श गरिसके पछि, भगवान बुद्धका काकाको छोरा महानाम शाक्यका नागमुण्डा^४ भन्ने दाशीकी पुत्री वासभखत्तिया^५ लाई दिने निर्णय शाक्यसंघले गरे । भगवानको काकाको छोरा महानाम

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १२०; अं. अ. क. II. पृ. ८३३; जा. अ. क.

V. पृ. २३८ : सम्बुलाजातकं ।

२. हेर तल 'मल्लिकासँग' शीर्षकमा ।

३. सं. नि. अ. क. I. पृ. ११०, जा. अ. क. III. पृ. २८७ :
कुम्मासपिण्डजातकं ।

४. हेर बु. गृ. पृ. २१२; जा. अ. क. I. पृ. १०६ : कट्टहारिजातकं,
नं. ७

५. हेर तल 'प्रेमबाट शोक उत्पन्न हुन्छ' शीर्षकमा ।

शाक्यकी छोरी पाएँ भनी अति प्रसन्न भई प्रसेनजित कोशल राजाले उनलाई विवाह गरी महिषी बनाए^१ । तल उल्लिखित, 'बुद्धसँग विविध प्रश्न' भन्ने शीर्षकको कण्णकन्थल^२ सूत्रमा उल्लेख भए अनुसार सोमा र सकुला नामक दुइ दिदी बहिनीहरू पनि राजाका पत्नी थिए । थेरीगाथा अर्थकथानुसार^३ श्रावस्तीका एक धनाढ्य कुलकी छोरी उल्लिखरी भन्ने पनि पत्नी थिइन् ।

प्रसेनजित कोशल राजाको वासभखत्तिया (= वासभ क्षत्रीया) को तरफबाट जन्मेको विडूडभ^४ राजकुमारलाई,– बुद्धलाई प्रभावित पार्ने विचारले राजाले– तन्नेरीमा नै सेनापति पदमा राखि दिए^५ । १६ वर्षको उमेरमा राजकुमारले आफ्नी आमा दाशीपुत्री भन्ने थाहा पाई, शाक्यहरूसँग प्रतिसोधलिने भावनाले,– कारायण अमात्यको राजनैतिक चालवाजीमा परी, आफ्नो बाबुलाई धोकादिई^६ स्वेतछत्र धारण गरी राजा भए पछि– कपिलवस्तुवासी धेरै शाक्यहरूलाई हत्या गरेका थिए^७ । प्रसेनजित कोशलका ब्रह्मदत्त भन्ने छोरा पनि

१. धम्म. अ. क. पृ. १७२ : विडूडभकथा ।

२. म. नि. II. पृ. ३७३

३. पृ. ४३

४. बर्मीमा : 'विट्टभ', कहीं कहीं 'विडूडभ' भन्ने उल्लेख छ ।

५. धम्म. अ. क. पृ. १७३ : विडूडभकथा ।

६. म. नि. अ. क. III. पृ. २४२

७. धम्म. अ. क. पृ. १७८ : विडूडभकथा ।

थिए । जो पछि भिक्षु भई अरहत् भए^१ । जेत राजकुमार^२ पनि प्रसेनजित कोशलकै छोरा हुन् भनी तिब्बती, 'दुल्वा' भन्ने ग्रन्थमा उल्लेख भएको पाइन्छ^३ । पेतवन्थुअर्थकथामा अर्का दुइ छोराहरू भएको कुरा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ^४ । छोरीहरू मध्ये वजिरी^५ र सुमना^६ राजकुमारीको नाम सूत्रहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । यस मध्ये सुमना राजकुमारी पछि भिक्षुणी भई अरहत् पनि भइन्^७ । जेतवनाराम विहारहरू बनाउन सिद्धिए पछि, बुद्धलाई बाटो हेर्न जान सुमना राजकुमारीलाई पनि पठाउनु हुन प्रसेनजित कोशलसँग अनाथपिण्डिक गृहपतिले विन्ति गर्दा, राजा अत्यन्त प्रसन्न भई सातवर्षीया सुमना राजकुमारीलाई ५०० कुमारीहरू साथ दिई पूर्णकलशहरू, फूल मालाहरू हातमा समात्न लगाई, बुद्धको स्वागतार्थ पठाएका थिए भन्ने कुरा अङ्गुत्तरनिकायार्थकथामा^८ समुल्लेख भएको पाइन्छ । भगवान बुद्धको उपदेश सुनी सुमना राजकुमारी उसैबेला स्रोतापन्न पनि भएकी थिइन् । उब्बिरी रानीको तरफबाट जन्मेकी जीवन्ती भन्ने छोरीको

-
१. थेर. गा. अ. क. पृ. ४६०
  २. हेर बु. गृ. पृ. ३९ : अनाथपिण्डिक ।
  ३. D. P. P. II.पृ. १७१ को पादटिप्पणीमा ।
  ४. पेत. व. अ. क. पृ. १८६ : कुमारपेतवन्थु ।
  ५. हेर तल, 'प्रेमबाट शोक उत्पन्न हुन्छ' शीर्षकमा ।
  ६. अं. नि-५ पृ. २९९ : सुमनसुत्तं, अ. क. पृ. ५९४
  ७. थेरी. गा. अ. क. पृ. १६
  ८. पृ. ५९४

मृत्यु चाँडै नै भएको बुझिन्छ^१ ।

प्रसेनजित कोशल राजाका उगो (= उग्र वा उद्ग) भन्ने महामन्त्री^२ र सिरिवड्ढ (= श्रीवर्ध) भन्ने महामन्त्री थिए^३ । तक्षशिलामा शिल्पशास्त्र अध्ययन गर्दाका साथी, कुशीनगरको बन्धुल मल्लराजकुमार— जो मल्लदेश छाडी पछि बन्धुल मल्लिकादेवीका साथ श्रावस्तीमा आएका थिए, यिनी सच्चा राजभक्त थिए— लाई सेनापतिको पदमा राखे^४ । बन्धुल सेनापति प्रति अरू उच्चस्थ राजकर्मचारीहरू निककै ईर्ष्या गर्दथे र राजा र सेनापतिका बीच भेदनीति खेल्दथे । जब सेनापति आफ्ना ३२ छोराहरूका साथ राजदरवारमा आउँदथे तब उनको साथमा— जनप्रियताको हेतुले— शयकडौँ मानिसहरू पछि पछि हुन्थे । यही मौका छोपी भेदनीति खेल्ने ईर्ष्यालु उच्चस्थ राजकर्मचारीहरूले राजाको मनमा बन्धुल सेनापति प्रति ठूलो आशंकाको विउ रोपि दिए र यिनीहरूलाई मार्न लगाउने षडयन्त्र समेत गराउन सफल भए । भेदनीतिको बाग्जालमापरी, आफ्नो बुद्धि पुऱ्याउन नसकी, दुर्बुद्धिको आधार लिई, एक दिन प्रसेनजित कोशल राजाले निरपराधी, कर्तव्यपरायणी, परमराजभक्त, बुद्धिमानी तथा न्यायप्रेमी बन्धुल सेनापतिलाई उनको ३२ जना छोराहरूका साथ प्रत्यन्त देशमा भग्गडा समाधान गरी आउनु

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ४३

२. अं. नि-७ पृ. १५५ : उगसुत्त, अ. क. पृ. ६९७

३. म. नि. II. पृ. ३५९ : बाहितिकसुत्त (बाहितियसुत्त) ।

४. धम्म. अ. क. पृ. १६९ : विडूडभक्था ।

भनी आज्ञा दिई; त्यहाँबाट फर्केर आएको बेलामा निर्दयतापूर्वक सबैलाई हत्या गराए^१ । पछि यिनीहरूमा कुनै निर्दोष न भएको बुझी, अत्यन्त पश्चाताप गरी राजाले उनकै भाञ्जा दीर्घकारायणलाई सेनापति स्थानमा राखे । यस निहीत कार्यपछि राजाको मनमा कहिले पनि शान्ति भएन^२ ।

राजाका काल भन्ने र शुल्क भन्ने दुइ अर्का मन्त्रीहरू पनि थिए । यी मध्ये, एक दिन राजाले अशदृशदान दिएकोमा बेखुशी भएको कारण र बुद्धको श्रीमुखबाट उपदेश पनि सुन्न नपाएको जस्ता कारणहरूले गर्दा, काल मन्त्रीलाई देशबाट निर्वासित गरे । तथा त्यसै कार्यमा प्रसन्न भएको कारणले गर्दा शुल्क मन्त्रीलाई १ हप्तासम्म आफ्नै राज्य लिई दानपुण्य गर्न लगाए^३ । सात दिनसम्म दिएको यो अशदृशदान-कार्यद्वारा अनाथपिण्डकादि जस्ता धेरै मानिसहरूलाई प्रभावित पारेको थियो^४ ।

१. धम्म. अ. क. पृ. १७६ : विडूडभकथा; म. नि. अ. क. III. पृ. २३९

२. म. नि. अ. क. III. पृ. २४०

३. धम्म. अ. क. पृ. ४२७; जा. अ. क. III. पृ. ३३३ : आदित्तजातकं; जा. अ. क. V. पृ. ६४ दसब्राह्मणजातकं; जा. अ. क. V. पृ. ९४ : सिविजातकं ।

४. विमा व. अ. क. पृ. ४ : पीटविमान ।

राजासँग निकट सम्पर्क राख्नेहरूमा राजाकै भाञ्जा सुदर्शन^१, सञ्जय ब्राह्मण^२, तथा मल्लिका देवीसँग निकट सम्पर्क राख्ने नालिजङ्ग ब्राह्मण थिए^३ । राजाको निकटतम सेवकहरूमध्ये ऋषिदत्त र पुराण स्थपित रहेको कुरा धम्मचेतिय (= धर्मचैत्य) सूत्रबाट प्रष्ट देखिन्छ^४ ।

हात्तीहरू मध्येमा बद्धेरक^५, एकपुण्डरिक^६ र स्वेत^७ भन्ने हात्तीहरू राजालाई प्यारो लाग्दथ्यो । राजाका सन्देश-पत्र वाहक एक कन्याङ्कुरुड चरा र एक पाल्तु बाघको बच्चा पनि थियो^८ ।

जासूसी काम गर्नको लागि अनेक जटिल, निगष्ठादि भेषधारी साधुहरू पालिराखेको कुरा तल उल्लिखित सूत्रबाट प्रष्ट हुन्छ^९ ।

१. हेर तल, 'एकपाथी भात'; सं. नि. अ. क. I. पृ. १२०
२. हेर तल, 'बुद्धसँग विविध प्रश्न' शीर्षकमा ।
३. हेर तल, 'प्रेमबाट शोक उत्पन्न हुन्छ' शीर्षकमा ।
४. म. नि. II. पृ. ३५१; हेर तल, 'धर्मचैत्य' शीर्षकमा ।
५. धम्म. अ. क. पृ. ५७२;
६. म. नि. II. पृ. ३५७ : बाहितिकसुत्तं; हेर तल, 'आयुष्मान् आनन्दसँग'; धम्म. अ. क. पृ. २२० : कुमुदुप्पलकथा ।
७. अं. नि-६ पृ. ५९ : नागसुत्तं ।
८. जा. अ. क. III. पृ. ९३ : कुन्तिनीजातकं ।
९. हेर तल, 'सप्तजटिल' शीर्षकमा; सं. नि. अ. क. I. पृ. ११६; उदा. पृ. १४० : सत्तजटिलसुत्तं, अ. क. पृ. २३२ ।

गुरु पुरोहितहरू निम्न प्रकार भएका कुरा पनि सूत्रहरूबाट थाहा पाइन्छ। जस्तै- चङ्गी ब्राह्मण, तारुक्ष ब्राह्मण, पुष्करसाति ब्राह्मण, जानुश्रोणी ब्राह्मण र तोदेय्य ब्राह्मण^१। यिनीहरूका अलावा लोहिच्च ब्राह्मणलाई पनि कोशल राजाले गाऊँ, खेत र धनसम्पत्ति दिइराखेको कुरा लोहिच्च सूत्रबाट प्रष्ट हुन्छ^२। कोशल राजा सपरिवार बुद्धको शरणमा गएको कुरा पनि यिनीहरू जम्मैले मुक्तकण्ठले बताएका छन्।

पायासिराजञ्ज (पायासि राजन्य) लाई पनि राजाले धनधान्य भोगसम्पत्ति दिइराखेको कुरा पायासिराजञ्जसूत्रबाट बुझिन्छ^३। अतएव यी पनि राजाकै छोरा हुन सक्छन्।

प्रसेनजित कोशलको राज्यमा महाधनीकुलका कोही पनि नभएकोले बिम्बिसार राजासँग धनञ्जय सेठलाई मागी आफ्नो देशमा ल्याई साकेत नगरमा बसोवास गराए^४।

Dhamma.Digital

घूस कपट

प्रसेनजित कोशलराजाको राज्यमा उच्चस्तरीय राजकर्मचारीहरूको घूसलिने मनोवृत्ति पराकाष्ठा पुगेको कुरा स्वयं राजाले, “आफ्नै

१. यसबारे बु. ब्रा. पृ. १८५, २२०, २८५ र ३१३ मा हेर्नु।

२. दी. नि. I. पृ. १९१

३. दी. नि. II. पृ. २३६; अ. क. पृ. ५८४

४. धम्म. अ. क. पृ. १९१ : विशाखाकथा।

अगाडि भूटो बोल्ने” भन्ने कुरा व्यक्त गरेबाट प्रष्ट हुन्छ^१। त्यस बखत राजकर्मचारीहरू, खास गरी न्यायालयका कर्मचारीहरूले आफ्नै सामुन्ने घूसखाई, ‘मालिकलाई अमालिक र अमालिकलाई मालिक’ गरेको निसाफ देखी दिक्कमानी बुद्धकहाँ गई दिक्क लागेका कुरा सुनाउँदा, बुद्धले **अत्थकरणसूत्र** अर्थात् ‘न्यायालय’ भन्ने उपदेश दिनु भएको थियो। शुरु शुरुमा **प्रसेनजित** कोशलराजाले समेत १ लाख धन घूस खाएको कुरा **जातकअर्थकथामा** उल्लेख भएको पाइन्छ।

त्यस बखत जब अन्य तैर्तीय साधुहरूको लाभसत्कार कम हुन थाल्यो तब उनीहरूले जेतवन विहारको ठीक पछाडिपट्टि आफ्नो पनि आराम बनाए। लाभसत्कार पाउन सक्ने विचारले त्यसो गर्ने निर्णय गरे। अनि उनीहरूले सो कार्य सफलभूत तुलाउनकोलागि सर्वप्रथम राजालाई हातमा लिने विचार गरे। राजालाई आफ्नो पक्षमा नलिइकन सो काम सफलपार्न नसक्ने र धनको प्रलोभनद्वारा पक्षमा लिन नसक्ने कोही पनि छैन भन्ने विचार गरी सर्वप्रथम राजालाई १ लाख धन घूस खाई— “कसैले केही भन्न आएमा केही न बोलिदिनुहोला अथवा बोल्नै परेमा हाम्रै समर्थमा बोलिदिनुहोला” भनी राजासँग विन्तिगरे। चुपलागी राजाले सो घूस खाएको कुरा **भरुजातक** बाट प्रष्ट हुन्छ। यसै सन्दर्भमा बुद्धले राजालाई, ‘पुराना राजाहरूले घूसखाई शीलवान् श्रमणहरूलाई परस्पर भगडा गराउन लगाए भैं भगडा हुने अशान्ति वातावरण खडा

१. हेर तल, ‘न्यायालय’ मा।

२. जा. अ. क. I-II. पृ. ४९२, नं. २१३, सं. नि. अ. क. III. पृ. २१८

गराउन दिन हुन्न' भनी उपदेश गर्नु भएको सुनिसकेपछि राजाले त्यस ठाउँमा आराम बनाउन दिएनन् र आफैले **राजकारामविहार** बनाइ-दिए^१ । यस्तै गरी भगवानले विभिन्न समयमा राजाहरूलाई अति बुद्धि र जनताको भलाइकोनिमित्त उपदेश गर्नु हुँदै- सर्वप्रथम ठूल-ठूला ओहदामा बस्नेहरूले आचार सम्पन्नभई, शुद्धजीवन बिताई, घूसखाने प्रवृत्ति मनबाट हटाई, आफ्नो शुद्ध चरित्रबाट अरूलाई पनि प्रेरणा दिलाउन सक्ने भई, अरूको पीरमर्कालाई बुझी, पक्षपात रहित न्यायदिन सक्ने हुनुपर्छ भनी भन्नु भएको छ । जस्तै :—

- १- “गवं चे तरमानानं, जिह्वं गच्छति पुङ्गवो ।
सब्बा ता^२ जिह्वं गच्छन्ति^३, नेत्ते जिह्वं गते सति ॥”
- २- “एवमेव मनुस्सेसु, यो होति सेट्ठसम्मतो ।
सो चे अधम्मं चरति पगेव इतरा पजा ।
सब्बं रट्ठं दुखंसेति, राजा चे होति अधम्मिको ॥”
- ३- “गवं चे चरमानानं, उजुं गच्छति पुङ्गवो ।
सब्बा^४ गावी उजुं यन्ति^५, नेत्ते उजुं^६ गते सति ॥”

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. २२० : सहस्सभिक्खुनिस्सङ्गसुत्तं ।

२. स्याममा : 'गावी' ।

३. स्याममा : 'यन्ति' ।

४. सिंहल र रोमनमा : 'सब्बा ता उजुं गच्छन्ति' ।

५. सिंहलमा : 'उजु' ।

- ४- “एवमेव मनुस्सेसु, यो होति सेट्ठसम्मतो ।
सो सचे^१ धम्मं चरति, पगेव इतरा पजा ।
सब्बं रट्ठं सुखं सेति, राजा चे होति धम्मिको^२ति ॥”

अर्थ :—

१- “तरिरहेका गाईहरूमध्ये अगुवा हुने साँढे बाङ्गे गयो भने, सबै गाईहरू बाङ्गै जान्छन्; किन भने ?- नेतृत्व गर्ने साँढे बाङ्गे गएको हुँदा ।”

२- “यस्तै गरी मनुष्यहरूमा जो श्रेष्ठसम्मत भएको छ, यदि उसले अधर्माचरण गर्छ भने अरू प्रजागणलाई के भन्ने ? अतएव राजा अधर्मी भयो भने सबै राष्ट्रवासीहरू दुःखपूर्वक शयन गर्छन् ।”

३- “तरिरहेका गाईहरूमध्ये अगुवा हुने साँढे सोजो जान्छ भने, सबै गाईहरू सोजै जान्छन्; किन भने ?- नेतृत्व गर्ने साँढे सोजो गएको हुँदा ।”

४- “यस्तै गरी मनुष्यहरूमा जो श्रेष्ठसम्मत छ, यदि उसले धर्माचरण गर्छ भने अरू प्रजागणलाई भन्ने पर्दैन; अतएव राजा धार्मिक भयो भने सबै राष्ट्रवासीहरू सुखपूर्वक शयन गर्छन् ।”

यस्तै गरी राजाहरूलाई भगवानले आफू अप्रमादी भएर बस्दा

१. सिंहल, स्याम, रोमनमा : ‘चेपि’ ।

२. जा. पालि. I. पृ. १०२ : राजोवादजातकं, नं. ३३४

अरू कर्मचारीहरू पनि अप्रमादी हुन्छन् भन्ने कुरा पनि तल लेखिएको, 'अप्रमादको विशेषता' भन्ने शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ।

बुद्धसँग सम्पर्क

बुद्ध भगवान लोकमा प्रादुर्भाव हुनु अगाडि भारतमा विभिन्न मतमतान्तरका धर्मावलम्बीहरू थिए^१। यिनीहरूमध्ये पूरण कश्यपादि ६ जना तापस सन्यासीहरू प्रसिद्ध थिए^२। बुद्ध प्रादुर्भाव भएको थाहापाई यिनीहरूले चिन्तामणि-विद्या^३ सिक्नथाले र यसै विद्याको प्रभावले अर्काको मनको कुरा पनि बताउन सक्ने भई "हामी बुद्ध हौं" भन्दै विचरण गर्न थाले। यसै चारिकाको शिलशिलामा यिनीहरू श्रावस्तीमा पुगे। पूरण, कश्यप, अजित र केसकम्बल यी चारजना तापस-सन्यासीहरू श्रावस्ती नगरमा पुगी आफ्ना भक्तजनहरूलाई कोशलराजासँग "उहाँहरू बुद्ध हुनुहुन्छन्; उहाँहरूलाई निम्त्याउनुहोस्" भनी प्रार्थना गर्न लगाउँदा कोशलराजाले "त्यसोभए तिमीहरूले नै निम्त्याई ल्याऊ"

१. दी. नि. I. पृ. १२ : ब्रह्मजालसुत्तं ।

२. दी. नि. I. पृ. ४५ : सामञ्जसफलसुत्तं ।

३. चिन्तामणि-विद्याद्वारा अर्काको मनको कुरा पनि थाहा पाउन सक्छन् ।
दी. नि. I. पृ. १८५ : केवट्टसूत्रमा यो विद्यालाई 'मणिका' विद्या र अर्थकथामा 'चिन्तामणि विद्या' भनिएको छ। अ. क. I. पृ २५६;
सं. नि. अ. क. I. पृ. १०३

भनी आज्ञा दिएपछि पूरण तथा कश्यपहरू राजदरबारमा गए । राजाले “उचित आसनमा बस्नुहोस्” भनी भन्दा तिनीहरू राजाको अगाडि राम्रो र उच्च आसनमा बस्ने हिम्मत गर्न न सकेको हुँदा आफ्नै स्वभावानुसार, केही नीच आसनमा, केही भुईँमा बसेको देखेर राजाले, “यस्ता डरपोक अपरिशुद्धिहरू कहाँबाट बुद्ध हुन सक्लान ?” भन्ने विचार गरी त्यसै फर्काइदिए । यी तापसहरूको स्वभाव देखी राजाको मनमा निराश अथवा बुद्ध भन्ने शब्दप्रति नै अनास्था जस्तो भएको थियो । यसै बीच श्रावस्ती नगरमा भगवान बुद्ध आइपुग्नु भई जेतवन विहारमा बस्नु भएको बस्नु भएको खबर सुनी राजाको मनमा बुद्धप्रति केही श्रद्धा, केही भक्ति तथा “बुद्धको दर्शन गर्न जाऊँ” भन्ने लागेको हुँदा, एक दिन राजा जेतवन विहारमा गए । भगवानकहाँ पुगेपछि भगवानलाई न नमस्कार गरे, न त अभिवादन नै । केवल शिष्टाचार अनुसार कुशलक्षेम इत्यादि कुराकानी गरी, अघि अघि बुद्ध भन्ने तापस सन्यासीहरूको भेटबाट मनमा परिरहेको कुप्रभावले गर्दा बुद्धलाई देखेर, “त्यत्रा त्यत्रा वयोवृद्ध तासहरू बुद्ध हुन सकेनन् भने यी तन्नेरी ,रूपसौन्दर्य भएका कहाँबाट बुद्ध हुन सक्लान ?” भन्ने मनमा लागी बुद्धसँग, “के तपाईंले पनि ‘म बुद्ध हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ र ?” भनी सर्वप्रथम प्रश्न सोधे । अनि भगवानले शान्तपूर्वक तर दृढताका साथ गम्भीर तथा करुणाभरित मधुर स्वरले, “महाराज ! साँच्चै भन्ने हो भने मलाई नै बुद्ध भन्नुपर्छ” भन्नु हुँदै तर्कसंगत तथा विचारणीय कुराहरूका साथ व्यावहारिक तथा सरल-

तरिकाले संभ्राई बुभ्राई उपदेश गर्नु भयो । यसबाट राजा अत्यन्त प्रभावित भई घ्यू पग्ले भैं पग्ली, गद्गद् भई त्यहीं नै उद्गार प्रीतिवाक्य प्रकट गर्दै बुद्धको शरणमा गए । यही नै प्रसेनजित कोशलराजाको बुद्धसँग सर्वप्रथम दर्शन-भेट थियो । जुन कुरा तल सूत्रमा उल्लेख भएको छ^१ ।

राजकाजको-काम

कोशलराजा राजकाजको काममा निककै व्यस्त रहन्थे^२ । राज-कर्मचारी तथा उच्च ओहदामा बस्ने भारदार हाकिमहरूले समय समयमा राजदरवारमा विघ्न बाधा पुऱ्याउँथे । कुनै कुनैले त राजदरवारका स्त्रीहरूसँग अनाचार पनि गर्थे । यी भिन्ना भिन्नै थरीका कुराहरू बुभनको लागि जातक साहित्यका कुराहरू हेर्नु उचित हुनेछ^३ । यसै

१. हेर तल, 'स्यानो नसँभ' मा ।

२. जा. अ. क. IV. पृ. १७४ : जनसन्धजातक, नं ४६८ ।

३. जा. अ. क. I. II. पृ. ३८१ : राजोवादकजातक, नं. १५१

ऐ. ऐ. ऐ. पृ. ४६३ : पब्बतूपत्थरजातक, नं. १९५

ऐ. ऐ. ऐ. पृ. ५१७ : खन्तिवण्णनजातक, नं. २२५

ऐ. ऐ. ऐ. पृ. ६४३ : सेय्यसजातक, नं. २८२

ऐ. ऐ. ऐ. III. पृ. ११६ : घतजातक, नं. ३५५

ऐ. ऐ. ऐ. पृ. ९ : एकराजजातक, नं. ३०३

ऐ. ऐ. ऐ. पृ. ३१ : लोहकुम्भिजातक, नं. ३१४

ऐ. ऐ. ऐ. पृ. १०६ : मणिकुण्डलजातक, नं. ३५१ *

बीच काशी गाउँको वारेमा हमला पर्दा^१ तीन पटकसम्म अजातशत्रु राजाले पराजित गरेपछि^२ सबैको तरफबाट राजाले उपहास सुन्नपरेको थियो । एकदिन, राजाका जासूसीहरूले धनुग्गह^३ भन्ने एक बुढा भिक्षुले ‘रथब्यूह, चक्रब्यूह र पद्मब्यूहको’ कुरा गरिरहेको सुनी, सो कुरा राजालाई सुनाएपछि राजाले पुनः अजातशत्रु राजासँग युद्ध गरी अन्तमा अजातशत्रुलाई पराजित गरी, राजा सहित सबै सैन्यहरूलाई ज्यूँदै समाते । अनि राजाले “आफ्नै बहिनीको छोरा हो” भन्ने विचारले अजातशत्रुलाई मारनुको सट्टा आफ्नी छोरी वजिरी^४ कुमारीसँग विवाह गरिदिए^५ । यसपछि दुवै राज्यमा शान्ति कायम भयो ।

एक दिन, डाँकाहरूको एक समूह, राजालाई हत्या गर्ने विचारले एक जङ्गलमा लुकेर बसेको थियो र सोही समूहमध्येबाट एक जनाले राजालाई सो समाचार सुनाए पछि राजाले उनीहरू सबैलाई समात्न

* जा. अ. क. III. पृ. २८३ : धूमकारिजातकं, नं. ४१३

ऐ. ऐ. ऐ. V. पृ. २४६ : गन्धतिन्दुकजातकं, नं. ५२०

ऐ. ऐ. ऐ. IV. पृ. १८८ : मित्तामित्तजातकं, नं. ४७३

१. ऐ. ऐ. ऐ. I-II. पृ. ५३८ : हरितमातुजातकं, नं. २३९

२. धम्म. अ. क. पृ. ४६१ : कोसलराजा पराजितकथा ।

३. जा. अ. क. I-II. पृ. ६४५ : वड्ढकिसूकरजातकं, नं. २८३

ऐ. ऐ. ऐ. V. पृ. २४६ : गन्धतिन्दुकजातकं, नं. ५२०

४. कहीं कहीं, ‘वजिर’, ‘वजिरा’ भन्ने पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

५. जा. अ. क. V. पृ. ५१ : तच्छसूकरजातकं, ४९२

लगाई बडो कठोर सजाँय दिए, शूलीमा पनि चढाए । यसबाट राजाको जासूसी विभाग निक्कै बलियो रहेछ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । यस कार्य सिध्याई राजा विहारमा गई भगवानलाई आफूले गरेर आएको कामको बयान सुनाउँदा भगवानले अप्रत्यक्ष रूपले त्यस दुरुण कामको निन्दा गर्नु भई **पब्बतूपमसूत्रको** उपदेश सुनाउनु भयो^१ ।

एक समय राजा हात्तीमा चढी शहर घुम्न गएको बेला, भ्यालमा बसिरहेकी एक सुन्दरी स्त्री देखेर उसमाथि आसक्त भई दरवारमा फर्केर आएपछि, सो स्त्रीको पुरुष छ कि छैन भन्ने कुरो बुझ्न लगाउँदा; पुरुष भएको कुरा सुनी, स्त्री प्रतिको कामतृष्णाले गर्दा सो पुरुषलाई कतै शहरबाट बाहिर पठाई, सो स्त्रीसँग रतिकृडा गर्ने नियतले, सो पुरुषलाई योजनौ टाढास्थित एक पोखरीबाट गेरुवामाटो र रक्तकमलको फूल आजै ल्याउन पर्छ नत्र तिमीलाई राजदण्ड लाग्नेछ भनी पठाए । राजाले त्यस दिन नगरद्वार पनि चाँडै नै बन्द गर्न लगाएका मात्र होइन र बल्कि जोसुकै आएता पनि द्वार खोली नदिने समेत आज्ञा जारी गरे । सो पुरुष मरणको त्रासले अरू केही विचार नगरी केवल समय मै फूल ल्याउने एक मात्र ध्याउन्ना गरी, त्यहाँ गई रात पर्नु अगाडि नै फर्केर आएता पनि नगरद्वार बन्द भएको देखी, अरू कुनै बच्ने उपाय नदेखी जेतवन विहारमा गई भगवानकहाँ शरण पर्न गयो^२ । राजा रागाग्निको डाहाले रात

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १३१; हेर तल, 'जरामरणबाट कुनै पनि मुक्त छैन' ।

२. सं. नि. अ. क. I. पृ. १११; धम्म. अ. क. पृ. २२० : *

भर सुत्न सकेनन् । कराहीमा माछा छट्पटाए भैं छट्पटाई रहँदा बाँदर को नीद भैं केहीछिन नीद आएको बेलामा अत्यन्त डरलाग्दो आवाज सुनेको स्वप्न देखेर भ्रसंग भई विउँभे । स्वप्नमा सुनेको डरलाग्दो आवाजबारे कल्पना गर्दागर्दै उज्यालो भयो । ज्योतिषीहरूसँग स्वप्नको फलबारे कुरा सोधे । तिनीहरूले केही अर्थ पत्तो लगाउन नसकेर दक्षिणा पाउँने जुक्ति निकाली “राजाको ज्यू-धनमा खतरा छ, महान यज्ञ गर्नु पर्छ” भनी विन्ति गरेको आधारमा मृत्यु भयबाट तर्सिई राजाले शीघ्रातिशीघ्र यज्ञकोलागि अनेक प्राणीहरू तयार पार्न लगाए । मल्लिकादेवीले राजदरबारमा अस्वाभाविक रूपले होहल्ला मच्चिएको सुनी राजासँग सोध्दा राजाले वास्तविक कुरा सुनाएपछि मल्लिकादेवीले, “स्वप्नको फल बताउन सक्ने बुद्ध भगवान बाहेक अरू को हुन सक्ला ?” भनी प्रेमपूर्वक राजालाई भगवानकहाँ गई प्रश्न सोध्ने सल्लाह दिइन् । राजा मल्लिकामाथि ठूलो प्रेम र विश्वास राख्दथे । अतः राजा मल्लिकाको कुरा सुनी तुरन्तै बुद्धकहाँ गई प्रश्न सोध्दा बुद्धले राजाको मन हलुँगो पारी स्वप्नबाट कुनै हानी हुने छैन, केवल शारीरिक तत्वको विषमताले गर्दा र पूर्व प्रेतहरूको कारणले त्यस्तो आवाज सुनिएको हो भनी भन्नु भई धर्मोपदेश गर्नु हुँदै यज्ञसूत्रको^२ उपदेश सुनाउनु भयो ।

* कुमुदुप्पलकथा; पेत. व. अ. क. पृ. २०० : सेट्टिपुत्तपेतवत्थु; जा. अ. क.

III. पृ. ३१ : लोहकुम्भयजातक, नं. ३१४

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. ११२

२. हेर तल, “महायज्ञ” मा ।

उता, राजालाई दिनु भएको उपदेश सुन्दासुन्दै एक छेउमा बसिरहेको सो पुरुषले स्रोतापन्नलफ साक्षात्कार गर्‍यो^१ ।

अर्को एक दिन पनि यस्तै गरीस्वप्नको बारेमा प्रश्न सोध्दा राजालाई महास्वपनजातको^२ कुरा सुनानउत्ते भएको थियो । यस्तै गरी राजाले जीवनमा घटेका विभिन्न घनटाहरूबारेमा पाठकहरू स्वयंले तल लेखिएका सूत्रहरू अध्ययन गरी अवबोध गर्नु हुने नै छ भन्ने आशा राखिन्छ ।

मल्लिकासँग

जुन रूपले राजाले मल्लिकादेवीलाई आफ्नी पटरानी बनाए सो कुरा माथि उल्लेख भई नै सकेको छ । राजाले मल्लिकादेवीलाई अति प्यार गर्दथे । तर कहिले कहिले राजालाई आफूले गरेको आशाको विपरीत कुरा सुन्न पर्दा पमना दुःखअ लाग्थ्यो । अ ना राजा अशरण-शरण महाकारुणिक बुद्धकहाँ गई मन शान्त गर्थे भन्ने कुराहरू तलका विभिन्न सूत्रहरू पढ्दा हामीलाई अवबोध हुन्छ ।

जस्तै— एक दिन, राजा-रानी दुबै, प्रासादमा बसी परस्पर आलाप-सन्लाप गरिरहेको बेलामा राजाको मनमा, “यी मल्लिकालाई मैले कस्तो ठाउँमा कस्तो ठाउँमा ल्याई पुऱ्याएँ । अतएव यिनले मलाई भन्दा

१. सं.नि. अ. क. I. पृ. ११३

२. जा. अ. क. I-II. पृ. २४५; नं. ७७

बढता प्यार अरू कसैलाई गर्लिन र” भन्ने लागी उनकै मुखबाट त्यस्तो कुरा सुन्न पाए हुन्थ्यो भन्ने— प्रेमीले प्रेमिकाबाट आशा गरिने भैं— मनमा आशा राखी प्रश्न सोधे । **मल्लिकाले** कुनै छक्कापञ्जा नगरी सत्य कुरा भन्दै— “आफू भन्दा प्यारो अरू कोही पनि हुन्न” भन्ने कुराको उत्तर सुन्नुपर्दा राजाको मन खल्लो भएकोले तुरुन्तै भगवानकहाँ सान्त्वना लिन गएका थिए^१ ।

मल्लिकादेवी गर्भवती भइरहेको बेलामा पनि राजाले निककै दिवास्वप्न देख्ने गर्थे । “मल्लिकाको छोरा जन्माउलिन् अनि यस्तो गरौंला, उस्तै गरौंला !” मल्लिकादेवीको प्रसव हुने समय आज भोलि जस्तै भइरहेको बेलामा; एक दिन राजा विहारमा उपदेश सुन्दै थिए, त्यहाँ एक पुरुष आई छोरी जन्मेको कुरा कानमा सुनाउँदा राजाको मन खुस्रुक भएको थियो^२ । जुन कुरा तल सूत्रमै उल्लेख भएको छ^३ । छोरी जन्मेको कुरा विहारमा बस्दा बस्दै सुन्नु परेको जस्तै **मल्लिकादेवीको** मृत्यु भएको दुःखद समाचार पनि विहारमै सुन्नु परेको थियो^४ । **मल्लिकादेवी** परलोक भइसकेपछि राजालाई उनको सम्प्रायिक गतिबारे जान्ने उत्सुकता भएको हुँदा, सो बारे ‘प्रश्न सोध्छु’ भन्ने विचारले राजा विहारमा जान्थे । तर प्रश्न सोध्न विर्सन्थे ।

१. हेर तल, “मल्लिकासँग” ।

२. सं. नि. अ. क. I. पृ. १२२ ।

३. हेर तल, “नारी पनि पुरुषभन्दा श्रेष्ठ हुन सक्छे ” ।

४. हेर तल, “मल्लिकादेवीको मृत्यु” ।

धर्मपदार्थकथानुसार^१ मल्लिकाको जीवन कालमा यस्तो एक घटना घटेको थियो कि **मल्लिकादेवीले** एक दिन दरबारमै पालि राखेको सुन्दर तथा एक ठूलो कुकुरसँग क्षणिक रतिकृडाको स्वाद लिएकी थिइन् । सोही दुराचारको फलस्वरूप उनी केही दिन दुर्गतिमा परी पछि स्वर्गलोक पुगिन् । कतिपय दिन पछि भगवान स्वयंले **मल्लिकादेवी** तुषितलोकमा उत्पन्न भएको कुरा राजालाई बताउनु भयो । मल्लिकादेवीलाई राजाले भौतिक सम्पत्तिद्वारा प्यार देखाउँथे भने राजालाई **मल्लिकाले** पारलौकिक प्यार गरी अनेक अति बुद्धि तथा धार्मिक उपदेशद्वारा संग्रह गर्थिन् ।

प्रसेनजित कोशल राजाकी आमा परलोक भए पछि राजाले आफ्नी वृद्ध बज्यैलाई आमाको स्थानमा राखी, आमालाई भन्दा पनि अधिक स्नेह गरी अत्यन्त सम्मानका साथ भक्तिपूर्वक हेरचाह गरेका थिए^२ । जब यिनको पनि देहान्त भयो तब राजालाई अत्यन्त गहिरो चोट लाग्यो । राजा भगवानकहाँ गई, “भन्ते ! यदि कुनै सम्पत्ति दिएर मेरी बज्यैलाई बचाउन सक्ने भए बचाउने थिएँ” भनी दुःखको कुरा पोखाएवाट आफ्नी १२० वर्षीया बज्यै प्रति उनको कत्तिको स्नेह रहेछ भन्ने कुराको प्रमाणित हुन्छ^३ । यसै भावनाको प्रतिक्रिया स्वरूप आफ्नी बज्यैले परिभोग गरिराखेका धेरै जसो वस्तुहरू भिक्षुसङ्घलाई प्रदान गरे । जुन कुरा तल सूत्रमा उल्लेख भएकै छ^४ ।

१. पृ. ३९४ : मल्लिकादेवीकथा ।

२. सं. नि. अ. क. क्ष पृ. १२८ ।

३. हेर तल “बज्यैको मृत्यु” मा ।

४. हेर तल “सङ्घलाभ” मा ।

बुद्धको उपासना

जुन दिनदेखि भगवान बुद्धको सम्पर्कमा आई उहाँको शरणमा गई बुद्धभक्त भए, त्यस दिनदेखि प्रसेनजित कोशल राजाले जीवन पर्यन्त बुद्धको उपासना छाडेनन् । यद्यपि शुरु शुरुमा, जबसम्म- बुद्धलाई राम्ररी चिनेका थिएनन्- तबसम्म राजाले बुद्धका अत्यन्त अनन्य भक्तिनी मल्लिकादेवीलाई बुद्धको बारे केही ब्यङ्ग कुराहरू पनि सुनाउँथे, तर पछि यस्ता स्वभावहरू बिल्कुलै हटेर गए । अनि बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको कुनै अपवाद सुन्नुपर्दा प्रसेनजित सारै दुःखी हुन्थे । जस्तै—

एक दिन, अन्य तैर्तीयहरू, जब लाभसत्कारबाट परिहानी हुँदै गए तब उनीहरूले, “श्रमण गौतमले केवल आफ्ना श्रावकहरूलाई मात्र दान देऊ अरूलाई नदेऊ; आफ्ना श्रावकहरूलाई मात्र दिएको फल महान् हुन्छ, अरूलाई दिएको फल तुच्छ हुन्छ । स्वयं भिक्षाटनद्वारा जीवन विताउने श्रमण गौतमले अरू भिक्षाटन गरी जीवन विताउनेहरूको जीवन वृत्तिमा बाधा पुऱ्याउँछ । के यस्तो गर्नु उचित हुन्छ ?” भन्ने प्रचार गर्न थाले । यो हल्ला राजदरबारमा समेत पुगी राजाको कानमा समेत पऱ्यो । राजाले यस कुरालाई विश्वास गरेनन् । अनि राजाले जनतालाई कसरी सम्झाउने र कसरी अन्य तैर्तीय परिवाजकहरूको भूटो आरोपलाई खण्डन गर्ने भन्ने विचार गरी एक महोत्सवको दिनमा, सबै नागरिकहरूलाई जेतवन विहारमा भेला गराउन लगाए । त्यसै बेला राजाले भगवान-

---

१. हेर तल, ‘प्रेमबाट शोक उत्पन्न हुन्छ’ ।

सँग, “भन्ते ! के तपाईले अरूलाई दान नदेऊ” भनी उपदेश गर्नु भएको छ कि भनी सोध्नु उचित हुने छैन भन्ने विचार गरी धर्म सम्बन्धी प्रश्न सोध्ने निश्चय गरी भगवानसँग, “भन्ते ! कहाँ दान दिनु उचित हुनेछ ?” भन्दै प्रश्न सोधे पछि^१ भगवानले उत्तर दिनुभयो^२ । भगवानको उत्तर सुनी उपस्थित सबै सन्तुष्ट भए । मत्यासत्यको कुरा पनि प्रकट भयो, अन्यतैर्तीयहरूको भूटो आरोप पनि स्वतः शान्त भएर गयो ।

फेरि एक पटक अन्यतैर्तीयहरूले, आफ्नो लाभसत्कार तथा आदरसम्मान घट्दै, बुद्धको लाभसत्कार तथा आदरसम्मान बढ्दै गएको हेर्न नसकेर उनीहरूले एक भयानक षडयन्त्र रचाई बुद्धको उपहास मात्र नभई हुनसम्म बेइज्जत समेत गर्न खोजेका थिए । उनीहरूले आफ्नी एक भक्तिनी सुन्दरीनन्दा परिव्राजिकालाई दिनहुँ जेतवन विहारमा पठाई, धेरै मानिसहरू विहारमा आउने बेलामा विहार बाट निस्कँदा; मानिसहरूले, “कहाँबाट आएको ?” भनी सोध्दा, “भगवान बुद्धको गन्धकुटीमा^३ एक साथ बसी आएको हुँ” भनी भन्ने समेत सिकाए । दिन बित्दै गएपछि केही धूर्तहरूलाई घूस ख्वाई सुन्दरी नन्दालाई मार्न लगाई जेतवन विहारमा भगवान बुद्ध बस्ने गन्धकुटी नजिक एक फूलहरू फ्याक्ने खाडलमा गाड्न लगाए । केही दिन पछि

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १२९

२. हेर तल, “कहाँ दान दिनुपर्छ ?” मा

३. भगवान बुद्ध बस्ने जुनसुकै कोठा, कुटी अथवा घरलाई ‘गन्धकुटी’ भन्दछन् ।

अन्य तैर्तीय परिव्राजकहरूले, “दिनहुँ जेतवन विहारमा जाने सुन्दरीनन्दाको लापता छ” भन्ने हो-हल्ला मचाई राजाकहाँ समेत उजुर गर्दा राजाले “तिमीहरूको कहाँ शंका लाग्छ त ?” भनी सोधनी गर्दा, “जेतवन विहारमा” भनी बिन्ति गरे । त्यस पछि राजाको स्वीकृति लिई सोही खाडलबाट मृत शरीर निकाली सारा नगरमा घुमाई, हुनसम्म हो-हल्ला मचाई, बुद्धको विरोधमा प्रचार गरे । सर्वसाधारण जनताले यसबारे बुद्धका भिक्षुसङ्घबाट अथवा बुद्धबाट कुनै पनि प्रत्याक्रोश वा द्वेषभावको प्रतिक्रिया देखेनन् । अपवाद वा निन्दा गर्न आउनेहरूलाई भिक्षुहरूले केवल निम्न गाथा सुनाउँदथे :—

“अभूतवादी निरयं उपेति,
यो वा^१ पि कत्वा न करोमि चाह ।
उभो पि ते पेच्च समा भवन्ति,
निहीनकम्मा मनुजा परत्था^२ति^३ ॥”

अर्थ :—

“असत्यवादी नर्कमा जानेछ, जो गरेर पनि गरेको छैन भन्छ ऊ पनि नर्कमा जानेछ । नीच काम गर्ने यी दुवै थरी पुरुषहरूले परलोक समान फल भोग्ने छन् ।”

अन्तमा राजाको जासूसी विभागले, तीनै तैर्तीय परिव्राजकहरूले

१. सिंहल र रोमनमा : ‘चा’ ।
२. उदा. पृ. ११३ : सुन्दरीसुत्तं ।

सुन्दरीनन्दालाई मारन लगाएको कुरा पनि पत्तो पायो । हल्लागुल्ला त्यसै सामसुम्म भएर गएको मात्र नभई उल्टो अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले नै ठूलो सामाजिक अपमान र अवहेलना सहनपऱ्यो र राजदण्ड पनि^१ । यस्तो उपहास, अपवाद, निन्दा तथा विरोधको प्रचार भएर पनि भगवानले राजासंग कुनै प्रकारको मद्दत वा दमनकोलागि एक शब्द पनि भन्नु न भएकोले राजा अत्यन्त आश्चर्यचकित भई; केही दिन पछि भगवानकहाँ गई, “भन्ते ! यस्तो विघ्न अयश तथा निन्दा फैलिएर पनि तपाईंले हामीलाई केही भन्नु भएन; केही त भन्नु पर्ने थियो !” भनी विन्ति गर्ने प्रसेनजित कोशल राजाको कुरा सुनी बुद्ध भगवानले, – “महाराज ! यो लोकमा कसैले क्रोधचित्तले, कसैले मैत्रीचित्तले कुरा सुनाउँछ । म शीलवान् हुँ, म गुणवान् हुँ भनी प्रचार गर्ने काम आर्यहरूकोलागि अनुरूप छैन” भन्नुहुँदै दुडुङ्कसूत्रको^२ उपदेश गर्नु हुँदै राजालाई प्रफुल्लित पार्नु भयो ।

प्रसेनजित कोशल राजा दिनको तीन पटकसम्म पनि^३ बुद्धको हेरचाह गर्न विहारमा जाने गर्थे । तर एकताका राजकाजमा प्रमत्त भई^४

१. उदा. पृ. ११३ : सुन्दरीसुत्तं, अ. क. पृ. १८०; धम्म. अ. क. पृ. ५५४ : सुन्दरी परिव्राजककथा ।

२. सु. नि. पृ. ३९०

३. सं. नि. अ. क. I. पृ. १३१

४. जा. अ. क. IV. पृ. १७४ : जनसन्धजातकं, नं. ४६८

विषय प्रपञ्चमा व्यस्तभई विहारमा जानु पर्ने कुरा संभन सकेका थिएनन् र एक दिन भोजन गरिरहेको बेलामा बुद्धको संभना आई भान्छा सिद्धिने साथ, हात पुछ्दै विहारमा गए । स्वयं स्थूल शरीर, त्यसमाथि १ पाथी भात खाने वित्तिकै मध्यान्ह समयमा हतारो गरी आएका इत्यादि कारणले गर्दा, साँसलिन नसकी उकुस मुकुस गरी भगवानको अगाडि मुशिकलसँग बसिरहेको देखी भगवानले राजालाई, “आरोग्यपूर्वक बस्नको निमित्त अल्पाहारी हुनु वेश हुन्छ” भन्नु हुँदै उपदेश गाथा पढेर सुनाउनु भयो । राजा प्रभावित भई सो गाथा (= श्लोक) आफ्नै भाञ्जा **सुदर्शनलाई** पढन लगाई पछि सोही गाथा सुन्दै क्रमशः १ कुरुवासम्मको भात खाएर बस्न सक्ने भए^१ । यसबाट राजाको स्वास्थ्य अधिभन्दा राम्रो तथा तन्दुरुस्ती भयो^२ । राजा न केवल पारलौकिक मात्र उपदेश सुनी बुद्ध प्रति प्रभावित भएका थिए बल्कि अनेकविध इहलौकिक हित-सुखको अर्ति-बुद्धि समेत सुनी बुद्ध प्रति अति प्रभावित भएका हुन् ।

एक दिन राजाले, बुद्ध भगवानले आफूलाई इहलौकिक अर्ति-बुद्धिद्वारा संग्रह गर्नु भएको गुणसंभो, कृतज्ञताको रूपमा भगवानको श्रीचरण चुम्बन गरे^३ । अर्को पनि एक पटक राजाले, बुद्धप्रति गहियो

---

१. हेर तल, “एकपाथी भात” ।

२. अ. नि. अ. क. II. पृ ८३४; सं. नि. अ. क. I. पृ. ११९; धम्म. अ. क. पृ. ४६४ : प्रसेनजित कोशलकथा ।

३. हेर तल, “परमभक्ति” ।

पाउंनेछौं^१ । बुद्धसँग राजाको यो अन्तिम दर्शन पनि थियो ।

प्रसेनजित राजा र मल्लिकादेवी प्रति बुद्धको त्यत्तिनै सहानुभूति थियो जति श्रद्धा र भक्ति उनीहरूले बुद्ध प्रति राख्दथे । एक दिन राजा र मल्लिकादेवीका बीच शयनागारबारे भगडा परेको थियो । यत्तिसम्म पनि भयो कि राजाले “मल्लिकादेवी छन् वा छैनन्” भन्नेसम्म पनि वास्ता राखेनन् । मल्लिकाको मनमा, “शायद भगवानले यो कुरा थाहा पाउनु भएको छैन होला” भन्ने विचार भएको थियो । अनि एक दिन, भगवान राजदरवारमा पाल्नु भई दुवै जनाको भगडा समाधान गराई मेलमिलाप गराई दिनुभयो^२ ।

एक दिन, राजदरवारमा परम्परादेखि रहिआएको एक अमूल्य मणि-रत्न हरायो । राजाले दरवारभित्र आवत-जावत गर्ने सबैलाई बाँध्न लगाए । पछि राजदरवारमा उपदेश गर्न आउनुहुने आयुष्मान् आनन्दले बताउनु भएको उपायद्वारा मणि-रत्न प्राप्त भयो^३ । यसै कारणले भगवानले पछि तल उल्लिखित, “राज-बन्धन” शीर्षकको उपदेश गर्नु भयो ।

१. हेर तल, “धर्मचैत्य” ।

२. जा. अ. क. III. पृ. १४ : सुजाताजातकं, नं. ३०६
 ऐ ऐ ऐ V. पृ. १२१ : भल्लाटकजातकं, नं. ५०४

३. सं. नि. अ. क. I. पृ. ११५; जा. अ. क. I-II. पृ. २८१ :
 महासारजातकं, नं. ९२

सङ्घ सेवा

राजाले सङ्घोपस्थानकोनिमित्त **राजकाराम** भन्ने एक विहार बनाई दिए। जेतवनाराम भित्र **सललागार** भन्ने एक घर बनाइदिए^१। **अङ्गुलिमाल** महास्थविरलाई चीवरद्वारा निम्त्याए^२।

राजगृहका एक प्रतिष्ठित कुलकी कन्याले आफ्ना बाबु-आमासँग भिक्षुणी हुन धेरै पटक अनुमति माग्दा पनि अनुमति पाउन सकिनन्। पछि आमाबाबुले राजगृहकै एक प्रतिष्ठित कुलका पुरुषसँग विवाह गरिदिए। विवाह भएपछि उनले आफ्नो स्वामीलाई पतिभक्ति आदि गुणले रिभाई, भिक्षुणी हुने अनुमति प्राप्त गरी ठूलो सम्मानका साथ **देवदत्त भिक्षुकहाँ** भिक्षुणी भइन्। केही दिन पछि उनको गर्भ भएको थाहा हुने वित्तिकै उनलाई **देवदत्तले** चीवर छोडाउने कुरा गरे। अनि सो भिक्षुणी श्रावस्तीस्थित **जेटवन विहारमा** बुद्धकहाँ जाने इच्छा गरी भगवानकहाँ गइन्। भगवानले उनको परिस्थितिलाई बुझ्नु भएता पनि लोकापवादबाट मुक्त गराउन, गर्भसम्बन्धी जाँच-बूझ गर्न **अनाथपिण्डक, विशाखा महाउपासिका** तथा **प्रसेनजित राजा** समेतको एक कमिशन मण्डल गठन गरी सो कमिशनद्वारा गरेको निर्णय बमोजिम काम गर्न महास्थविर **उपालिलाई** सुम्पिदिनु भयो। त्यस कमिशन मण्डलले सो भिक्षुणीसँग सोधपुछ गर्दै हात खुट्टा तथा पेट समेत हेरी, गर्भवास रहेको महीना र दिन समेत पत्तो लगाई, भिक्षुणी हुनुभन्दा

१. हेर माथि पृ. १५२।

२. हेर तल “आयुष्मान् अङ्गुलिमाल” मा।

अगावै गर्भाधान भएको कुरा घोषणा गरे पछि उनलाई भिक्षुणी आराममा बस्न दिए ।

एक दिन, प्रसेनजित कोशल राजा भिक्षुणी आराममा जाँदा त्यहाँ वालक रोइरहेको आवाज सुनी “यो के हो ?” भनी सोध्दा वालक रोएको कुरा सुनी “भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा वालक रुवाइ राख्नु राम्रो होइन” भनी वालकलाई राजदरबारमा लगी पालन-पोषण गराए । “कुमार-कश्यप” भन्ने नामले सो वालक प्रसिद्ध भए । पछि सो कश्यप भिक्षुशासनमा प्रव्रजित भए^१ । कुण्डधान^२ भन्ने भिक्षु भिक्षाटन जाँदा जहिले पनि एक स्त्री उनको पछाडि पछाडि लागिरहेकी सबैले देख्थे । यसले गर्दा कुण्डधान भिक्षुलाई सारै लाज लाग्थ्यो । यस घटनालाई जानी राजाले कुण्डधान भिक्षुलाई सँधै भोजन प्रदान गरे^३ ।

एक दिन, एक वस्त्रधारी ब्राह्मणले धर्मसभामा आफू निर्वस्त्र भएता पनि आफ्नो एकमात्र वस्त्र भगवानलाई चढाएको देखेर राजा प्रसेनजितले उसलाई अनेक कपडा दिए^४ । यस्तै गरी एक अर्को समयमा

१. दी. अ. क. II. पृ. ५८५; धम्म. अ. क. पृ. ४०६ : कुमारकश्यप माताको कथा ।

२. म. नि. II. पृ. १४८ : नलकपानसुत्तं ।

३. अ. नि. अ. क. I. पृ. १४६; थेर गा. अ. क. पृ. ६२; धम्म. अ. क. पृ. ३६३ : कुण्डधानकथा ।

४. धम्म. अ. क. पृ. ३४७ब : चूलेकसाटक ब्राह्मणकथा ।

भगवानको अगाडि धर्म श्रवण गरिरहँदा चन्दनङ्गलिक उपासकले बुद्धको गुण गाएको देखी प्रसन्न भई उसलाई वस्त्रहरू दिए^१ ।

जीवनको आखिरी समयमा बुद्ध प्रति राजाको भक्ति निक्कै गम्भीर भएको देखिन्छ। यहाँसम्म कि एक दिन आफ्नै नोकर ऋषिदत्त र पुराण स्थपितहरूले आफूतिर खुट्टा पारेर सुत्दा पनि राजा रिसाउनुको सट्टा प्रसन्न भई बुद्धकहाँ गई यस सम्बन्धी कुरा मुक्त कण्ठले सुनाएका थिए^२ । यस्तै प्रकार राजाले आफ्नो जीवनको अन्तिम कालमा भगवान प्रति महत् प्रेमभाव प्रकट गर्दै भगवानको पाउमा चुम्बन गरी अनेक प्रकारले गुणगान गरेबाट ८० वर्षीय राजाको गहिरो भक्तिको बारे हामी अनुमान लगाउन सक्छौं ।

मज्झिमनिकायार्थकथानुसार^३ राजाको अन्तिम मुहूर्त बडो संवेगनीय ढंगले घटेको कुरा समुल्लेख भएको छ। जब राजाले निरपराधी परम-राजभक्त बन्धुल सेनापति र उनको ३२ जना पुत्रहरू सहित सबैलाई हत्या गरे, त्यहाँदेखि राजाले मनमा शान्ति पाउन सकेका थिएनन्; मानसिक दौर्मनस्यताले पीडित थिए। एक दिन बुद्धको संभ्रना गरी, मेदलुम्प नामक शाक्यहरूको निगममा गई राजाले भगवानको दर्शन गर्न गए। भगवानको छत्रछायामा पुग्ने वित्तिकै राजाको मनमा अपार धर्मप्रीति उत्पन्न भयो र अनेक प्रकारले आफ्नो भित्री मनोभावको

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. ११९; हेर तल “पञ्चकाम विषय” मा ।

२. हेर तल “धर्मचैत्य” मा ।

३. III. पृ. २४२ ।

कुरालाई अभिव्यक्त गरे । जब गन्धकुटी भित्र राजा भगवानसँग आत्मीय कुराकानी गर्दै थिए, तब यसै मौका छोपी दीर्घकारायण सेनापतिले आफ्नो मामा बन्धुललाई मारेको ईख फेर्दै एक घोडा र एक परिचारिका स्त्रीलाई मात्र सेनास्थलमा राखी, बाँकी जम्मै सैन्यहरूका साथ श्रावस्तीमा फर्की, विडूडभ राजकुमारलाई स्वेतछत्र दिई “सिंहासनमा बस्ने भए बस नत्र म स्वयं बस्नेछु” भनी विडूडभलाई सिंहासनमा राखे^१ । उता राजा विहारवाट बाहिर निस्कदा कोही पनि देखेनन्, न सेनास्थलमा नै कोही देखे । घोडाका साथ बसिरहेकी सो परिचारिकाले राजालाई दीर्घकारायणले चेतावनीका साथ “राजालाई प्राणको माया छ, भने श्रावस्ती फर्केर नआउनु” भनी सुनाएर गएको कुरा बिन्ति गरी । यसपछि राजा बडो विकट स्थितिमा परी आफ्नो भाञ्जा अजातशत्रुको सहायता लिई पुनः राज्य लिने आशा गरी राजगृहतिर लागे ।

हरेक प्रकारवाट पीडित भएका राजाले बाटोमा कनिकाको भात पनि खान पऱ्यो, जस्तो पायो त्यस्तो पानी पनि पिउन पऱ्यो । राजगृह पुग्दापुग्दै रात परी नगरद्वारा पनि बन्द भइसकेको हुँदा, नगर बाहिरको एक सत्तलमै बास बसे । रातभर भाडा लागी आसक्त भई अन्त्यमा अत्यन्त कष्टपूर्वक सोहि परिचारिकाकै काखमा निदाए । भोर हुँदाहुँदै नःश्वर देह छाडी परमअनाथ तालले बुद्धले भविष्यवाणी गर्नु भए जस्तै राजाको मृत्यु भयो^२ । यो विपत्ति सहन नसकी सो परिचारिका “हरे !

१. म. नि. अ. क. III. पृ. २४२

२. सं. नि. अ. क. III. पृ. २१९

कस्तो राजा कस्तो भई मर्नु पन्यो !” भन्दै चिच्याउँदै विलाप गरिरहेको कुरा मगधराजा अजातशत्रुले सुनी महान् सम्मानका साथ कोशल राजाको दाह संस्कार गरे^१ ।

“जातस्स मरणं ध्रुवं” भने भैं जन्मेको प्राणीको मरण ध्रुवसत्य छ । अतएव जिउँदो छुँदै अप्रमादी भई धर्माधर्म विचार गर्न सक्नु पर्दछ । राजाको अन्तिम घडी जे जसो भएता पनि अनागतवंशमा उल्लेख भए अनुसार प्रसेनजित कोशलराजा भविष्यमा बुद्ध हुने सत्व हुन्^२ ।

प्रसेनजित-परिवार

महाकोशलराजा

|

१. प्रसेनजितकोशल = विम्बिसार राजाकी बहिनी

२. ऐ = मल्लिकादेवी

|

एक छोरी

३. ऐ = वासभक्तिया

|

विडूडभ

४. ऐ = उव्विरी

|

जीवन्ती

५. प्रसेनजित कोशल = ०

दुइ छोरा ब्रह्मदत्त जेतकुमार पायासिराजञ्ज सुमना वजिरी

१. म.नि.अ.क. III. पृ. २४४

२. D. P. P. II. पृ. १७४

मन्त्री भारदारहरू : —

गुरु पुरोहितहरू :—

(१) उगग महामन्त्री

(१) बावरिय ब्राह्मण

(२) सिरिवड्ढ महामन्त्री

(२) अग्गिदत्त ब्राह्मण

(३) काल मन्त्री

(३) चङ्गी ब्राह्मण

(४) शुक्ल मन्त्री

(४) तारुक्ष ब्राह्मण

(५) बन्धुल सेनापति

(५) पुष्करसाति ब्राह्मण

(६) दीर्घकारायण सेनापति

(६) जाणुश्रोणी ब्राह्मण

(७) तोदेय्य ब्राह्मण

(८) लोहिच्च ब्राह्मण

अन्य गणहरू :—

हात्तीहरू :—

(१) सुदर्शन

(१) बद्धेरक

(२) सञ्जय ब्राह्मण

(२) एक पुण्डरिक

(३) नालिजङ्ग ब्राह्मण

(३) स्वेत

(४) ऋषिदत्त

(५) पुराण स्थपित

X

X

X

मूल सूत्र :—

१- स्यानो न संभ

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजा जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय, सारणीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा बसे ।

एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग यो कुरा सोधे—

“भो गौतम ! तपाईंले पनि ‘अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि अभिसम्बोध गरेको छु’ भन्नुहुन्छ ?”

“महाराज ! यदि साँच्चै ‘अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि अभिसम्बुद्ध’ भन्नवे हो भने मलाई नै त्यसो भन्न सुहाउँछ । किनभने मैले अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि अभिसम्बोध गरेको छु ।”

“भो गौतम ! जो ती सङ्घी, गणी, गणाचार्य, नामी, यशस्वी, धेरै मानिसहरूबाट साधुसम्मत भएका श्रमण ब्राह्मण तीर्थङ्करादि जस्तै— पूरण (पूर्ण), काश्यप, निगण्ठनाथपुत्र,^२ मक्खलिगोशाल, सञ्जयवेलट्टपुत्र,^३ पकुध^४ कच्चायन, (कात्यायन) र अजितकेश-

१. सं. नि. I. पृ. ६७ : दहरसुत्तं ।

२. ‘नाटपुत्तो’ नालन्दा पालि ।

३. सिंहलमा : ‘वेलट्टिपुत्र’ ।

४. रोमनमा: ‘ककुध’ ।

कम्बलादि— हुन् तिनीहरूसँग, 'अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि अभिसम्बोधि गरेका छौं कि ?' भनी सोध्दा तिनीहरूले पनि 'अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि अभिसम्बोधि गरेका छौं' भनी भन्दैनन् भने तपाईं गौतमको त के कुरा ! जो कि तपाईं उमेरले पनि तन्नेरी हुनुहुन्छ र प्रब्रज्यात्वले पनि नौलै हुनुहुन्छ !”

“महाराज ! चार व्यक्तिलाई तन्नेरी संभ्की आज्ञा (हेप्नु) र परिभाष गर्नु हुन्न । कुन चार भने ?— (१) क्षत्री राजकुमारलाई, (२) सर्पलाई, (३) आगोलाई र (४) भिक्षुलाई स्यानो संभ्की अवज्ञा र परिभाष गर्नु हुन्न ।”

“महाराज ! यिनै चार व्यक्तिलाई स्यानो (तन्नेरी) संभ्की अवज्ञा र परिभाष गर्नु हुन्न ।”

यति भन्नु भई सुगत शास्ताले पुनः यस्तो भन्ने भयो—

१- “खत्तियं जातिसम्पन्नं, अभिज तं यसस्सिनं ।
दहरोति नावजानेय्य, न तं परिभवे नरो ॥”

२- “ठानं हि सो मनुजिन्दो,^१ रज्जं लट्ठान खत्तियो ।
सो कुद्धो राजदण्डेन, तस्मि पक्कमते भुसं ॥
तस्मा तं परिवज्जेय, रक्खं जीवितमत्तनो ॥”

३- “गामे वा यदि वा रज्जे यत्थ पस्से भुजङ्गमं ।
दहरो ति नावजानेय्य, न तं परिभवे नरो ॥”

१. सिंहल र स्याममा: 'मनुस्सिन्दो' ।

- ४- “उच्चावचेहि वण्णेहि, उरगो चरति तेजसी^१ ।
सो आसज्ज उंसे^२ बालं, नरं नारिं च एकदा ।
तस्मा तं परिवज्जेय, रक्खं जीवितमत्तनो ॥”
- ५- “पहूतभक्खं जालितं, पावकं कण्हवत्तनिं ।
दहरो ति नावजानेय्य, न नं परिभवे नरो ॥”
- ६- “लद्धा हि सो उपादानं, महा हुत्वान पावको ।
सो आसज्ज उहे बालं, नरं नारिं च एकदा ।
तस्मा तं परिवज्जेय्य, रक्खं जीवितमत्तनो ॥”
- ७- “नवं यदगिग उहति, पावको कण्हवत्तनी ।
जायन्ति तत्थ पारोहा, अहोरत्तानमच्चये ॥”
- ८- “यञ्च खो सीलसम्पन्नो, भिक्खु उहति^३ तेजसा ।
न तस्स पुत्ता पसवो, दायादा विन्दरे धनं ।
अनपच्चा अदायादा, तालावत्थू^४ भवन्ति ते ॥”
- ९- “तस्मा हि पण्डितो पोसो सम्पस्सं अत्थमत्तनो^५ ।
भुजङ्गमं पावकं च खत्तियं च यसस्सिनं ।
भिक्खुं च सीलसम्पन्नं सम्मदेव समाचरे^६ति ॥”

१. सिंहलमा: ‘तेजसा’; रोमनमा: ‘तेजसि’ ।

२. सिंहलमा र स्याममा: ‘डसे’ ।

३. सिंहलमा: ‘दहति’ ।

४. सिंहलमा: ‘तालावत्थु’; रोमनमा : ‘तालवत्थु’ ।

५. स्याममा: ‘भयमत्तनो’ ।

अर्थ :—

१- “विशिष्ट क्षत्री कूलमा जन्मेका क्षत्रीलाई स्यानो छ भनी अवज्ञा (हेप्नु) र परिभाष नगर्नु ।”

२- “मनुष्यका राजा बन्न सक्ने क्षत्रीले सम्भवतः राज्य पाएर (आफूलाई अवज्ञा गर्ने पुरुषलाई) अनेक प्रकारले तहसनहस पार्न सक्छ; अतएव आफ्नो जीवन रक्षा गरी त्यस्ता कारणबाट बच्नु ।”

३- “गाउँमा वा जङ्गलमा जहाँ देखेता पनि सर्पलाई स्यानो छ भनी अवज्ञा र परिभाष नगर्नु ।”

४- “तेजवान सर्प विभिन्न प्रकारको रूप लिई विचरण गर्छ, कहिले काहिं उसले बालमूर्ख नरनारी आफ्नो अगाडि आउँदा टोक्छ; अतएव आफ्नो जीवन रक्षा गरी त्यस्ता कारणबाट बच्नु ।”

५- “धेरै वस्तुलाई भष्म पार्न सक्ने, गएको बाटो कालो पार्ने अग्निज्वालालाई स्यानो छ भनी अवज्ञा र परिभाष नगर्नु ।”

६- “कुनै वस्तुद्वारा सघाउ पुग्नासाथ आगो ठूलो हुन्छ, उसले अगाडि आउने बालमूर्ख नरनारीलाई समेत पोलिदिन्छ, अतएव आफ्नो जीवन रक्षा गरी त्यस्ता कारणबाट बच्नु ।”

७- “गएको बाटो कालो पार्ने अग्निले वनजङ्गल भष्म पार्छ, त्यस्तो ठाउँमा पुनः पलाउन सक्ने जरा, ठूटा, त्रिणहरू मात्र बाँकी रहन्छन् ।”

८- “तर, जो शीलसम्पन्न भिक्षुले क्लेशरूपी जङ्गललाई शान्तरूपी अग्निदे भष्म पार्छ, त्यहाँ उसको सम्पत्ति परिभोग गर्ने कुनै अंशभागी पुत्रादि रहँदैन, छेदन गरेको तालवृक्ष भैं उसले भोग्नुपर्ने कुनै शेष बाँकी रहँदैन ।”

९- “त्यसैले पण्डित पुरुषले आफ्नो हितलाई ध्यानमा राखी, सर्प, अग्नि, यशस्वी, क्षत्री वर शीलसम्पन्न भिक्षुलाई राम्रोसँग व्यवहार गर्नु पर्छ ।”

यति कुरा सुनी प्रसन्न भएका कोशलराजाले भगवानसँग विन्ति गरे —

“धन्य भन्ते ! धन्य भन्ते !! जस्तो कि घोप्टेकोलाई उत्तानो पारि दिएभैं, ढाकेकोलाई उघारिदिएभैं, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिएभैंर अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुनेले रूप देखेभैं- भगवानले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म भगवानको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । भन्ते ! आजदेखि आजीवनसम्म शरणमा आएको उपासक हो भनी मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

X

X

X

मूल सूत्र :—

२- तीन अहितकर-धर्म

श्रावस्तीमै^१ ।

एक दिन प्रसेनजित कोशलराजा जहाँ भगवान हनुहन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे—

“भन्ते ! कति कुरा मनमा उत्पन्न हुँदा पुरुषलाई अहितकर, दुःखदायी तथा कष्टजनक हुन्छ ?”

“महाराज ! तीन कुरा मनमा उत्पन्न हुँदा पुरुषलाई अहितकर, दुःखदायी तथा कष्टजनक हुन्छ । कुन तीन भने ?— महाराज ! चित्तमा लोभ उत्पन्न हुँदा पुरुषलाई अहितकर, दुःखदायी तथा कष्टजनक हुन्छ, चित्तमा द्वेष उत्पन्न हुँदा पुरुषलाई अहितकर, दुःखदायी तथा कष्टजनक हुन्छ, चित्तमा मोह उत्पन्न हुँदा पुरुषलाई अहितकर, दुःखदायी तथा कष्टजनक हुन्छ ।”

“महाराज ! यिनै तीन कुरा चित्तमा उत्पन्न हुँदा पुरुषलाई अहितकर, दुःखदायी तथा कष्टजनक हुन्छ ।”

यति भन्नुभई सुगत शास्ताले पुनः यस्तो भन्नुभयो—

---

१. सं. नि. I. पृ. ६९ : पुरिससुत्त ।

“लोभो दोसो च मोहो च, पुरिसं पापचेतसं ।
हिंसन्ति अत्तसम्भूता, तच्चसारं व सम्फल”^१ति ॥”

अर्थ :—

“पुरुषको चित्तमा लोभ, द्वेष, मोह र पापचित्त उत्पन्न हुँदा तामाको फलले बाँसको नाश गरे भैं आफैलाई विनाश पाछ्छ ।”

X X X

मूल सूत्र :—

३- जरामरण

श्रावस्तीमै^२ ।

एक दिन प्रसेनजित कोशलराजा भगवान कहाँ गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि राजाले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे—

“भन्ते ! जन्मेका प्राणीहरू जरामरणबाट बच्न सक्छन् कि ?”

“महाराज ! जन्मेका प्राणीहरू जरामरणबाट बच्न सक्दैनन् । चाहे ती क्षत्रीय महाशाल^३ कुलका किन नहुन्, चाहे आढ्य, महाधनी, महाभोगी किन नहुन्; प्रसस्त सुनचाँदी, रुपैयाँ, धनधान्य भएका किन नहुन्— तिनीहरू पनि जरामरणबाट बच्न सक्दैनन् । ब्राह्मणमहाशाल^४

१. स्याममा: “सम्फल” ।

२. सं. नि. I. पृ. ६९ : जरामरणसुत्तं; स्याम र रोमनमा: ‘राजसुत’ ।

३. कमसेकम शयकोटी धन निधान गरिराख्न सक्नेलाई ‘क्षत्रीयमहाशाल’ भन्दछन् ।

४. ८० कोटी धन निधान गरिराख्नेलाई ‘ब्राह्मणमहाशाल’ भन्दछन् ।

कुलका ... भएता पनि, ... गृहपतिमहाशाल^१ कुलका आढ्य, महाधनी, महाभोगी भए पनि; प्रसस्त सुनचाँदी, रुपैयाँ, धनधान्य भएता पनि— तिनीहरू पनि जरामरणबाट बच्न सक्दैनन्। महाराज ! अर्हत् क्षीणास्रव, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेका, गर्नुपर्ने गरिसकेका, भारमुक्त^२ भएका, स्व-अर्थ प्राप्त गरिसकेका, भवसंयोजन क्षीण भइसकेका, सम्यक् प्रकारले विमुक्त भएका जो ती भिक्षुहरू हुन्— तिनीहरूको शरीर पनि भेद भिन्न भई निक्षेपणीय हुन्छ।”

यसपछि भगवानले पुनः निम्न गाथा भन्नुभयो—

“जीरन्ति वे राजरथा सुचिता,
अथो सरীরं पि जरं उपेति ।
सतं च धम्मो न जरं उपेति,
सन्तो हवे सडिभ पवेदयन्ती’ति ॥”

अर्थ :—

Dhamma.Digital

“विचित्र रूपले सजाइराखेको राजरथ पनि जराजीर्ण हुन्छ, यो शरीर पनि जराजीर्ण हुन्छ; तर सत्धर्म (निर्वाण) मात्र जराजीर्ण हुन्न भनी सन्त सत्पुरुषहरू भन्दछन्।”

X

X

X

१. ४० कोटी धन निधान गरिराखेलाई ‘गृहपतिमहाशाल’ भन्दछन्।

सं. अ. क. I. पृ. १०७

२. स्कन्धभार, क्लेशभार, संस्कारभार, कामगुणभार। अ. क. पृ. १०८

मूल सूत्र :—

४- आफ्नो रक्षा

श्रावस्तीमै^१ ।

एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशल राजाले भगवानलाई निम्न कुरा सुनाए—

“भन्ते ! म एकलै एकान्तमा बसिरहँदा मेरो मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो— ‘कस्ताको आत्मरक्षित हुन्छ, कस्ताको हुँदैन ?’ अनि मलाई यस्तो लाग्यो— (क) ‘जुन मानिसहरू काय-वचन-मनद्वारा दुराचार गर्छन् उनीहरूको आत्मरक्षा हुन्न । यद्यपि उनीहरू हस्तिकाय, अश्वकाय, रथकाय र सैन्यकाय आदिद्वारा रक्षित भएर किन नबसुन् तर उनीहरूको आत्म रक्षित हुन सक्दैन । किन भने ?— जुन यो रक्षाहरू हुन् ती जम्मै बाहिरी रक्षा हुन्, भित्री रक्षा होइनन् । त्यसैले उनीहरू अरक्षित नै हुन्छन् । (ख) जुन मानिसहरू काय-वचन-मनद्वारा सदाचार गर्छन् उनीहरूकै आत्मरक्षा हुन्छ । यद्यपि उनीहरू हस्तिकाय, अश्वकाय, रथकाय र सैन्यकाय आदिद्वारा रक्षित हुन्छन् तैपनि उनीहरूको

१. सं. नि. पृ. ७१ : अत्ररक्खितसुत्तं ।

आत्म रक्षित नै हुन्छ। किन भने ?- जुन यी रक्षाहरू हुन् ती जम्मै भित्री रक्षा हुन्, बाहिरी होइनन्। त्यसैले उनीहरू रक्षित नै हुन्छन्।”

“महाराज ! त्यसैहो, महाराज ! त्यसैहो । (क) जुन मानिसहरू काय-वचन-मनले दुराचार गर्छन् उनीहरूको आत्म रक्षित हुन्न... (ख) जुन मानिसहरू काय-वचन-मनले सदाचार गर्छन् उनीहरूको आत्म रक्षित नै हुन्छ....।”

पुनश्च भगवान भन्नुहुन्छ—

“कायेन संवरो साधु, साधु वाचाय संवरो ।
मनसा संवरो साधु, साधु सब्बत्थ संवरो ।
सब्बत्थ संवृतो लज्जी, रक्खितो ति पवुच्चती’ति ॥”

अर्थ :—

Dhamma.Digital

“कायले संयम गर्नु राम्रो हो, वचनले संयम गर्नु राम्रो हो, मनले संयम गर्नु राम्रो हो र सबैतिरबाट संयमी हुनु राम्रै हो । सबैतिरबाट संयमी हुने लज्जावान्लाई आरक्षित नै भनिन्छ।”

X

X

X

मूल सूत्र :—

५- पञ्चकाम-विषय

श्रावस्तीमै^१ ।

त्यस समय पञ्चकाम विषयमा अर्पित भएका, पञ्चकाम^२ विषय परिभोग गरी बसेका प्रसेनजित प्रमुख पाँच राजाहरूका बीच यस्तो कुरा उठ्यो—

“रूपादि पञ्चकाम विषयहरू मध्ये कुन श्रेष्ठ छ ?”

ती मध्ये कसैले— ‘रूप श्रेष्ठ छ’ भने; कसैले, ‘शब्द श्रेष्ठ छ’ भने; कसैले, ‘गन्ध श्रेष्ठ छ’ भने; कसैले ‘रस श्रेष्ठ छ’ भने र कसैले, ‘स्पर्श श्रेष्ठ छ’ भने । जब कसैले कसैलाई संभाउन सकेनन्, निष्कर्षमा पुग्न सकेनन् तब प्रसेनजित राजाले भने—

“मारिष हो ! हामी जहाँ भगवान हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऔं र भगवानसँग यसबारे प्रश्न सोधौं । अनि भगवानले जे भन्नुहुने छ उही हामी स्वीकार गरौं ।”

१. सं. नि. I. पृ. ७८ : पञ्चराजसुत्तं ।

२. रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श ।

“मारिष ! ठीक छ” भनी ती राजाहरूले प्रसेनजित कोशल राजालाई प्रत्युत्तर दिए । यस पछि प्रसेनजित प्रमुख ती पाँच राजाहरू भगवानकहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशल राजाले भगवानलाई निम्न कुरा सुनाए—

“भन्ते ! यहाँ हामी पञ्चकाम विषयमा अर्पित भएका, पञ्चकाम विषय परिभोग गरी बसेका पाँच राजाहरूका बीच यस्तो कुरा उठ्यो कि— रूपादि पञ्चकाम विषयहरू मध्ये कुन श्रेष्ठ छ । त्यस बेला कसैले, ‘रूप श्रेष्ठ छ’ भने; कसैले, ‘शब्द श्रेष्ठ छ’ भने; कसैले, ‘गन्ध श्रेष्ठ छ’ भने; कसैले ‘रस श्रेष्ठ छ’ भने र कसैले, ‘स्पर्श श्रेष्ठ छ’ भने । भन्ते यसमध्ये कुन श्रेष्ठ रहेछ ?”

“महाराज ! मनपर्ने वस्तुलाई सिमाना राखी पञ्चकाम विषयहरू जेमा आफ्नो मन लाग्छ उही विषय नै श्रेष्ठ छ भनी भन्दछु ।”

(१) “महाराज ! उही नै रूप कसैलाई मनपर्छ भने उही नै रूप कसैलाई मन पर्दैन । जो जुन रूपमा सन्तुष्ट हुन्छ वा जसको जुन रूपमा इच्छा परिपूर्ण हुन्छ, ऊ त्यो रूपभन्दा बढी उत्तरोत्तर, प्रणीततर रूपको कामना (खोजी) गर्दैन । त्यही रूप नै उसको लागि पर्याप्त हुन्छ, सर्वोत्तम हुन्छ ।”

(२) “महाराज ! उही नै शब्द कसैलाई मनपर्छ भने उही नै शब्द कसैलाई मन पर्दैन । जो जुन शब्दमा सन्तुष्ट वा जसको जुन

शब्दमा इच्छा परिपूर्ण हुन्छ, ऊ त्यो शब्दभन्दा बढी उत्तरोत्तर, प्रणीततर शब्दको कामना (खोजी) गर्दैन । त्यही शब्द नै उसको लागि पर्याप्त हुन्छ, सर्वोत्तम हुन्छ ।”

(३) “महाराज ! उही नै गन्ध कसैलाई मनपर्छ भने उही नै गन्ध कसैलाई मन पर्दैन । जो जुन गन्धमा सन्तुष्ट वा जसको जुन गन्धमा इच्छा परिपूर्ण हुन्छ, ऊ त्यो गन्धभन्दा बढी उत्तरोत्तर, प्रणीततर गन्धको कामना (खोजी) गर्दैन । त्यही गन्ध नै उसको लागि पर्याप्त हुन्छ, सर्वोत्तम हुन्छ ।”

(४) “महाराज ! उही नै रस कसैलाई मनपर्छ भने उही नै रस कसैलाई मन पर्दैन । जो जुन रसमा सन्तुष्ट वा जसको जुन रसमा इच्छापूर्ण हुन्छ, ऊ त्यो रसभन्दा बढी उत्तरोत्तर, प्रणीततर रसको कामना (खोजी) गर्दैन । त्यही रस नै उसको लागि पर्याप्त हुन्छ, सर्वोत्तम हुन्छ ।”

(५) “महाराज ! उही नै स्पर्श कसैलाई मनपर्छ भने उही नै स्पर्श कसैलाई मन पर्दैन । जो जुन स्पर्शमा सन्तुष्ट वा जसको जुन स्पर्शमा इच्छा परिपूर्ण हुन्छ, ऊ त्यो स्पर्शभन्दा बढी उत्तरोत्तर, प्रणीततर स्पर्शको कामना (खोजी) गर्दैन । त्यही स्पर्श नै उसको लागि पर्याप्त हुन्छ, सर्वोत्तम हुन्छ ।”

त्यस समय चन्दनङ्गलिक उपासक त्यस परिषद्मा बसेका थिए । अनि ती उपासक आसनबाट उठी पछ्यौरा (उत्तरासङ्ग)

एकांश गरी जता भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यतैतिर हातजोरी नमस्कार गरी भगवानसँग यस्तो बिनित्त गरे—

“भगवान ! म केही कुरा भन्न चाहन्छु । सुगत ! म केही कुरा भन्न चाहन्छु ।”

“चन्दनङ्गलिक ! भन । के कुरा भन्न चाहन्छौ ?” भनी भगवानले भन्नु भयो ।

अनि चन्दनङ्गलिक उपासकले भगवानको अगाडि तदनुरूप गाथाद्वारा स्तुति गरे—

“पदुमं यथा कोकनदं सुगन्धं,
पातो सिया फुल्ल मवीत गन्धं ।
अङ्गरसं पस्स विरोचमानं,
तपन्तमादिच्चमिवन्तलिक्खे’ति ॥”

अर्थ :—

“जस्तै सुवासित पद्मकमल प्रातः कालमा प्रस्फुटित भई मगमग वास आउँछ, जस्तै आकाशमा सूर्य चम्किन्छ, उस्तै चम्किरहेका अङ्गरस (तेजवान्) भगवान बुद्धलाई हेर !”

यो स्तुति सुनी प्रसन्न भएका ती पाँच राजाहरूले चन्दनङ्गलिक उपासकलाई पाँच वटा पछ्यौराहरू (उत्तरासङ्ग) ओढाइ दिए । चन्द-

नङ्गलिक उपासकले पनि ती पाँचै वटा पछ्यौराहरू भगवानलाई ओढाइ दिए ।

X X X

मूल सूत्र :—

६- आयुष्मान् अङ्गुलिमाल

त्यस समय भगवान् आयुष्मान् अङ्गुलिमाल सहित श्रमणहरू पछ्याडि राखी श्रावस्तीकोलागि चारिकार्थ जानुभयो^१ । चारिका गर्दै क्रमशः श्रावस्तीमा पुग्नु भयो । अनि भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो ।

Dhamma.Digital

त्यस बखत प्रसेनजित कोशल राजाको दरवारमा ढोकाभिन्न महाजनहरू एकत्रित भई उच्चशब्द गर्दै थिए— “देव ! तपाईंको राज्यमा रौद्र, लोहितपाणि, काटमारमा लाग्ने, प्राणीप्रति निर्दयी अङ्गुलिमाल भन्ने चोर छ । उसले गाउँ पनि तहस नहस पायो, निगम पनि तहस नहस पायो, जनपद पनि तहस नहस पायो । उसले मानिसहरू हत्या गरी अङ्गुलिहरूको माला लगाउँछ । देव ! उसलाई रोक्नु होस् !”

१. म. ति. II. पृ. ३४६ : अङ्गुलिमाल सूत्रबाट ।

अनि प्रसेनजित कोशल राजा पाँचशय जति घोडाहरू लिई श्रावस्तीबाट मध्यान्ह समयमा निस्केर जहाँ जेतवनाराम हो त्यहाँ गए । जहाँसम्म यानबाट जानहुने हो त्यहाँसम्म यानमा गई त्यसपछि यानबाट ओर्ली पैदल नै जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशल राजासँग भगवानले सोध्नु भयो—

“महाराज ! मगधराजा सेनीय बिम्बिसार रिसाएकि, वैशालीका लिच्छवीहरू रिसाएकि अथवा अरू कुनै विरोधी राजाहरू रिसाएकि क्या हो ?”

“भन्ते ! मगधराजा सेनीय बिम्बिसार पनि रिसाएका छैनन्, वैशालीका लिच्छवीहरू पनि रिसाएका छैनन्, न त कुनै विरोधी राजाहरू नै रिसाएका छन् । भन्ते ! मेरो राज्यमा रौद्र, लोहितपाणि, काटमारमा लाग्ने, प्राणीप्रति निर्दयी अङ्गुलिमाल भन्ने चोर छ । उसले गाउँ पनि तहस नहस पायो, निगम पनि तहस नहस पायो, जनपद पनि तहस नहस पायो । उसले मानिसहरू हत्या गरी अङ्गुलिहरूको माला लगाउँछ । भन्ते ! म उसलाई रोक्न चाहन्छु ।”

“महाराज ! यदि तपाईंले अङ्गुलिमाललाई, केशदाही काटी, कषायवस्त्रहरू लगाई, घरबार छाडी अनगारिक भई, प्रव्रजित भई प्राणीहिंसाबाट विरत भई, अदिन्नादानबाट विरत भई, मृषावादबाट विरत भई, एकछाके ब्रह्मचारी शीलवान् तथा कल्याणधर्मी भएको देखेमा उसलाई के गर्नु हुन्छ ?”

“भन्ते ! अभिवादन गर्नेछु, आसनबाट उठ्ने छु, आसनद्वारा निमन्त्रणा गर्नेछु, घरमा निम्त्याउने छु तथा चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारद्वारा उपस्थान गर्नेछु । धर्मतापूर्वक उहाँको रक्षावरणगुप्तकालागि पनि संविधान गर्नेछु । भन्ते ! कसरी त्यस्तो दुःशील पापी, यस्तो शीलसंयमी हुन सक्ला ?”

त्यसवेला आयुष्मान अङ्गुलिमाल भगवानको अविदूर मै बसिरहनु भएको थियो । अनि भगवानले प्रसेनजित कोशल राजाको दक्षिणबाहु समाती यसो भन्नु भयो—

“महाराज ! यो हो अङ्गुलिमाल ।”

त्यसवेला प्रसेनजित कोशल राजा भयभीत भए, स्तब्ध भए, र जिरिङ्गिए । भगवानले प्रसेनजित कोशल राजा भयभीत, स्तब्ध तथा जिरिङ्गिएको जानी राजालाई यस्तो भन्नु भयो—

“महाराज ! डराउनु पर्दैन, यिनीबाट अब कुनै भय छैन ।”

अनि प्रसेनजित कोशल राजाको मनमा जुन भय, स्तब्ध तथा जिरिङ्गि भएको थियो सो दूर भई शान्त भएर गयो । त्यस पछि प्रसेनजित कोशल राजा जहाँ अङ्गुलिमाल हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् अङ्गुलिमालसँग सोधे—

“भन्ते अङ्गुलिमाल ! आर्य हुनुहुन्छ कि ?”

“हो, महाराज !”

“आर्य ! तपाईंको पिताको के गोत्र ? माताको के गोत्र ?”

“महाराज ! पिताको गोत्र गार्ग्य हो, माताको गोत्र मैत्रायणी हो ।”

“भन्ते आर्य गार्ग्य मैत्रायणीपुत्र ! अभिमरण हुनुहोस् । आर्य गार्ग्यमैत्रायणी पुत्रलाई म चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारद्वारा उत्सुकतापूर्वक सेवा गर्नेछु ।”

त्यस बखत आयुष्मान् अङ्गुलिमाल आरण्यक^१, पिण्डपातिक^२, पांसुकूलिक^३, त्रैचीवरिक^४, हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले आयुष्मान् अङ्गुलिमालले प्रसेनजित कोशल राजालाई निम्न उत्तर दिनु भयो—

“महाराज ! भइहाल्यो, मलाई परिपूर्ण चीवरहरू छन् ।”

त्यसपछि प्रसेनजित कोशल राजा भगवानकहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कोशल राजाले भगवानसँग बित्ति गरे—

१. जङ्गलमा मात्र बस्ने चर्या अधिष्ठान गर्नेलाई ‘आरण्यक’ भन्दछन् ।
२. पिण्डाचारद्वारा मात्र भोजन गर्ने विशेष अधिष्ठान गर्नेलाई ‘पिण्डपातिक’ भन्दछन् ।
३. फ्याकेको कपडादि मात्र बटुली चीवर सिई लगाउने विशेष अधिष्ठान गर्नेलाई ‘पासुकूलिक’ भन्दछन् ।
४. तीनवटा चीवर मात्र पहिरने विशेष अधिष्ठान गर्नेलाई ‘त्रैचीवरिक’ भन्दछन् ।

“आश्चर्य हो भन्ते ! अद्भुत हो भन्ते ! धन्य भगवान ! !
अदान्तलाई पनि दमन गर्न सक्नु हुन्छ, अशान्तलाई पनि शान्त पार्न
सक्नु हुन्छ, अपरिनिवृत्तलाई पनि परिनिवृत्त पार्न सक्नु हुन्छ, धन्य हो
भगवान ! ! हामीले दण्डले, शस्त्रले दमन गर्न नसक्नेलाई पनि भगवानले
अदण्ड र अशस्त्रले दमन गर्नु भयो । हवस् त भन्ते ! अब हामी जान्छौं
। हामीहरूको धेरै काम छ, धेरै गर्नु पर्ने छ ।”

“महाराज जे उचित्र सम्भन्नु हुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशल राजा आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन
तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

X X X

मूल सूत्र :—

Dhamma.Digital

७- कसले आत्म-प्रेम गर्छ ?

श्रावस्तीमै^१ ।

एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशल राजाले भगवानलाई निम्न
कुरा सुनाए—

१. सं. नि. I. पृ. ७ : पियसुत्त ।

“भन्ते ! म एकलै एकान्तमा बसिरहँदा मेरो मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो— ‘कसले आत्म (आफू) लाई प्यार गर्दो रहेछ ?’ कसले आत्मलाई प्यार गर्दो रहेनछ ?’ अनि त्यस बखत मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— (क) ‘जुन मानिसहरू कायद्वारा **दुराचार गर्छन्**, वचनद्वारा दुराचार गर्छन् र मनद्वारा पनि दुराचार गर्छन्— उनीहरूले आत्म (आफू) लाई प्यार गर्दैनन्; यद्यपि उनीहरू, ‘म आत्म-प्यार गर्छु’ भनी किन नभनुन् तर उनीहरूले आत्म-प्यार गरेको ठहरिन्न । किन भने ?— जस्तै कुनै मानिसले मन नपरेको मानिसलाई व्यवहार गर्छ त्यस्तै उनीहरूले पनि आफूले आफैलाई व्यवहार गर्छन् । अतएव उनीहरूले आत्म-प्यार गरेको ठहरिन्न । (ख) जुन मानिसहरू कायद्वारा **सदाचार गर्छन्**, वचनद्वारा सदाचार गर्छन् र मनद्वारा पनि सदाचार गर्छन्— उनीहरूले आत्म-प्यार गर्छन्; चाहे उनीहरूले, ‘म आत्म-प्यार गर्दिन’ भनी किन नभनुन् तर उनीहरूले आत्मप्यार गरेको ठहरिन्छ । जस्तै कुनै मानिसले कुनै मन परेको मानिसलाई व्यवहार गर्छ त्यस्तै उनीहरूले पनि आफूले आफैलाई व्यवहार गर्छन् । अतएव उनीहरूले आत्म-प्यार गरेको ठहरिन्छ’ ।”

“महाराज ! त्यस्तै हो, महाराज ! त्यस्तै हो । (क) जुन मानिसहरू कायले दुराचार ... वचनले दुराचार ... तथा मनले **दुराचार गर्छन्**, उनीहरूले आफूलाई प्यार गर्दैनन् । यद्यपि उनीहरूले, ‘मेरो आत्म प्यारो छ’ भनी भन्छन् तथापि उनीहरूले आफूलाई प्यार गरेको ठहरिन्न । किन भने ?— महाराज ! जस्तै कुनै अमित्रले अमित्रलाई व्यवहार गर्छ त्यस्तै उनीहरूले पनि आफूले आफैलाई

व्यवहार गर्छन् । अतएव उनीहरूले आफूलाई प्यार गरेका ठहरिन्न । (ख) जुन मानिसहरू कायले सदाचार ... र मनले सदाचार गर्छन्, उनीहरूले आफूलाई प्यार गर्छन् । यद्यपि उनीहरूले, 'मेरो आत्म प्यारो छैन' भनी किन नभनुन् तर उनीहरूले आत्म-प्यार गरेको ठहरिन्छ । किन भने ?— जस्तै कुनै मित्रले मित्रलाई व्यवहार गर्छ, त्यस्तै उनीहरूले पनि आफूले आफैलाई व्यवहार गर्छन् । अतएव उनीहरूले आफूलाई प्यार गरेको ठहरिन्छ ।”

पुनश्च भगवान भन्नु हुन्छ—

- (१) – “अत्तानं चे पियं जञ्जा, न नं पापेन संयुजे ।
न हि तं सुलभं होति, सुखं दुक्कट कारिना ॥”
- (२) – “अन्तकेनाधिपन्नस्स, जहतो मानुसं भवं ।
किं हि तस्स सकं होति, किञ्च आदाय गच्छति ।
किञ्चस्स अनुगं होति, छाया व अनपायिनी^१ ॥”
- (३) – “उभो पुञ्जं च पापं च, यं मच्चो कुरुते इध ।
तं हि तस्स सकं होति, तं^२ व आदाय गच्छति ।
तं वस्स अनुगं होति, छाया व अनपायिनी ॥”
- (४) – “तस्मा करेय्य कल्याणं, निचयं सम्परायिकं ।
पुञ्जानि परलोकस्मि, पतिट्ठा होन्ति पाणिनं^३ ति

१. स्याममा: 'अनुपायिनी' ।

२. स्याम, सिंहल, रोमनमा: 'तञ्च' ।

अर्थ :—

१- “यदि आफू प्रति प्यार छ भने आफूलाई पापमा नलगाउनु; दृष्कृत्य कामद्वारा सुख सुलभ हुन सक्दैन ।”

२- “मरणासन्नमा पुगेको मानिसले मनुष्यलोक छाड्दा उसको आफ्नो भन्ने के हुन्छ ? के लिएर जान्छ ? छाँयासमान अनुगमन गर्ने के हुन्छ ?”

३- “जो मानिसले यमलोकमा पुण्य-पाप दुवै गर्छ, उही नै उसको आफ्नो हुन्छ, उही नै लिएर जान्छ, उही नै उसको छाँयासमान अनुगमन गर्ने हुन्छ ।”

४- “त्यसैले कल्याण गर, सम्परायिकको लागि पुण्य सञ्चय गर, पुण्यले नै परलोकमा प्राणीहरूको प्रतिष्ठा हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

X

X

X

मूल सूत्र :—

८- महायज्ञ

श्रावस्तीमै^१ ।

त्यस समय प्रसेनजित कोशल राजाको महायज्ञ हुन लागेको

---

१. सं. नि. I. पृ. ७४ : यञ्जसुत्तं ।

थियो । पाँचशय ऋषभहरू, पाँचशय बहरहरू, पाँचशय बाछीहरू, पाँचशय बोकाहरू र पाँचशय भेडाहरू यज्ञकोलागि स्थूण (मौलो) मा बाँधिराखेका थिए । जो ती दाशहरू, प्रेष्यहरू, कामदारहरू थिए तिनीहरू दण्डको भयले, तर्जनको भयले गहभरी आँसुपारी, रुँदै आवश्यक काम गरिरहेको थिए ।

केही भिक्षुहरू पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरी, भोजनोपरान्त जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवानसँग विन्ति गरे—

“भन्ते ! यहाँ प्रसेनजित कोशल राजाले महायज्ञ गर्न लागि रहेका छन् । पाँचशय ऋषभहरू, पाँचशय बहरहरू, पाँचशय बाछीहरू, पाँचशय बोकाहरू र पाँचशय भेडाहरू यज्ञकोनिमित्त स्थूण (मौलो) मा बाँधिराखेका छन् । जो ती दाशहरू, प्रेष्यहरू, कामदारहरू हुन् तिनीहरू दण्डको भयले, तर्जनको भयले गहभरी आँसुपारी, रुँदै आवश्यक काम गरिरहेका छन् ।”

यो कुरा सुनी भगवानले त्यस बेला यी गाथाहरू भन्नु भयो—

- (१) – “अस्समेधं पुरिसमेधं, सम्मापासं वाजपेय्यं ।
निरगलं महारब्भा^१, न ते होन्ति महप्फला ॥”
- (२) – “अजेलका च गावो च, विविधा यत्थ हञ्जरे ।
न तं सम्मगता यञ्जं, उपयन्ति महेसिनो

१. सिंहल र स्याममा: 'महायञ्जा महारम्भा' ।

(३) - “ये च यञ्जा निरारब्भा, यजन्ता^१ अनुकुलं सदा ।
अजेलका च गावो च, विविधा नेत्थ हञ्जरे ।
एतं सम्मग्गता यञ्जं, उपयन्ति महेसिनो ।”

(४) - “एतं यजेथ मेधावी, एसो यञ्जो महप्फलो ।
एतं हि यजमानस्स, सेट्ठयो होति न पापियो ।
यञ्जो च विपुलो होति, पसीदन्ति च देवता’ति ॥”

अर्थ :—

१- “अश्वमेध, पुरुषमेध, सम्मापास (= पासोमा परेका प्राणीहरू, भाला आदिले रोपेर मार्ने यज्ञ), वाजपेय (= सोमरस पिउनु पर्ने यज्ञ), महत् हिंसा हुने कार्य (यज्ञ) महत्फलदायी हुँदैनन् ।”

२- “जहाँ बोका, गाई आदि विविध प्राणीहरूको हिंसा गरिन्छ, त्यस्ता यज्ञ स्थलमा सुमार्गगामी महर्षिहरू उपस्थित हुँदैनन् ।”

३- “जुन यज्ञमा हिंसा हुँदैन, प्राणीहरूलाई भय लाग्दैन, जहाँ अनुकूल (परम्परागत) दानमय पुण्यकार्य हुन्छ, जहाँ बोका, गाई इत्यादि प्राणीहरू मारिन्नन् त्यस्ता समग्र यज्ञहरूमा सुमार्गगामी महर्षिहरू उपस्थित हुन्छन् ।”

४- “मेधावीहरूले यस्तो यज्ञ गर्नुपर्छ । यस्तो यज्ञको फल

१. स्याममा: ‘यजन्ता’ ।

महान हुन्छ । यस्तो यज्ञ गर्नाले कल्याणकर हुन्छ र पाप लाग्दैन । यस्तो यज्ञ विपुलफलदायी पनि हुन्छ र देवताहरू पनि प्रसन्न हुन्छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

९- न्यायालय

श्रावस्तीमै^१ ।

एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशल राजाले भगवानलाई निम्न कुरा सुनाए—

“भन्ते ! एक दिन म न्यायालयमा बसेका थिएँ । त्यस बखत मैले क्षत्रीय महाशाल, ब्राह्मण महाशाल, गृहपति महाशाल कुलका आढ्य, महाधनी, महाभोगी, प्रसस्त सुनचाँदी हुने, प्रसस्त रुपैयाँ हुने, प्रसस्त धनधान्य हुनेहरूले पनि कामभोगको कारण, कामभोगैको पर्यायले गर्दा भूटो बोलिरहेको देख्दा मलाई यस्तो लाग्यो— “अब यी न्यायाधीशहरूसँग पुग्यो; देख्ने छन् यी भद्रमुखी न्यायाधीशहरूले !” (आफ्नो कर्तुको फल) ।”

“यस्तै हो महाराज ! यस्तो हो । जो ती क्षत्रीय महाशाल प्रसस्त

१. सं. नि. I. पृ. ७३ : अत्यकरणसुत्तं ।

धनधान्य हुनेहरूले पनि कामभोगको कारणले ... जानी जानी भूटो बोल्छन्; उनीहरूकोनिमित्त ती कार्य दीर्घकालसम्म अहिताय, दुःखाय हुनेछ।”

यसपछि पुनः भगवानले भन्नुभयो—

“सारत्ता कामभोगेसु, गिद्धा कामेसु मुच्छिता ।
अतिसारं न बुज्झन्ति, मच्छा खिप्पं व ओद्धितं ।
पच्छासं कटुकं होति, विपाको हिस्स पापको’ति ॥”

अर्थ :—

“कामविषयमा सासक्त भई, मूर्छिई, महालोभी भई माछाहरू चाँडै नै जालमा फसेभैं प्रमाणातिक्रमण गरिसके पछि विउँभने छन् र पछि मात्र उनीहरूले पापको कटुफल भोग्ने छन् ।”

X X X
Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

१०- प्रथम-सङ्ग्राम

श्रावस्तीमै^१ ।

एक दिन, मगधराजा अजातशत्रु वैदेही पुत्रले चतुरङ्गिणी^२

१. सं. नि. I. पृ. ८२ : पठमसङ्गामसुत्तं ।

२. हस्तिसैन्य, अश्वसैन्य, रथसैन्य र पैदलसैन्य । सं. नि. अ. क. पृ. १२०

सेना तयार गरी काशी गाउँमा^१ हमला गरे । “मगधराजा अजातशत्रु वैदेही पुत्रले चतुरङ्गिणी सेना तयार गरी काशी गाउँमा हमला गरे” भन्ने सुनी प्रसेनजित कोशल राजाले पनि चतुरङ्गिणी सेना तयार पारी मगधराजा अजातशत्रु वैदेही पुत्रमाथि प्रति संग्राम गरे । दुवै राजाहरू पनि आपसमा काशी गाउँमै लडे । यस सङ्ग्राममा मगधराजा अजातशत्रुले प्रसेनजित कोशल राजालाई पराजित गरे । पराजित प्रसेनजित कोशलराजा आफ्नै राजधानी श्रावस्तीमै फर्के ।

केही भिक्षुहरू पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटनकोनिमित्त गए । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरिसके पछि भोजनोपरान्त जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवानलाई यस्तो विन्ति गरे—

“भन्ते ! यहाँ मगधराजा अजातशत्रु वैदेही पुत्रले चतुरङ्गिणी सेना तयार गरी काशी गाउँमा हमला गरे । “मगधराजा अजातशत्रु वैदेही पुत्रले काशी गाउँमा हमला गरे” भन्ने सुनी प्रसेनजित कोशलराजाले पनि चतुरङ्गिणी सेना तयार पारी प्रतिसंग्राम गरे । त्यस सङ्ग्राममा मगधराजा अजातशत्रुले प्रसेनजित कोशललाई पराजित गरे । पराजित भएका प्रसेनजित कोशलराजा आफ्नै राजधानी श्रावस्तीमै फर्केर आए ।”

---

१. हेर माथि पृ. ३

“भिक्षु हो ! मगधराजा अजातशत्रु वैदेही पुत्र पापमित्र, पापसहाय र पापमा मन लगाउँछन् । प्रसेनजित कोशलराजा कल्याणमित्र, कल्याण सहाय र कल्याणमा मन लगाउँछन् । भिक्षु हो ! प्रसेनजित कोशलराजा पराजितको कारणले आज राति दुःखी भई सुत्ने छन् ।”

यति कुरा भन्नु भई पुनः यस्तो भन्नु भयो—

“जयं वेरं पसवति, दुक्खं सेति पराजितो ।
उपसन्तो सुखं सेति, हित्वा जयपराजयं ॥”

अर्थ :—

“विजयले वैरभाव उत्पन्न गर्छ, पराजित पुरुष दुःखपूर्वक सुत्छ; जय-पराजय त्यागी शान्त पुरुष सुखपूर्वक निदाउँछ ।”

X X X
Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

११- मल्लिकासँग

श्रावस्तीमै^१ ।

त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजा मल्लिकादेवीसँग प्रासादको

---

१. सं. नि. पृ. ७३ : मल्लिकासुत्तं, उदा. पृ. ११८ : पियितरसुत्तं ।

माथिल्लो तलामा बसेका थिए । अनि प्रसेनजित कोशलराजाले मल्लिकादेवीसँग सोधे—

“हे मल्लिके ! तिमीलाई आफूभन्दा प्यारो लाग्ने अरू कोही छ कि ?”

“महाराज ! छैन । आफूभन्दा प्यारो लाग्ने मलाई अरू कोही पनि छैन । महाराज ! तपाईंलाई आफूभन्दा प्यारो लाग्ने अरू कोही छ कि ?”

“मल्लिके ! मलाई पनि आफूभन्दा प्यारो लाग्ने अरू कोही छैन ।”

यस पछि प्रसेनजित कोशलराजा प्रासादबाट तल ओर्ली जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशल राजाले भगवानलाई सुनाए—

“भन्ते ! यहाँ म प्रासादको माथिल्लो तलमा मल्लिकादेवीसँग बसिरहेको बेलामा मैले मल्लिकासँग सोधें— ‘हे मल्लिके ! तिमीलाई आफूभन्दा प्यारो लाग्ने अरू कोही छ कि ?’ भनी सोध्दा मल्लिकाले मलाई यस्तो जवाफ दिइन्— ‘महाराज ! छैन । आफूभन्दा प्यारो लाग्ने मलाई अरू कोही पनि छैन । महाराज ! तपाईंलाई आफूभन्दा प्यारो लाग्ने अरू कोही छ कि ?’ भन्ते ! यस्तो सोध्दा मैले मल्लिकालाई यस्तो भने— मल्लिके ! मलाई पनि आफूभन्दा प्यारो लाग्ने अरू कोही छैन ।”

अनि भगवानले राजाको कुरा सुनी उनको मनसाय पनि बुझी निम्न गाथा भन्नु भयो—

“सब्बा दिसा अनुपरिगम्म चेतसा,
नेवज्झगा पियतरमत्तना कच्चि ।
एवं पियो पुथु अत्ता परेसं,
तस्मा न हिंसे परमत्तकामो’ति ॥”

अर्थ :—

“सबै दिशातिर चित्त फैलाई हेरे ता पनि आफूभन्दा प्रियतर कोही पाइने छैन; जस्तै एकको आफू प्यारो छ, उस्तै अरूको पनि आफूभन्दा प्यारो छ भनी बुझी आफ्नो हित चाहनेले अर्कालाई पनि आफू संझी हिंसा पीडा नगर्दिनू ।”

X X X
Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

१२- एकपाथी-भात

श्रावस्तीमै^१ ।

त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजा एकपाथी भोजन गर्थे । एक

---

१. सं. ति. I. पृ. ८० : दोणपाकसुत्तं ।

दिन प्रसेनजित कोशलराजा भोजनोपरान्त स्वाँ स्वाँ गर्दै जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।

त्यस बखत भगवानले प्रसेनजित कोशल राजालाई भोजनोपरान्त स्वाँ स्वाँ गर्दै आएको देखेर निम्न गाथा भन्नु भयो—

“मनुजस्स सदा सतोमतो^१,
मत्तं जानतो लद्ध भोजने ।
तनुकस्स^२ भवन्ति वेदना,
सणिकं जीरति आयुपालयंति ॥”

अर्थ :—

“सँधै स्मृतिराखी बस्ने, प्राप्त भोजनमा मात्रज्ञता जान्ने मानिसको वेदना कम हुन्छ, खाएको चाँडै पच्छ र आयु पनि पालन हुन्छ ।”

त्यस बखत सुदर्शन माणवक प्रसेनजित कोशलराजाको पछाडि उभिइरहेका थिए । राजाले सुदर्शन माणवकलाई आमन्त्रण गरी भने—

“तात सुदर्शन ! तिमी आऊ, भगवानकहाँ गई यो गाथा (श्लोक) पढी भात खाने बेलामा मलाई सुनाऊ । यसबारे म तिमीलाई प्रतिदिन शय कार्षापण दिनेछु ।”

१. स्याममा : ‘सतिमतो’ ।

२. रोमनमा : ‘तनुतस्स’, सिंहलमा : ‘तनुतस’ ।

“हवस् देव !” भनी सुदर्शन माणवक राजाको आज्ञा सुनी भगवानकहाँ गई गाथा पढी भोजन गर्ने समयमा राजालाई सो गाथा सुनाउन थाले । त्यस पछि प्रसेनजित कोशलराजाले क्रमशः आहार घटाउँदै एक कुरुवाको भोजन गर्न थाले । केही दिन पछि प्रसेनजित कोशलराजाले— मांसपेसी कसिएर सुडौल हुँदै आएको आफ्नो शरीर परिमार्जन गर्दै निम्न उदान^१ प्रकट गरे—

“उहाँ भगवान बुद्धले मलाई उभयार्थ सुखकोनिमित्त अनुकम्पा राख्नुहुन्छ— इहलौकिक हित सुख र पारलौकिक हित सुखको बारे ।”

X X X

मूल सूत्र :—

१३- निलोभी कमै छन्

श्रावस्तीमै^२ ।

एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानलाई निम्न कुरा सुनाए—

“भन्ते ! एकान्तमा एकलै बसिरहँदा मेरो मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो— ‘यो लोकमा त्यस्ता प्राणीहरू कमै छन् जो ठुल ठूला

१. प्रफुल्लित भई मुखबाट निस्कने प्रीतिमय वाक्यहरू । उद्गार ।

२. सं. नि. I. पृ. ७२ : अप्पकसुत्तं ।

भोगसम्पत्ति पाएर मत्त-प्रमत्त न भई, कामविषयमा प्रलोभन नगरी प्राणी प्रति दुर्व्यवहार नगर्ने । वरु त्यस्ता प्राणीहरू नै यो लोकमा धेरै छन् जो ठुल-ठूला भोगसम्पत्ति पाएर मत्त-प्रमत्त भई, कामविषयमा प्रलोभन गरी प्राणी प्रति दुर्व्यवहार गर्ने ।”

“यस्तै हो, महाराज ! यस्तै हो महाराज ! यो लोकमा ठुल-ठूला भोगसम्पत्तिलाई त्यसमा मत्त-प्रमत्त न भई, कामविषयमा प्रलोभन नगरी प्राणी प्रति दुर्व्यवहार नगर्ने सत्वहरू कमै छन् । वरु यो लोकमा ठुल-ठूला भोगसम्पत्तिलाई त्यसमा मत्त-प्रमत्त भई, कामविषयमा प्रलोभन गरी प्राणी प्रति दुर्व्यवहार गर्ने सत्वहरू नै धेरै छन् ।”

पुनश्च भन्नु भयो—

“सारत्ता कामभोगेसु, गिद्धा कामेसु मुच्छिता ।
अतिसारं न बुज्झन्ति, मिगा कूटं व ओड्डितं ।
पच्छासं कटुकं होति, विपाको हिस्स पापको’ति ॥”

अर्थ :—

“काम भोगमा सासक्त भई, मूर्च्छिई, महालोभी भई मृगहरू खोरमा परेभैं प्रमाणातिक्रमण गरिसके पछि मात्र विउँभिने छन् र पछि मात्र उनीहरूले पापको कटुफल भोग्ने छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

१४- सप्त जटिल

एक समय भगवान श्रावस्तीमा मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा वस्नु भएको थियो^१ । अनि भगवान ध्यानबाट उठी संध्या समयमा ढोका बाहिर वस्नु भएको थियो । त्यस बखत प्रसेनजित कोशलराजा जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।

त्यस समय सात जटिलहरू, सात निगण्ठहरू, सात अचेलक (= नंगा साधु)हरू, सात एकवस्त्रधारी साधुहरू, सात परिव्राजकहरू— काखीमा लामा लामा रौं भएका, लामा लामा नङ् भएका, विभिन्न परिष्कारहरूका साथ— भगवानको अगाडिबाट जाँदै थिए । अनि प्रसेनजित कोशल राजाले, आसनबाट उठी पछ्यौरा एकाशं गरी, दायाँ घुँडाले पृथ्वीमा टेकी ती सात जटिलहरू, सात निगण्ठहरू....सात परिव्राजकहरू भएतिर हात जोरी तीन पटक नमस्कार गरी— “भन्ते ! म प्रसेनजित कोशलराजा हुँ” भनी सुनाए ।

अनि प्रसेनजित कोशलराजा ती सात जटिलहरू गएका केही छिन पछि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई, भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानलाई यस्तो विन्ति गरे—

---

१. सं. नि. I. पृ. ७६ : सत्तजटिलसुत्तं ।

“भन्ते ! यो लोकमा जो ती अरहन्त वा अरहन्त मार्गमा लाग्ने हुन्— तिनीहरूमध्ये यिनीहरू पनि एक हुन् ।”

शीलवान् चिन्त समय लाग्छ

“महाराज ! तपाईंहरू जस्ता गृहीकामभोगी, स्त्री-पुत्रहरूका घेरामा शयन गरी घरमा बस्ने, काशीको चन्दन लगाई माला-गन्ध धारण गर्ने, सुन-चाँदी संग्रह गर्नेहरूले— ‘यिनीहरू अरहन्त हुन अथवा अरहन्तमार्गमा लाग्ने हुन्’ भनी जान्न कठिन छ ।

“(१) महाराज ! एकसाथ बसेर मात्र शीलवान् कस्ता हुन्छन् भनी चिन्न सकिन्छ । त्यो पनि धेरै दिनपछि, न कि थोरै दिनले; विवेचन गरेर मात्र, न कि विवेचनविना; बुद्धिमानीतापूर्वक मात्र, न कि निर्बुद्धिताले । (२) महाराज ! व्यवहारद्वारा मात्र (उसको) परिशुद्धता (सत्यता) बुझ्न सकिन्छ । त्यो पनि धेरै दिनपछि, न कि थोरै दिनले; विवेचन गरेर मात्र, न कि विवेचनविना; बुद्धिमानीतापूर्वक मात्र, न कि निर्बुद्धिताले । (३) महाराज ! आपद्कालमा मात्र (उसको) शक्ति (= ज्ञानशक्ति) तौलन सकिन्छ । त्यो पनि धेरै दिनपछि, न कि थोरै दिनले; विवेचन गरेर मात्र, न कि विवेचनविना; बुद्धिमानीतापूर्वक, न कि निर्बुद्धिताले । (४) महाराज ! छलफलद्वारा मात्र (उसको) प्रज्ञा बुझ्न सकिन्छ । त्यो पनि धेरै दिनपछि, न कि थोरै दिनले; विवेचन गरेर मात्र, न कि विवेचनविना; बुद्धिमानीतापूर्वक, न कि निर्बुद्धिताले ।”

“आश्चर्य भन्ते ! अद्भुत भन्ते !! जुन कुरा भगवानले— ... गृहीकामभोगी...सुनचाँदी संग्रह गर्नेहरूले— यिनीहरू अरहन्त हुन् अथवा अरहन्तमार्गमा लाग्ने हुन् भनी जान्न कठिन छ’ भनी भन्नुभयो सो कुरा साँच्चै नै सत्य हो, साँच्चै नै सुभाषित हो । त्यस्तै गरी जुन कुरा भगवानले— ‘एकसाथ बसेरमात्र शीलवान् चिन्न सकिन्छ.....’ भनी बताउनु भयो सो पनि साँच्चै नै सत्य हो, साँच्चै नै सुभाषित हो ।”

“भन्ते ! तिनीहरू मेरा चरपुरुषहरू हुन् । तिनीहरू जनपद चारिका गरी अनेक रहस्यमय कुराहरू थाहापाई आउँछन् । तिनीहरूले परीक्षण गरी, निश्चित गरी बताएका कुराहरूलाई मैले कार्यान्वयन गर्छु । अब यिनीहरू ती खरानी-भष्महरू पखाली, केशदाही काटी, राम्ररी स्नान गरी, चन्दन लेप लगाई, सेतो वस्त्र पहिरी, पञ्चकाम भोग गरी एकत्रित भई बस्नेछन् ।”

यी कुरा बुझी त्यसवेला भगवानले निम्न गाथाहरू प्रकट गर्नु भयो—

(१) “न वण्णरूपेन नरो सुजातो^१,
न विस्ससे इत्तरदस्सनेन ।
सुसञ्जतानं हि वियञ्जेनन,
असञ्जता लोकमिमं चरन्ति

१. स्याममा : ‘सुजातो’ ।

- (२) “पतिरूपको मत्तिकाकुण्डलो^१ व,
लोहडडमासो^२ व सुवण्णछन्तो ।
चरन्ति लोके^३ परिवारछन्ता,
अन्तो असुद्धा बहि सोभमाना”ति ॥”

अर्थ :—

१— “रूपवर्णले मानिस चित्र गाह्रो छ; केही छिनको भेटघाटले विश्वास गर्न कठिन छ; असंयमीहरू पनि संयमीको ढाँचाकाँचा लिई यो लोकमा विचरण गर्छन् ।”

२— “माटोको अथवा फलामको कुण्डलमा, सुनको जस्तो टलकदार जलप राखेभैं यस लोकमा सपरिवारिक भई, अभ्यन्तरमा मलीन भएर पनि बाहिरबाट सुनभैं टलक देखाएर विचरणगर्नेहरू पनि छन् ।”

Dhamma.Digital

-
१. स्याम र रोमनमा : ‘मत्तिककुण्डलो’ ।
२. स्याममा : ‘लोहडडमासो च’ ।
३. सिंहल र रोमनमा : ‘एके’ ।

मूल सूत्र :—

१५- नारी पनि पुरुषभन्दा श्रेष्ठ हुन सक्छे

श्रावस्तीमै^१ ।

त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजा जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि एक पुरुष जहाँ प्रसेनजित कोशलराजा थिए त्यहाँ आई उनको कानमा, “मल्लिकादेवीले छोरी जन्माइन्” भनी सुटुक्क भने । यो कुरा सुनी प्रसेनजित कोशल-राजाको मन खुसुक्क भयो ।

प्रसेनजित कोशलराजाको मन खुसुक्क भएको बुझी त्यसबेला भगवानले निम्न गाथा सुनाउनु भयो—

- (१) “इत्थी पि हि एकच्चिया, सेय्या पोस जनाधिप ।
मेधावी सीलवती, सस्सुदेवा पतिव्वता ॥”
- (२) “तस्सा यो जायति पोसो, सूरुो होति दिसम्पति ।
तादिसा सुभगिया^२ पुत्तो, रज्जं पि अनुसासती^३ति ॥”

अर्थ :—

१- “जनाधिप ! यहाँ कुनै कुनै स्त्री बुद्धिमती, शीलवती, सासु ससुरालाई देवसमान मान्ने तथा पतिव्रता भई पुरुषभन्दा पनि श्रेष्ठ हुन सक्छे ।”

१. सं. ति. I. पृ. ८५ : मल्लिकासुत्तं; रोमन र सिंहलमा: ‘धीतसुत्त’ ।

२. स्याम र रोमनमा : ‘सुभरिया’ ।

२- “त्यस्ती स्त्रीवाट जुन सन्तान जन्मिन्छ ऊ सूर-वीर र दिशाप्रमुख पनि हुन सक्छ; त्यस्ती सौभाग्यवतीको बालकको राज्य अनुशासन पनि गर्न सक्छ ।”

X X X

मूल सूत्र :—

१६- प्रेमबाट शोक उत्पन्न हुन्छ

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवना-राममा बस्नुभएको थियो ।

त्यस बखत एक गृहपतिको एकलौटे प्रियमनाप छोराको मृत्यु भएको थियो । उसको मरणले गर्दा उसलाई न काम गर्न मन लाग्थ्यो, न खान नै । ऊ चिहानमा गई, “कहाँ छ मेरो एकलौट छोरा ! कहाँ छ मेरो एकलौटे छोरा !” भन्दै रुन्थ्यो ।

एकदिन, सो गृहपति भगवान कहाँ गई भगवानलार्य अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको सो गृहपतिसँग भगवानले सोध्नुभयो—

१. म. नि. II. पृ. ३५२ : पियजातिकसुत्तं ।

“हे गृहपति ! तिम्रा इन्द्रियहरू आ-आफ्ना ठाउँमा राम्रोसँग बसेका छैनन् जस्तो लाग्छ; तिम्रा इन्द्रियहरू अन्यथा (= अस्वाभाविक) छन् कि क्या हो ?”

“भन्ते ! के भन्ने ? मेरा इन्द्रियहरू किन अस्वाभाविक (= अन्यथा) नहुन् त; जब कि मेरो एकलौटे प्रियमनाप छोराको मरण भइसक्यो । उसको मरणले गर्दा मलाई न काम गर्न मन लाग्छ, न खान नै । त्यसैले म चिहानमा गई, ‘कहाँ छ मेरो एकलौटे छोरा, कहाँ छ मेरो एकलौटे छोरा !’ भन्दै रुन्छु ।”

“गृहपति ! यस्तै हुन्छ, गृहपति ! यस्तै हुन्छ । यो शोक, सन्ताप, दुःख दौर्मनस्य प्रेमबाटै उत्पन्न हुन्छ र प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ ।”

जुवाडेको सहमति

“भन्ते ! कसलाई यस्तो हुन्छ ? कसलाई शोक, सन्ताप, दुःख दौर्मनस्य प्रेमबाट उत्पन्न हुन्छ र कसलाई प्रेमको कारणले त्यस्तो हुन्छ ? प्रेमबाट र प्रेमको कारणले त आनन्द र सुख सौमनस्य नै उत्पन्न हुन्छ ।”

अनि सो गृहपति, भगवानको कुरालाई अभिनन्दन नगरी उल्टो भगवानलाई गालि गर्दै आसनबाट उठी फर्केर गयो ।

त्यसबखत केही जुवाडेहरू भगवानको अविदूरमा जुवा खेल्दै थिए । सो गृहपतिले ती जुवाडेहरूकहाँ गई यसो भन्यो—

“साथी हो ! म श्रमण गौतमकहाँ गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसें । एक छेउमा बसेको मलाई श्रमण गौतमले सोध्नु भयो— ‘गृहपति ! तिम्रा इन्द्रियहरू आ-आफ्ना ठाउँमा राम्रोसँग बसेका छैनन् जस्तो लाग्छ ... ?’ साथी हो ! अनि मैले श्रमण गौतमलाई यसो भने— ‘के भन्ने, भन्ते ! मेरा इन्द्रियहरू किन अस्वाभाविक नहुन् त; ... कहाँ छ मेरो एकलौटै छोरा भन्दै रुन्छु ।’ अनि भगवानले ... ‘यस्तै हुन्छ गृहपति ! यस्तै हुन्छ गृहपति ! यो शोक सन्ताप ..... प्रेमबाटै उत्पन्न हुन्छ र प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ’ भन्नुभयो । अनि मैले कसलाई यस्तो हुन्छ ? ... प्रेमबाट र प्रेमको कारणले त आनन्द र सुख सौमनस्य नै उत्पन्न हुन्छ भनी श्रमण गौतमको कुरालाई अभिनन्दन नगरी उल्टो श्रमण गौतमलाई नै गालि गरी आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

यो कुरा सुनी जुवाडेहरूले भने— “गृहपति ! त्यस्तै हो, गृहपति ! त्यस्तै हो । प्रेमबाट र प्रेमको कारणले त आनन्द तथा सुखसौमनस्य नै उत्पन्न हुन्छ ।”

अनि सो गृहपतिले, “जुवाडेहरूसँग मेरो कुरा मिल्छ” भन्दै फर्केर गयो । त्यसपछि यो प्रवृत्ति क्रमशः राजान्तपुरसम्म पनि पुग्यो ।

मल्लिकासँग प्रश्न

एक दिन, प्रसेनजित कोशलराजाले मल्लिका देवीलाई आमन्त्रण गरे—

“मल्लिके ! यो कुरा तिम्ना श्रमण गौतमले भनेका हुन्— ‘प्रेमबाटै शोक सन्ताप ...उत्पन्न हुन्छ । प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ’ ।”

“महाराज ! यदि भगवानले भन्नु भएको हो भने सो कुरा त्यसै नै हो ।”

“यी कस्ती मल्लिका रहेछिन् ! श्रमण गौतमले जे कुरा भन्छन् सो कुरा त्यसै हो भनी भन्छिन् तथा अनुमोदन पनि गर्छिन् ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै गुरुले शिष्यलाई कुनै कुरा भन्दा शिष्यले सोही कुरा, साँच्चै हो आचार्य ! साँच्चै हो आचार्य !” भन्दै अनुमोदन गर्छ, त्यस्तै यदि भगवानले भन्नु भएको हो भने सो कुरा त्यसै हो ।”

“त्यस्तै हौ मल्लिके, तिमी ! श्रवण गौतमले जे कुरा भन्छन् उही कुरा तिमी स्वीकार गर्छ्यौं ।”

“महाराज ! यदि भगवानले भन्नुभएको हो भने सो कुरा त्यसै हो ।”

“अरे मल्लिके ! हट जाऊ, यहाँ नबस ! नाश होऊ !”

अनि मल्लिका देवीले नालिजङ्ग ब्राह्मणलाई आमन्त्रण गरिन्—

“हे ब्राह्मण ! यता आऊ, जहाँ भगवान हुनुहुन्छ त्यहाँ गई भगवानलाई मेरो वचनले चरणकमलमा वन्दना गर, सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोध- ‘भन्ते ! मल्लिका देवी, भगवानको चरणकमलमा वन्दना गर्छे तथा सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोध्छे’ । पुनः यस्तो सोध- ‘भन्ते ! भगवानले यस्तो कुरा भन्नुभएको छ कि- प्रेमबाट शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ र प्रमेकै कारणले त्यसो हुन्छ ?’ अनि भगवानले जे आज्ञा दिनुहुनेछ त्यो राम्ररी ग्रहण गरी मलाई भन्न आऊ । भगवानले निरर्थक कुरा भन्नु हुने छैन ।”

“हवस्” भनी नालिजङ्घ ब्राह्मण मल्लिका देवीको कुरा सुनी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानसँग सम्मोदनीय कुराकानी गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको नालिजङ्घ ब्राह्मणले भगवानलाई विन्ति गर्‍यो—

“भन्ते ! मल्लिका देवीले भगवानको चरणकमलमा वन्दना गर्छे । तपाईंको सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोध्छे । यसो पनि भन्छे कि- के भगवातले यस्तो कुरा भन्नुभएको छ कि- प्रेमबाट शोक सन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ र प्रमेकै कारणले त्यसो हुन्छ ?”

“हे ब्राह्मण ! त्यस्तै हो, ब्राह्मण ! त्यस्तै हो । ‘प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ र प्रमेकै कारणले त्यसो हुन्छ ।’ निम्न उदाहरणबाट पनि यो कुरा बुझ्नुपर्छ कि किन प्रेमबाट शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ र किन प्रमेकै कारणले त्यसो हुन्छ-

“हे ब्राह्मण ! यही श्रावस्तीमा अधि एक स्त्रीकी आमा खसेकी थिई । ऊ उसको मरणले गर्दा बहुलाई, विक्षिप्तचित्त भई एक सडकबाट अर्को सडकमा; एक दोबाटोबाट अर्को दोबाटोमा गई यस्तो भन्थी— ‘मेरी आमालाई देख्यौ कि ? मेरी आमालाई दन्यौ कि ?’ ब्राह्मण ! यस कुराबाट पनि बुझ्नुपर्छ कि प्रेमबाटै ... त्यसो हुन्छ ।”

“हे ब्राह्मण ! यही श्रावस्तीमा अधि एक स्त्रीको बाबु खसेको थियो ..., भाइ खसेको थियो ..., बहिनी खसेकी थिई ..., छोरा खसको थियो ..., छोरी खसेकी थिई ..., लोग्ने खसेको थियो । ऊ उसको मरणले गर्दा बहुलाई, ... यस्तो भन्थी— ‘मेरी लोग्ने देख्यौ कि ?’ ब्राह्मण ! यस कुराबाट पनि बुझ्नुपर्छ कि प्रेमबाटै त्यसो हुन्छ ।”

“हे ब्राह्मण ! यही श्रावस्तीमा अधि एक पुरुषको आमा खसेकी थिई ..., बाबु खसेको थियो ..., भाइ खसेको थियो ..., बहिनी खसेकी थिई ..., छोरा खसको थियो ..., छोरी खसेकी थिई ..., स्वास्नी खसेकी थिई । ऊ उसको मरणले गर्दा बहुलाई, ... यस्तो भन्थ्यो— ‘मेरो स्वास्नी देख्यौ कि ?’ ब्राह्मण ! यस कुराबाट पनि बुझ्नुपर्छ कि प्रेमबाटै ... त्यसो हुन्छ ।”

“हे ब्राह्मण ! यही श्रावस्तीमा अधि एक स्त्री ज्ञातिकुलमा जाँदा उसका ज्ञातिहरू, उसलाई उसको पतिबाट हरण गरी अन्य पुरुषलाई दिन चाहन्थे । ऊ अन्य पुरुषसँग जान चाहन्थी । अनि सो स्त्रीले यो कुरा आफ्नो पतिलाई सुनाई— ‘आर्यपुत्र ! यिनीहरू, मलाई तपाईंबाट

हरण गरी अन्य पुरुषलाई दिन चाहन्छन् । म त्यो चाहन्न ।’ यसपछि सो पुरुषले, ‘परलोकबाट दुवै साथमा बस्नेछौ’ भन्दै सो स्त्रीलाई दुइ टुक्रा पारी, आफ्नो पनि पेट चिरी हत्या गर्‍यो । ब्राह्मण ! यस कुराबाट पनि बुझ्नुपर्छ कि प्रेमबाटै ... त्यसो हुन्छ’ ।”

यसपछि नालिजङ्ग **ब्राह्मण** भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी जहाँ मल्लिका देवी थिइन् त्यहाँ गई जे जति भगवानसँग कुरा भएको थियो ती जम्मै कुरा उसले मल्लिका देवीलाई सुनायो ।

मल्लिकाको धार्मिक कथा

अनि जहाँ प्रसेनजित **कोशलराजा** थिए त्यहाँ गई मल्लिका देवीले प्रसेनजित कोशलराजासँग निम्न कुरा सोधिन्—

(क) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? के तपाईंलाई **वजिरी**^१ कुमारी प्यारी लाग्छे ?”

“प्यारी लाग्छे, मल्लिके ! वजिरी कुमारी मलाई प्यारो लाग्छे ।”

“महाराज ! के भन्नु हुन्छ नि ? यदि वजिरी कुमारीको मृत्यु भई, यसबाट तपाईं वियोग हुन परेमा, के तपाईंलाई शोक सन्ताप ... दुःख दौर्मनसय उत्पन्न हुन्छ त ?”

१. राजाकी एक छोरी । म. ति. अ. क. III. पृ. २३७ ।

“मल्लिके ! यदि वजिरी कुमारीको मरण भई, म उसबाट विछोड हुन परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोक सन्ताप ... नहोला भन्ने कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुभी भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो- प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(ख) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? के तपाईंलाई वासभक्षत्रिया प्यारी लाग्छे ?”

“मल्लिके ! प्यारी लाग्छे ! वासभक्षत्रिया मलाई प्यारो लाग्छे ।”

“महाराज ! के भन्नु हुन्छ नि ? यदि वासभक्षत्रियाको मरण भई, उसबाट तपाईं वियोग हुन परेमा, के तपाईंलाई शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ त ?”

“मल्लिके ! यदि वासभक्षत्रियाको मृत्यु भई, म उसबाट विछोड हुन परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोकसन्ताप ... नहोला भन्ने कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुभी भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो- प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(ग) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? के तपाईंलाई विडूडभ^१ सेनापति प्यारो लाग्छ ?”

---

१. वासभक्षत्रियाको तरफबाट जन्मेको कोशलराजाको छोरा । म. नि. अ. क. III. पृ. २३८ ।

“मल्लिके ! प्यारी लाग्छ ! विडूडभ सेनापति मलाई प्यारो लाग्छ ।”

“महाराज ! के भन्नु हुन्छ नि ? यदि विडूडभ सेनापतिको मरण भई, उसबाट तपाईं वियोग हुन परेमा, के तपाईंलाई शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ त ?”

“मल्लिके ! यदि विडूडभ सेनापतिको मृत्यु भई, म उसबाट विछोड हुन परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोकसन्ताप ... नहोला भन्ने कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुझी भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो— प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(घ) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? के तपाईंलाई म प्यारो लाग्छ ?”

“मल्लिके ! प्यारी लाग्छ्यौ ! तिमी मलाई प्यारो लाग्छ्यौ ।”

“महाराज ! के भन्नु हुन्छ नि ? यदि मेरो मरण भई, तपाईं मबाट विछोड हुनुपयो भने के तपाईंलाई शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ त ?”

“मल्लिके ! यदि तिम्रो मरण भई, तिमीबाट म विडोड हुन परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोकसन्ताप.... नहोला भन्ने कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुझी भगवान अरहत्

सम्यक् सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो- प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(ड) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? के तपाईंलाई काशी-कोशलनिवासीहरू प्यारा लाग्छन् ?”

“मल्लिके ! प्यारा लाग्छन् ! काशी-कोशलनिवासीहरू मलाई प्यारा लाग्छन् । काशी-कोशलहरूको प्रभावले नै हामीले काशीचन्दन प्रत्यनुभव गरिरहेका छौं, माला, गन्ध, विलेपनादि धारण गरिरहेका छौं ।”

“महाराज ! यदि काशी-कोशलनिवासीहरूको मरण भई तपाईं उनीहरूबाट विछोड हुन परेमा, के तपाईंलाई शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ त ?”

“मल्लिके ! यदि काशी-कोशलनिवासीहरूको मृत्यु भई, म उनीहरूबाट विछोड हुन परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोकसन्ताप ... नहोला भन्ने कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुझी भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो- प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ ।”

“आश्चर्य हो मल्लिके ! अद्भुत हो मल्लिके !! लाग्छ कि उहाँ भगवानले प्रज्ञाद्वारा खोतलेर हेर्नुहुन्छ । मल्लिके आऊ ! हात खुट्टा धुनलाई पानी देऊ । (भगवानलाई नमस्कार गर्न चाहन्छु ।)”

अनि प्रसेनजित कोशलराजाले आसनबाट उठी, उत्तरासङ्ग एकांश गरी, भगवान भएको दिशातिर हेरी, हात जोरी तीनबार उदान

प्रकट गर्दै नमस्कार गरे—

“उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धलाई नमस्कार ! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धलाई नमस्कार !! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धलाई नमस्कार !!!”

X X X

मूल सूत्र :—

१७— एकै धर्मको दुइ अर्थ

श्रावस्तीमै^१ ।

प्रसेनजित कोशलराजा भगवानकहाँ गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग यस्तो प्रश्न सोधे—

“भन्ते ! त्यस्तो कुनै एक धर्म (कारण) छ कि जसले दुबै अर्थ अँगालेको हुन्छ ?”

“महाराज ! छ । त्यस्तो एक धर्म (कारण) छ जसले— इहलौकिक र पारलौकिक— दुबै अर्थ अँगालिराखेको हुन्छ ।”

“भन्ते ! त्यो कुन एक धर्म रहेछ जसले— इहलौकिक र पारलौकिक— दुबै अर्थ अँगालिराखेको छ ?”

१. सं. नि. I. पृ. ८५ : अप्पमादसुत्तं ।

“महाराज ! अप्रमाद नै एक त्यस्तो धर्म हो जसले- इहलौकिक र पारलौकिक- दुवै अर्थ अँगालिराखेको हुन्छ । जस्तै कुनै पनि जङ्गम प्राणीहरूको पैताला हस्तिकै पैतालाभिन्न पर्छ- जहाँसम्म स्यानो र ठूलोको सवाल छ- हस्तिको पैतालानै बभन ठूलो देखिन्छ । महाराज ! यस्तै गरी अप्रमाद एकै धर्मले इहलौकिक र पारलोकिक दुवै अर्थ अँगालिराखेका हुन्छ

यसपछि भगवानले निम्न गाथा भन्नुभयो-

१- “आयुं अरोगियं वण्णं, सग्गं उच्चाकुलीनतं ।
रतियो पत्थयन्तेन, उलारा अपरापरा ॥”

२- “अप्पमादं पसंसन्ति, पुञ्जकिरियासु पण्डिता ।
अप्पमत्तो उभो अत्थे, अधिग्गण्हाति पण्डितो ॥”

३- “दिट्ठे धम्मे च यो अत्थो, यो चत्थो सम्परायिको ।
अत्थाभिसमया धीरो, पण्डितो ति पवुच्चती”ति ।”

१,२ - “आयु, अरोग्य, वर्ण, स्वर्ग, उच्च कुलीनता र अधिकाधिक सुख प्रार्थना गर्ने पुण्यकार्यमा अप्रमादलाई नै पण्डितहरू प्रशंसा गर्छन् । अप्रमादले दुवै अर्थ अँगालिराखेको हुन्छ ।”

३- “जसले इहलौकिक र पारलौकिक अर्थ प्राप्त गर्छ, उसलाई पण्डित भनी भन्दछन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

१८- द्वितीय-सङ्ग्राम

एक दिन, मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले चतुरङ्गिणी सेना तयार गरी काशीगाउँमा हमला गरे^१ ।

प्रसेनजित कोशलराजाले पनि, “मगधराजा अजातशत्रु वैदेही-पुत्रले ... काशीगाउँमा हमला गरे” भन्ने सुनी ... प्रतिहमला गरे । त्यस सङ्ग्राममा प्रसेनजित कोशलराजाले मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रलाई पराजित गरी जिउँदै समाते । त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजाको मनमा यस्ता लाग्यो— “यद्यपि यी मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्र विरोध नगर्नेसँग विरोध गर्छन् तथापि यिनी मेरै भानिज नै हुन् । अतः यिनका सबै हस्तिसैन्य, अश्वसैन्य र रथसैन्य र पैदलसैन्य हरण गरी किन यिनलाई जिउँदै छाडि नदिऊँ ?”

यति सोची प्रसेनजित कोशलराजाले मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रको सबै हस्तिसैन्य, हरण गरी मगधराजा अजातशत्रुलाई जिउँदै छाडिदिए ।

त्यस समय केही भिक्षुहरू पूर्वाण्ह समयमा चीव्र पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी भिक्षाटनार्थ श्रावस्तीमा गए । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरिसकेपछि भोजनोपरान्त जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान-

१. सं. नि. I. पृ. ८३ : दुतियसङ्गामसुत्तं ।

लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवानलाई निम्न कुरा विन्ति गरे—

“भन्ते ! यहाँ **मगधराजा** अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले चतुरङ्गिणी सेना तयार गरी काशी गाउँमा हमला गरे । प्रसेनजित **कोशलराजाले** पनि, ‘मगधराजा अजातशत्रुले पनि हमला गरे’ भन्ने सुनी प्रतिहमला गरे । भन्ते ! अनि त्यस सङ्ग्राममा प्रसेनजित कोशलराजाले मगधराजालाई पराजित गरी जिउँदै समाते । तर त्यसबखत प्रसेनजित कोशलराजाको मनमा, ‘यद्यपि यी मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले विरोध नगर्नेसँग विरोध गरे, तैपनि यिनी आफ्नै भाञ्जा हुन् । अतः यिनका सबै सैन्यहरू... हरण गरी किन यिनलाई जिउँदै छाडि नदिऊँ’ भन्ने लागेपछि **प्रसेनजित** कोशलराजाले...**मगधराजा** अजातशत्रुलाई जिउँदै छाडिदिए ।”

यी कुरा सुनी त्यसवेला भगवानले निम्न गाथा भन्नुभयो—

Dhamma.Digital

(१) “विलुम्पतेव पुरिसो, यावस्स उपकप्पति ।
यदा चञ्जे विलुम्पन्ति, सो विलुत्तो विलुम्पति^१ ॥”

(२) “ठानं हि मञ्जति बालो, याव पापं न पच्चति ।
यदा च पच्चति पापं, अथ^२ दुक्खं निगच्छति ॥”

१. बर्मीमा : ‘विलुप्पति’ ।

२. सिंहल र रोमनमा : ‘अथ बालो’ ।

- (३) “हन्ता^१ लभति^१ हन्तारं, जेतारं लभते^२ जयं ।
अक्कोसको च अक्कोसं, रोसेतारं च रोसको ।
अथ कम्मविवट्टेन, सो विलुत्तो विलुम्पती^३ति ॥”

अर्थ :—

१- “आफ्नो सामर्थ्य छउञ्जेलसम्म पुरुषले अर्काको लुट्छ; जब अरूले पनि लुट्न थाल्छन् तब उसले, लुटी राखेको पनि लुट्छन् ।”

२- “जबसम्म पापको फल पाउँदैन तबसम्म मूर्ख ठान्दछ कि ‘मैले खूब गरें’ जब पापको फल भोग्ने बेला आउँछ तब अति दुःखी भई बस्छ ।”

३- “मानेलाई मार्ने भेटिन्छ; विजेतालाई विजेता भेटिन्छ; गालि गर्नेलाई गालि गर्ने भेटिन्छ; क्रोधीलाई क्रोधी नै भेटिन्छ र आफूले गरेको कर्तुको फल भोग्नुपर्दा लुटी राखेको समेत लुटाइन्छ ।”

X

X

X

---

१. सिंहल र स्याममा : ‘लभति हन्ता’ ।

२. रोमनमा : ‘लभति’ ।

मूल सूत्र :—

१९- कञ्जशको धन राजाले लिन्छ

श्रावस्तीमै^१ ।

एक दिन, प्रसेनजित कोशलराजा मध्यान्ह समयमा भगवानकहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजासँग भगवानले सोध्नुभयो—

“महाराज ! कहाँबाट आज यस्तो मध्यान्ह समयमा आउनु भएको ?”

“भन्ते ! यही श्रावस्तीको एक श्रेष्ठी गृहपति परलोक भयो । त्यो निस्सन्तान श्रेष्ठीको सम्पत्ति जम्मै राजान्तःपुरमा भित्र्याई आउँदैंछु । भन्ते ! उसको ८० लाख असर्फी (= हिरण्य) त चोक्खै थियो । रुपैयाँको त कुरै छैन । (तर भन्ते ! आश्चर्यको कुरा त यो हो कि) त्यो श्रेष्ठी गृहपतिले अलिकता अमिलो खोलेको साथ कनिकाको भात खान्थ्यो । यही नै उसको आहार थियो । ऊ तीन टुक्रो गाँसेको सन-कपडाको लुगा लगाउँथ्यो । यही नै उसको लुगा थियो । ऊ पातको छतरी भएको थोत्रो रथमा जान्थ्यो । यही नै उसको रथ थियो ।”

“यस्तै हो महाराज ! यस्तै हो ! अभागी मूर्ख पुरुष (= असत्पुरुष) ले ठूलो भोगसम्पत्ति पाएर पनि आफूलाई सुखी र

१. सं. नि. I. पृ. ८८ : पठमअपुत्तकसुत्तं ।

आनन्दित पार्न सक्दैन; न आमाबाबुलाई सुखी र आनन्दित पार्न सक्छ; न स्त्री-पुरुषहरूलाई सुखी र आनन्दित पार्न सक्छ; न दाश-दाशी कामदारहरूलाई सुखी र आनन्दित पार्न सक्छ; न इष्टमित्रहरूलाई सुखी र आनन्दित पार्न सक्छ; न त श्रमण ब्राह्मणहरूलाई— उर्ध्वगामी स्वर्गीय सुखविपाकी, सुगति पुऱ्याउने— दान-दक्षिणा नै दिन्छ। राम्रोसँग सम्पत्तिको उपभोग नगर्नाले उसको धन-सम्पत्ति राजाले पनि हरण गर्छ, चोरले पनि हरण गर्छ, आगोले पनि भष्म पार्दछ, पानीले पनि बगाई लैजान्छ अथवा अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमा पनि पर्न जान्छ; त्यसै विनाश पनि भएर जान्छ। महाराज ! राम्ररी धनको उपभोग नगर्नाले उसको भोगसम्पत्ति, परिभोग विना नै त्यसै विनाश भएर जान्छ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै मनुष्य नभएको सुप्रतिष्ठित रमणीय भूमिमा निर्मल शीतल, स्वादिष्ट तथा शुद्ध पानीको पोखरी हुन्छ। तर सो पोखरीबाट कसैले पनि पानी लिंदैन, न नुहाउँछ, न कुनै काममा नै प्रयोग गर्दछ। कसैले पनि कुनै काममा पानीको प्रयोग नगरेको हुँदा सो पोखरीको पानी त्यसै खेर जान्छ, सुकेर जान्छ। महाराज ! त्यस्तै अभागी **मूर्ख पुरुष** (= असत्पुरुष) ले पनि ठूलो भोगसम्पत्ति पाएर पनि आफूलाई सुखी र **आनन्दित पार्न सक्दैन**; न आमाबाबुलाई नै सुखी र आनन्दित पार्न सक्छ... न त श्रमण ब्राह्मणहरूलाई... दान-दक्षिणा नै दिन्छ। यसरी उसको धनसम्पत्ति परिभोग विना नै राजाले पनि हरण गर्छ... अथवा अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमा पनि पर्न

जान्छ; त्यसै विनाश पनि भएर जान्छ ।”

“महाराज ! भाग्यवानी **पण्डित पुरुष** (= सत्पुरुष) ले नै ठूलो भोगसम्पत्ति पाएर आफूलाई पनि सुखी र **आनन्दित पाछै**; आमाबाबुलाई पनि सुखी र आनन्दित पाछै, स्त्री-पुरुषहरूलाई पनि सुखी र आनन्दित पाछै; दाश-दाशी कामदारहरूलाई पनि सुखी र आनन्दित पाछै; इष्टमित्रहरूलाई पनि सुखी र आनन्दित पाछै; र श्रमण ब्राह्मणहरूलाई पनि— उर्धगामी, स्वर्गीय, सुखविपाकी, सुगतिमा पुऱ्याउने— दान-दक्षिणा दिन्छ । राम्रोसँग सम्पत्तिको परिभोग गरेको हुँदा उसको धन न राजाले हरण गर्छ, न चोरले हरण गर्छ, न आगोले डढाउँछ, न पानीले बगाई लैजान्छ, न त अप्रिय अनधिकारी पुरुषहरूका हातमै पर्छ । महाराज ! यसरी धनको परिभोग राम्ररी गर्नाले धनको सदुपयोग गरेको हुन जान्छ, त्यसै विनाश हुन पाउन्न, खेर जान्न ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै गाउँ वा निगमको नजिक सुप्रतिष्ठित रमणीय भूमिमा निर्मल, शीतल, स्वादिष्ट र स्वच्छ पानी भएको पोखरी हुन्छ । त्यस पोखरीबाट मानिसहरूले पानी लिन्छन्, पिउँछन्, नुहाउँछन् र आवश्यक काममा पनि लगाउँछन् । यसरी पानीको सदुपयोग राम्रो हुन्छ । महाराज ! त्यस्तै गरी यहाँ भाग्यवानी **पण्डित पुरुष** (= सत्पुरुष) ले ठूलो भोगसम्पत्ति पाएर आफूलाई पनि सुखी र **आनन्दित पाछै**;... र श्रमण ब्राह्मणलाई पनि— उर्धगामी, सुखविपाकी,... दान-दक्षिणा दिन्छ । राम्रोसँग सम्पत्तिको परिभोग गरेको हुँदा उसको धन न राजाले हरण गर्छ, ... न त अप्रिय अनधिकारी पुरुष-

हरूको हातमै पर्छ । महाराज ! यसरी धनको परिभोग राम्ररी गर्नाले धनको सदुपयोग गरेको हुन जान्छ, त्यसै विनाश हुन पाउन्न, खेरजान्न ।”

यसपछि भगवानले निम्न गाथा सुनाउनु भयो—

- (१) “अमनुस्सद्धाने उदकं व सीतं,
तदपेय्यमानं परिसोसमेति ।
एवं धनं कापुरिसो लभित्वा,
नेवत्तना भुञ्जति नो ददाति ॥”
- (२) “धीरो च विञ्जू अधिगम्म भोगे,
सो भुञ्जति^१ किच्चकरो च होति ।
सो ज्ञातिसङ्घं निसभो भरित्वा,
अनिन्दितो सगगमुपेति ठानंति ॥”

अर्थ :—

१— “जस्तै मनुष्य नभएको स्थानमा शीतल पानी कसैले प्युँदै नपिइकन सुक्छ, त्यस्तै अभागी मूर्खले धनसम्पत्ति पाएर पनि, न आफूले भोग गर्छ, न अर्कालाई दिन्छ ।”

२— “धीर, विज्ञजन भाग्यवानीले धनसम्पत्ति पाएर आफूले पनि भोग गर्छ, ज्ञातिगणादिलाई पनि पोषण गर्छ; कामकाजमा पनि लगाउँछ, र लौकिक निन्दा उपहास विना स्वर्ग पनि पुग्छ ।”

X X X

१. सिंहलमा : ‘भुञ्जती’ ।

मूल सूत्र :—

२०- अन्धकारबाट अन्धकारमै

श्रावस्तीमै^१ ।

अनि प्रसेनजित कोशलराजा भगवानकहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशल राजालाई भगवानले यसो भन्नुभयो—

“महाराज ! यो लोकमा चार प्रकारका मानिसहरू पाइन्छन् । कुन चार भने ?— (१) तमोतमपरायण (= अँध्यारोबाट अँध्यारोमै जाने), (२) तमोज्योतिपरायण (= अँध्यारोबाट उज्यालोमा जाने), (३) ज्योतितमपरायण (= उज्यालोबाट अँध्यारोमा जाने) र (४) ज्योतिज्योतिपरायण (= उज्यालोबाट उज्यालोमै जाने) ।

Dhamma.Digital

(१) तमोतमपरायण

“महाराज ! कसरी पुरुष तमोतमपरायण हुन्छ भने ?— यहाँ कुनै पुरुष नीचकुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै— चण्डालकुलमा, वेणुकुलमा (= वेत तथा बाँसको काम गर्ने), गाँइनेकुलमा, निषादकुलमा, रथकारकुलमा, पुक्कुसकुलमा (ओइलिएको फूल फ्याक्ने काम गर्ने), अथवा कुनै अन्नपान भोजनको दुर्लभ भई केही खोले मात्र खाने

१. सं. नि. I. पृ. ९२ : पुगलसुत्तं ।

दरिद्रकुलमा । सो पुरुष दुर्वर्ण, नराम्रो, पुङ्के, रोगी, कानो, डुँडे, लङ्गडो, लूलो हुन्छ; अन्नपान, वस्त्र यानवाहन, मालागन्धविलेपन, सुत्ने बस्ने ठाउँ र प्रदीपादि वस्तुहरू अलाभी हुन्छ । ऊ कायले दुराचरण गर्छ, वचनले दुराचरण गर्छ, मनले दुराचरण गर्छ । ऊ कायले, वचनले, मनले दुराचरण गरी शरीर छोडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात, नर्कमा उत्पन्न हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै पुरुष अन्धकारबाट अन्धकारमै लम्किन्छ; तमबाट तममै लम्किन्छ; रगतको मलबाट रगतकै मलमा लम्किन्छ— त्यस्तै सो पुरुषलाई भन्दछु । महाराज ! यसरी पुरुष तमोतमपरायण हुन्छ ।”

(२) तमोज्योतिपरायण

“महाराज ! कसरी पुरुष तमोज्योतिपरायण हुन्छ भने ?— यहाँ कुनै पुरुष नीचकुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै— चण्डालकुलमा,... अथवा कुनै अन्नपान भोजनको दुर्लभ भई केही खोले मात्र खाने दरिद्रकुलमा । सो पुरुष दुर्वर्ण... लूलो हुन्छ; अन्नपान,... सुत्ने बस्ने ठाउँ र प्रदीपादि वस्तुहरू अलाभी हुन्छ । ऊ कायले सदाचरण गर्छ, वचनले सदाचरण गर्छ, मनले सदाचरण गर्छ । ऊ काय, वचन, मनले सदाचरण गरी शरीर छोडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै पुरुष भुइँबाट पलङ्गमा, पलङ्गबाट घोडामा, घोडाबाट हात्तीमा, हात्तीबाट प्रासादमा चढ्दछ- त्यस्तै सो पुरुषलाई भन्दछु । महाराज ! यसरी पुरुष तमोज्योतिपरायण हुन्छ ।”

(३) ज्योतितमपरायण

“महाराज ! कसरी पुरुष ज्योतितमपरायण हुन्छ भने ?- यहाँ कुनै पुरुष उच्चकुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै- क्षत्रीय महाशाल^१ कुलमा, ब्राह्मण महाशाल^१ कुलमा, गृहपति महाशाल^२ कुलमा; धनी, महाधनी, महाभोगी, सुनचाँदी रुपैयाँ प्रसस्त हुने, धनको उपकरणहरू परिपूर्ण हुने र प्रसस्त धनधान्य हुने कुलमा । सो पुरुष अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिका (= देख्दा प्रसन्न हुने), परम वर्ण सुन्दरताले युक्त भएको हुन्छ । अन्नपान, वस्त्र यानवाहन, मालागन्ध-विलेपन, सुत्ने बस्ने ठाउँ र प्रदीपादि वस्तुहरू लाभी हुन्छ । ऊ कायले दुराचरण गर्छ, वचनले दुराचरण गर्छ, मनले दुराचरण गर्छ । ऊ काय, वचन, मनले दुराचरण गरी शरीर छोडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात, नर्कमा उत्पन्न हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै पुरुष प्रासादबाट हात्तीमा, हात्तीबाट घोडामा, घोडाबाट पलङ्गमा र पलङ्गमा भुइँमा ओर्ली, भुइँबाट अन्धकारतिर लम्किन्छ । त्यस्तै सो पुरुषलाई भन्दछु । महाराज ! यसरी पुरुष ज्योतितम-परायण हुन्छ ।”

१. हेर माथि पृ. १९२ को पादटिप्पणीमा ।

२. हेर माथि पृ. १९३ को पादटिप्पणीमा ।

(४) ज्योतिज्योतिपरायण

“महाराज ! कसरी पुरुष ज्योतिज्योतिपरायण हुन्छ भने ?— यहाँ कुनै पुरुष उच्चकुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै— क्षत्रीय महाशाल कुलमा,...। सो पुरुष अभिरूप,...सुन्दरताले युक्त भएको हुन्छ । अन्नपान,...प्रदीपादि वस्तुहरू लाभी हुन्छ । ऊ कायले सदाचरण गर्छ, वचनले सदाचरण गर्छ, मनले सदाचरण गर्छ । ऊ काय, वचन, मनले सदाचरण गरी शरीर छोडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै पुरुष प्रासादबाट हात्तीमा, हात्तीबाट घोडामा, घोडाबाट पलङ्गमा र पलङ्गमा भुइँमा ओर्ली, भुइँबाट अन्धकारतिर लम्किन्छ । त्यस्तै सो पुरुषलाई भन्दछु । महाराज ! यसरी पुरुष ज्योतितमपरायण हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

“महाराज ! यिनै चार प्रकारका मानिसहरू यो लोकमा पाइन्छन् ।”

यसपछि भगवानले पुनः गाथा सुनाउनु भयो—

- (१) “दलिद्वो पुरिसो राज, अस्सद्धो होति मच्छरी ।
कदरियो पापसङ्गप्पो, मिच्छादिट्ठि अनादरो ॥”

- (२) “समणे ब्राह्मणे वा पि, अञ्जे वा पि वनिब्बके ।
अक्कोसति परिभासति, नत्थिको होति रोसको ॥”
- (३) “ददमानं निवारेति, याचमानन भोजनं ।
तादिसो पुरिसो राज, मीयमानो जनाधिप ।
उपेति निरयं घोरं, तमोतमपरायनो ॥”
- (४) “दलिद्वो पुरिसो राज, सद्धो होति अमच्छरी ।
ददाति सेट्टसङ्कप्पो, अव्यग्गमनसो नरो ॥”
- (५) “समणे ब्राह्मणे वा पि, अञ्जे वा पि वनिब्बके ।
उट्ठाय अभिवादेति, समचरियाय सिक्खति ॥”
- (६) “ददमानं वारेति^१, याचमानन भोजनं ।
तादिसो पुरिसो राज, मीयमानो जनाधिप ।
उपेति तिदिवं ठानं, तमोजोतिपरायनो ॥”
- (७) “अड्ढो चे^२ पुरिसो राज, अस्सद्धो होति मच्छरी ।
कदरियो पापसङ्कप्पो, मिच्छादिट्ठि अनादरो ॥”
- (८) “समणे ब्राह्मणे वा पि, अञ्जे वा पि वनिब्बके ।
अक्कोसति परिभासति, नत्थिको होति रोसको ॥”

१. सिंहलमा : ‘निवारेति’ ।

२. रोमनमा : ‘वे’; सिंहलमा : ‘च’ ।

- (९) “ददमानं निवारैति, याचमानन भोजनं ।
तादिसो पुरिसो राज, मीयमानो जनाधिप ।
उपेति निरयं घोरं, जोतितमोपरायनो ॥”
- (१०) “अड्ढो चे पुरिसो राज, सद्धो होति अमच्छरी ।
ददाति सेट्ठसङ्गो, अव्यगगमनसो नरो ॥”
- (११) “समणे ब्राह्मणे वा पि, अञ्जे वा पि वनिब्बके ।
उट्ठाय अभिवादेति, समचरियाय सिक्खति ॥”
- (१२) “ददमानं न वारेति, याचमानन भोजनं ।
तादिसो पुरिसो राज, मीयमानो जनाधिप ।
उपेति तिदिवं ठानं, जोतिजोतिपरायनो’ति ॥”

अर्थ :—

Dhamma.Digital

१, २— “महाराज ! यहाँ दरिद्र पुरुष अश्रद्धालु, कञ्जूस, महालोभी, पापसङ्कल्पी, मिथ्यादृष्टिक भई श्रमण ब्राह्मणलाई अथवा अन्य याचकलाई अनादर गर्छ, गालि गर्छ, परिभाष गर्छ, नास्तिक भई, क्रोधी हुन्छ ।”

३— “महाराज ! जुन पुरुषले माग्नेलाई भिक्षा भोजन दानदिनबाट रोक्छ, त्यस्तो पुरुष मृत्यपछि घोर नरकमा जान्छ र तमोतमपरायण हुन्छ ।”

४- “महाराज ! यहाँ कुनै पुरुष दरिद्र हुन्छ तर श्रद्धालु, निर्लोभी, व्याकुल नभई श्रेष्ठ संकल्प लिई दान दिन्छ ।”

५- “श्रमण ब्राह्मण अथवा याचकलाई पनि आसनबाट उठी अभिवादन गरी सदाचार देखाउँछ ।”

६- “महाराज ! जुन पुरुषले माग्नेलाई भिक्षा भोजन र दानदिनबाट रोक्दैन, त्यस्तो पुरुष सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ र तमोज्योतिपरायण हुन्छ ।”

७, ८- “महाराज ! धनी महाधनी भएता पनि अश्रद्धालु, महाकञ्जूस, महालोभी, पापसङ्कल्पी, मिथ्यादृष्टिक भई श्रमण ब्राह्मणलाई अथवा अन्य याचकलाई अनादर गर्छ, गालि गर्छ, परिभाष गर्छ, नास्तिक भई क्रोधी हुन्छ ।”

९- “महाराज ! जुन पुरुषले माग्नेलाई भिक्षा भोजन दानदिनबाट रोक्छ त्यस्तो पुरुष मृत्युपछि घोर नरकमा जान्छ र ज्योतितमपरायण हुन्छ ।”

१०- “महाराज ! धनी महाधनी, श्रद्धालु, निर्लोभी पुरुषले व्याकुल नभई श्रेष्ठ संकल्पी भई दान दिन्छ ।”

११- “श्रमण ब्राह्मण अथवा अरू कुनै याचकलाई पनि आसनबाट उठी अभिवादन गरी सदाचार देखाउँछ ।”

१२- “महाराज ! जुन पुरुषले माग्नेलाई दानदिनबाट रोक्दैन त्यस्तो पुरुष सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ र ज्योतिज्योतिपरायण हुन्छ ।”

X

X

X

मूल सूत्र :—

२१- दुःखदायी तीन धर्म

श्रावस्तीमै^१ ।

एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग यस्तो प्रश्न सोधे—

“भन्ते ! यो लोकमा कति धर्म उत्पन्न हुँदा अहित, दुःख र कष्ट हुन्छ ?”

“महाराज ! यो लोकमा तीनधर्म उत्पन्न हुँदा अहित, दुःख र कष्ट हुन्छ । कुन तीन भने ?— महाराज ! लोभधर्म उत्पन्न हुँदा अहित, दुःख र कष्ट हुन्छ । द्वेषधर्म उत्पन्न हुँदा अहित, दुःख र कष्ट हुन्छ । मोहधर्म उत्पन्न हुँदा अहित, दुःख र कष्ट हुन्छ ।”

“महाराज ! यिनै तीन धर्महरू लोकमा उत्पन्न हुँदा अहित, दुःख र कष्ट हुन्छन् ।”

पुनः निम्न गाथा भन्नु भयो—

“लोभो दोसो च मोहो च, पुरिसं पापचेतसं ।
हिंसन्ति अत्तसम्भूता, तचसारं व सम्फलंति ॥”

१. सं. नि. I. पृ. ९७ : लोकसुत्तं ।

अर्थ :—

“केराको बोटले केरा फलाए पछि आफै नष्ट हुने जस्तै लोभ, द्वेष, मोह र पुरुषको जो पापचेतना आफूमा उत्पन्न हुन्छ, उसले आफैलाई नष्ट पार्छ।”

X X X

मूल सूत्र :—

२२- जरामरणबाट कोही पनि मुक्त छैन

श्रावस्तीमै^१ ।

एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजासँग भगवानले सोध्नु भयो—

“महाराज कहाँबाट आज मध्यान्ह समयमा आउनु भएको ?”

“भन्ते ! ऐश्वर्यद्वारा मदमत्त भएका, कामविषयमा प्रलोभित भएका, जनपदरक्षा गर्ने काममा लागेका मूर्धाभिषिक्त क्षत्रीराजाहरू ठूलो पृथ्वीभाग विजय गरी जुन काममा फसेका हुन्छन्, त्यस्तै काममा म पनि फसेको थिएँ ।”

१. सं. नि. I. पृ. ९९ : पब्बतूपमसुत्तं ।

“महाराज ! भनों कि यहाँ तपाईको कुनै विश्वासी, विश्वासपात्र पुरुष पुर्वदिशाबाट तपाईकहाँ आई यसो भन्दछ— ‘महाराज ! तपाईलाई थाहा छ कि म **पूर्वदिशाबाट** आउँदैछु । मैले यहाँ देखें कि मेघसमान विशाल पर्वत सबै प्राणीहरूलाई पिस्दै आइरहेको । अब जे उचित सम्भन्नु हुन्छ, गर्नुहोस् ।’ अनि दोस्रो पुरुष **पश्चिमदिशाबाट** आउँछ... , तेस्रो पुरुष **उत्तरदिशाबाट** आउँछ... , चौथो पुरुष **दक्षिणदिशाबाट** आउँछ । ऊ तपाईकहाँ आई भन्दछ— ‘महाराज ! तपाईलाई थाहा छ कि म दक्षिणदिशाबाट आउँदैछु । मैले यहाँ देखें कि मेघसमान विशाल पर्वत सबै प्राणीहरूलाई पिस्दै आइरहेको । अब जे उचित सम्भन्नु हुन्छ, गर्नुहोस् ।’ महाराज ! यस्तो दुर्लभ मनुष्यत्व विनाश हुने दारुण्य **महाभय** आइपर्दा के गर्नु उचित होला ?”

“भन्ते ! यस्तो दुर्लभ मनुष्यत्व विनाश हुने दारुण्य **महाभय** आइपर्दा धर्मचर्या, समचर्या, तथा कुशलचर्या गर्नु बाहेक अरू के गर्नु उचित होला र !”

“यदि यसो हो भने, महाराज ! म तपाईलाई भन्दछु, संभाउँछु कि तपाईलाई जरामरणले छोपिरहेछ । महाराज ! जरामरणले छोपिरहेको बेलामा के गर्नु उचित होला ?”

“भन्ते ! यदि जरामरणले छोपिरहेछ भने **धर्मचर्या**, समचर्या, तथा कुशलचर्या बाहेक अरू के गरौं । भन्ते ! ऐश्वर्यद्वारा मदमत्त भएका कामविषयमा प्रलोभित भएका जनपदरक्षा गर्ने काममा लागेका मूर्धा-

भिशिक्त क्षत्रीराजाहरू ठूलो पृथ्वीभाग विजय गरी जुन काममा फसेका हुन्छन् उनीहरू हस्तियुद्ध...अश्वयुद्ध...रथयुद्ध...र पैदल सेनायुद्ध पनि गर्न सक्ने हुन्छन् । तै पनि उनीहरूले जरामरणबाट मुक्त हुने कुनै त्राण पाउन सक्दैनन्, कुनै बच्ने ठाउँ पनि पाउन सक्दैनन् ।”

“भन्ते ! यो राजकुलमा त्यस्ता मन्त्रजान्ने महामात्यहरू पनि छन् जसले आएका शत्रुहरूलाई मन्त्रबलले भगाई पठाउन सक्छन् । ती मन्त्रयुद्ध गर्न सामर्थ्य हुनेले पनि जरामरणबाट मुक्त हुने कुनै त्राण पाउन सक्दैनन्, कुनै बच्ने ठाउँ पनि पाउँन सक्दैनन् ।”

“भन्ते ! यो राजकुलमा त्यस्ता महामात्यहरू पनि छन् जसले प्रसस्त मात्रामा हिरण्य सुवर्णहरू भूमीमा राखेका हुन्छन्, आकाशादि वृक्षमा राखेका हुन्छन् । ‘आएका शत्रुलाई पनि हामीहरूले, धनले बलले फर्काएर पठाउन सक्छौं’ भनी भन्ने ती धनयुद्ध गर्न सामर्थ्य हुनेले पनि जरामरणबाट मुक्त हुने कुनै त्राण पाउन सक्दैनन्, कुनै बच्ने ठाउँ पनि पाउँन सक्दैनन् ।”

“भन्ते ! त्यसो हुनाले जरामरणले छोपेर ल्याउँदा धर्मचर्या, समचर्या तथा कुशलचर्या बाहेक अरू गर्ने नै के छ र !”

“यस्तै हो महाराज ! यस्तै हो । जरामरणले छोपेर ल्याउँदा धर्मचर्या, समचर्या तथा कुशलचर्या बाहेक अरू के गर्ने नै छ र !”

यसपछि भगवानले निम्न गाथा भन्नु भयो—

- (१)- “यथा पि सेला^१ विपुला, नभं^२ आहच्च^३ पब्बता ।
समन्तानुपरियायेय्युं^३, निप्पोथेन्तो^४ चतुद्दिसा ॥”
- (२)- “एवं जरा च मच्चु च, अभिवत्तन्ति पाणिनो^५ ।
खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से, सुद्दे चण्डालपुक्कुसे ॥
न किञ्चि परिवज्जेति, सब्बमेवाभिमद्दति ।
न तत्थ हत्थीनं^६ भूमि, न रथानं न पत्तिया ॥”
- (३)- “न चा पि मन्तयुद्धेन, सक्का जेतुं धनेन वा ।
तस्मा हि पण्डितो पोसो, सम्पस्सं अत्थमत्तनो ॥”
- (४)- “बुद्धे च सङ्गे च, धीरो सद्दं निवेसये ।
यो धम्मं^७ चरिं^८ कायेन, वाचाय उद चेतसा ।
इधेव^९ नं पसंसन्ति, पेच्चं^९ सगगे पमोदती’ति ॥”

१. स्याममा : ‘सेसा’ ।

२. रोमनमा : ‘नभमाहच्च’ ।

३. सिंहल, स्याम रोमनमा : ‘...परियेय्यु’ ।

४. स्याममा : ‘निप्पोथेन्ता’; रोमनमा : ‘निप्पोटेन्तो’; सिंहलमा : ‘निप्पोठेन्ता’ ।

५. बर्मीमा : ‘पाणिने’ ।

६. सिंहलमा : ‘हत्थिन’ ।

७. सिंहल, स्याम, रोमनमा : ‘धम्मचारी’ ।

८. सिंहलमा : ‘इधचेव’ ।

९. रोमनमा : ‘पच्च’ ।

अर्थ :—

१,२- “जस्तै ठुल-ठूला हुँगाको चट्टान, गगनचुम्बी पर्वत चारै-तिरबाट चारैदिशालाई पिस्दै आउँछ, त्यस्तै जरामरणले प्राणीहरूलाई पिस्दछ। क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र, चण्डाल तथा पुक्कुसादि कसैलाई पनि छाड्दैन, यसले सबैलाई मर्दन गर्छ। न यसलाई हात्तीले रोक्न सकिन्छ, न रथले, न त पैदल सेनाले नै;

३,४- “न त मन्त्र-युद्धले, न धनले नै जित्न सकिन्छ। त्यसैले पण्डितहरूले, आफ्नो हितको कुरालाई ध्यानमाराखी बुद्ध, धर्म तथा सङ्गमाथि बुद्धिमानितापूर्वक श्रद्धा राख्नुपर्छ। जसले काय-वाक्-चित्तले धर्माचरण गर्छ, ऊ यहाँ पनि प्रशंसित हुन्छ, पछि स्वर्गमा पनि प्रमुदित हुन्छ।”

X

X

X

Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

२३- बज्रयैको मृत्यु

श्रावस्तीमै^१।

एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजासँग भगवानले सोध्नु भयो—

१. सं. नि. I. पृ. ९६ : अथ्यिकासुत्तं।

“महाराज ! कहाँबाट आज दिनको मध्यान्ह समयमै आउनु भएको ?”

“भन्ते ! वैसबितिसकेकी, उमेर पुगिसकेकी अर्थात् एकशय बीसवर्ष पुगेकी मेरी बुढी भइसकेकी बज्यैको मृत्यु भयो । मेरी बज्यैलाई म सारै प्यारो गर्दथिएँ । सारै माया गर्दथेँ । भन्ते ! यदि हस्तिरत्न दिंदा मेरो बज्यैको मृत्यु नहुने भए हस्तिरत्न पनि दिने थिएँ । यदि अश्वरत्न दिंदा मेरी बज्यैको मृत्यु नहुने भए अश्वरत्न पनि दिने थिएँ । यदि गाउँ-वर दिंदा मेरी बज्यैको मृत्यु नहुने भए गाउँ-वर पनि दिने थिएँ । यदि जनपद-वर दिंदा मेरी बज्यैको मृत्यु नहुने भए जनपद वर पनि दिने थिएँ ।”

“महाराज ! सबै सत्वहरू मरणस्वभावका हुन्, मरणबाटै अन्त हुन्छन्, मरणबाट कोही पनि बच्न सक्तैनन् ।”

“आश्चर्य भन्ते ! अद्भुत भन्ते !! कति सत्य कुरा भन्नु भएको, जो कि— सबै सत्वहरू मरणस्वभावका हुन्, मरणबाटै अन्त हुन्छन्, मरणबाट कोही पनि बच्न सक्तैनन् ।”

“यस्तै हो महाराज ! यस्तै हो । सबै सत्वहरू मरणस्वभावका हुन्, मरणबाटै अन्त हुन्छन्, मरणबाट कोही पनि बच्न सक्तैनन् । महाराज ! जस्तै कुनै कुँमालेको माटाका काँचो वा पाकेका भाँडाहरू सबै फुट्ने स्वभावका हुन्छन्; फुटाइबाट अन्त्य हुन्छ; फुट्नुबाट कुनै पनि बच्न सक्तैन । महाराज ! त्यस्तै गरी सबै सत्वहरू मरणस्वभावका हुन्, मरणबाटै अन्त्य हुन्छन् र मरणबाट कोही पनि बच्न सक्तैनन् ।”

अनि भगवानले गाथा भन्नु भयो —

(१)– “सब्बे सत्ता मरिस्सन्ति, मरणन्तं हि जीवितं ।
यथाकम्मं गमिस्सन्ति, पुञ्जपापफलूपगा ॥”

(२)– “निरयं पापकम्मन्ता, पुञ्जकम्मा च सुग्गतिं ।
तस्मा करेय्य कल्याणं, निचयं सम्परायिकं ।
पुञ्जानि परलोकस्सिं, पतिट्ठा होन्ति पाणिनंति ॥”

अर्थ :—

१– “सबै सत्वहरू मर्ने छन्, जीवनको अन्त्य नै मरण हो । मरण पछि पुण्यपापको फल अनुरूप आफ्नो कर्मानुसार जाने छन् ।”

२– “पापीहरू नरकमा र पुण्यात्माहरू स्वर्गमा जाने छन् । त्यसैले सम्परायिक सम्पत्ति कमाउँदै पुण्य कार्य गर । परलोककोनिमित्त प्राणीहरूको प्रतिष्ठा नै पुण्य हो ।”

X

X

X

मूल पालि :—

२४- सङ्गलाभ

त्यस समय विशाखा मृगारमाताले सङ्गकोनिमित्त आलिन्द (= दलान, पेटी, बरेन्डा) सहितको हस्तिनख प्रासाद अर्थात्

हात्तीको खुट्टा जस्तै लट्टा भएको घर बनाउन चाहेको थिइन्^१ । अनि भिक्षुहरूको मनमा यस्तो लाग्यो— “भगवानले प्रासाद परिभोग गर्ने अनुमति दिनु भएको छ, कि छैन ?” यो कुरा भगवानलाई सुनाए । त्यसपछि भगवानले आज्ञा दिनु भयो—

“भिक्षु हो ! सबै प्रकारका प्रासादहरू परिभोग गर्ने अनुमति दिन्छु ।”

त्यस बखत प्रसेनजित कोशलराजाको बज्रै (अय्यका, अय्यिका) परलोक भएकी थिइन् । उनको मरण पछि सङ्गलाई धेरै अकप्पिय (= अभोग्य, अयोग्य) वस्तुहरू प्राप्त भएका थिए । जस्तै— आसन्दि (= ठूलो मेच), पलङ्ग, गोनक (= लोमसहितको ऊनको कपडा), चित्तक (= बुट्टा भएको कपडा), पटिक (= सेतो कपडा), पटलिका (= बाक्लो ऊनको रक्तवर्णको कपडा), तूलिक (= कपासको डसना), विकतिक (= सिंह व्याघ्रादिहरूको चित्र भएको ऊनको कपडा), उद्दलोम (= रौंको झल्लर भएको ऊनीको ओढ्ने कपडा), एकन्तलोमिक (= एकातिर मात्र झल्लर भएको ऊनीको ओढ्ने कपडा), कटिस्स (= कार्चोप भरिएको रेशमको कपडा), कोसेय्य (= जरि भरिएको रेशमको कपडा), कुत्तक (= दरी) हत्थत्थर (= हात्तीमा वछ्याउने कपडा), अस्सत्थर (= घोडामा वछ्याउने कपडा) रथत्थर (= रथमा वछ्याउने कपडा), अजिनप्पवेणि (=बोकाको छालाको कपडा), कदलिमृग-प्रवर-प्रस्तरण (=मृगचर्मादिको

१. चुल्ल. व. पृ. २६५ : सङ्घिकवत्थु, सेनासनक्खन्धकं ।

वछ्यान Bed Sheet), उत्तरच्छद (= माथि छोप्ने कपडा, Bed Cover), खाटको दुवैपट्टि राख्ने रक्तवर्ण तकिया ।

भिक्षुहरूले यी वस्तुहरू परिभोग गर्न हुन्छ कि हुँदैन भन्नेबारे भगवानसँग सोधे । अनि भगवानले यसो भन्नु भयो—

“भिक्षहो ! मेचको खुट्टाकाटी परिभोग गर्ने; पलङ्गको वार भाँची परिभोग गर्ने; डसनाको जटा छुट्याई तकिया बनाउने र बाँकी कपडाहरू भुईँमा वछ्याउने गरी परिभोग गर्ने अनुमति दिन्छु ।”

मूल पालि :—

२५- सत्रवर्गीय भिक्षुहरू

त्यस समय बुद्ध भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत सत्रवर्गीय^२ भिक्षुहरू अचिरवती नदीमा पौडी खेलिरहेका थिए । त्यस बखत प्रसेनजित कोशलराजा प्रासादको माथिल्लो तल्लामा मल्लिकादेवीसँगै बसेका थिए । अनि प्रसेनजित कोशल

१. पाचि. पृ. १५३ : उदकेहसधम्मे, तेपञ्जासमपाचित्तियं ।

२. सत्रजनाको समुहलाई एकसाथ प्रव्रजित भएका हुँदा यिनीहरू सबैलाई वा केहीलाई 'सत्रवर्गीय' भनिएको हो । महा. व. पृ. ८० : उपालिदारकवत्थु ।

राजाले सत्रवर्गीय भिक्षुहरू अचिरवती नदीमा पौडी खेलिरहेका देखेर मल्लिका देवीलाई भने—

“हेर मल्लिके ! यी अरहत् भिक्षुहरू पानीमा खेलिरहेका !”

“महाराज ! अवश्य नै भगवानले शिक्षापद (नियम) बनाउनु भएको छैन होला । यी भिक्षुहरू पनि अल्पज्ञ (अज्ञानी) हुन सक्छन् ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजाको मनमा त्यसवेला यस्तो लाग्यो—

“कुन उपायद्वारा भगवानले यी भिक्षुहरू पौडी खेलिरहेका कुरा थाहा पाउन् र ? मैले पनि भगवानलाई भन्नु न परोस् ।”

यति मनमा सोची प्रसेनजित कोशलराजाले ती सत्रवर्गीय भिक्षुहरूलाई बोलाउन पठाई एक ठूलो मधुपिण्ड (= लड्डू) दिएर—
“भन्ते ! यो मधुपिण्ड भगवानलाई चढाइदिनुहोस्” भनी भने ।

सत्रवर्गीय भिक्षुहरूले, सो मधुपिण्ड लिएर जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई, भगवानलाई बिनित गरे— “भन्ते ! यो मधुपिण्ड प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानलाई चढाइ पठाएको हो ।”

“भिक्षु हो ! तिमीहरूलाई राजाले यो मधुपिण्ड कहाँ दिए ?”

“भन्ते ! अचिरवती नदीमा पौडी खेलिरहँदा ।”

यति कुरा सुनी भगवानले तिनीहरूलाई धिक्कादै— “मोघपुरुष ! तिमीहरूले प्रतिकूल कामगर्‍यो...कसरी तिमीहरू पानीमा खेलिरहेका ? तिमीहरूका यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्नपार्न सक्छ, न प्रसन्न हुनेको प्रसन्नतालाई नै बढाउन सक्छ बलिक... कुनै कुनै प्रसन्न हुनेको

प्रसन्नतालाई समेत अन्यथा पार्न सक्छ,” भन्नु भयो... । अनि भगवानले, त्यसोभए भिक्षु हो ! तिमीहरूले यस्तो शिक्षापद (नियम) सिक्नुपर्छ

“पानीमा खेलवाड गर्दा पाचित्तिय दोष लाग्नेछ ।”

X X X

मूल पालि :—

२६- थुल्लनन्दा भिक्षुणीसँग (क)

त्यस समय बुद्ध भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत थुल्लनन्दा भिक्षुणी बहुश्रुत, व्यक्त कथिका, विशारद तथा धर्मकथा भन्नामा पटु थिइन् । एक दिन, प्रसेनजित कोशलराजा गर्मीको समयमा बहुमूल्य रेशमको कपडा ओढी जहाँ थुल्लनन्दा भिक्षुणी थिइन् त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि थुल्लनन्दा भिक्षुणीलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजालाई थुल्लनन्दा भिक्षुणीले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित पारिन् । प्रसेनजित कोशलराजा पनि थुल्लनन्दा भिक्षुणीको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित...सम्प्रहर्षित भई थुल्लनन्दा भिक्षुणीलाई भने— “आर्या ! के चाहनुहुन्छ भन्नुहोस् ।”

१. पाचि. पृ. ३४९ : लहुपाबुरणचेतापने, वारसमनिस्सगिगयं, भिक्खुनीविभङ्गो ।

रेशमको कपडा मागिन्

“महाराज ! यदि दिन चाहनु हुन्छ भने (तपाईंको) यो रेशमको कपडा दिनुहोस् ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा, थुल्लनन्दा भिक्षुणीलाई रेशमको ओढ्ने कपडा दिई आसनबाट उठी अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

यो कुरा सुनी मानिसहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न थाले— “यी भिक्षुणीहरू कति महाभिलाषिनी, कति असन्तुष्टिनी हुन् ! कसरी राजासँग रेशमको ओढ्ने कपडा मागेर लिन सकिन् !” मानिसहरू कराएका ... भिक्षुणीहरूले सुने । जो भिक्षुणीहरू अल्पेच्छी थिए ... तिनीहरू पनि कराउन थाले ... धिक्कार्न थाले— “कसरी थुल्लनन्दा भिक्षुणीले राजासँग रेशमको ओढ्ने कपडा मागेर लिन सकिन् !” अनि यो प्रवृत्ति तिनीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए । भिक्षुहरूले भगवानलाई सुनाए । अनि भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा भिक्षुसङ्घ एकत्रित गरी धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

“भिक्षुहो ! के थुल्लनन्दा भिक्षुणीले राजासँग रेशमको ओढ्ने कपडा मागेर लिएकी साँच्चै हो ?”

“साँच्चै हो, भन्ते !”

अनि भगवानले धिक्कार्दै— “थुल्लनन्दा भिक्षुणीले प्रतिकूल काम गरिन् .... गर्नु नहुने काम गरिन्; कसरी थुल्लनन्दा भिक्षुणीले राजासँग

रेशमको ओढने कपडा मागेर लिन सकिन् ? यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न सकिन्छ, ... बल्कि यस कार्यद्वारा ... कुनै कुनै प्रसन्न हुनेको प्रसन्नतालाई समेत अन्यथा पार्न सकिन्छ” भन्नु भयो ।

यसपछि भगवानले ... दुर्भरताको ... निन्दा गर्नु भई, अनेक प्रकारले सुभरताको ... प्रशंसा गर्नु भई, ... भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

“भिक्षुहो ! त्यसो भए भिक्षुणीहरूले यस्तो शिक्षापद सिक्नुपर्छ—
“गर्मीमा ओढने कपडा विज्ञापन गर्नेले^१ साढेदुइ कस^२ सम्मको कपडा विज्ञापन गर्नु पर्छ । त्यसभन्दा बढि जाने विज्ञापन गरेमा (मागेमा) निस्सर्गिय^३ (= नैसर्गीय) पाचित्तिय दोष लाग्नेछ’ ।”

X

X

X

१. आफ्नो निमित्त कुनै खान-पान तथा अरू कुनै वस्तुहरू माग्नु, बनाईदेऊ भन्नु, वचन प्रकट गर्ने इत्यादिलाई ‘विज्ञापन’ भन्दछन् । भिक्षु भिक्षुणीहरूले वचन प्रकट गरी माग्नु हुन्न ।

२. सोह्र कर्षापणको चतुर्कस हुने नियमानुसार २॥ कंसको दश कर्षापण हुन्छ ।

३. कुनै कपडा नियम प्रतिकूल भएमा कुनै भिक्षुले वा भिक्षुणीले कुनै भिक्षु वा भिक्षुणीलाई विधिवत् छाडी दिनुपर्छ । यसप्रकारको क्रियालाई ‘नैसर्गीय’ भन्दछन् ।

मूल पालि :—

२७- चित्र-प्रदर्शनी

त्यस बखत बुद्ध भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत प्रसेनजित कोशलराजाको उद्यान-क्रीडाघरमा खूब राम्रा राम्रा चित्रहरू लेखिएका थिए । धेरै मानिसहरू चित्रागार हेर्न जान्थे । छ, वर्गीय भिक्षुणीहरू पनि चित्रागार हेर्न गए । मानिसहरू कराउन थाले, ... “कसरी यी भिक्षुणीहरू पनि गृहस्थीनी कामभोगीहरू भैं चित्रागार हेर्न जान्छन् !” ती मानिसहरू कराएका भिक्षुणीहरूले सुने । जो भिक्षुणीहरू अल्पेच्छी थिए ... तिनीहरू पनि कराउन थाले ... धिक्कार्न थाले— “कसरी छ, वर्गीय भिक्षुणीहरू चित्रागार हेर्न जान्छन् !” अनि यो प्रवृत्ति तिनीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए । भिक्षुहरूले भगवानलाई सुनाए । अनि भगवाले ... भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

---

१. पाचि. पृ. ४०७ : चित्तागारदस्सने, एकचत्तारीसमपाचित्तियं, भिक्खुनीविभङ्गो ।

“भिक्षुहो ! के छ वर्गीय भिक्षुणीहरू चित्रागार हेर्न गएका साँच्चै हो ?”

“साँच्चै हो, भगवान !”

भगवानको धिक्कार्दै— “छ वर्गीय भिक्षुणीहरूले प्रतिकूल काम गरे ... गर्न नहुने काम गरे; कसरी छ वर्गीय भिक्षुणीहरू चित्र प्रदर्शनी हेर्न गए । यस कार्यद्वारा ... कुनै कुनै प्रसन्न हसनेका प्रसन्नतालाई समेत अन्यथा पार्न सक्छ” भन्नु भयो ।

यसपछि भगवानले ... दुर्भरताको ... निन्दा गर्नु भई, ... भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

“भिक्षुहो ! त्यसो भए भिक्षुणीहरूले यस्तो शिक्षापद सिक्नु पर्छ— ‘जुन भिक्षुणीहरू राजागारमा, चित्रागारमा, आराम (= क्रीडास्थल) मा, उद्यानमा अथवा पोखरीमा (प्रदर्शनी आदि) हेर्न जान्छन् उनीहरूलाई पाचित्तिय दोष लाग्नेछ ।”

X

X

X

मूल पालि :—

२८- आयुष्मान् उपनन्द

त्यससमय आयुष्मान् उपनन्द शाक्यपुत्रले प्रसेनजित कोशलराजालाई पहिलो वर्षावास^१ बस्ने वचन दिनु भएको थियो^२ । उपनन्द शाक्यपुत्र वर्षावास गर्नको लागि आवास^३ मा जाँदा बीच बाटोमा दुइ आवासहरू देख्नुभयो; जहाँ चीवरहरू धेरै थिए । अनि उनको मनमा यस्तो लाग्यो— “यी दुवै आसनहरूमा किन वर्षावास नगरौं ? यस प्रकार मलाई धेरै चीवरहरू मिल्नेछन् ।” अनि उनले ती दुवै आवासहरूमा वर्षावास गरे ।

१. पूरा तीन महिना वर्षाद् समय भिक्षुहरू एक ठाउँमा बस्नुपर्छ । यस्तो बसाईलाई ‘वर्षावास’ भन्दछन् । यी दुइ प्रकारका छन्— (१) पहिलो वर्षावास र (२) दोस्रो वर्षावास । पहिलो वर्षावासको शुरूवात आषाढ पूर्णिमाको भोलिपल्टदेखि अर्थात् श्रावणकृष्ण प्रतिपदाको दिनदेखि र दोस्रो वर्षावासको शुरूवात श्रावण पूर्णिमाको भोलिपल्टदेखि अर्थात् भाद्रकृष्ण प्रतिपदाको दिनदेखि हुन्छ । पहिलो वर्षावास आश्विन पूर्णिमाको दिन र दोस्रो वर्षावास कार्तिक पूर्णिमाको दिन पूरा हुन्छ ।

२. महा. व. पृ. १६० : पटिस्सवदुक्कपटापत्ति, वस्सूनायिकक्खन्धकं ।

३. भिक्षुहरू बस्ने स्याना स्याना खालका घरलाई ‘आवास’ भन्दछन् । स्याना स्याना घरहरू भएका स्थानलाई पनि ‘आवास’ भन्दछन् ।

यी कुरा प्रसेनजित कोशलराजाले सुनेर कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न थाले— “कस्ता यी आर्य उपनन्द शाक्यपुत्र होलान् ! हामीलाई वर्षावास बस्छु भनी वचन दिएर मृषा बोल्दा रहेछन् । भगवानले त अनेक प्रकारले मृषावादको निन्दा गरी सत्यवादको प्रशंसा गर्नु भएको छ ।”

भिक्षुहरूले राजा कराएको ... सुने । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी थिए । तिनीहरू कराउन थाले ... “कस्ता यी आयुष्मान् उपनन्द शाक्यपुत्र रहेछन् ! प्रसेनजित कोशलराजालाई वर्षावास गर्छु भनी वचन दिई मृषावाद बोल्दा रहेछन् ! ...” अनि ती भिक्षुहरूले यी कुरा भगवानलाई सुनाए । भगवानले यसै सन्दर्भमा ... भिक्षु सङ्घलाई भेला गराई आयुष्मान् उपनन्द शाक्यपुत्रसँग सोध्नुभयो—

“उपनन्द ! के तिमीलाई प्रसेनजित कोशलराजालाई वर्षावास गर्छु भनी वचन दिई मृषावाद बोलेको साँच्चै हो ?”

“साँच्चै हो, भगवान !”

बुद्ध भगवानले हप्काउँदै ... “तिमी कस्ता मोघपुरुष हौ ! प्रसेनजित कोशलराजालाई वर्षावास गर्छु भनी वचन दिई मृषावाद बोल्छौ । मैले अनेक प्रकारले मृषावादको निन्दा र मृषावादबाट अलग हुनेको प्रशंसा गरेको छु; होइन त ? मोघपुरुष ! यो तिम्रो कार्यद्वारा

न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न सकिन्छ ...” भन्नुभयो । यसपछि धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

सदोष-निर्दोष वर्षावास

a. (१) “भिक्षुहो ! यहाँ भिक्षुले पहिलो वर्षावास बस्छु भनी वचन दिएको हुन्छ । ऊ त्यस आवासमा जाँदा बीच बाटोमा धेरै चीवरहरू भएका दुइ आवासहरू देख्छ । अनि उसको मनमा यस्तो लाग्छ— “किन म यी दुवै आवासहरूमा वर्षावास नगरौं ? यसप्रकार मलाई धेरै चीवरहरू मिल्नेछन् ।” त्यसपछि ऊ ती दुवै आवासहरूमा वर्षावास बस्छ । भिक्षुहो ! उसको पहिलो वर्षावास पनि रहन्न, वचन दिएकोमा पनि दुष्कृत्य आपत्ति लाग्छ ।”

b. (२) “भिक्षुहो ! यहाँ भिक्षुले पहिलो वर्षावास बस्छु भनी वचन दिएको हुन्छ । ऊ त्यस आवासमा जाँदा बाहिर उपोसथ^१ गर्छ ।

-
१. प्रत्येक महिनाको अमावास्य र पूर्णमाको दिन घटीमा ४ जना भिक्षुहरू भेला भई प्रातिमोक्ष शिक्षापदहरू जम्मै सञ्चालना गर्नु पर्छ । यस कार्यक्रमलाई ‘उपोसथ’ भन्छन् । ४ जना वा सो भन्दा बढी भिक्षुहरू भेला भई प्रातिमोक्ष शिक्षापदहरू पढ्नेलाई ‘सङ्घ-उपोसथ’; सो भन्दा कम भएमा ‘गण-उपोसथ’; दुइजना भएमा ‘पारिशुद्धि-उपोसथ’ र एकलै भएमा ‘अधिष्ठान-उपोसथ’ भन्दछन् । यो भेला हुने कार्यक्रम प्रत्येक महिनाको दुइपटक अनिवार्यरूपले हुन्छ ।

प्रतिपदाको दिनमा विहारमा जान्छ, शयनाशन लगाउँछ, हातखुट्टा धुने र पिउने पानी राख्छ, र परिवेण (आँगन) पनि बढाउँछ। किन्तु सो उही दिनमै कुनै कामविना विहारबाट जान्छ। उसको पहिलो वर्षावास पनि रहन्न, वचन दिएकोमा पनि दुष्कृत्य आपत्ति लाग्छ।”

(३) “भिक्षुहो ! यहाँ भिक्षुले पहिलो वर्षावास बस्छु भनी वचन दिएको हुन्छ। ऊ त्यस आवासमा जाँदा बाहिर उपोसथ गर्छ ... परिवेण पनि बढाउँछ। किन्तु सो उही दिनमै कुनै कामले विहारबाट जान्छ। उसको पहिलो वर्षावास पनि रहन्न, वचन दिएकोमा पनि दुष्कृत्य आपत्ति लाग्छ।”

(४) “भिक्षुहो ! यहाँ भिक्षुले ... बाहिर उपोसथ गर्छ ... परिवेण पनि बढाउँछ। किन्तु सो दुइ तीन दिन बसी कुनै काम विना विहारबाट जान्छ। उसको पहिलो वर्षावास पनि रहन्न, वचन दिएकोमा पनि दुष्कृत्य आपत्ति लाग्छ।”

(५) “भिक्षुहो ! यहाँ भिक्षुले ... बाहिर उपोसथ गर्छ ... परिवेण पनि बढाउँछ। किन्तु सो दुइ तीन दिन बसी कुनै कामले विहारबाट जान्छ। उसको पहिलो वर्षावास पनि रहन्न, वचन दिएकोमा पनि दुष्कृत्य आपत्ति लाग्छ।”

(६) “भिक्षुहो ! यहाँ भिक्षुले ... बाहिर उपोसथ गर्छ ... परिवेण पनि बढाउँछ। किन्तु सो दुइ तीन दिन बसी कुनै कामले

विहारबाट जान्छ । उसको पहिलो वर्षावास पनि रहन्न, वचन दिएकोमा पनि दुष्कृत्य आपत्ति लाग्छ ।”

c. (७) “भिक्षुहो ! यहाँ भिक्षुले ... बाहिर उपोसथ गर्छ,... परिवेण पनि बढाउँछ । किन्तु सो दुइ तीन दिन बसी सप्ताहकरणीय^१ गरी विहारबाट जान्छ । ऊ एकसाता बाहिरै बिताउँछ । उसको पहिलो वर्षावास पनि रहन्न, वचन दिएकोमा पनि दुष्कृत्य आपत्ति लाग्छ ।”

d. (८) “भिक्षुहो ! यहाँ भिक्षुले ... बाहिर उपोसथ गर्छ,... परिवेण पनि बढाउँछ । किन्तु सो दुइ तीन दिन बसी सप्ताहकरणीय गरी विहारबाट जान्छ । ऊ एकसाता भित्रै फर्किन्छ । उसको पहिलो वर्षावास पनि रहन्छ, वचन दिएकोमा पनि दुष्कृत्य आपत्ति लाग्दैन ।”

e. (९) “भिक्षुहो ! यहाँ भिक्षुले ... बाहिर उपोसथ गर्छ,... परि-

-
१. भिक्षुले, ‘म यस विहारमा वा स्थानमा वर्षावास तीन महीना बस्छु’ भनी अधिष्ठान (= प्रतिज्ञा) गरिसकेपछि अन्त कुनै ठाउँमा रात बिताउनु हुन्न । कुनै कारणले नगर्दा नहुने कारण परेमा, ‘सप्ताह भित्र फर्किनेछु’ भनी संकल्प गरी, काममा गई एक साता भित्रै आफू बसेको ठाउँमा फर्कनु पर्छ । यसप्रकार संकल्प गरी जानेलाई ‘सप्ताहकरणीय’ भन्दछन् । एक साता भित्र आफू बसेको ठाउँमा फर्केर आएन भने वर्षावास खण्डित हुन्छ अर्थात् वर्षावास बसेको ठहरिँदैन । वर्षावास नबस्दा वा वर्षावास खण्डित हुँदा दुष्कृत्य आपत्ति लाग्छ ।

वेण पनि बढाछ। किन्तु सो सप्ताह भित्र नआइकनै पवारणा^१ गरी कुनै कामले जान्छ। सो त्यस आवासमा आए पनि नआए पनि उसको पहिलो वर्षावास रहन्छ, वचन दिएकोमा पनि दुष्कृत्य आपत्ति पनि लाग्दैन।”

(यस्तै गरी आवास बाहिर उपोसथ गरेको ठाउँमा आवासभित्रै उपोसथ गर्ने गरी, सदोष निर्दोष हुने कुराको क्रम र त्यसै दिन जाने इत्यादि क्रममा पनि माथि उल्लिखित क्रमानुसार दोहऱ्याई बुझ्नु पर्छ।)

X X X

मूल सूत्र :—

२९- गर्भिणी परिव्राजिका

यस्तो मैले सुने^२ ।

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत परिव्राजकको तरूणी माणविका प्रजापति गर्भिणी थिई, प्रसव बेला भएको थियो । अनि परिव्राजिकाले सो परिव्राजकलाई भनी—

१. वर्षावास सिद्धिएको दिनलाई ‘पवारणा’ भन्दछन् । अथवा वर्षावास सिद्धिएको दिनमा गर्ने संघकार्यलाई ‘पवारणा’ भनिन्छ । अतएव कुनै भिक्षु पवारणाको एकसाताभित्र सम्म अर्थात् शुक्लपक्षको नवमीको दिनदेखि बसेको ठाउँ छाडी फर्केर नआए पनि वर्षावास खण्डित हुन्न, कुनै आपत्ति पनि लाग्दैन ।
२. उदा. पृ. ७७ : गम्भिनीसुत्तं ।

“हे ब्राह्मण ! तिमी गएर तेल ल्याऊ, जो प्रसवपछि मेरोलागि काममा आउनेछ ।”

यसो भन्दा सो परिव्राजकले परिव्राजिकालाई भन्यो—

“भो ! कहाँबाट मैले तेल ल्याउने हो ?”

दोस्रो पटक पनि परिव्राजिकाले सो परिव्राजकलाई भनी—

“हे ब्राह्मण ! जाऊ, तिमीले तेल ल्याऊ, जो मेरोलागि प्रसवपछि काममा आउनेछ ।”

दोस्रो पटक पनि सो परिव्राजकले परिव्राजिकालाई भन्यो—

“भो ! कहाँबाट मैले तेल ल्याउने हो ?”

तेस्रो पटक पनि ती परिव्राजिकाले सो परिव्राजकलाई भनी—

“हे ब्राह्मण ! जाऊ, जहाँबाट भएपनि तेल ल्याऊ, जो मेरोलागि प्रसवपछि काममा आउनेछ ।”

त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजाको कोष्ठागारमा श्रमण वा ब्राह्मणहरूलाई जति चाहे पनि घ्यू, तेल पिउन दिइन्थ्यो तर लैजान दिइन्नथ्यो ।

अनि सो परिव्राजकको मनमा यस्तो लाग्यो— “प्रसेनजित कोशलराजाको कोष्ठागारमा श्रमण वा ब्राह्मणहरूलाई जति चाहे पनि घ्यू, तेल पिउन दिइन्छ, किन्तु लैजान दिइन्न । किन मैले प्रसेनजित

कोशलराजाको कोष्ठागारमा गई पेट भरी तेल पिई घरमा आएर छादेर नदिऊँ । जो प्रसवपछि यसलाई काममा आउनेछ ।”

यति सोची सो परिव्राजक प्रसेनजित कोशलराजाको कोष्ठागारमा गई पेट भरी तेल पिई घरमा फर्केर न माथिबाट छाद्न सक्यो, न तलबाट नै निकाल्न सक्यो, ऊ तीव्र सास्ती खाई खरो, कटु, दुःखवेदना सहँदै, छटपटाउँदै लडीबडी गरी बसेको थियो ।

भगवान पूर्वाण्ह समय चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटनकोलागि जानु भयो । भगवानले सो परिव्राजकलाई— तीव्र सासना खाँदै, खरो, कटु, दुःख सही छटपटाई लडीबडीगरी बसेको देख्नुभयो । अनि भगवानले सो कारण बुझी त्यसवेला यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

“सुखिनो वत ये अकिञ्चना,
वेदगुनो हि जना अकिञ्चना ।
सकिञ्चनं पस्स विहञ्जमानं,
जनो^१ जनस्मि पटिबन्धचित्तो^२ ॥”

अर्थ :—

“अकिञ्चन (= राग, द्वेष, मोहबाट मुक्त) हरू नै सुखी छन्, निर्वाण ज्ञाता नै अकिञ्चन हुन् । हेर ! सकिञ्चन मानव,

१. स्याम र रोमनमा : ‘जनहि ।

२. स्याममा : ‘पटिबद्धचित्तो’ ।

मानवप्रति आशातृष्णाले प्रतिबद्ध भई सकिञ्चन पुरुषले दुःख कष्ट भोगिरहेछ ।”

X X X

मूल सूत्र :—

३०- अपूताको धन प्यारो

श्रावस्तीमै^१ ।

एक दिन प्रसेनजित कोशलराजा दिनको मध्यान्ह समयमा भगवानकहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजासँग भगवानले सोध्नुभयो—

“महाराज ! कहाँबाट यस्तो मध्यान्ह समयमा आउनु भएको ?”

“भन्ते ! यहाँ श्रावस्तीमा श्रेष्ठी गृहपति परलोक भयो । निस्सन्तान त्यो श्रेष्ठी गृहपतिको धनसम्पत्ति जम्मै राजदरवारमा भित्र्याई आएको हुँ । सो सेठको एक करोड त असर्फी मात्रै थियो; रुपैयाँ पैसाको त कुरै छैन । तर सो श्रेष्ठी गृहपतिले अलिकति अमिलो खोलेको साथ कनिकाको भात खान्थ्यो— यस्तो उसको आहार थियो । ऊ तीन टुक्रा गाँसेको सन कपडाको लुगा लगाउँथ्यो— यस्तो उसको

१. सं. नि. I. पृ. ९० : दुतियअपुत्तकसुत्तं ।

लुगा थियो । ऊ पातको छतरी भएको थोत्रो रथमा जान्थ्यो— यस्तो उसको रथवाहन थियो ।”

“महाराज ! यस्तै हो । महाराज ! यस्तै हो । अतीत समयमा सो श्रेष्ठी गृहपतिले तगरसिखि भन्ने प्रत्येक बुद्धलाई, ‘श्रमणलाई भिक्षा देऊ’ भनी भिक्षादान दिन लगाई आसनबाट उठेर गयो । भोजन दान दिइसकेपछि सो पछुताएको थियो । ‘नाहक भोजन दिएको । वरु यो भोजन दाशदाशी कामदारहरूलाई खाउन पाएको भए कस्तो राम्रो हुन्थ्यो’ भनी मन पनि विगारेको थियो । फेरि उसले धनको कारणले आफ्नै भाइको, एकलौटे टुहुरा छोरालाई हत्या गरेको थियो ।”

“महाराज ! त्यो श्रेष्ठी गृहपतिले तगरसिखि प्रत्येक बुद्धलाई जो भिक्षा दान दिएको थियो, त्यस कर्मको प्रभावले सातपटकसम्म सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएको थियो । सोही कर्मको अवशेष कर्मविपाकको प्रभावले यही श्रावस्तीमा सातपटकसम्म श्रेष्ठीत्व प्राप्त गर्‍यो । महाराज ! जो भोजन दान दिइसकेपछि उसले ‘यो भोजन दाशदाशी कामदारहरूलाई खाउन पाएको भए कस्तो राम्रो हुन्थ्यो’ भनी चित्त विगारी पश्चाताप गर्‍यो त्यसैको प्रभावले उसको मन— मीठो-मीठो खानामा, राम्रा राम्रा लुगाहरू लगाउनमा, राम्रा राम्रा रथवाहनहरू चढ्नमा र उत्तमात्तिउत्तम पञ्च विषय भोग गर्नमा— न लागेको हो । महाराज ! सो श्रेष्ठी गृहपतिले धनको कारणले जो आफ्नै भाइको एकलौटे टुहुरा छोराको हत्या गर्‍यो— त्यसै कर्मको प्रभावले शयकडौं,

हजारौं, लाखौं वर्षसम्म नर्कभोग गर्थ्यो । सोही कर्मको अवशेष विपाकको कारणले सातवाँ बार निस्सन्तान भई सम्पत्ति जम्मै राजाको कोषमा पुग्यो । महाराज ! सो श्रेष्ठी गृहपतिको पुरानो पुण्यकर्म सकियो, नयाँ पुण्यकर्म केही पनि गरेन र आज ऊ महारौरव नर्कमा पाक्दैछ ।”

“भन्ते ! के त अब सो श्रेष्ठी गृहपति महारौरव नर्कमा उत्पन्न भयो त ?”

“हो, महाराज !”

यसपछि, भगवानले निम्न गाथा भन्नुभयो—

- (१) “धञ्जं धनं रजतं जातरूपं, परिग्गहं वापि यदत्थि किञ्चि ।
दासा कम्मकरा पेस्सा, ये चस्स^१ अणुजीविनो ।
सब्बं नादाय गन्तब्बं, सब्बं निक्खिप्पगामिनं^३ ॥”
- (२) “यं च करोति कायेन, वाचाय उद चेतसा ।
तं हि तस्स सकं होति, तं व आदाय गच्छति ।
तं वस्स अनुगं होति, छाया व अनपायिनी ।”
- (३) “तस्मा करेय्य कल्याणं, निचयं सम्परायिकं ।
पुञ्जानि परलोकस्मि, पतिट्ठा होन्ति पाणिनं^२ ति ॥”

१. सिंहलमा : ‘चा’ ।

२. सिंहलमा : ‘चस्सु’ ।

३. स्याममा : ‘निक्खीपगामिनं’ ।

अर्थ :—

१- “धन-धान्य, सुन-चाँदी जे जति वस्तुहरू छन्, जे जति दाश, कामदार, प्रेष्य अथवा आफूपछि जीविका गर्नेछन्- ती सबै साथमा लागिदैन, ती सबै छाडेर नै जानुपर्छ ।”

२- “जो काय, वचन तथा मनले कर्म गर्छ, उही नै उसको आफ्नो हुन्छ; उही नै साथमा लिई जान्छ; उही नै छायासमान उसको अनुगमन गर्छ ।”

३- “त्यसैले कल्याणकार्य गर; सम्परायिक कर्मको संग्रह गर; प्राणीहरूको पुण्यकर्म नै परलोकमा प्रतिष्ठा हुन्छ ।”

X X X

मूल पालि :—

३१- छ वर्गीय भिक्षुहरू रणसंग्राममा

त्यस समय बुद्ध भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१।

त्यस बखत प्रसेनजित कोशलराजा सेनासहित युद्धमा गएका थिए । छ वर्गीय भिक्षुहरू पनि रणक्षेत्रमा गएका सेनाहरू हेर्नकोनिमित्त त्यहाँ गए । प्रसेनजित कोशलराजाले टाढैबाट छ वर्गीय भिक्षुहरू आइरहेको देखेर बोलाउन पठाई उनीहरूसँग सोधे—

१. पाचि. पृ. १४४ : उय्युत्तसेनादस्सने, अट्टचत्तारीसतिमपाचित्तियं ।

“भन्ते ! तपाईंहरू किन आउनु भएको ?”

“महाराज ! हामी राजालाई हेर्न चाहन्छौं ।”

“भन्ते ! युद्धकार्यमा रत भएको मलाई हेरेर के गर्नुहुन्छ ?”

यो कुरा सुनी मानिसहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न थाले— “कसरी यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू, रणक्षेत्रमा गएका सेनाहरू हेर्न आउँछन् । हाम्रो निमित्त पनि यो अलाभ हो, हाम्रो निमित्त यो अभागको कुरा हो जो हामीहरू जीविकाको हेतु, स्त्री पुत्रहरूको हेतु सेनामा आउन पयो ।”

यसरी कराइरहेको, खिन्न भइरहेको तथा धिक्कारिरहेको कुरा भिक्षुहरूले पनि सुने । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी थिए ती भिक्षुहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न थाले— “कसरी छ वर्गीय भिक्षुहरू, रणक्षेत्रमा गएका सेनाहरू हेर्न त्यहाँ गएका !” अनि यो प्रवृत्ति उनीहरूले भगवानलाई सुनाए । भगवानले यसै सन्दर्भमा भिक्षुहरू जम्मा गराई छ, वर्गीय भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

“भिक्षु हो ! के तिमीहरू, रणक्षेत्रमा गएका सेनाहरू हेर्न गएका साँच्चै हो ?”

“साँच्चै हो, भन्ते !”

अनि भगवानले तिनीहरूलाई हप्काउँदै— “मोघपुरुष ! तिमी-हरूले प्रतिकूल काम गर्नु, प्रतिलोमिक काम गर्नु, नराम्रो गर्नु,

अश्रामणिक गय्यौ, गर्न नहुने काम गय्यौ । कसरी मोघपुरुष ! तिमीहरू, रणक्षेत्रमा गएका सेनाहरू हेर्न जान सकेका ! तिमीहरूको यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न सकिन्छ, न प्रसन्न हुनेको प्रसन्नतालाई नै बढाउन सकिन्छ, बल्कि यस कार्यद्वारा अप्रसन्न हुनेको अप्रसन्नतालाई भन्नु बढाउन सक्छ र कुनै कुनै प्रसन्न हुनेको प्रसन्नतालाई पनि अन्यथा पार्न सक्छ” भन्नुभयो ।

यसपछि ती भिक्षुहरूलाई अनेक प्रकारले निन्दा गर्नु भई— दुर्भरता, दुःपोष्यता, महेच्छता, असन्तुष्टिता, सङ्गणिकता, आलस्यताको निन्दा गर्नु भई अनेक प्रकारले सुभरताको, सुपोष्यताको, अल्पेच्छताको, सन्तुष्टिताको, शिक्षाकामीताको, तपस्वी भावको, प्रासादिकताको, असंग्रहीतताको र वीर्यारम्भताको प्रशंसा गर्नु भई— तदनुरूप, तदनुकूल, तदनुलोमिक धार्मिक कुरा सुनाई भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

“भिक्षुहो ! त्यसो भए तिमीहरूले यो शिक्षापद सिक्नुपर्छ— ‘जो भिक्षु, रणक्षेत्रमा गएका सेनाहरू हेर्न जान्छ, उसलाई पाचित्तिय^१ दोष लाग्नेछ’ ।”

---

१. शिक्षापद (नियम) विगार्दा थरी थरीका दोष लाग्छन् । त्यसमध्ये ‘पाचित्तिय’ भन्ने एकथरी हो ।

यसरी भगवानले भिक्षुहरूको निमित्त नियम बनाई दिनुभएको थियो ।

त्यस बखत कुनै एक भिक्षुको मामा पर्ने सेनास्थलमा विरामी भएको थियो । उसले ती भिक्षुलाई खबर पठायो— “म सेनास्थलमा विरामी छु । तपाईं एकपल्ट आउनु भए बेश हुने थियो । तपाईंको आगमन चाहन्छु ।” अनि सो भिक्षुको मनमा यस्तो लाग्यो— “भगवानले भिक्षुहरूलाई, रणक्षेत्रमा पठाएका सेनाहरू हेर्न जान हुन्न भन्ने शिक्षापद (नियम) बनाई दिनुभएको छ । यी मेरा मामा सेनास्थलमा विरामी छन् । मैले यस विषयमा कस्तो व्यवहार गर्नु पर्ला ?” यति सोची उनले यो कुरा भगवानसँग विन्ति गरे । भगवानले यसै सन्दर्भमा, यसै प्रकरणमा धार्मिक कुरा सुनाई भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो—

“भिक्षुहो ! त्यस्तै कारण परेमा सेनास्थलमा जाने अनुमति दिन्छु । भिक्षुहो ! अतएव यस्तो शिक्षापद सिक्नुपर्छ— ‘जो भिक्षु, त्यस्तै कारण परेमा बाहेक, रणक्षेत्रमा पठाएका सेनाहरू हेर्न जान्छ भने उसलाई पाचित्तिय दोष लाग्नेछ ।”

X

X

X

मूल पालि :—

३२- थुल्लनन्दा भिक्षुणीसँग (ख)

त्यस समय बुद्ध भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यसबखत थुल्लनन्दा भिक्षुणी बहुश्रुत, व्यक्तकथिका, विशारद तथा धर्मकथा भन्नमा पटु थिइन् । एक दिन, प्रसेनजित कोशलराजा, जाडो समयमा मूल्यवान् कम्बल ओढी जहाँ थुल्लनन्दा भिक्षुणी थिइन् त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि थुल्लनन्दा भिक्षुणीलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजालाई थुल्लनन्दा भिक्षुणीले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, प्रम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित पारिन् । प्रसेनजित कोशलराजा पनि थुल्लनन्दा भिक्षुणीको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, ... भई थुल्लनन्दा भिक्षुणीलाई भने—

“आर्या ! जे चाहनु हुन्छ, भन्नुहोस् ।”

कम्बल मागिन्

“महाराज ! यदि दिन चाहनु हुन्छ भने यो कम्बल दिनु होस् ।”

---

१. पाचि. पृ. ३४७ : गरुपावुरणचेतापने, एकादसमनिस्सगमियं, भिक्खुनीविभङ्गे ।

अनि प्रसेनजित कोशलराजाले, थुल्लनन्दा भिक्षुणीलाई कम्बल दिई आसनबाट उठी, अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

यो कुरा सुनी मानिसहरू कराउन थाले, ... “यी भिक्षुणीहरू कति महाभिलाषिनी, कति असन्तुष्टिनी हुन् ! कसरी राजासँग कम्बल मागेर लिन सकिन् !” मानिसहरू कराएका ... भिक्षुणीहरूले सुने । जो भिक्षुणीहरू अल्पेच्छ्री थिए ... तिनीहरू पनि कराउन थाले ... धिक्कार्न थाले— “कसरी थुल्लनन्दा भिक्षुणीले राजासँग कम्बल मागेर लिन सकिन् !” अनि यो प्रवृत्ति तिनीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए । भिक्षुहरूले भगवानलाई सुनाए । अनि भगवानले यसै सन्दर्भमा, ... भिक्षुहरूसँग सोध्नुभयो—

“भिक्षुहो ! के थुल्लनन्दा भिक्षुणीले राजासँग कम्बल मागेर लिएको साँच्चै हो ?”

“साँच्चैहो, भन्ते !”

अनि भगवानले धिक्कार्दै— “थुल्लनन्दा भिक्षुणीले प्रतिकूल काम गरिन् ... यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न सकिन्छ ... बल्कि यस कार्यद्वारा ... कुनै कुनै प्रसन्न हुनेको प्रसन्नतालाई समेत अन्यथा पार्न सकिन्छ” भन्नुभयो ।

यसपछि भगवानले ... दुर्भरताको ... निन्दा गर्नुभई; अनेक प्रकारको सुभरताको ... प्रशंसा गर्नु भई ... भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

“भिक्षुहो ! त्यसो भए भिक्षुणीहरूले यस्तो शिक्षापद (नियम) सिक्नुपर्छ— “जाडोमा ओढ्ने कपडा विज्ञापन गर्नेले चतुकंसम्म पर्ने कपडा विज्ञापन गर्नुपर्छ । त्यसभन्दा बढी जाने विज्ञापन गरेमा (माँगैमा) निस्सगिगय (= नैसर्गीय) पाचित्तिय दोष लाग्नेछ’ ।”

X

X

X

मूल पालि :—

३३- अन्तःपुरमा जान मनाही

त्यस समय बुद्ध भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

त्यस बखत प्रसेनजित कोशलराजाले उद्यानपाललाई आज्ञा दिए—
“भणे ! तिमी गएर उद्यान सफा गर । उद्यानमा जानेछु ।”

“हवस्, देव” भनी सो उद्यानपाल राजाको आज्ञा सुनी उद्यान सफा गरिरहेको बेलामा उसले भगवानलाई एक रुखमुनी वसिरहनु भएको देख्यो । अनि उसले प्रसेनजित कोशलराजाकहाँ गई विन्ति गर्‍यो—

१. पाचि. पृ. २१० : राजन्तेपुरप्पवेसने, तथासीतिमपाचित्तियं, पाचित्तियकण्डं ।

“देव ! उद्यान सफा गरिसकें । तर त्यहाँ एक रुखमुनी भगवान बस्नुभएको छ ।”

“भणे ! हुनदेऊ । हामी भगवानको सत्संगत गर्नेछौं ।”

अनि प्रसेनजित **कोशलराजा** उद्यानमा गई जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यसवेला एक उपासक भगवानसँग सत्संगत गरी बसेका थिए । प्रसेनजित कोशलराजाले ती उपासकलाई भगवानसँग सत्संगत गरी बसिरहेको देखे । यो देखेर राजा भयभीत भई उभिइरहे । त्यसवेला प्रसेनजित कोशलराजाको मनमा यस्तो लाग्यो—

“जुन रूपले भगवानसँग सत्संगत गरिरहेको छ, यो हेर्दा यी पुरुष कमसल खालको होओइन जस्तो लाग्छ ।”

यति मनमा सोची भगवानकहाँ गएर भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । ती उपासकले, भगवानप्रतिको गौरवले गर्दा प्रसेनजित राजालाई देखेर न अभिवादन गरे, न आसनबाट नै उठे । उनको यस प्रकृत्याद्वारा **प्रसेनजित** राजा असन्तुष्ट भए— “म आएको देखेर पनि न मलाई अभिवादन गर्छ, न त आसनबाट उठ्छ । यो कस्तो मानिस होला ।” भगवानले, प्रसेनजित कोशलराजा असन्तुष्ट भएको बुझी, राजालाई यो कुरा सुनाउनु भयो—

“महाराज ! यी उपासक बहुश्रुत छन्, धर्म जान्दछन्, काम-विषयबाट पराङ्मुख छन् ।”

यो कुरा सुनी प्रसेनजित कोशलराजाको मनमा यस्तो लाग्यो—

“यी उपासक मामुली हुन सक्दैनन्; भगवानले पनि यिनको प्रशंसा गर्नु हुन्छ ।”

त्यसपछि राजाले ती उपासकलाई— “उपासक ! जे चाहिन्छ, भन ।” भनी भने ।

“हवस्, देव !” भनी उपासकले उत्तर दिए ।

त्यसपछि भगवानले प्रसेनजित कोशलराजालाई धार्मिक कुराद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित र सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । प्रसेनजित कोशलराजा पनि भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, ... र सम्प्रहर्षित भई आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

एक दिन, प्रसेनजित कोशलराजा प्रासादको माथिल्लो तलामा बसेको थिए । त्यसवेला ती उपासकलाई हातमा छाता र लौरो लिई मार्गमा गइरहेको राजाले देखेर बोलाउन पठाई भने—

“उपासक ! तिमी बहुश्रुत छौ, धर्म जान्दछौ, हाम्रो नारीगृहमा धर्मोपदेश गर ।”

“देव ! जे म जान्दछु, ती जम्मै आर्य भिक्षुहरूकै आश्रयबाट जानेको हुँ । अतएव देवको नारीगृहमा आर्य भिक्षुद्वारा धर्मोपदेश गराउन वेश होला ।”

“यी उपासकले ठीकै भने” भनी प्रसेनजित कोशलराजा भगवानकहाँ गई, भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग प्रार्थना गरे—

“भन्ते ! भगवानले एक भिक्षुलाई आज्ञा दिनुहोस् जसले हाम्रा नारीगृहमा धर्मोपदेश गर्नेछन् ।”

“भगवानले राजालाई धार्मिक कथाद्वारा...सम्प्रहर्षित पार्नु भएपछि राजा भगवानलाई प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । त्यसपछि भगवानले आयुष्मान् आनन्दलाई बोलाई भन्नुभयो—

“आनन्द ! त्यसो भए तिम्री राजाको नारीगृहमा गई धर्मोपदेश गर्न जाऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवानको आज्ञा शिरोपर गरी आयुष्मान् आनन्द समय समयमा राजाको नारीगृहमा धर्मोपदेश गर्न जानुभयो ।

एक दिन, आयुष्मान् आनन्द पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी, प्रसेनजित कोशलराजा वस्ने ठाउँमा जानुभयो । त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजा मल्लिका देवीसँग शयन गरिराखेका थिए । मल्लिकादेवी टाढैबाट आयुष्मान् आनन्द आइरहनु भएको देखिन् । अनि हत्तरपत्त उठिन् । पहुँलो कपडा तल खस्यो । आयुष्मान् आनन्द त्यहीँबाट फर्केर आराममा गई भिक्षुहरूलाई यो प्रवृत्ति सुनाउनु भयो । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी थिए तिनीहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले, धिक्कार्न थाले— “कसरी आयुष्मान् आनन्द पूर्व सूचना विना नै राजाको अन्तःपुरमा प्रवेश गर्नुहुन्छ ।” भिक्षुहरूले यो प्रवृत्ति भगवानलाई सुनाए । भगवानले यसै सन्दर्भमा भिक्षुहरूलाई जम्मा गराउन लगाई आयुष्मान् आनन्दसँग सोध्नुभयो—

“आनन्द ! के तिमीले पूर्व सूचना विना नै राजाको अन्तःपुरमा प्रवेश गरेको साँच्चै हो ?”

“साँच्चै हो, भगवान !”

अनि भगवानले आयुष्मान् आनन्दलाई निन्दा गर्नुहुँदै— “आनन्द ! तिमीले प्रतिकूल काम गर्थौ...कसरी पूर्व सूचना विना नै राजाको अन्तःपुरमा प्रवेश गरेको ! आनन्द ! यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न सकिन्छ, न प्रसन्न हुनेको प्रसन्नतालाई नै बढाउन सकिन्छ, बल्कि...कुनै कुनै प्रसन्न हुनेको प्रसन्नतालाई पनि अन्यथा पार्न सक्छ” भन्नुभयो । अनि भिक्षुहरूलाई धार्मिक कुरा सुनाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

राजान्तःपुर जानुमा दोष

Dhamma.Digital

“भिक्षुहो !! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा निम्न दश अवगुण (= दोष) हरू छन् । कुन दश भने ?

१— “भिक्षुहो ! यहाँ, राजा महिषीसँग बसेको हुन्छ । त्यहाँ भिक्षु प्रवेश गर्छ । भिक्षुलाई देखेर महिषी फिसिक्क हाँस्छे वा महिषीलाई देखेर भिक्षु फिसिक्क हाँस्छ । त्यसवेला राजाको मनमा यस्तो लाग्छ— “अवश्यमेव यिनीहरूले केही गरेका होलान् अथवा गर्लान् ।” “भिक्षुहो ! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो पहिलो दोष हो (अवगुण हो) ।”

२- “भिक्षुहो ! फेरि राजा बहुकृत्य बहुकरणीय भएको हुँदा कुनै स्त्रीकहाँ गएको कुरा बिसिन्छ। त्यसबाट ऊ गर्भवती हुन्छे। त्यसबेला राजाको मनमा यस्तो लाग्छ- ‘यस अन्तःपुरमा यो प्रव्रजित बाहेक अरू कोही आउँदैन। शायद यही प्रव्रजितको काम त होइन ?’ “भिक्षुहो ! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो दोस्रो दोष हो।”

३- “भिक्षुहो ! फेरि राजान्तःपुरमा कुनै रत्न हराएको हुन्छ। त्यसबेला राजाको मनमा यस्तो लाग्छ- ‘यहाँ यो प्रव्रजित बाहेक अरू कोही आउँदैन। शायद यही प्रव्रजितको काम त होइन ?’ “भिक्षुहो ! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो तेस्रो दोष हो।”

४- “भिक्षुहो ! फेरि राजान्तःपुरमा आभ्यन्तरिक तथा गोपनीय कुराहरू बाहिर प्रकट हुन्छन्। त्यसबेला राजाको मनमा यस्तो लाग्छ- ‘यहाँ यो प्रव्रजित बाहेक अरू कोही आउँदैन। शायद यही प्रव्रजितको काम त होइन ?’ “भिक्षुहो ! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो चौथो दोष हो।”

५- “भिक्षुहो ! फेरि राजान्तःपुरमा छोराले बाबुलाई हत्या गर्न खोजेको हुन्छ, बाबुले छोरालाई हत्या गर्न खोजेको हुन्छ। तिनीहरूका मनमा यस्तो लाग्छ- ‘यहाँ यो प्रव्रजित बाहेक अरू कोही आउँदैन। शायद यही प्रव्रजितको काम त होइन ?’ “भिक्षुहो ! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो पाँचौँ दोष हो।”

६- “भिक्षुहो ! फेरि राजाले तल्लो श्रेणीमा बसेकालाई माथिल्लो श्रेणीमा राख्छ। जसलाई यो मन पर्दैन उसको मनमा यस्तो लाग्छ- ‘यो प्रव्रजितसँग राजाको घनिष्टता छ। शायद यही प्रव्रजितको काम त होइन ?’ “भिक्षुहो ! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो छैटौं दोष हो ।”

७- “भिक्षुहो ! फेरि राजाले माथिल्लो श्रेणीमा बसेकालाई तल्लो श्रेणीमा राख्छ। जसलाई यो मन पर्दैन उसको मनमा यस्तो लाग्छ- ‘यो प्रव्रजितसँग राजाको घनिष्टता छ। शायद यही प्रव्रजितको काम त होइन ?’ “भिक्षुहो ! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो सातौं दोष हो ।”

८- “भिक्षुहो ! फेरि राजाले असमयमै सेनालाई पठाउँछ। जसलाई यो मन पर्दैन उसको मनमा यस्तो लाग्छ- ‘यो प्रव्रजितसँग राजाको घनिष्टता छ। शायद यही प्रव्रजितको काम त होइन ?’ भिक्षुहो ! राजन्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो आठौं दोष हो ।”

९- “भिक्षुहो ! फेरि राजाले समयमै सेनालाई पठाई बीचबाटैबाट फर्काउँछ। जसलाई यो मन पर्दैन उसको मनमा यस्तो लाग्छ- ‘यो प्रव्रजितसँग राजाको घनिष्टता छ। शायद यही प्रव्रजितको काम त होइन ?’ “भिक्षुहो ! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो नवौं दोष हो ।”

१०- “भिक्षुहो ! फेरि राजाको अन्तःपुरमा हात्तीको प्रपञ्च, घोडाको प्रपञ्च, रथका प्रपञ्चहरू हुन्छन्; रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्शादि

अनेक रञ्जित गर्ने विषयहरू हुन्छन् जो प्रव्रजितकानिम्ति अनुरूप हुँदैन । “भिक्षुहो ! राजान्तःपुर प्रवेश गर्नुमा यो दशौं दोष हो ।”

यसपछि भगवानले आयुष्मान् आनन्दलाई अनेक प्रकारले निन्दा गर्नु भई- दुर्भरताको...निन्दा र सुभरताको...प्रशंसा गर्नु भई भिक्षुहरूलाई तदनुरूप...धार्मिक कुरा सुनाई यसो भन्नुभयो—

“भिक्षुहो ! त्यसो भए यो शिक्षापद तिमीहरूले सिक्नुपर्छ— ‘जो भिक्षु, मूर्धाभिषिक्त क्षत्री राजाको अन्तःपुरबाट राजा वा रानी बाहिर न निस्कदै अथवा पूर्व सूचना विना अन्तःपुरको दैलो नाघेर जान्छ, उसलाई पाचित्तिय दोष लाग्नेछ ।”

X X X

मूल सूत्र :—

Dhamma.Digital

३४- परमभक्ति

त्यस समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत प्रसेनजित कोशलराजा संग्राममा विजय प्राप्त गरी, अभिप्राय पूर्ण गरी फर्कदै थिए । अनि प्रसेनजित कोशलराजा (सीधा)

१. अं. नि. १० पृ. १५० : दुतियकोसलसुत्तं ।

जहाँ जेतवन विहार हो त्यहाँ गए । यानबाट जान हुने बाटोसम्म यानमा गई त्यसपछि यानबाट ओर्ली पैदल नै आराममा गए । त्यस बखत केही भिक्षुहरू खुला ठाउँमा टहलिदै थिए । अनि प्रसेनजित कोशलराजाले, ती भिक्षुहरूकहाँ गई सोधे—

“भन्ते ! अहिले भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध कहाँ बस्नुभएको छ ? उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्न चाहन्छु ।”

“महाराज ! ऊ, त्यो दैलो बन्द गरिराखेको विहार (घर) मा बस्नुभएको छ । निःशब्द भई त्यहाँ गई, विस्तारै वरेन्डाभित्र गई खोकीको आवाज दिई खापाको प्वालनिर ‘टक् टक्’ गरी आवाज दिनु होस् ।”

“भगवानले दैलो उघारिदिनु हुनेछ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा निःशब्द भई विस्तारै त्यस विहारको वरेन्डाभित्र गई खोकीको आवाज दिई प्वालनिर सुस्तरी ‘टक् टक्’ गरी आवाज दिए । भगवानले दैलो उघारिदिनु भयो । प्रसेनजित कोशलराजाले विहार भित्र गई भगवानको चरण कमलमा शीरले ढोगी भगवानको चरण कमललाई मुखले चुम्बन गरी, हातले पनि परिमार्जन गर्दै आफ्नो नाम पनि सुनाए— “भन्ते ! म प्रसेनजित कोशलराजा हुँ, भन्ते ! म प्रसेनजित कोशलराजा हुँ ।”

“महाराज ! के देखेर तपाईंले यो शरीरलाई यस्तो परमभक्ति भाव देखाउनु भएको ? के देखेर तपाईंले यस्तो परम मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाउनु भएको ?”

बुद्धको गुण

१- “भन्ते ! कृतज्ञता र कृतवेदितालाई देखेर मैले भगवानप्रति यस्तो परमभक्ति भाव तथा परम मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ । भन्ते ! भगवानले बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, धेरै जनतालाई कल्याणार्थ तथा कुशल धर्मार्थ आर्यज्ञानमा प्रतिष्ठित गराउनु भएको छ । भन्ते ! भगवानले जुन बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय धेरै जनतालाई कल्याणार्थ तथा कुशल धर्मार्थ आर्यज्ञानमा प्रतिष्ठित गराउनु भएको छ; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

२- “भन्ते ! फेरि भगवान, समृद्ध शीलवान् हुनुहुन्छ, आर्य-शीलवान् हुनुहुन्छ, निरवद्य शीलवान् पनि हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान, जुन समृद्ध शीलवान् हुनुहुन्छ, आर्य-शीलवान् हुनुहुन्छ, निरवद्य शीलवान् हुनुहुन्छ; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

३- “भन्ते ! फेरि भगवान, दीर्घकालसम्म आरण्यक भई वनजङ्गलमै बस्नु हुन्छ । भन्ते ! भगवान, जो दीर्घकालसम्म वनजङ्गलमै बस्नु भई आरण्यक हुनुहुन्छ; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

४- “भन्ते ! फेरि भगवान, जुनसुकै चीवर, भिक्षा भोजन, शयनाशन तथा गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कार लाभ भए पनि सन्तुष्ट

हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान, जो जुनसुकै चीवर...भैषज्य परिष्कार लाभ भए पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

५- “भन्ते ! फेरि भगवान, **लोकवासीकानिम्ति** निम्त्याउन, पाहुना बनाउन, दक्षिणा दिन, नमस्कार गर्न योग्य हुनुहुन्छ र सर्वोत्तम **पुण्यक्षेत्र** समान हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान, जो लोकवासीकानिम्ति निम्त्याउन... नमस्कार गर्न योग्य हुनुहुन्छ; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

६- “भन्ते ! फेरि **तपस्या** तथा विपश्यनादि भावनाद्वारा चित्त उद्घाटनकोनिम्ति जुन सहायक हुने कारणहरू हुन्; जस्तै- **अल्पेच्छतागुण**, सन्तुष्टिगुण, प्रविवेकतागुण, असंसर्गतागुण, वीर्यारम्भतागुण, शीलगुण, समाधिगुण, प्रज्ञागुण, विमुक्तिगुण, **विमुक्तिज्ञानदर्शनगुण**- यी गुणहरू भगवानले विनाप्रयास, विनामेहनत तथा विनाकष्ट लाभ गर्नु भएको छ । जुन अल्पेच्छतादि उपरोक्त गुणहरू भगवानमा विद्यमान छन्; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

७- “भन्ते ! फेरि भगवानले **चारै मानसिक ध्यानहरू** यसै जीवनमा सुखपूर्वक विहार गर्नकोनिमित्त **विनाप्रयास**, विनामेहनत तथा विनाकष्ट लाभ गर्नु भएको छ । भगवानले जुन मानसिक

चारै ध्यानहरू यसै जीवनमा सुखपूर्वक विहार गर्नकोनिम्ति विनाप्रयास,... लाभ गर्नु भएको छ; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

८- “भन्ते ! फेरि भगवानले अनेक बितेका कुराहरू अनुस्मरण गर्नसक्नु हुन्छ । जस्तै- एक जन्म, दुइ जन्म, तीन जन्म, चार जन्म, पाँच जन्म, दश जन्म, बीस जन्म, तीस जन्म, चालीस जन्म, पचास जन्म, शय जन्म, हजार जन्म, लाख जन्म अनेक संवर्तकल्प (= प्रलयकल्प), अनेक विवर्तकल्प (= श्रृष्टिकल्प), अनेक संवर्तविवर्तकल्पको कुरा पनि अनुस्मरण गर्नसक्नु हुन्छ- ‘फलाना ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुख दुःख तथा यति आयु थियो । ऊ त्यहाँबाट च्युत भई फलाना ठाउँमा उत्पन्न भयो । त्यहाँ पनि यस्तो नाउँ...यस्तो आयु थियो । ऊ त्यहाँबाट च्युत भई यहाँ उत्पन्न भयो । यसरी साकार, सउद्देश्य, अनेक प्रकारले बितेका पूर्वजन्मका कुरालाई अनुस्मरण गर्न सक्नु हुन्छ । भन्ते ! भगवानले, जुन उपरोक्त प्रकारले अनेक प्रकार पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्न सक्नु हुन्छ; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

९- “भन्ते ! फेरि भगवानले, मनुष्य-आँखाभन्दा विशुद्ध भएका दिव्यचक्षुले च्युत भएका, उत्पन्न भएका, हीनतामा, श्रेष्ठतामा, सुवर्णतामा, दुर्वर्णतामा, सुगतिदुर्गतिमा अथवा आ-आफ्ना कर्मगति अनुसार उत्पन्न भएका,- सत्वहरूलाई जान्न सक्नु हुन्छ- ‘यी सत्वहरू

कायिक, वाचिक तथा मानसिक दुश्चरित्रले युक्त भई; आर्यहरूको अपवाद गर्ने, मिथ्यादृष्टिक, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात, नर्कमा उत्पन्न भए । यी सत्वहरू जो कायिक, वाचिक तथा मानसिक सुचरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको अपवाद नगर्ने, सम्यक् दृष्टिक, सम्यक् दृष्टियुक्त काम गर्ने भई शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए' भनी मनुष्यको आँखाभन्दा विशुद्ध भएका दिव्यचक्षुले...आ-आफ्ना कर्मगति अनुसार उत्पन्न भएका, सत्वहरूलाई जान्न सक्नु हुन्छ । भन्ते ! भगवानले जुन उपरोक्त प्रकारले यथाकर्मानुसार उत्पन्न हुने सत्वहरूलाई जान्न सक्नु हुन्छ; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

१०- “भन्ते ! फेरि भगवान, यसै जीवनमा आस्रवक्षय गरी अनास्रव भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी बस्नु भएको छ । भन्ते ! भगवान जुन यसै जीवनमा आस्रवक्षय गरी,...स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी बस्नु भएको छ; यिनै कारणहरूलाई देखेर मैले भगवान प्रति यस्तो परमभक्तिभाव तथा मैत्रीपूर्ण स्नेह देखाएको हुँ ।”

“भन्ते ! हामीहरूको धेरै काम छ, धेरै गर्नुपर्ने छ; अतएव अब हामी जान्छौं ।”

“महाराज ! जे उचित संभन्नु हुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

X X X

मूल सूत्र :—

३५- कहाँ दान दिनुपर्छ ?

श्रावस्तीमै^१ ।

एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग यस्तो प्रश्न सोधे—

“भन्ते ! कहाँ (कसलाई) दान दिनुपर्छ ?”

“महाराज ! जहाँ (जसप्रति) चित्त प्रसन्न हुन्छ ।”

“भन्ते ! कहाँ (कसलाई) दान दिँदा महत्फल हुन्छ नि ?”

“महाराज ! कहाँ दान दिनुपर्छ भन्ने प्रश्न अर्कै हो; कहाँ दान दिँदा महत्फल हुन्छ भन्ने प्रश्न अर्कै हो । दुःशीललाई दिने दानभन्दा शीलवानलाई दिने दान महत्फल हुन्छ । यस वारेमा तपाईंसँगै प्रश्न सोध्छु । तपाईंलाई जस्तो लाग्छ त्यस्तो भन्नुहोस् । भनौं कि, यहाँ

१. सं. ति. I. पृ. ९७ : इस्सत्तसुत्तं ।

तपाईंको कसैसँग युद्ध भयो, रणभूमिमा सेना पठाउन पन्थो । अनि कुनै अशिक्षित, हस्तशिल्प न जान्ने, लक्षनिर्धारण गर्न न जान्ने, राजपुरुषहरूले तीर हानेको न देख्ने, डरपोक, थर थर काँप्ने, तर्सिने तथा भागेर जाने क्षत्रीयकुमार आयो भने; के तपाईंले उसलाई सेनामा भरना गर्नु हुन्छ ? के तपाईंलाई त्यस्ता पुरुषको जरुरत पर्छ ?”

“भन्ते ! त्यस्ता पुरुषलाई कहिले पनि सेनामा भरना गर्दिन; न त त्यस्ता पुरुषको जरुरत नै पर्छ ।”

“महाराज ! अनि त्यस्तै अशिक्षित,...भागेर जाने ब्राह्मणकुमार,... वैश्यकुमार,...वा शूद्रकुमार आयो भने; के तपाईंले उसलाई सेनामा भरना गर्नु हुन्छ ? के तपाईंलाई त्यस्ता पुरुषको जरुरत पर्छ ?”

“भन्ते ! त्यस्ता पुरुषलाई कहिले पनि सेनामा भरना गर्दिन; न त त्यस्ता पुरुषको जरुरत नै पर्छ ।”

“महाराज ! भनौं कि यहाँ तपाईंको कसैसँग युद्ध भयो...अनि कुनै सुशिक्षित, हस्तशिल्प जान्ने, लक्ष निर्धारण गर्नसक्ने, राजपुरुषहरूले तीर हानेको देख्न सक्ने, निर्भीक, थर थर न काँप्ने, न तर्सिने, तथा भागेर न जाने क्षत्रीयकुमार आयो भने; के तपाईंले उसलाई सेनामा भरना गर्नु हुन्छ ? के तपाईंलाई त्यस्ता पुरुषको जरुरत पर्छ ?”

“भन्ते ! अवश्यमेव त्यस्ता पुरुषलाई सेनामा भरना गर्नुहुन्छ; र त्यस्ता पुरुषको जरुरत पनि पर्छ ।”

“महाराज ! अनि त्यस्तै सुशिक्षित,...न तर्सिने तथा भागेर न जाने ब्राह्मणकुमार,...वैश्यकुमार,...वा शूद्रकुमार आयो भने; के तपाईले उसलाई सेनामा भरना गर्नु हुन्छ ? के तपाईलाई त्यस्ता पुरुषको जरूरत पर्छ ?”

“भन्ते ! अवश्यमेव त्यस्ता पुरुषलाई सेनामा भरना गर्नेछु; र त्यस्ता पुरुषको जरूरत पनि पर्छ ।”

“महाराज ! त्यस्तै गरी जुनसुकै कुलबाट घरबाट छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भई, जो पञ्चाङ्ग विप्रहीण, पञ्चाङ्ग सुसम्पन्न हुन्छ भने— त्यस्तालाई दिएको दान महत्फल हुन्छ । (क) कुन पञ्चाङ्ग विप्रहीण भएको हुन्छ भने ?— (१) कामच्छन्द, (२) व्यापाद, (३) धीनमिद्ध (= शारीरिक र मानसिक आलस्यपन), (४) उद्धच्चकुक्कुच्च (= शारीरिक र मानसिक अशान्तिपन, अस्थिरपन), र (५) विचिकित्सा (= शंका उपशंका) विप्रहीण भएको हुन्छ । यिनै पञ्चाङ्गरूले विप्रहीण भएको हुन्छ । (ख) कुन पञ्चाङ्गले सुसम्पन्न हुन्छ भने ?— (१) अशैक्ष^१ शीलस्कन्धले, (२) अशैक्ष-

१. कुनै पनि कुरा सिक्न बाँकी नरहेको हुँदा ‘अरहत्’ लाई ‘अशैक्ष’ भन्दछन् । अरहत् नहुञ्जेल स्रोतापन्नादि तीन मार्गफल लाभिलाई ‘शैक्ष’ भन्दछन् । स्रोतापन्नादि फल प्राप्त नहुनेलाई ‘पृथक्जन’ भन्दछन् । अतएव यहाँ ‘अशैक्ष-शील’ भन्नाले क्षीणास्रवरुका शील भनिएको हो ।

समाधिस्कन्धले, (३) अशैक्ष-प्रज्ञास्कन्धले, (४) अशैक्ष-विमुक्ति-स्कन्धले र (५) अशैक्ष-विमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धले सुसम्पन्न भएको हुन्छ । यिनै पञ्चाङ्गरूले सुसम्पन्न भएको हुन्छ ।”

“महाराज ! यिनै पञ्चाङ्गरूले विप्रहीण र यिनै पञ्चाङ्गरूले सुसम्पन्न भएकालाई दिने दान महत्फल हुन्छ ।”

यस पछि भगवानले पुनः गाथा भन्नुभयो—

- (१)– “इस्सत्तं^१ बलविरियं^२ च यस्मिं विज्जेथ माणवे ।
तं युद्धत्थो भरे राजा नासूरं जातिपच्चया ॥”
- (२)– “तथेव खन्तिसोरच्चं धम्मा यस्मिं पतिट्ठिता ।
अरियवुत्ति^३ मेधावि^४, हीनजच्चं पि पूजये ॥”
- (३)– “कारये अस्समे रम्मे, वासयेत्थ बहुस्सुते ।
पपञ्चविवने कयिरा, दुग्गे सङ्कमनानि च ॥”
- (४)– “अन्नं पानं खादनीयं^५, वत्थसेनासनानि च ।
ददेय्य उजुभूतेसु, विप्पसन्नेन चेतसा ॥”

१. सिंहल र स्याममा ‘इस्सत्थ’ ।

२. बर्मीमा : ‘बलवीरियं’ ।

३. सिंहल र रोमनमा : ‘तमरियवुत्ति’; स्याममा : ‘तमरियवुत्ति’ ।

४. रोमनमा : ‘मेधावि’ ।

५. रोमनमा : ‘खादनिय’ ।

(५)– “यथा हि मेघो थनयं, विज्जुमाली सतक्ककु^१ ।
थलं निन्नं च पूरेति^२, अभिवस्स वसुन्धरं ॥”

(६)– “तथेव सद्धो सुतवा, अभिसङ्गच्च भोजनं ।
वनिब्बके तप्पयति, अन्नपानेन पण्डितो ॥”

(७)– “आमोदमानो^३ पकिरेति, देथ देथा ति भासति ।
तं हिस्स गज्जितं होति, देवस्सेव पवस्सतो ।
सा पुञ्जधारा विपुला, दातारं अभिवस्सती’ति ॥”

अर्थ :—

१– “जस्तै राजाले जातिको कारणले विना डरपोक नहुने धनुर्विद्या र बलवीर्य हुने जुनसुकै युवकलाई पनि सेनामा भरना गर्छ—

२– “त्यस्तै जसमा क्षान्ति र आर्यशील— यी दुइ गुण युक्त; आर्यप्रवृत्ति हुने मेधावी हुन्— त्यस्ता पुरुष जातिले हीन भएता पनि पूज्य छन् ।”

३– “प्रपञ्च नभएका त्यस्ता बहुश्रुतलाई— एकान्त वनमा, दुर्गम स्थानलाई सम्मपारी, रम्य आश्रम बनाई— बसाल्नु ।”

१. स्याममा : ‘सतक्ककु’, रोमनमा : ‘सतक्कतु’ ।

२. रोमनमा : ‘पूरेति’ ।

३. स्याममा : ‘अनुमोदमानो’ ।

४- “त्यस्ता ऋजु भएकालाई- अन्न-पान, खाद्यवस्त्र, शयनासनादि- प्रसन्न चित्तले दिनु ।”

५- “जस्तै- मेघ गर्जिदै, शयकडौं विजुलि चम्किदै पानी वर्षी- खाडलमा र वसुन्धरामा भरिन्छ-”

६- “त्यस्तै श्रद्धालु, श्रुतवान्, पण्डितले- दानद्रव्यको रासपारी- याचकहरूलाई अन्नपानले सन्तर्पित गर्छ ।”

७- “आमोद प्रमोद भई, ‘देऊ, देऊ’ भन्दै दानद्रव्य दिनु नै उसको ‘गर्जन’ हो । मुसलधारा पानी वर्षिने भैं पुण्यचेतनाको धारा वर्षाई दान दिनेको पुण्यचेतना विपुल हुन्छ ।”

X X X

मूल सूत्र :- **Dhamma.Digital**

३६- राज-बन्धन

श्रावस्तीमै^१ ।

त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजाले महाजनहरूलाई,- कसैलाई डोरीले बाँधी, कसैलाई सिक्रीले बाँधी, कसैलाई हतकडी लगाई समात्न लगाएका थिए ।

१. सं. ति. I. पृ. ७५ : बन्धनसुत्तं ।

अनि केही भिक्षुहरू पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटनको लागि पसे । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरिसकेपछि, भोजनोपरान्त जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई, भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवानलाई यस्तो सुनाए—

“भन्ते ! यहाँ, प्रसेनजित कोशलराजाले महाजनहरूलाई समात्न लगाई— कसैलाई डोरीले बाँधे, कसैलाई सिक्रीले बाँधे र कसैलाई हतकडी लगाए ।”

यो कुरा सुनी त्यसवेला भगवानले निम्न गाथा भन्नुभयो—

(१)- “न तं दल्हं बन्धनमाहु धीरा,
यदायसं दारुजं पब्बजं च ।
सारत्तरत्ता मणिकुण्डलेसु,
पुत्तेसु दारेसु च या अपेक्खा^१ ॥”

(२)- “एतं दल्हं बन्धनमाहु धीरा,
ओहारिनं^२ सिथिलं दुप्पमुञ्चं ।
एतं पि छेत्वान परिब्बजन्ति,
अनपेक्खिनो कामसुखं पहायापि^३ति ॥”

१. सिंहलमा : ‘अपेखा’ ।

२. सिंहलमा : ‘ओहारिना’ ।

अर्थ :—

१- “फलामको, काठको र डोरीको बन्धनलाई धीरपुरुषले बलियो बन्धन भन्दैनन् । धनसम्पत्ति, मणिकुण्डल, स्त्री-पुत्रहरूमा हुने अनुरागलाई नै दृढ बन्धन भन्दछन् ।”

२- “यही बन्धनलाई धीरपुरुषले अपायमा लैजाने सूक्ष्म र दुस्त्यज्य बन्धन भन्दछन् र यस्तो बन्धनलाई पनि तोडी, काम सुखको इच्छा नगरी धीरपुरुष प्रव्रजित हुन्छन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

३७- क्षेमा भिक्षुणीसँग

Dhamma.Digital

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत क्षेमा भिक्षुणी कोशल प्रदेशमा चारिकागर्दै श्रावस्ती र साकेतको बीच तोरणवस्तु भन्ने ठाउँमा बास बसेकी थिइन् ।

एक दिन, प्रसेनजित कोशलराजा साकेतबाट श्रावस्ती गइरहेको बेलामा साकेत र श्रावस्तीको बीचको तोरणवस्तु भन्ने ठाउँमा एकरात

१. सं. नि. III. पृ. ३२१ : खेमासुत्तं ।

बास बसे । त्यसबेला प्रसेनजित कोशलराजाले एक पुरुषलाई आमन्त्रण गरी भने—

“अम्भो पुरुष ! यता आऊ । तिमी तोरणवस्तुमा घुमी त्यस्ता श्रमण वा ब्राह्मण छन् कि भनी बुझ, जोसँग आज म सत्संगत गर्न सकूँ ।”

“हवस्, देव !” भनी सो पुरुष प्रसेनजित कोशलराजाको आज्ञासुनी तोरणवस्तुमा, चारैतिर घुम्दा कुनै पनि त्यस्ता श्रमण वा ब्राह्मणलाई देखेन, जोसँग राजाले सत्संग गर्न योग्य होस् । उसले क्षेमा भिक्षुणीलाई तोरणवस्तुमा बास बसिरहेकी देख्यो । अनि उसले राजाकहाँ गई निम्न कुरा विन्ति गर्‍यो—

“देव ! तोरणवस्तुमा त्यस्ता श्रमण वा ब्राह्मण छैनन् जोसँग राजाले सत्संगत गर्न योग्य होस् । तर एक क्षेमा भन्ने भिक्षुणी छन् । जो भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको श्राविका हुन् । ती आर्य श्राविकाको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द फैलिएको छ-पण्डितनी, व्यक्ता, मेधाविनी, बहुश्रुता, चित्रकथिका तथा कल्याण भाषिणी इत्यादि ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा जहाँ क्षेमा भिक्षुणी थिइन् त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि क्षेमा भिक्षुणीलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले क्षेमा भिक्षुणीसँग यी प्रश्नहरू सोधे—

मरणपछि के हुन्छ ?

(अ) “आर्या ! तथागत मरण पछि के हुन्छ ?”

“महाराज ! भगवानले, ‘तथागत मरण पछि के हुन्छ ?’ भनी भन्नु भएको छैन ।”

(आ) “आर्या ! के त तथागत मरण पछि (केही) हुन्न त ?”

“महाराज ! भगवानले, ‘तथागत मरण पछि (केही) हुन्न’ भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन ।”

(इ) “आर्या ! के त तथागत मरण पछि हुन्छ पनि हुन्न पनि ?”

“महाराज ! भगवानले, ‘तथागत मरण पछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि’ भन्नु भएको छैन ।”

(ई) “आर्या ! के त तथागत मरण पछि न त हुन्छ, न त हुन्न ?”

“महाराज ! यो पनि भगवानले भन्नु भएको छैन कि— ‘तथागत मरण पछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

“आर्या ! तथागत ‘मरण पछि के हुन्छ ?’ भनी सोध्दा, महाराज ! भगवानले, ‘तथागत मरण पछि के हुन्छ’ भनी भन्नु भएको छैन’ भनी भन्नुहुन्छ । ‘आर्या ! के त तथागत मरण पछि हुन्न त ?’ भनी सोध्दा, ‘महाराज ! भगवानले, ‘तथागत मरण पछि हुन्न’ भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन’ भनी भन्नुहुन्छ । ‘आर्या ! के त तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि ?’ भनी सोध्दा, ‘महाराज ! भगवानले, ‘तथागत मरण पछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि’ भन्नु भएको छैन’ भनी भन्नु-

हुन्छ । ‘आर्या ! के त तथागत मरण पछि न त हुन्छ न त हुन्न ?’ भनी सोध्दा, महाराज ! यो पनि भगवानले भन्नु भएको छैन कि— ‘तथागत मरण पछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भनी भन्नुहुन्छ । आर्या ! त्यसो भए भगवानले न भन्नाको हेतु र प्रत्यय के हो त ?”

“महाराज ! त्यसो भए म तपाईंसँगै सोध्नेछु । जस्तो तपाईंलाई लाग्नेछ, त्यस्तो भन्नुहोस् । महाराज ! तपाईंको कुनै गणितज्ञ, मुद्राज्ञ (= हातले गिन्ति गर्न जान्ने) अथवा संख्याज्ञ छ के ? जसले गङ्गाको बालुवा यति छ, यति शय छ, यति हजार छ, अथवा यति लाख छ, भनी गिन्ति गर्न सकोस् ?”

“आर्या ! छैन ।”

“महाराज ! तपाईंको कुनै गणितज्ञ (= नाप्न जान्ने), मुद्राज्ञ अथवा संख्याज्ञ छ के ? जसले महासमुद्रको पानी यति पाथी, यति शय पाथी, यति हजार पाथी अथवा यति लाख पाथी छ, भनी नाप्न सकोस् ?”

“आर्या ! छैन ।”

“त्यसो किन नि ?”

“आर्या ! समुद्र महान छ, गम्भीर छ, अप्रमेय छ, तथा दुष्परिग्राह्य छ ।”

(१) “महाराज ! जुन रूपद्वारा प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, सो रूप तथागतको प्रहीण भई जरो उखलिसकेको वृक्ष भैं; छेदन-

गरेको तालवृक्ष भैं असम्भाव्य, पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । महाराज ! तथागत, **रूपसंख्याबाट** विनिर्मुक्त हुनुहुन्छ । महासमुद्र भैं गम्भीर, अप्रेमेय तथा दुष्परिग्राह्य हुनुहुन्छ । अतएव तथागत 'मरण पछि हुन्छ' भन्न पनि सकिदैन; 'हुँदैन' भन्न पनि सकिदैन; 'हुन्छ पनि, हुन्न पनि' भन्न पनि सकिदैन; 'न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि सकिदैन ।”

(२) “महाराज ! जुन **वेदनाद्वारा** प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, सो वेदना तथागतको प्रहीण भई ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । महाराज ! तथागत, **वेदनासंख्याबाट** विनिर्मुक्त हुनुहुन्छ । महासमुद्र भैं गम्भीर, ... हुनुहुन्छ । अतएव तथागत 'मरण पछि हुन्छ' भन्न पनि सकिदैन; ... 'न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि सकिदैन ।”

(३) “महाराज ! जुन **संज्ञाद्वारा** प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, सो संज्ञा तथागतको प्रहीण भई ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । महाराज ! तथागत, **संज्ञासंख्याबाट** विनिर्मुक्त हुनुहुन्छ । महासमुद्र भैं गम्भीर, ... हुनुहुन्छ । अतएव तथागत 'मरण पछि हुन्छ' भन्न पनि सकिदैन; ... 'न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि सकिदैन ।”

(४) “महाराज ! जुन **संस्कारद्वारा** प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, सो संस्कार तथागतको प्रहीण भई ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । महाराज ! तथागत, **संस्कारसंख्याबाट** विनिर्मुक्त हुनुहुन्छ । महासमुद्र भैं गम्भीर, ... हुनुहुन्छ । अतएव तथागत 'मरण पछि हुन्छ' भन्न पनि सकिदैन; .... 'न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि सकिदैन ।”

(५) “महाराज ! जुन विज्ञानद्वारा प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, सो विज्ञान तथागतको प्रहीण भई ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । महाराज ! तथागत, विज्ञानसंख्याबाट विनिर्मुक्त हुनुहुन्छ । महासमुद्र भैं गम्भीर, ... हुनुहुन्छ । अतएव तथागत ‘मरण पछि हुन्छ’ भन्न पनि सकिदैन; ... ‘न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्न पनि सकिदैन ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा क्षेमा भिक्षुणीले भन्नु भएको कुरालाई अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी आसनबाट उठी क्षेमा भिक्षुणीलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

त्यस पछि एक दिन, प्रसेनजित कोशलराजा जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग सोधे—

(अ) “भन्ते ! तथागत मरण पछि के हुन्छ ?”

“महाराज ! ‘तथागत मरण पछि के हुन्छ’ भन्ने कुरा मैले बताएको छैन ।”

(आ) “भन्ते ! तथागत मरण पछि (केही) हुन्न त ?”

“महाराज ! यो पनि मैले बताएको छैन कि— ‘तथागत मरण पछि (केही) हुन्न’ ।”

(इ) “भन्ते ! के त तथागत मरण पछि हुन्छ पनि हुन्न पनि ?”

“महाराज ! मैले यो पनि बताएको छैन कि- ‘तथागत मरण पछि (केही) हुन्न’ ।”

(ई) “भन्ते ! के त तथागत मरण पछि न त हुन्न, न त हुन्छ ?”

“महाराज ! यो पनि मैले बताएको छैन कि- ‘तथागत मरण पछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

“भन्ते ! ‘तथागत मरण पछि के हुन्छ’ भनी सोध्दा, ‘महाराज ! तथागत मरण पछि के हुन्छ’ भन्ने कुरा मैले बताएको छैन’ भनी भन्नु हुन्छ ... । भन्ते ! त्यसो भए भगवानले न बताउनाको के हेतु, के प्रत्यय होला ?”

“महाराज ! त्यसो भए तपाईंसँग म सोध्नेछु । जस्तो तपाईंलाई लाग्नेछ त्यस्तो भन्नुहोस् । महाराज ! तपाईंको कुनै गणितज्ञ, मुद्राज्ञ अथवा संख्याज्ञ छ, के ? जसले गङ्गाको बालुवा यति छ, यति शय छ, यति हजार छ, अथवा यति लाख छ, भनी गिन्ति गर्न सकोस् ?”

“भन्ते ! छैन ।”

“महाराज ! तपाईंको कुनै गणितज्ञ, मुद्राज्ञ अथवा संख्याज्ञ छ, के ? जसले महासमुद्रको पानी यति पाथी छ, यति शय पाथी छ, यति हजार पाथी अथवा यतिलाख पाथी छ, भनी नाप्न सकोस् ?”

“भन्ते ! छैन ।”

“त्यसो किन नि ?”

“भन्ते ! समुद्र महान छ, गम्भीर छ, अप्रमेय छ तथा दुष्परिग्राह्य छ ।”

“महाराज ! त्यस्तै जुन रूपद्वारा प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, सो रूप तथागतको प्रहीण भई ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । महाराज ! तथागत, रूपसंख्याबाट विनिर्मुक्त छन् । महासमुद्र भैं गम्भीर ... छन् । त्यसो हुनाले ‘तथागत मरण पछि हुन्छ’ भन्न पनि मिल्दैन, ... ‘न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्न पनि मिल्दैन । जुन वेदनाद्वारा ... जुन संज्ञाद्वारा, ... जुन संस्कारद्वारा, ... जुन विज्ञानद्वारा प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, सो ... विज्ञान तथागतको प्रहीण भई ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । महाराज ! तथागत, विज्ञान संख्याबाट विनिर्मुक्त छन् । महासमुद्र भैं गम्भीर ... छन् । त्यसो हुनाले, ‘तथागत मरण पछि हुन्छ’ भन्न पनि मिल्दैन, ... ‘तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्न पनि मिल्दैन ।”

“आश्चर्य हो भन्ते ! अद्भुत हो भन्ते !! जहाँ कि शास्ताको पनि श्राविकाको पनि अग्रपदमा— अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मेल खान्छ, समान छ, परस्पर विरोध छैन ।”

“भन्ते ! एक समय, म क्षेमा भिक्षुणी कहाँ गई यही नै कुरा सोधेका थिएँ । ती आर्याले पनि यिनै पदहरूद्वारा, यिनै व्यञ्जनहरूद्वारा, यिनै अर्थ प्रकाश गर्नु भएको थियो । जस्तो अहिले भगवानले प्रकाश गर्नु भयो । आश्चर्य हो भन्ते ! अद्भुत हो भन्ते !! जहाँ कि शास्ताको पनि श्राविकाको पनि अग्रपदमा-अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मेल खान्छ,

समान छ, परस्पर विरोध छैन । हवस् त भन्ते ! अब हामी जान्छौं ।
हामीहरूको धेरै काम छ, धेरै गर्नु पर्ने छ ।”

“महाराज ! जस्तो उचित सम्भन्नु हुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन
र अनुमोदन गरी आसनबाट उठी अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर
गए ।

मूल सूत्र :—

३८- आयुष्मान् आनन्दसँग

यस्तो मैले सुनें ।

एक समय भगवान श्रावस्तिस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा
वस्तु भएको थियो ।

एक दिन, आयुष्मान् आनन्द पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-
चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा पिण्डाचारार्थ जानुभयो । श्रावस्तीमा
पिण्डाचार गरी फर्की भोजनोपरान्त दिवा विहारको लागि पूर्वाराम

१. म. नि. II. पृ. ३५९ : बाह्यिकसुत्तं ।

मृगार प्रासादमा^१ जानुभयो ।

त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजा एक पुण्डरिक भन्ने हात्तीमा चढी मध्यान्ह समयमा श्रावस्तीबाट बाहिर जाँदै थिए । प्रसेनजित कोशलराजाले टाढैबाट आयुष्मान् आनन्दलाई-आइरहनु भएको देखे । अनि सिरिवड्ड (श्रीवर्द्ध) महामात्यलाई आमन्त्रण गरे—

“सिरिवड्ड ! यी आइरहनु भएका आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्छ कि क्या हो ?”

“हो, महाराज ! आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजाले एक पुरुषलाई आमन्त्रण गरे—

“हे पुरुष ! यता आऊ । तिमी आयुष्मान् आनन्दकहाँ गई मेरो वचनले आयुष्मान् आनन्दको चरण कमलमा आनन्दको शीरले वन्दना गर— ‘भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजा आयुष्मान् आनन्दको चरण कमलमा शीरले वन्दना गर्छ ।’ यो पनि भन— ‘भन्ते ! यदि आयुष्मान् आनन्दको कुनै अत्यन्त जरुरी गर्नु पर्ने काम छैन भने अनुकम्पा राखी आयुष्मान् आनन्द केही छिन् पर्खनुहोस् ।”

“हवस्, देव !” भनी सो पुरुष प्रसेनजित कोशलराजाको आज्ञा सुनी आयुष्मान् आनन्दकहाँ गई आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन

-
१. जेतवन विहारको पूर्वपट्टि विशाखा उपासिकाले बनाइराखेको विहारलाई ‘पूर्वाराम’ भन्दछन् । ‘मृगार प्रासाद’ पनि भन्दछन् ।

गरी एक छेउमा उभियो । एक छेउमा उभिइरहेको सो परुषले आयुष्मान् आनन्दलाई विन्ति गयो—

“भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजा आयुष्मान् आनन्दको चरण कमलमा शीरले वन्दाना गर्नुहुन्छ र यो पनि निवेदन गर्नुहुन्छ— ‘यदि भन्ते ! आयुष्मान् आनन्दको कुनै अत्यन्त जरुरी गर्नु पर्ने काम छैन भने, अनुकम्पा राखी आयुष्मान् आनन्द केही छिन पर्खनुहोस् ।”

आयुष्मान् आनन्दले तूष्णिभावले स्वीकार गर्नु भयो ।

अनि प्रसेनजित कोशलराजा जहाँसम्म हात्तीबाट जाने बाटो छ, त्यहाँसम्म हात्तीमा गई, त्यसपछि हात्तीबाट ओर्ली पैदल नै आयुष्मान् आनन्दकहाँ गए । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिइरहेका प्रसेनजित कोशलराजाले आयुष्मान् आनन्दसँग प्रार्थना गरे—

“भन्ते ! यदि आयुष्मान् आनन्दलाई कुनै अत्यन्त जरुरी गर्नु पर्ने काम छैन भने, अनुकम्पा राखी आयुष्मान् आनन्द अचिरवती नदीको तीरमा पाल्नु भए बेश हुने थियो ।”

आयुष्मान् आनन्दले तूष्णिभावले स्वीकार गर्नु भयो ।

अनि आयुष्मान् आनन्द अचिरवती नदीको तीरमा जानु भई एक रुखमनि विच्छाचाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । प्रसेनजित कोशलराजा पनि हात्तीबाट जानु हुने बाटोसम्म हात्तीमा गई त्यसपछि हात्तीबाट ओर्ली पैदल नै आयुष्मान् आनन्दकहाँ गई, आयुष्मान् आनन्दलाई

अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिइरहेको प्रसेनजित कोशलराजाले आयुष्मान् आनन्दसँग विन्ति गरे—

“भन्ते ! आयुष्मान् आनन्द यहाँ हस्ति स्तरणमा बस्नुहोस् ।”

“महाराज ! भइहाल्यो । तपाईं बस्नुहोस् । म मेरो आसनमा बसिसकेको छु ।”

अनि राजा बिच्छ्याइराखेको आसनमा बसे । त्यसपछि प्रसेनजित कोशलराजाले आयुष्मान् आनन्दसँग यी प्रश्नहरू सोधे—

सदोष-आचरण

a. (१) “भन्ते आनन्द ! के उहाँ भगवानले त्यस्तो कायिक आचरण गर्नु हुन्छ ? जसलाई श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा दोष लगाइन्छ ?”

“महाराज ! उहाँ भगवानले त्यस्तो कायिक आचरण गर्नुहुन्न जसलाई श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा दोष लगाइन्छ ।”

“भन्ते आनन्द ! के उहाँ भगवानले त्यस्तो वाचिक आचरण, ...मानसिक आचरण गर्नुहुन्छ ? जसलाई श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा दोष लगाइन्छ ?”

“महाराज ! उहाँ भगवानले त्यस्तो वाचिक आचरण...मानसिक आचरण गर्नुहुन्न जसलाई श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा दोष लगाइन्छ ।”

“आश्चर्य हो भन्ते ! अद्भुत हो भन्ते ! हामीले जो अरू श्रमणहरूसँग सोधी पूरागर्न (जान्न) सकेनौं सो प्रश्नको उत्तर आयुष्मान् आनन्दबाट सुनेर पूर्णगर्न (जान्न) सक्यौं । भन्ते ! जुन बालमूर्ख, अव्यक्त, अपरीक्ष-कारी, अपरीक्ष ग्राहीहरूले अर्काको वर्णन वा अवर्णन गर्छन्, तिनीहरूका कथनलाई हामीहरू सार (सत्य) संभेर ग्रहण गर्दैनौं । भन्ते ! जुन पण्डित, व्यक्त, मेधावी, परीक्षकारी, परीक्ष ग्राहीहरूले अर्काको वर्णन वा अवर्णन गर्छन्, तिनीहरूका कथनलाई हामीहरू सार (सत्य) संभेर ग्रहण गर्दछौं ।”

a (२) “भन्ते आनन्द ! कुनचाँहि कायिक आचरण श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा निन्दित हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण अकुशल हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि कायिक आचरण अकुशल हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण सावद्य हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि कायिक आचरण सावद्य हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण सब्यापद्य (हिंसा युक्त) हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि कायिक आचरण सब्यापद्य हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण दुःख विपाकी हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि कायिक आचरण दुःख विपाकी हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण आफ्नो पीडाकोलागि पर-पीडाकोलागि र दुवैको पीडाकोलागि हुन्छ, जसबाट अकुशल धर्म

अभिवृद्धि हुन्छ र कुशलधर्म परिहानी हुन्छ। महाराज ! त्यस्तो कायिक आचरण श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा निन्दित हुन्छ।”

“भन्ते आनन्द ! कुनचाँहि वाचिक आचरण...कुनचाँहि मानसिक आचरण श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा निन्दित हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण...जुन मानसिक आचरण अकुशल हुन्छ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि वाचिक आचरण...कुनचाँहि मानसिक आचरण अकुशल हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण...जुन मानसिक आचरण सावद्य हुन्छ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि वाचिक आचरण...कुनचाँहि मानसिक आचरण सावद्य हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण...जुन मानसिक आचरण सब्यापद्य (हिंसायुक्त) हुन्छ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि वाचिक आचरण...कुनचाँहि मानसिक आचरण सब्यापद्य हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण...जुन मानसिक आचरण दुःखदायी हुन्छ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि वाचिक आचरण...कुनचाँहि मानसिक आचरण दुःखदायी हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण...जुन मानसिक आचरण आफ्नो पीडाकोलागि...दुवैको पीडाकोलागि हुन्छ; जसबाट अकुशल

धर्म अभिवृद्धि हुन्छ र कुशलधर्म परिहानी हुन्छ । महाराज ! त्यस्तो वाचिक आचरण...त्यस्तो मानसिक आचरण श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा निन्दित हुन्छ ।”

a (३) “भन्ते आनन्द ! के भगवानले, सबै अकुशलधर्महरूलाई प्रहाण गर्ने वर्णना गर्नु हुन्छ ?”

“महाराज ! सबै अकुशलधर्महरूलाई प्रहाण गरी, तथागत सबै कुशलधर्महरूले सम्पन्न हुनुहुन्छ ।”

निर्दोष-आचरण

b (४) “भन्ते आनन्द ! कुनचाँहि कायिक आचरण श्रमण ब्राह्मणहरू तथा विज्ञहरूद्वारा अनिन्दित हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण कुशल हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि कायिक आचरण कुशल हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण निरवद्य हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि कायिक आचरण निरवद्य हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण अब्यापद्य (अहिंसा युक्त) हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि कायिक आचरण अब्यापद्य (अहिंसा युक्त) हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण सुख विपाकी हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि कायिक आचरण सुख विपाकी हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण न आफ्नो पीडाकोलागि हुन्छ, न परपीडाकोलागि हुन्छ, न दुवैको पीडाकोलागि हुन्छ; जसबाट अकुशल धर्म परिहानी हुन्छ र कुशलधर्म अभिवृद्धि हुन्छ । महाराज ! त्यस्तो कायिक आचरण श्रमण ब्राह्मण तथा विज्ञहरूद्वारा अनिन्दित हुन्छ ।”

“भन्ते आनन्द ! कुनचाँहि वाचिक आचरण... कुनचाँहि मानसिक आचरण श्रमण ब्राह्मण तथा विज्ञहरूद्वारा अनिन्दित हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण... जुन मानसिक आचरण कुशल हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि वाचिक आचरण... कुनचाँहि मानसिक आचरण कुशल हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण... जुन मानसिक आचरण निरवद्य हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि वाचिक आचरण... कुनचाँहि मानसिक आचरण निरवद्य हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण... जुन मानसिक आचरण अब्यापद्य (अहिंसायुक्त) हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि वाचिक आचरण...कुनचाँहि मानसिक आचरण अब्यापद्य (अहिंसायुक्त) हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण...जुन मानसिक आचरण सुखविपाकी हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाँहि वाचिक आचरण...कुनचाँहि मानसिक आचरण सुखविपाकी हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण...जुन मानसिक आचरण न आफ्नो पीडाकोलागि हुन्छ,...न दुवैको पीडाकोलागि हुन्छ, जसबाट अकुशल धर्म परिहानी हुन्छ र कुशलधर्म अभिवृद्धि हुन्छ । महाराज ! त्यस्तो वाचिक आचरण...त्यस्तो मानसिक आचरण श्रमण ब्राह्मण तथा विज्ञहरू-द्वारा अनिन्दित हुन्छ ।”

b (५) “भन्ते आनन्द ! के भगवानले, सबै कुशलधर्म-प्राप्तिको वर्णना गर्नु हुन्छ ?”

“महाराज ! सबै अकुशलधर्महरूलाई प्रहीण गरी, तथागत सबै कुशलधर्महरूले सुसम्पन्न हुनुहुन्छ ।”

आनन्द प्रति प्रभावित

“आश्चर्य भन्ते ! अद्भुत् भन्ते !! कस्तो सुन्दरकथन (सुभाषित) आयुष्मान् आनन्दले गर्नुभयो । आयुष्मान् आनन्दको यस सुभाषितद्वारा हामी अत्यन्त प्रभावित छौं । आयुष्मान् आनन्दको सुभाषितद्वारा हामी यति प्रसन्न छौं कि—

“भन्ते ! यदि आयुष्मान् आनन्दलाई हस्तिरत्न ग्राह्य हुने भए हामी हस्तिरत्न पनि दिन तयार छौं । यदि आयुष्मान् आनन्दलाई अश्वरत्न ग्राह्य हुने भए हामी अश्वरत्न पनि दिन तयार छौं । यदि आयुष्मान् आनन्दलाई ग्राम-वर ग्राह्य हुने भए हामी ग्राम-वर पनि दिन तयार छौं । किन्तु हामीलाई पनि थाहा छ कि यिनीहरू आयुष्मान् आनन्दलाई योग्य छैनन्, ग्राह्य छैनन् । त्यसो हुनाले भन्ते ! यो मेरो कपडा जुन बाहितिक^१ अर्थात् बाहित देशमा उत्पादन भएको मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले, कपडाको थैलीमाराखी पठाएको सोह्र हात लामो, आठ हात चौडाई भएको (कपडा) अनुकम्पाराखी आयुष्मान् आनन्दले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“महाराज ! भइहाल्यो, मसँग तीन चीवरहरू पूरा छन् ।”

“भन्ते ! यो अचिरवती नदी आयुष्मान् आनन्दले पनि देख्नु भएको छ, हामीले पनि देखेका छौं । जब पर्वत माथि महामेघ बर्सिन्छ तब यो अचिरवती नदीका दुवै तटहरू भरिएर आउँछन् । यस्तै गरी, भन्ते ! आयुष्मान् आनन्दले यी बाहितिक (कपडा) द्वारा आफ्नो चीवर

१. बाहित भन्ने देशको नाम हो । त्यहाँ उत्पादन हुने कपडा ‘बाहितिक’ । म. नि. अ. क. III. पृ. २३९ बाहित वा बाहित भन्ने देश सतलज र व्यासको बीचमा पर्छ । महाभारत, कर्णपर्वमा पनि यसको चर्चा आउँछ । यस देशलाई अर्जुनले जितेका थिए । बाल्हिक पनि भनिन्छ । हेर G. D. पृ. १५ र १९ मा ।

बनाउनु होस् । आयुष्मान् आनन्दको जुन पुराना तीन चीवरहरू हुन् तिनीहरू सब्रह्मचारीहरूलाई बाँडि दिनुहोस् । यस प्रकार हाम्रो दान, नदीमा पानी भरिएर आए भैं हुनेछ । भन्ते ! तपाईं आयुष्मान् आनन्दले बाह्रितिक (कपडा) स्वीकार गर्नुहोस् !”

आयुष्मान् आनन्दले बाह्रितिक (कपडा) स्वीकार गर्नुभयो ।

त्यसपछि प्रसेनजित कोशलराजाले आयुष्मान् आनन्दसँग निवेदन गरे— “हवस् त भन्ते आनन्द ! अब हामी जान्छौं । हामीहरूको धेरै काम छ, धेरै गर्नुपर्ने छ ।”

“महाराज ! जस्तो उचित संभन्नु हुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा आयुष्मान् आनन्दको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

आयुष्मान् आनन्द पनि प्रसेनजित कोशलराजा गएको केही छिन पछि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले— जे जति कुराकानी प्रसेनजित कोशलराजासँग भएको थियो ती जम्मै भगवानलाई विन्ति गर्नुभयो । त्यो बाह्रितिक (कपडा) पनि भगवानलाई चढाउनु भयो । अनि भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! **प्रसेनजित** कोशलराजाको लाभ हो ! भिक्षु हो प्रसेनजित कोशलराजाको सुलाभ हो ! जो कि राजा प्रसेनजितले आनन्दको दर्शन पनि पाउँछन् र सत्संगत पनि गर्न पाउँछन् ।”

भगवानले यति भन्नुभए पछि भगवानको भाषणलाई भिक्षुहरूले अभिनन्दन गरे ।

X X X

मूल सूत्र :—

३९- अप्रमादको विशेषता

श्रावस्तीमै^१ ।

एक दिन, एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानलाई निम्न कुरा सुनाए—

“भन्ते ! यहाँ म, एकान्तमा एकलै बसिरहँदा मेरो मनमा यस्तो तर्कना उत्पन्न भयो— ‘भगवानले राम्ररी धर्म बताउनु भएको छ । किन्तु त्यो (= धर्म) कल्याणमित्र, असल साथी र असल विचारमा लाग्नेहरूकानिम्ति सिवाय पापमित्र (= खराब मित्र), खराब साथी र खराब विचारमा लाग्नेहरूकानिम्ति होइन’ ।”

“त्यसै हो महाराज ! त्यसै हो महाराज ! महाराज ! मैले राम्ररी धर्म बताएको छु किन्तु त्यो कल्याणमित्र, असल साथी र असल विचारमा लाग्नेहरूकानिम्ति सिवाय खराब मित्र, खराब साथी र खराब विचारमा लाग्नेहरूकानिम्ति होइन ।”

---

१. सं. ति. I. पृ. ८६ : कल्याणमित्तसुत्तं, रोमनमा : ‘अप्पमाद’ र
स्याममा : ‘दुतियअप्पमादसुत्तं’ उल्लेख भएको छ ।

“महाराज ! एक समय म शाक्यजनपदको नागरक^१ भन्ने शाक्यहरूको निगम (स्थानो गाउँ) मा बसेको थिएँ । त्यसवेला आनन्द भिक्षु म कहाँ आई, मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आनन्द भिक्षुले मलाई यस्तो सुनाए— ‘भन्ते ! यो ब्रह्मचर्य (= मार्ग ब्रह्मचर्य) आधाजति मात्र कल्याणमित्र, कल्याणसाथी र कल्याणविचारमा लाग्नेहरूका आश्रय गर्नाले उपलब्ध गर्न सकिन्छ जस्तो लाग्छ?’ ।”

“महाराज ! आनन्दले यस्तो सोध्दा मैले उनलाई यसो भने— आनन्द ! यसो नभन, आनन्द ! यसो नभन । सबै ब्रह्मचर्य (= मार्ग ब्रह्मचर्य) कल्याणमित्र, कल्याणसाथी र कल्याण विचारमा लाग्नेहरूको आश्रयबाटै उपलब्ध गर्न सकिन्छ । आनन्द ! असल मित्र, असल साथी र असल विचारमा लाग्नेहरूको आश्रयबाटै भिक्षुले आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको भाविता गर्छ, बहुलतर भाविता गर्छ भन्ने आशा गरिन्छ ।

Dhamma.Digital

१. नालन्दा पालिमा : ‘नगरक’ ।

२. आयुष्मान् आनन्दको मनमा, “आधाजति ब्रह्मचर्यको फल कल्याणमित्रहरूका आश्रयबाट र आधाजति आफ्नै प्रयासबाट सफल हुने होला” भन्ने तर्कना लागेको थियो । अनि आयुष्मान् आनन्दले, “जुन तर्कना मेरो मनमा हुँदैछ, सो मेरो विषय होइन । अतः भगवानकहाँ गई यसबारे कुनै निर्णयात्मक कुरा सोध्नु राम्रो हुनेछ” भन्ने विचार गरी भगवानकहाँ गई प्रश्न सोधेका थिए ।

आनन्द ! कसरी **कल्याणमित्र**, कल्याणसाथी र कल्याण विचारमा लागेको आश्रयबाटै भिक्षुले आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको भाविता गर्छ, बहुलतर भाविता गर्छ भन्ने आशा गरिन्छ भने ?— यहाँ भिक्षुले, **विवेक निश्चित भई**, वैराग्य निश्चित भई, निरोध निश्चित भई, उत्सर्ग निश्चित भई— **सम्यक्दृष्टि**, **सम्यक्सङ्कल्प**, **सम्यक्वाचा**, **सम्यक्कर्म**, **सम्यक्जीवन**, **सम्यक्वीर्य**, **सम्यक्स्मृति** र **सम्यक्समाधिको** भाविता गर्छ, बहुलतर भाविता गर्छ । यसरी, आनन्द ! कल्याणमित्रको...आश्रयबाट भिक्षुले आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको भाविता गर्छ... । आनन्द ! यस पर्यायले पनि बुभ्नुपर्छ कि सबै ब्रह्मचर्य असल मित्रको...आश्रयबाटै उपलब्ध गर्न सकिन्छ । आनन्द ! म जस्तो असल मित्रकहाँ आएर नै जन्मिने सत्वहरू जन्मबाट परिमुक्त हुन्छन्, **जराजीर्ण हुने सत्वहरू** जराजीर्णताबाट परिमुक्त हुन्छन्, **व्याधि हुने सत्वहरू** व्याधिबाट परिमुक्त हुन्छन्, **शोक परिदेव दुःख दौर्मनस्य हुने सत्वहरू**, **शोक परिदेव दुःख दौर्मनस्यबाट परिमुक्त हुन्छन्** । आनन्द ! यस पर्यायले पनि बुभ्नुपर्छ कि सबै **ब्रह्मचर्य** असल मित्रको...आश्रयबाट नै उपलब्ध गर्न सकिन्छ ।”

“महाराज ! त्यसो हुनाले तपाईंले यस्तो सिक्न सक्नुपर्छ— **‘कल्याणमित्रकै आश्रय गरौं, कल्याण साथीकै आश्रय लेऊं र कल्याण विचारमा लाग्नेकै आश्रयमा बस्न सकौं** ।”

“महाराज ! असल मित्रको आश्रय गर्नेले, असल साथीको आश्रय लिनेले, असल विचारमा लाग्नेको आश्रयमा बस्नेले यही एक धर्ममा आश्रित भई बस्नु पर्छ— **कुशलधर्म र अप्रमादमा (Present of mind)** ।”

१- “महाराज ! अप्रमादी भई बस्दा, अप्रमादको आश्रय लिई अन्तःपुर नारीगृहमा जाँदा, अन्तःपुरवासीका मनमा यस्तो लाग्न सक्छ- ‘राजा अप्रमादी भई, अप्रमादको आश्रय लिई बस्नु भएको छ । अतः हामीहरू पनि अप्रमत्त भई बसौं, हामीहरू पनि अप्रमादको आश्रय लिई बसौं’ ।”

२- “महाराज ! अप्रमादी भई बस्दा, अप्रमादको आश्रय लिई क्षत्रीयहरूकहाँ जाँदा, उनीहरूको मनमा पनि यस्तो लाग्न सक्छ- ‘राजा अप्रमादी भई, अप्रमादको आश्रय लिई बस्नु भएको छ । अतः हामीहरू पनि अप्रमत्त भई बसौं, हामीहरू पनि अप्रमादको आश्रय लिई बसौं’ ।”

३- “महाराज ! अप्रमादी भई बस्दा, अप्रमादको आश्रय लिई सेनाहरूकहाँ जाँदा, उनीहरूको मनमा पनि यस्तो लाग्न सक्छ- ‘राजा अप्रमादी भई, अप्रमादको आश्रय लिई बस्नु भएको छ । अतः हामीहरू पनि अप्रमत्त भई बसौं, हामीहरू पनि अप्रमादको आश्रय लिई बसौं’ ।”

४- “महाराज ! अप्रमादी भई बस्दा, अप्रमादको आश्रय लिई निगम जनपदहरूमा जाँदा, त्यहाँका मानिसहरूका मनमा पनि यस्तो लाग्न सक्छ- ‘राजा अप्रमादी भई, अप्रमादको आश्रय लिई बस्नु भएको छ । अतः हामीहरू पनि अप्रमत्त भई बसौं, हामीहरू पनि अप्रमादको आश्रय लिई बसौं’ ।”

५- “महाराज ! अप्रमादी भई बस्दा, अप्रमादको आश्रय लिई बस्दा आफू पनि गोप्य (= सुरक्षित) हुनेछ, अन्तःपुर पनि

गोप्य (सुरक्षित) हुनेछ र कोष-कोष्ठागारहरू पनि गोप्य (= सुरक्षित) हुनेछन् ।”

यसपछि भगवानले पुनः गाथा भन्नुभयो—

- (१) “भोगे पत्थयमानेन, उलारे अपरापरे ।
अप्पमादं पसंसन्ति, पुञ्जकिरियासु पण्डिता ॥”
- (२) “अप्पमत्तो उभो अत्थे, अधिगण्हाति^१ पण्डितो ।
दिट्ठे धम्मे च यो अत्थो, यो चत्थो सम्परायिको ।
अत्थाभिसमया धीरो, पण्डितो ति पवुच्चती’ति ॥”

अर्थ :—

१— “ठूल-ठूला भोगसम्पत्ति प्रार्थना (सम्पादन) गर्नेहरूले र पुण्यकार्य गर्ने पण्डितहरूले अप्रमादलाई नै प्रशंसा गर्छन् ।”

२— “अप्रमादले— इहलौकिक र पारलौकिक— दुवै अर्थ सिद्ध गरि दिन्छ; अर्थ प्राप्त गर्ने धीर पुरुषलाई पण्डित भन्दछन् ।”

X

X

X

---

१. सिंहल र रोमनमा : ‘अधिगण्हाति’ ।

मूल सूत्र :—

४०- मल्लिका देवीको मृत्यु

एक समय भगवान श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

अनि प्रसेनजित कोशलराजा जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि त्यस समय मल्लिका देवीको मृत्यु भयो । एक पुरुष जहाँ प्रसेनजित कोशलराजा थिए त्यहाँ गई राजाको मनमा— “मल्लिका देवी परलोक हुनुभयो” भनी सुनायो । यति कुरा सुन्ने वित्तिकै प्रसेनजित कोशलराजा दुःखी दुर्मन भई शीर भुकाई, अधोमुख गरी, शोक गर्दै केही नबोली चुप लागेर बसे ।

Dhamma.Digital

भगवानले प्रसेनजित कोशलराजा दुःखी दुर्मन र शीर भुकाई, अधोमुख गरी, शोक गर्दै केही नबोली चुप लागि बसेको देखी यसो भन्नुभयो—

“महाराज ! यो लोकमा यी पाँच कुराहरू कुनै श्रमण, ब्राह्मण, देव, मार तथा ब्रह्माले पनि पाउन सक्दैनन् । कुन पाँच भने ?—

---

१. अं. ति. ५ पृ. ३२९ : कोसलसुत्तं ।

(१) जरा स्वभावको प्राणीले 'मलाई जरा नहोस्' भनी इच्छा गरेता पनि पाउन सक्तैन, (२) व्याधि स्वभावको प्राणीले 'मलाई व्याधि नहोस्' भनी इच्छा गरेता पनि पाउन सक्तैन, (३) मरण स्वभावको प्राणीले 'मेरो मरण नहोस्' भनी इच्छा गरेता पनि पाउन सक्तैन, (४) क्षय हुने स्वभावको प्राणीले 'मेरो क्षय नहोस्' भनी इच्छा गरेता पनि पाउन सक्तैन र (५) नाश हुने स्वभावको प्राणीले 'मेरो नाश नहोस्' भनी इच्छा गरेता पनि पाउन सक्तैन ।”

a. १- “महाराज ! अश्रुतवान् पृथक्जनलाई जराले जर्जरित पार्छ । जराले जर्जरित भई उसले, ‘न यो मलाई मात्र जराले जर्जरित पारेको हो, अपितु जति सत्वहरू आउने, जाने, च्युत हुने र उत्पन्न हुने छन् ती सबै सत्वहरूलाई नै जराले जर्जरित पार्छ । यदि मैले जराधर्मले जर्जरित पार्दा शोक गर्ने, सन्ताप गर्ने, विलाप गर्ने, टाउकोमा हात राखी विरह गर्ने, सम्मोहित भएँ भने म खान-पिउन सक्ने पनि हुनेछैन, स्वास्थ्य पनि खराब हुनेछ, काम पनि चल्न सक्तैन; शत्रुहरू पनि हाँस्नेछन्, मित्रहरू पनि दुःखी हुनेछन्’ भनी मनमा सोच्दै बल्कि ऊ जराले जर्जरित त भएर शोक गर्छ, सन्ताप गर्छ, विलाप गर्छ, टाउकोमा हात राखी विरह गर्छ, सम्मोहित हुन्छ । महाराज ! यस्तालाई भन्दछन्- ‘अश्रुतवान् पृथक्जन- विषैली शोकरूपी वाँणले लागेर आफैले आफूलाई सन्तप्त पार्ने’ ।”

a. २-५- “महाराज ! फेरि अश्रुतवान् पृथक्जन रोगले रोगग्रस्त हुन्छ, ...मृत्युद्वारा मरण हुन्छ, ...क्षय धर्मद्वारा क्षय हुन्छ,

...नाशधर्मद्वारा नाश हुन्छ । नाशधर्मद्वारा नाश हुँदा उसले 'न यो मेरो लागि मात्र नाशधर्म नाश भएको हो, अपितु जति सत्वहरू आउने, जाने, च्युत हुने र उत्पन्न हुने छन् ती सबै सत्वहरू नाशधर्मद्वारा नाश नै हुन्छन् । यदि मैले नाशधर्मद्वारा नाश हुँदा शोक गरें,...सम्मोहित भएँ भने म खान-पिउन सक्ने पनि हुनेछैन,...मित्रहरू पनि दुःखी हुनेछन्' भनी मनमा सोच्दैन बल्कि ऊ नाशधर्म नाश हुँदा शोक गर्छ,...सम्मोहित हुन्छ । महाराज ! यस्तालाई भन्दछन्- 'अश्रुतवान् पृथक्जन- विषैली शोकरूपी वाँणले लागेर आफैले आफूलाई सन्तप्त पार्ने' ।"

b. १- "महाराज ! श्रुतवान् आर्यश्रावकलाई जराले जर्जरित पार्छ । जराले जर्जरित भई उसले, 'न यो मलाई मात्र जराले जर्जरित पारेको हो, अपितु जति सत्वहरू आउने, जाने,...उत्पन्न हुने छन् ती सबै सत्वहरूलाई नै जराले जर्जरित पार्छ । यदि मैले जराधर्मले जर्जरित पार्दा शोक गरें,...सम्मोहित भएँ भने म खान-पिउन सक्ने पनि हुनेछैन,...मित्रहरू पनि दुःखी हुनेछन्' भनी मनमा सोच्छ । अतएव ऊ जराले जर्जरित भएता पनि शोक गर्दैन, सन्ताप गर्दैन, विलाप गर्दैन, टाउकोमा हात राखी विरह गर्दैन, सम्मोहित पनि हुँदैन । महाराज ! यस्तालाई भन्दछन्- 'श्रुतवान् आर्यश्रावक, विषैली शोकरूपी वाँणले लागेर आफैले आफूलाई सन्तप्त पार्ने अश्रुतवान् पृथक्जन भैं नभई- विषैली शोकरूपी वाँणलाई हटाउन सक्ने' ।"

b. २-५- “महाराज ! फेरि श्रुतवान् आर्यश्रावक रोगले रोगग्रस्त हुन्छ, ...मृत्युद्वारा मरण हुन्छ, ...क्षय धर्मद्वारा क्षय हुन्छ, ...नाशधर्मद्वारा नाश हुन्छ । नाशधर्मद्वारा नाश हुँदा उसले ‘न यो मेरो लागि मात्र नाशधर्म नाश भएको हो, अपितु जति सत्वहरू आउने, जाने, ...उत्पन्न हुने छन् ती सबै सत्वहरू नाशधर्मद्वारा नाश नै हुन्छन् । यदि मैले नाशधर्मद्वारा नाश हुँदा शोक गरें, ...सम्मोहित भएँ भने म खान-पिउन सक्ने पनि छैन, ...मित्रहरू पनि दुःखी हुनेछन्’ भनी मनमा सोच्छ । अतएव ऊ नाशत्व नाश भएता पनि शोक गर्दैन, ...न सम्मोहित नै हुन्छ । महाराज ! यस्तालाई भन्दछन्- ‘श्रुतवान् आर्यश्रावक- विषैली शोकरूपी वाँणले लागेर आफैले आफूलाई सन्तप्त पार्ने अश्रुतवान् पृथक्जन भैं नभई- विषैली शोकरूपी वाँणलाई हटाउन सक्ने’ ।”

“महाराज ! यिनै पाँच कुराहरू यो लोकमा कुनै श्रमण, ब्राह्मण, देव मार तथा ब्रह्माले पनि पाउन सक्दैन ।”

पुनश्च भगवानले गाथा भन्नुभयो—

(१) “न सोचनाय परिदेवनाय^१,
अत्थो^२ लब्भा^३ अपि अप्पको पि ।

१. स्याम र रोमनमा : ‘न परिदेवनाय’ ।

२. स्याममा : ‘अत्थो इध लब्भति; रोमनमा : ‘अत्थो इध लब्भा’ ।

सोचन्तमनं दुखितं विदित्वा,
पच्चत्थिका अत्तमना भवन्ति ॥”

(२) “यतो च खो पण्डितो आपदासु,
न वेधती अत्थविनिच्छयञ्जू ।
पच्चत्तिकास्स दुखिता भवन्ति,
दिस्वा मुखं अविकारं पुराणं ॥”

(३) “जप्पेन मन्तेन सुभासितेन,
अनुप्पदानेन पवेणिया वा ।
यथा यथा यत्थ लभेध अत्थं,
तथा तथा तत्थ परक्कमेय्य ॥”

(४) “सच्चे पजानेय्य^१ अलढभनेय्यो,
मया व^२ अञ्जेन वा एस अत्थो ।
असोचमानो अधिवाससेय्य,
कस्मं दलहं किन्ति करोमि दानी’ति ॥”

अर्थ :—

१- “शोक गरी, रोदन गरी, कुनै मात्रामा पनि अर्थसिद्ध हुन सक्दैन । शोक गरी दुःखी भएको देखी बरु शत्रुहरू मात्रै खुशी हुन थाल्छन् ।”

२- “जब पण्डित पुरुष आपद्कालमा पनि कारणाकारण बुझी अकम्पित भई बस्दछ, तब कुनै मुखाकृति विग्रेको नदेखी शत्रुको मन दुःखी हुन्छ ।”

३- “परम्परानुसार जप गर्नाले, मन्त्र पढनाले, शुभ-वचन बोल्नाले अथवा अनुदान दिनाले जराधर्मबाट बच्न सक्दैन बरु जरा भएर आउँदा; जुन जुन ठाउँमा जस्तो जस्तो पर्न आउँछ, त्यस्तो त्यस्तो ठाउँमा बुद्धि पुऱ्याई सम्यक् प्रयत्न गर्नुपर्छ ।”

४- “यदि कुनै उपायबाट पनि बच्न सक्दैन भनी जानेमा, ‘म मात्र जरा जर्जरित भएको होइन, अरू पनि जर्जरित भएकै छन्’ भनी संभ्रना गरी ‘जीवनको कर्म नै यस्तो दृढ (= बलियो) रहेछ, के गर्न सक्ँला र !’ भनी शोक सन्ताप नगरी धैर्य राख्न सक्नुपर्छ ।”

X

X

X

मूल सूत्र :—

४१- बुद्धसँग विविध प्रश्न

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् उरुञ्ज^२ कण्णकत्थल मृगदावनमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय राजा प्रसेनजित कोशल केही कामले उरुञ्जमा आइपुगेका थिए । अनि राजा कोशलले एक पुरुषलाई आमन्त्रण गरे—

“हे पुरुष ! यता आऊ । तिमी भगवानकहाँ गई मेरो वचनले भगवानको चरणकमलमा शीरले वन्दना गरी सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम सोध— ‘भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजा भगवानको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छ, सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोध्छ ।’ यसो पनि निवेदन गर— ‘भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजा आज भोजनोपरान्त, विहानको भोजनपछि भगवानको दर्शनार्थ आउनेछ’ ।”

१. म. नि. II. पृ. ३७३ : कण्णकत्थलसुत्तं ।

२. सिंहलमा : ‘उजुका’, स्याममा : ‘उदञ्जा’, रोमनमा : ‘उजुञ्जा’ ।
उरुञ्ज भन्ने देश र नगरको एकै नाम हो । म. नि. अ. क. III.
पृ. २४४

“हवस्, देव !” भनी सो पुरुष प्रसेनजित कोशलराजाको आज्ञा सुनी भगवानकहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । अनि सो पुरुषले भगवानलाई बित्ति गयो— “भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छन्, सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोध्छन् । यसो पनि भन्छन्— ‘भन्ते ! आज भोजनोपरान्त, विहानको भोजनपछि भगवानको दर्शनार्थ आउनेछु’ ।”

सोमा र सकुला^१ (दुवै) बहिनीहरूले, “आज प्रसेनजित कोशलराजा भगवानको दर्शनार्थ जाँदैछन्” भन्ने सुनी सोमा र सकुला (दुवै) बहिनीहरू प्रसेनजित कोशलराजाको भान्छाघरमा गई निवेदन गरे— “महाराज ! त्यसो भए, हाम्रो वचनले पनि भगवानको चरणकमलमा शीरले वन्दना गरि दिनु होस्, सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेमको कुरा पनि सोधि दिनु होस् ।”

सर्वज्ञताबारे प्रश्न

प्रसेनजित कोशलराजा भोजनोपरान्त, विहानको भोजनपछि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग बित्ति गरे—

---

१. सोमा र सकुला भन्ने दुइ दिदी बहिनीहरू हुन् । यिनीहरू दुवै राजाका प्रजापति थिए । म. नि. अ. क. III. पृ. २४५

“भन्ते ! सोमा र सकुला (दुवै) बहिनीहरूले, भगवानको चरण-कमलमा शीरले वन्दना गर्छन्, भगवानको सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोच्छन् ।”

“महाराज ! के, सोमा र सकुला (दुवै) बहिनीहरूले अरू कुनै दूत पाएनन् ?”

“भन्ते ! सोमा र सकुला (दुवै) बहिनीहरूले— ‘आज प्रसेनजित कोशलराजा भोजनोपरान्त, बिहानको भोजनपछि भगवानको दर्शनार्थ जाँदैछन्’ भन्ने सुनी ती दुवैले भान्छाघरमा आई यसो भने— ‘त्यसो भए महाराज ! हामीहरूको वचनले पनि भगवानको चरणकमलमा शीरले वन्दना गरि दिनु होस्... ।’ भन्ते ! सोमा र सकुला (दुइ) बहिनीहरू भगवानको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छन् ।”

“महाराज ! सुखिनी रहनु, ती सोमा र सकुला बहिनीहरू ।”

त्यसपछि प्रसेनजित कोशलले यी प्रश्नहरू सोधे

“भन्ते ! श्रमण गौतमले यसो भन्नुभएको छ भन्ने मैले सुने— ‘त्यस्तो (कुनै) श्रमण वा ब्राह्मण यहाँ छैन जो सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, (छ), (जसले) अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्न सक्छ, यो सम्भव छैन ।’ भन्ते जो यसो भन्छन्— ‘श्रमण गौतमले त्यस्तो श्रमण वा ब्राह्मण छैन जो सर्वज्ञ, सर्वदर्शी (छ), (जसले) अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्न सक्छ; यो सम्भव छैन ।’ भन्ते ! के, उनीहरूले भगवानले (= तपाईंले) भन्नुभएको जस्तै

भन्छन् ? के , उनीहरूले भगवानलाई भूटो आरोप त लगाउन्न ? के, उनीहरूले धर्मको अनुरूप (सत्यमा आधारित कुरा) भन्छन् ? के, उनीहरूद्वारा कारणसहितको कुरा (धर्मानुसार भनेको कुरा) को वादारोपण अथवा निन्दा त हुन आएन ?”

“महाराज ! जसले, श्रमण गौतमले— ‘त्यस्तो (कुनै) श्रमण वा ब्राह्मण छैन जो सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, (छ), (जसले) अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्न सक्छ, यो सम्भव छैन’ भनी भन्छन् उनीहरूले न मैले भनेको जस्तै भन्छन् बल्कि उनीहरूले ममाथि भूटो आरोप, असत्य आरोप लगाउँछन् ।”

यति कुरा सुनी प्रसेनजित कोशलराजाले विडूडभ^१ सेनापतिलाई आमन्त्रण गरे— “सेनापति ! यो कुरा राजान्तःपुरमा कसले सुनायो ?”

“महाराज ! आकाश गोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणले ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजाले एक पुरुषलाई आमन्त्रण गरे— “हे पुरुष ! यता आऊ, तिमीले मेरो वचनले आकाश गोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणलाई बोलाऊ— ‘प्रसेनजित कोशलराजाले तिमीलाई बोलाएको छ’ ।”

-
१. ‘विडूडभ सेनापति’ प्रसेनजित राजाको वासभदत्ता भन्ने महारानीको तरफबाट जन्मेको पुत्र हो । वासभदत्ता, महानाम शाक्यकी दाशीपुत्री थिइन् । हेर बु. गृ. पृ. २१२; धम्म. अ. क. पृ. १७२ विडूडभ वत्थु ।

“हवस्, देव !” भनी सो पुरुष प्रसेनजित कोशलराजाको आज्ञा सुनी आकाश गोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणकहाँ गयो र “प्रसेनजित कोशलराजाले तिमीलाई बोलाउनु भएको छ” भनी भन्यो ।

फेरि प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग सोधे—

“भन्ते ! शायद भगवानले अरुनै अभिप्रायले, यस्तै केही कुरा भन्नुभएको छ कि ? जुन कुरालाई मानिसहरूले अकैं ढंगले (गलत तरिकाले) सम्भे । भगवानलाई थाहा छ कि कुनै त्यस्तो कुरा (वाक्य) भन्नुभएको ?”

“महाराज ! यस प्रकार भनेको मलाई थाहा छ— ‘त्यस्तो श्रमण वा ब्राह्मण छैन जसले एकै पटक^१ (सकिंएव = सकिदेव = सकृदेव) सबै (कुरा) जान्न सकोस्, देख्न सकोस्; यो सम्भव छैन’ ।”

“भन्ते ! भगवानले (जुन कुरा)— ‘त्यस्तो श्रमण वा ब्राह्मण छैन जसले एकै पटक (एकै चित्त क्षणमा) सबै (कुरा) जान्न सकोस्, देख्न सकोस्; यो सम्भव छैन’ भनी भन्नुभयो सो कुरा हेतुरूप

---

१. एकै पटक, एकै चित्तको क्षणले सबै कुरा जान्न सकिन्न । भिन्ना भिन्न चित्त क्षणको स्रोतले मात्र कुनै कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । अतएव एकै मात्र चित्त-क्षणले सबै कुरा जान्न सकिन्न भनी भनेको हो ।

(= हेतुसहित) नै भन्नुभयो, कारणसहित (= न्याय संगत) नै भन्नुभयो ।”

चातुर्वर्ण्य-शुद्धिबारे

“भन्ते ! यी चार वर्णहरू हुन्— क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य र शूद्र । यी चार वर्णहरूमध्येमा केही विशेषता वा केही भिन्नता छ के ?”

“महाराज ! ... जहाँसम्म अभिवादन, प्रत्युपस्थान, अञ्जलिकर्म, सम्मानकर्मको सवाल छ, त्यहाँसम्म यी चार वर्णहरूमध्येमा क्षत्री र ब्राह्मण श्रेष्ठ देखिन्छन् ।”

“भन्ते ! मैले इहलौकिकबारे प्रश्न सोधेको होइन अपितु पारलौकिक सम्बन्धी प्रश्न सोधेको हुँ ।”

“महाराज ! यहाँ, पाँच प्रधानीय (= साधन, उद्योग, व्यायाम) अङ्गहरू छन् । कुन पाँच भने ?— (१) महाराज ! यहाँ, भिक्षु श्रद्धालु हुन्छ, तथागतको बोधिज्ञानप्रति श्रद्धा राख्छ— ‘उहाँ भगवान अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्यसारथी, देवमनुष्यका शास्ता तथा बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ ।’ (२) निरोगी, निदुःखी, पाचनशक्तियुक्त, समशीतोष्ण, समानता, मध्यमसाधक हुन्छ, (३) असठ, अमायावी (जालभेल नगर्ने, निष्कपटी), हुन्छ आफूलाई— आफ्नो दोष = कसूरलाई शास्ताको छेउमा

वा विज्ञजनको छेउमा अथवा सब्रह्मचारीहरूका छेउमा- प्रकट गर्छ, (४) आरढधवीर्य (= उद्यमी) हुन्छ- अकुशल धर्म प्रहाणार्थ, कुशलधर्म सम्पादनार्थ, कुशलधर्ममा बलियो दृढ पराक्रमी र लगनसम्पन्न हुन्छ, (५) प्रज्ञावान् हुन्छ- उदयास्तागामिनी प्रज्ञाले युक्त, सम्यक् दुःखक्षयगामिनी, आर्य निर्वेधिक ज्ञानले युक्त हुन्छ। महाराज ! यिनै पाँच प्रधानीय अङ्गहरू हुन् ।”

“महाराज ! यी चार वर्णहरू हुन्- क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य र शूद्र। यी चार वर्णहरू यिनै पाँच प्रधानीय अङ्गहरूले सुसम्पन्न हुन्छन् यसबाट उनीहरूको दीर्घकालकोलागि हित र सुख हुन्छ।”

“भन्ते ! यी चातुवर्ण्य क्षत्रियादिहरूमा यी पाँच प्रधानीय अङ्गहरूमा पनि केही भिन्नता छ के ?”

“महाराज ! यसमा कुनै भिन्नता छैन। जस्तै- दमनीय दुइ हात्ती, घोडा, साँढे, सुदान्त, सुविनीत हुन्छन्। दमनीय दुइ हात्ती, घोडा, साँढे अदान्त, अविनीत हुन्छन्। महाराज ! के त, जुन दमनीय हात्ती, घोडा, साँढेहरू दमन भई, सुविनीत भई जो दान्तहरू जाने भूमि हो अथवा जुन दान्त भइकन, पुगनुपर्ने भूमि हो त्यहाँ तिनीहरू पुग्न सक्छन् कि सक्दैनन् ?”

“पुग्न सक्छन्, भन्ते !”

“महाराज ! जो ती दमनीय हात्ती, घोडा, साँढेहरू अदान्त,

अविनीत हुन् तिनीहरू... दान्त सुविनीत भएका पुग्ने भूमिमा पुग्न सक्छन् कि सक्तैनन् ?”

“सक्तैनन्, भन्ते !”

“महाराज ! त्यस्तै गरी जुन त्यो श्रद्धालु, निरोगी,... प्रज्ञाज्ञानले पुग्नुपर्ने हो त्यो अश्रद्धालु, रोगी... मूर्खले पुग्न सक्छ भन्नु सम्भव हुन्न ।”

“भन्ते ! भगवानले हेतुरूप नै भन्नुभयो, कारणसहित नै भन्नुभयो । भन्ते ! ...ती चार्वर्ण्य क्षत्रीयादिहरू यी पाँच प्रधानीय अङ्गले सम्पन्न भई, सम्यक् प्रधानले पनि सम्पन्न भएमा यहाँ उनीहरूका बीचमा के कुनै विशेषता वा भिन्नता हुन सक्छ ?”

“महाराज ! यहाँ तिनीहरूका बीच— विमुक्तिले विमुक्तिमा— कुनै विशेषता वा भिन्नता हुन सक्दैन । जस्तै— कुनै पुरुषले सुकेको शाकको काठद्वारा आगो बाल्छ, तेज उत्पन्न गर्छ, अर्को पुरुषले पनि सुकेको शालको काठ लिई आगो बाल्छ, तेज उत्पन्न गर्छ; फेरि अर्को पुरुषले सुकेको आँपको काठद्वारा आगो बाल्छ, तेज उत्पन्न गर्छ; फेरि अर्को पुरुषले डुम्रीको काठद्वारा आगो बाल्छ, तेज उत्पन्न गर्छ । महाराज ! ती विभिन्न प्रकारका काठहरूबाट निकालिएका आगोहरूमा कुनै नानाकरण छ के ? जस्तै— अर्चिको अर्चिमा, वर्णको वर्णमा अथवा आभाको आभामा कुनै फरक पर्छ के ?”

“पदैँन, भन्ते !”

“महाराज यस्तै गरी जुन त्यो वीर्यले मन्थन गरी प्रधानीय अङ्गद्वारा निस्केको तेज हो त्यसमा- विमुक्तिको विमुक्तिमा- कुनै भिन्नता छ भनी भनिदैँन ।”

“भन्ते ! भगवानले हेतुरूप नै भन्नुभयो, कारणसहित नै भन्नुभयो । भन्ते ! के, देवताहरू छन् ?”

देवताबारे प्रश्न

“महाराज ! के तपाईं पनि यस्तो भन्नुहुन्छ ?- “भन्ते ! के, देवताहरू छन् ?”

“भन्ते ! बुझौं । के ती देवताहरू यस आत्मभावमा आउने हुन्छन् कि अथवा यस आत्मभावमा नआउने हुन्छन् ?”

“महाराज ! जो देवताहरू **सब्ब्यापद्य** (= लाभ सहित) हुन्छन् ती देवताहरू यस आत्मभावमा आउने हुन्छन् । जो देवताहरू **अब्ब्यापद्य** (= लोभ रहित) हुन्छन्, ती देवताहरू यस आत्मभावमा नआउने हुन्छन् ।”

भगवानले यस्तो भन्नुहुँदा, **विडूडभ सेनापतिले** भगवानसँग सोधे- “भन्ते ! जो देवताहरू **सब्ब्यापद्य** हुन्छन् र यस आत्मभावमा आउने हुन्छन्; जो देवताहरू **अब्ब्यापद्य** हुन्छन् र यस आत्मभावमा

नआउने हुन्छन्; के ती (सव्यापद्य) देवताहरूले यी (अव्यापद्य) देवताहरूलाई त्यस ठाउँबाट हटाउँछन् वा निष्काशित गर्छन् कि क्या हो ?”

यस बेला आयुष्मान् आनन्दको मनमा यस्तो लाग्यो—

“यी विडूडभ सेनापति, प्रसेनजित कोशलराजाका छोरा हुन्, म भगवानको छोरा^१ हुँ। छोराको छोरालाई आमन्त्रण गर्ने यही मौका हो।” यति सोची आयुष्मान् आनन्दले विडूडभ सेनापतिलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“हे सेनापति ! त्यसो भए म तिमीसँग प्रश्न सोध्नेछु, तिमीलाई जस्तो लाग्छ त्यस्तो जवाफ देऊ। सेनापति ! के भन्छौ त ? जतिसम्म प्रसेनजित कोशलराजाको राज्य छ, जहाँसम्म प्रसेनजित कोशलराजा ऐश्वर्याधिपत्य भई राज्य गर्छन्; के प्रसेनजित कोशलराजाले त्यहाँ बस्ने श्रमण वा ब्राह्मणलाई, पुण्यवान् वा अपुण्यवान्लाई अथवा ब्रह्मचारी वा अब्रह्मचारीलाई त्यस ठाउँबाट हटाउन वा निष्कासित गर्न सक्छन् वा सक्दैनन् ?”

“भो ! सक्छन्।”

“हे सेनापति ! के भन्छौ त ? जहाँ प्रसेनजित कोशलराजाको राज्य छैन, जहाँ प्रसेनजित कोशलराजाको ऐश्वर्याधिपत्य छैन त्यहाँ

---

१. भगवानका शिष्यहरू जति सबै भगवानका पुत्र हुन्।

वस्ने श्रमण वा ब्राह्मणलाई, पुण्यवान् वा अपुण्यवान्लाई अथवा ब्रह्मचारी वा अब्रह्मचारीलाई प्रसेनजित कोशलराजाले त्यस ठाउँबाट हटाउन वा निष्कासित गर्न सक्छन् त ?”

“भो ! सक्तैनन् ।”

“हे सेनापति ! तिमीले त्रयस्त्रिंश देवताहरूको नाम सुनेका छौ कि छैनौ ?”

“भो ! सुनेको छु । मैले त्रयस्त्रिंश देवताहरूका नाम सुनेको छु । प्रसेनजित कोशलराजाले पनि त्रयस्त्रिंश देवताहरूका नाम सुन्नुभएको छ ।”

“हे सेनापति ! त्यसो भए के, राजा प्रसेनजित कोशलले त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई त्यहाँबाट हटाउन वा निष्कासित गर्न सक्छन् त ?”

Dhamma.Digital

“भो ! राजा प्रसेनजित कोशलले त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई देख्नु त सम्बुद्ध भन्ने कहाँबाट हटाउने वा निष्कासित गर्ने ?”

“सेनापति ! यस्तै, जो देवताहरू **सव्यापद्य** तथा यस आत्मभावमा आउने हुन्; जो देवताहरू **अव्यापद्य** तथा यस आत्मभावमा नआउने हुन्— यिनीहरूलाई (= अव्यापद्य देवताहरूलाई) तिनीहरूले (= सव्यापद्य देवताहरूले) देख्नसम्म पनि सक्तैनन् भन्ने कसरी त्यहाँबाट हटाउने वा निष्कासित गर्ने ?”

राजा प्रसेनजित कोशलले भगवानसँग सोधे—

“भन्ते ! यहाँ भिक्षुको नाम के रहेछ ?”

“महाराज ! यी भिक्षुको नाम आनन्द हो ।”

“धन्य धन्य आनन्द ! आनन्द रूप हो धन्य !! भन्ते ! आयुष्मान् आनन्दले भन्नुभएको कुरा हेतुरूप नै हो, सहेतुरूप (= कारणसहित) नै हो । भन्ते ! के त ब्रह्मा छन् ?”

ब्रह्माबारे प्रश्न

“महाराज ! के, तपाईंले पनि यस्तो भन्नुहुन्छ ?— ‘भन्ते ! के ब्रह्मा छन्’ ?”

“भन्ते ! बुझें । के ती ब्रह्मा यस आत्मभावमा आउने हुन्छन् वा नआउने हुन्छन् ?”

“महाराज ! जो ब्रह्मा सब्यापद्य हुन्, ती ब्रह्मा यस आत्मभावमा आउने हुन्छन्; जो ब्रह्मा अब्यापद्य हुन्छन्, ती ब्रह्मा यस आत्मभावमा नआउने हुन्छन् ।”

यसै बीच एक पुरुष आई प्रसेनजित कोशल राजालाई विन्ति गयो— “महाराज ! आकाश गोत्रीय सञ्जय ब्राह्मण आइपुरयो ।” अनि प्रसेनजित कोशलराजाले आकाश गोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणसँग सोधे—

“हे ब्राह्मण ! कसले यो कुरा राजान्तःपुरमा सुनायो ?”

“महाराज ! विडूडभ सेनापतिले ।”

विदूढभ सेनापतिले— “महाराज ! आकाश गोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणले भनेको हो” भनी भने । यस समयमा एक पुरुषले प्रसेनजित कोशल-राजालाई— “महाराज ! जानेबेला भयो” भनी विन्ति गयो ।

त्यसपछि प्रसेनजित कोशलराजाले भगवानसँग विन्ति गरे—

“भन्ते ! हामीले भगवानसँग सर्वज्ञताबारे प्रश्न सोध्यौं, भगवानले पनि सर्वज्ञताबारे उत्तर दिनुभयो । हामी त्यो कुरा रुचाउँछौं, र स्वीकार पनि गछौं । त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । चातुर्वर्ण्यबारे हामीले भगवानसँग प्रश्न सोध्यौं, भगवानले चातुर्वर्ण्यबारे उत्तर दिनुभयो,... । हामीले अधिदेवताबारे भगवानसँग प्रश्न सोध्यौं, भगवानले अधिदेवता-बारे उत्तर पनि दिनुभयो,... । हामीले अधिब्रह्माबारे भगवानसँग प्रश्न सोध्यौं, भगवानले अधिब्रह्माबारे उत्तर दिनुभयो । हामी त्यो कुरा रुचाउँछौं र स्वीकार पनि गछौं । त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । हामीले जे जे प्रश्न सोध्यौं, भगवानले त्यो त्यो उत्तर दिनुभयो । हामी त्यो कुरा रुचाउँछौं र स्वीकार पनि गछौं । त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । हवस् त भन्ते ! अब हामी जान्छौं । हामीहरूको धेरै काम छ, धेरै गर्नुपर्नेछ ।”

“महाराज ! जे उचित संभन्नुहुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

X X X

मूल सूत्र :—

४२- धर्मचैत्य

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान शाक्य देशको मेदलुम्प^२ नामक शाक्यहरूको निगममा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत प्रसेनजित कोशलराजा नगरक भन्ने शाक्यहरूको निगममा केही कामले आएका थिए । अनि प्रसेनजित कोशलराजाले दीर्घकारायणलाई आमन्त्रण गरे—

“सौम्य कारायण ! राम्रा राम्रा यानहरू तयार पार । सुभूमि हेर्नको लागि उद्यान भूमिमा जानेछौं ।”

Dhamma.Digital

“हवस्, देव !” भनी प्रसेनजित कोशलराजाको आज्ञा सुनी दीर्घकारायणले राम्रा राम्रा यानहरू तयारपारी प्रसेनजित कोशलराजासँग निवेदन गरे— “देव ! राम्रा राम्रा यानहरू तयारपारी सकें । अब जे उचित संभन्नु हुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा राम्रो यानमा चढी राम्रा राम्रा

१. म. नि. पृ. ३६५ : धम्मचेतियसुत्तं ।

२. बर्मीमा : ‘मेदालपु’, सिंहलमा : ‘मेतलूपं’ स्याममा : ‘मेदलुपं’ ।

यानहरूसहित, महान राजसी ठाटबाटका साथ नगरकबाट निस्केर जहाँ आराम (उद्यान) हो त्यहाँ गए । जहाँसम्म यानबाट जाने बाटो थियो त्यहाँसम्म यानमा गए । त्यसपछि यानबाट ओर्ली पैदल नै आराम (उद्यान) मा गए । उद्यानमा पैदल घुम्दैजाँदा मनोहर, रम्य, अल्प शब्द, अल्पघोष तथा एकान्त, निर्जन ध्यानयोग्य वृक्षमूलहरू देखे त्यसबेला राजाको मनमा भगवानकै बारेको स्मृति उत्पन्न भयो- “यी रुखहरू उही रुखहरू भैं मनोहर, सुरम्य...ध्यानयोग्य छन् जहाँ हामी उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धसँग सत्संगत गर्दथ्यौं !”

यस्तो सम्भना आए पछि प्रसेनजित कोशलराजाले दीर्घकारायणलाई आमन्त्रण गरे—

“सौम्य कारायण ! यी मनोहर, सुरम्भ...ध्यानयोग्य वृक्षमूलहरू उही नै वृक्षमूलहरू भैं छन् जहाँ हामी भगवान...सँग सत्संगत गर्दथ्यौ । सौम्य कारायण ! आजकल भगवान...कहाँ विहार गर्नु भएको छ ?”

“महाराज ! मेदलुम्प भन्ने शाक्यहरूको निगममा, त्यहाँ भगवान... विहार गर्नु भएको छ ।”

“सौम्य कारायण ! मेदलुम्प भन्ने निगम नगरबाट कति टाढा पर्दछ ?”

“महाराज ! धेरै टाढा छैन । केवल तीन योजन मात्र छ । बाँकी रहेको दिन भित्रै पुग्न सकिन्छ ।”

“सौम्य कारायण ! त्यसो भए राम्रा राम्रा यानहरू तयार पार । भगवान...को दर्शनार्थ हामी जानेछौं ।”

“हवस्, देव !” भनी दीर्घकारायणले राजाको आज्ञा सुनी, राम्रा राम्रा यानहरू तयारपारी प्रसेनजित कोशलराजासँग निवेदन गरे— “देव ! राम्रा राम्रा यानहरू तयारपारि सकें । अब जे उचित सम्भन्नु हुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा राम्रो यानमा चढी राम्रा राम्रा यानहरू सहित नगरकबाट जहाँ भेदलुम्प भन्ने शाक्यहरूको निगम हो त्यहाँ गए । उही दिन, बाँकी दिन छँदा नै भेदलुम्पमा पुगी जहाँ आराम (= विहार) हो त्यहाँ गए । यानबाट जान हुने बाटोसम्म यानमा गए । पछि...पैदल नै आराम भित्र पुगे ।

त्यसवेला केही भिक्षुहरू खुला ठाउँमा टहलिदै थिए । जहाँ ती भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गई प्रसेनजित कोशलराजाले ती भिक्षुहरूसँग सोधे—

“भन्ते ! भगवान...अहिले कहाँ विहार गर्दै हुनुहुन्छ ? हामी भगवानको दर्शन गर्न चाहन्छौं ।”

“महाराज ! ऊ त्यो दैलो थुनि राखेको विहारमा बस्नु भएको छ । निःशब्दसँग त्यहाँ गई...खोकी हाली विस्तारै खापामा ठकठक्याउनुहोस् । भगवानले दैलो उघारिदिनु हुनेछ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजाले त्यहीं नै आफ्नो खड्ग र पगरी दीर्घकारायणलाई दिए । दीर्घकारायणले सोचे— “राजा एकान्त

चाहनुहुन्छ होला; म यहीं नै बसिरहनु पन्यो ।” प्रसेनजित कोशलराजा जहाँ त्यो दैलो थुनिराखेको विहार (घर) हो त्यहाँ निःशब्दसँग गई...खोकी हाली विस्तारै खापा ठक्क्याए । भगवानले दैलो उघारिदिनुभयो । राजा विहार भित्र पसे । भगवानको **चरण कमलमा** शीरले ढोगेर भगवानको चरण कमलमा मुखले पनि **म्वाई खाए**; हातले पनि परामर्श गर्दै नाम पनि सुनाए— “भन्ते ! म राजा प्रसेनजित हुँ; भन्ते ! म राजा **प्रसेनजित कोशल** हुँ !”

“महाराज ! तपाईंले के देखेर यो शरीरलाई यस्तो परमसत्कार गर्नु भएको ? के देखेर यस्तो मित्रोपहार प्रदर्शन गर्नु भएको ?”

धर्मन्वय

१— “भन्ते ! भगवान, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवानको धर्म सु-आख्यात छ, भगवानको श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ’ भन्ने-भगवान प्रति धर्मसम्बन्धी मेरो **धर्मन्वय** हो, धारणा हो । यहाँ, केही श्रमणहरूले **सीमित समयतक**— दशवर्ष, वीसवर्ष, तीसवर्ष, चालीसवर्षसम्म ब्रह्मचर्य पालन गरेको देख्दछु । त्यस पछि उनीहरू राम्ररी स्नान गरी, राम्ररी लेप लगाई, केश दाही काटी, पञ्चकाम विषयले समर्पित भई, सम-अङ्गी भई विचरण गर्छन् । यहाँ भिक्षुहरूले **जीवनभर**, प्राण छुँउंजेलसम्म परिपूर्ण, परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गरेको देख्दछु । भन्ते ! यहाँ (बुद्ध शासनमा) भन्दा बाहिर अरूले यसरी परिपूर्ण, परिशुद्ध रूपले ब्रह्मचर्य पालन गरेको म देख्दिन । ‘भगवान, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ...’ भन्ने-भगवानप्रति धर्म सम्बन्धी यही मेरो **धर्मन्वय** हो, धारणा हो ।”

२- “भन्ते ! फेरि राजाहरू पनि राजाहरूसँग विवाद गर्छन्, क्षत्रीहरू पनि क्षत्रीहरूसँग विवाद गर्छन्, ब्राह्मणहरू पनि ब्राह्मणहरूसँग विवाद गर्छन्, गृहपतिहरू पनि गृहपतिहरूसँग विवाद गर्छन्; आमा पनि छोरासँग..., छोरा पनि आमासँग..., बाबु पनि छोरासँग..., छोरापनि बाबुसँग..., दाजु पनि बहिनीसँग..., बहिनी पनि दाजुसँग... र साथी पनि साथीसँग विवाद गर्छन् । भन्ते ! यहाँ म समगि (= मलमिलाप) भई, सम्मोदन गर्दै विवाद नगरी, दूधमा पानी भैं परस्पर प्रिय चक्षुले हेर्दै विहार गर्दै, भिक्षुहरू देख्दछु । भन्ते ! यहाँ भन्दा बाहिर यस प्रकार मेलमिलाप भएका अरू परिषद् म देख्दैन । भन्ते ! यो पनि, ‘भगवान, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ...’ भन्ने-भगवानप्रति धर्म सम्बन्धी यही मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

३- “भन्ते ! फेरि म आरामबाट आराममा, उद्यानबाट उद्यानमा टहलिन्छु, विचरण गर्छु । त्यहाँ, केही श्रमण ब्राह्मणहरू देख्दछु- जो दुब्ला, रूक्ष, विरुप, पहेंला शरीर, हाडछाला मात्र भएका- जसलाई देख्ने वित्तिकै देखेले आँखा बन्द गर्नुपर्ने जस्तो हुन्छ । तिनीहरूलाई देखेर मलाई यस्तो लाग्यो- अवश्य नै यी आयुष्मान्हरू मन नलगाई ब्रह्मचर्य पालन गरिरहेका छन् होलान् अथवा कुनै पापकर्म गरी त्यसलाई यिनीहरू छोप्दै छन् होलान्; त्यसैले यी आयुष्मान्हरू दुब्ला,...हाड छाला मात्र भएका...देखेले आँखा बन्द गर्नुपर्ने जस्ता छन् ।’ अनि तिमीहरूकहाँ गई मैले सोधें- ‘आयुष्मान्हरू ! किन तपाईंहरू दुब्ला,...जस्तो हुनुहुन्छ ?’ तिनीहरूले भने- ‘महाराज ! हामीहरूको यो बन्धुकरोग हो अर्थात् कुल परम्परादेखि आएको रोग हो ।’ तर यहाँ,

हर्षित-प्रहर्षित, अभिरत, प्रफुल्लित इन्द्रिय, अल्पोत्सुक, पतितलोम भैं शान्त, परदत्तवृत्ति, आशारहित चित्तलिई विहार गर्ने भिक्षुहरू देख्दछु । यिनीहरूलाई देखेर मलाई यस्तो लाग्यो- 'अवश्य नै यी आयुष्मान्हरू उहाँ भगवानको शासन (= धर्म) उदारतापूर्वक पूर्वापर विशेषता जान्दछन्; त्यसैले यी आयुष्मान्हरू हर्षित-प्रहर्षित...छन्।' भन्ते ! यो पनि, 'भगवान, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ...' भन्ने-भगवानप्रति धर्म सम्बन्धी यही मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।"

४- "भन्ते ! फेरि म मूर्धाभिषिक्त क्षत्री राजा हुँ । मार्नु पर्नेलाई मार्न सक्छु, धनीलाई गरीब बनाउन सक्छु, निष्कासित गर्नुपर्नेलाई निष्कासित गर्न सक्छु । यस्तो समर्थ भएर पनि न्याय निसापको काममा बसिरहँदा मानिसहरूले बीच बीचमा मेरो कुरा काट्छन् । 'न्याय निसापको काममा बसिरहँदा तपाईंहरूले बीच बीचमा मेरो कुरा न काट्नुहोस् मेरो कुरा नटुङ्गिएसम्म पर्खेर बस्नुहोस्' भन्दा पनि मलाई सुख छैन । बीच बीचमा मेरो कुरा काट्छन् नै । यहाँ न भिक्षुहरू देख्दछु- जुन समयमा भगवानले शयकडौंको संख्या भएको परिषद्लाई धर्मदेशना गर्नुहुन्छ, त्यस समयमा भगवानका कुनै पनि श्रावकले न हाछिउँ गरेको, न खोकेको शब्द सुन्दछु । बितेको एक दिन, भगवानले शयकडौं भएको परिषद्लाई धर्मदेशना गर्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यहाँ एकजना भगवानका श्रावकले खोके । त्यस बेला उसलाई अर्का सब्रह्मचारीले- 'आयुष्मान् निःशब्द हुनुहोस्, शब्द न गर्नुहोस्; हामीलाई शास्ताले धर्मोपदेश गर्दै हुनुहुन्छ' भन्दै घुडाले घँचेटे । त्यो देखेर मलाई यस्तो लाग्यो- 'अहो आश्चर्य ! अहो अद्भूत !! अदण्ड र अशस्त्रद्वारा नै यो

परिषद् कस्तो सुविनित छ !” भन्ते ! यस्तो शान्तमय सुविनीत परिषद् यहाँ भन्दा बाहिर मैले अरू परिषद् देखेको छैन । भन्ते ! यो पनि, ‘भगवान्, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ’ भन्ने-भगवान्प्रति धर्म सम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

५- “भन्ते ! फेरि यहाँ म कुनै कुनै निपुण परप्रवादी, वालवेधी अर्थात् घोडाको पुच्छरको रौंको टुप्पोमा ताक लगाउन सक्ने जस्ता क्षत्रिय पण्डितहरू देख्दछु । उनीहरूले मानो आफ्नो प्रज्ञा-गदाद्वारा अर्काको दृष्टि (= मत विषय) लाई छिया छिया पारिदिन्छन् । उनीहरूले सुन्दछन् कि- ‘श्रमण गौतम अमुक गाउँमा, अमुक निगममा आउनेछन् ।’ अनि उनीहरूले प्रश्न तयार गर्छन्- ‘यो प्रश्न हामी श्रमण गौतमकहाँ गई सोध्नेछौं । यस्तो सोध्दा यस्तो जवाफ दिनेछ र यस प्रकार हामीले वादारोपण गर्नेछौं । यस्तो सोध्दा यस्तो भनेमा हामीले यस प्रकार वादारोपण गर्नेछौं ।’ उनीहरूले सुन्दछन् कि- ‘श्रमण गौतम अमुक गाउँमा, अमुक निगममा आइपुगे ।’ तिनीहरू भगवानकहाँ जान्छन् । उनीहरूलाई भगवानले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित र सम्प्रहर्षित पार्नुहुन्छ । उनीहरू भगवानको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित... र सम्प्रहर्षित भई भगवानसँग प्रश्न नै सोध्दैनन् । भन् उल्टो उनीहरू भगवानको श्रावकशिष्य भएर जान्छन् । भन्ते ! यो पनि, ‘भगवान्, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ’ भन्ने-भगवान्प्रति धर्म सम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

६- “भन्ते ! फेरि यहाँ म कुनै कुनै निपुण परप्रवादी,... ब्राह्मण पण्डितहरू देख्दछु... गृहपति पण्डितहरू देख्दछु... श्रमण

पण्डितहरू देख्दछु । उनीहरूले मानो...अर्काको दृष्टिलाई छिया छिया पारिदिन्छन् । उनीहरूले सुन्दछन्- ‘श्रमण गौतम अमुक...निगममा आइपुगे ।’ तिनीहरू भगवानकहाँ जान्छन् । उनीहरूलाई भगवानले धार्मिक कथाद्वारा...सम्प्रहर्षित पार्नुहुन्छ । उनीहरू भगवानको धार्मिक कथाद्वारा...सम्प्रहर्षित भई...भन् उल्टो उनीहरू घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रज्या हुनकोलागि भगवानसँग अवकाश माग्छन् । प्रव्रजित भई एकान्तमा बसी, अप्रमादी, आतप्तयुक्त भई विहार गरी बसिरहँदा उनीहरू- जसको लागि कुलपुत्रहरू घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन्- ती अनुत्तर ब्रह्मचर्य परिपूर्ण गरी यसै जीवनमा अभिज्ञान साक्षात्कार गरी बस्छन् । अनि उनीहरू भन्छन्- ‘हामीहरू नष्ट थियौं, हामीहरू भ्रष्ट थियौं । जो कि हामीहरू अघि अश्रमण भएर पनि श्रमण भन्दथ्यौं; अब्राह्मण भएर पनि ब्राह्मण भन्दथ्यौं; अरहन्त न भएर पनि अरहन्त भन्दथ्यौं । अहिले मात्र हामीहरू श्रमण, ब्राह्मण, तथा अरहन्त भयौं ।’ भन्ते ! यो पनि, ‘भगवान, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ’ भन्ने- भगवानप्रति धर्म सम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

स्थपितको श्रद्धा

७- “फेरि यी ऋषिदत्त^१ र पुराण स्थपितहरू मकहाँ खाने (नोकर), मेरो यानमा जाने, म उनीहरूको जीवन दाता हुँ, यश-

१. स्याममा : ‘ऋषिदन्त’, रोमनमा : ‘ऋषीदत्त’ ।

दाता हुँ, तै पनि उनीहरूले जति भगवानलाई परम सम्मान गर्छन् उति सम्मान मलाई गर्दैनन् । भन्ते ! अघि एक दिन, म चढाइको लागि गएको थिएँ त्यस बखत ऋषिदत्त र पुराण स्थपितले बहुत मुश्किलले खोजी गरी पाएको एक साँगुरो वासस्थानमा बास बस्नु परेको थियो । अनि यी ऋषिदत्त र पुराण स्थपित दुवैले धार्मिक कथाद्वारा धेरै रात बितिसके पछि जुन दिशातिर भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यस दिशातिर **सिंहान गरी** मतिर **खुट्टा पसारी सुते** । अनि मलाई यस्तो लाग्यो— ‘अहो आश्चर्य ! अहो अद्भूत !! यी ऋषिदत्त र पुराण स्थपित मकहाँ खाने मेरो यानमा जाने, म उनीहरूको जीवन दाता हुँ, यश दाता हुँ, तै पनि यिनीहरूले जति बुद्धलाई परम सम्मान गर्छन् उति मलाई गर्दैनन् । अवश्य नै यी आयुष्मान्हरूले भगवानको शासन (धर्म) को पूर्वापर विशेषज्ञान जान्दछन् होलान् ।’ भन्ते ! यो पनि, ‘भगवान, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ’ भन्ने-भगवानप्रति धर्म सम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

Dhamma Digital

भगवान पनि क्षत्री हुनुहुन्छ

८— “भन्ते ! फेरि भगवान पनि क्षत्री हुनुहुन्छ, म पनि क्षत्री हुँ । भगवान पनि कोशलीय हुनुहुन्छ, म पनि कोशलीय नै हुँ ।

-
१. यद्यपि आयुष्मान् शब्द धेरै जसो त्यागीहरूका बीच मात्र प्रयोग हुन्छ तर कहीं कहीं गृहस्थीहरूका बीचमा पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । आदरको रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ । यहाँ पनि आदरकै रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

भगवान पनि असी वर्षको हुनुहुन्छ, म पनि असी वर्षको छु । भन्ते ! जो भगवान पनि क्षत्री हुनुहुन्छ, म पनि क्षत्री, भगवान पनि कोशलीय हुनुहुन्छ, म पनि कोशलीय, भगवान पनि असी वर्षीय हुनुहुन्छ, र म पनि असी वर्षीय छु— इत्यादि कारणले पनि भगवानप्रति परम सम्मान, भक्ति तथा परम मित्रोपहार दर्शाउन म योग्य छु । हवस् त भन्ते अब हामी जान्छौं; हामीहरूको धेरै काम छ, धेरै गर्नुपर्ने छ ।”

“महाराज ! जे उचित सम्भन्तु हुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा आसनबाट उठी भगवानलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । राजा प्रसेनजित कोशल गएको केहीछिन पछि भगवानले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! राजा प्रसेनजित कोशल, धर्मचैत्य (= धर्म-पूजा) को कुरा गरी फर्केर गए । भिक्षु हो ! धर्मचैत्यको कुरा सिक । भिक्षु हो धर्मचैत्यको कुरा अध्ययन गर । भिक्षु हो ! धर्मचैत्यको कुरालाई धारण गर । भिक्षु हो ! आदि ब्रह्मचर्य अर्थात् मार्ग ब्रह्मचर्यको प्रारम्भको लागि धर्मचैत्यको कुरा सार्थक छ ।”

भगवानले यति भन्नुभए पछि सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवानको भाषणलाई अभिवादन गरे ।

X

X

X

४. महालि लिच्छवी

परिचय

सिद्धार्थ गौतमको जन्म हुनु भन्दा अगाडि नै जम्बुद्वीप (भारत) मा गणतन्त्र प्रणालि भएका राज्यहरू मध्ये लिच्छवीहरूको वज्जी (वृज्जी) राज्य शक्ति सम्पन्न थियो । पालि साहित्य अनुसार लिच्छवी र वज्जी भन्नाले एकै वर्गलाई जनाउँछ ।

महालि लिच्छवीको व्यक्तिगत परिचय दिनुभन्दा अगाडि लिच्छवी र वज्जी (वृज्जी) को विषयमा केही प्रारम्भिक कुराको जानकारी दिनु अप्रासंगिक होइन जस्तो लाग्छ । अतएव सर्वप्रथम लिच्छवी र वज्जी भन्ने नामकरण कसरी भयो भन्नेबारे पालिसाहित्यमा पाइएका कारणहरूको आधारमा उल्लेख गरेको छु ।

लिच्छवीको उत्पत्ति

परापूर्वकालमा बनारसी राजाकी अग्रमहिषी गर्भवती भइन् । त्यसको केही समय पछि आफूले गर्भधारण गरेको कुरा राजालाई सुनाइन् । राजाले गर्भवती महिषीको पूर्णरूपेण हेरचाह गराए । अनि

गर्भ-मास पुरा भए पछि महारानीलाई प्रसूतीगृहमा लगियो । “पुण्यात्माहरू प्रत्यूष समयमा जन्मिन्छन्” भन्ने त्यस बखतका मानिसहरूका धारणानुसार महारानीले प्रत्यूष समयमै **बन्धुजीवक** फूल जस्तै एक **मांसपिण्ड** जन्माइन् । मासुको डल्लो जन्मेको देखेर महारानी अत्यन्त दुःखी तथा लज्जित भइन् । “अरूले थाहा पाए भने उपहास गर्लान्” भन्ने डरले मांसपिण्ड एउटा बट्टामाराखी सुवर्णपत्रमा रातोमसीले “वनारसी राजाकी अग्रमहिषीबाट जन्मेको सन्तान हो” भन्ने उल्लेख गरी लालमोहर (छाप) लगाई, एक दासीद्वारा गङ्गामा बगाउन लगाइन् ।

त्यस समय एक तापस एक गोठलाको आश्रयलिई गङ्गाको किनार मा बसेको थियो । ऊ विहानै नुहाउन भनी गङ्गामा जाँदा बगाई ल्याएको एउटा पोको उसले फेला पायो, पोको खोलेर हेर्दा सुवर्ण-पत्रमा उल्लिखित कारण बुझी बट्टा समेत खोलेर हेर्‍यो । बट्टा भित्रको मांसपिण्ड जस्ताको तस्तै थियो । सडे गलेको थिएन ।

अनि तापसले “शायद यसमा प्राण हुनसक्छ” भन्ने विचार गरी मांस-पिण्ड आश्रममा लगी शुद्ध तथा स्वच्छ ठाउँमा जतन गरी राख्यो । दुइ हप्ता पछि सो मांस पिण्ड दुइ टुक्रा भयो । तापसले दुवै टुक्रालाई राम्ररी जतन गरी राख्यो । अर्को दुइ हप्ता पछि प्रत्येक मांस-पिण्डमा चुस्सचुस्स परेका पाँचओटा चिन्हहरू देखापर्न थाले । फेरि अर्को दुइ हप्ता पछि मांस-पिण्डले इन्द्रिय सम्पन्न, अत्यन्त सुन्दर, सुवर्णरूप जस्तै बालक र अर्को पिण्डले पनि त्यस्तै बालिकाको रूप धारण गर्‍यो ।

इन्द्रिय सम्पन्न सुन्दर अनुहार देखेर तापसको हृदयमा पुत्रस्नेह उत्पन्न भयो । तापसले ती दुवै बालक बालिकाहरूको लालन-पालन गर्‍यो । बालक बालिकाहरूले खाएका पदार्थहरू मणीमय भाजनमा राखेका वस्तु भैं सबै बाहिरबाटै देखिन्थे । उनीहरूका शरीरमा छाला (छवी) थिएन । **निच्छवी (अहेसु)** । सिई राखेको जस्तो वा टाँसिएको जस्तो न खुम्चिने छाला (छवी) भएको भन्ने अर्को मत छ ।

अतएव **लीनच्छवी** (= टाँसिएको छाला) वा **निच्छवी** (= छाला न भएको) भएकाले **लिच्छवी** भन्ने नाम रहन गएको हो^१ । (एवं ते निच्छवीताय वा लीनच्छवीताय वा लिच्छवी'ति पञ्चापिसु) ।

वज्जी (वृजी) को उत्पत्ति

बालकहरूको लालन-पालन गर्दागर्दै विहानको समय बितिसक्यो र तापस मध्यान्ह समयमा मात्र भिक्षाटनको लागि नगरमा जान्थ्यो । मध्यान्ह समयमा मात्र भिक्षाटनको निमित्त निस्कनुपर्ने हुँदा, फर्केर आउँदा अवेर हुन्थ्यो, साँभ पर्थ्यो । यी कारण बुभी गोठलाहरूले तापससँग निवेदन गरे—

“भन्ते ! तापसहरूलाई बालकहरू पालन गर्ने काम प्रपञ्च सहित हुन्छ । अतएव यी दुइ बालकहरू हामीलाई दिनुहोस् । हामीले

१. मं. नि. अ. क. II. पृ. १६ : महासीहनादसुत्तं; सु. नि. अ. क. पृ. २०२ : रतनसुत्तं ।

ती बालकहरूको पालन गर्नेछौं र तपाईंले आफ्नो तपश्चर्या पालन गर्नुहोस् ।”

तापसले “हुन्छ” भने पछि गोठलाहरूले फूलको माला र भीतलिई बालकहरू लैजान आश्रममा आउँदा “यी बालकहरू भाग्यवानी तथा पुण्यात्मा हुन् । यिनीहरूलाई राम्ररी अप्रमादका साथ पालन-पोषण गर । पञ्च गोरसद्वारा राजालाई खुशी तुल्याई एक भूमिभाग मागी त्यहाँ नगर बसाली यिनीहरूलाई राजा बनाऊ” भन्दै तापसले बालकहरू गोठलाहरूका हातमा सुम्पिदियो ।

बालकहरू क्रमशः ठूला हुँदै आए । कहिलेकाहिं गोठलाहरूका छोरा छोरीहरूसँग भगडा पर्दा यिनीहरूले तिनीहरूलाई बेसकरी पिट्दथे, लातले पनि हान्थे । अनि गोठलाका छोरा छोरीहरू रुँदै गई आमा बाबुसँग “यी तापस पोषित, विना आमा बाबुका सन्तानहरूले हामीलाई बेसकरी पिट्छन् र लातले पनि हान्छन्” भनी गुनासो गरे । अनि ती केटाकेटीहरूका आमा बाबुहरूले “यी केटाहरूले हाम्रा केटाहरूलाई सारै दुःख दिन्छन्, सताउँछन्, पिट्छन् र हैरान गर्छन् । यस्ता केटाहरूलाई पालन-पोषण गर्नु लायक छैन । यस्तालाई छाडि दिनुपर्छ (वज्जे तब्बा)” भनी भने । यसै कारणले यिनीहरूको “वज्जी” भन्ने नाम रहन गएको हो र यिनीहरू बस्ने खेल्ने ठाउँको पनि “वज्जी (= वृजी)” भन्ने नाउँ रहन गएको हो^१ ।

---

१. म. नि. अ. क. II. पृ. १७; सु. नि. अ. क. पृ. २०२

वैशालीको उत्पत्ति

गोठलाहरूले तापसको अर्ति अनुसार पञ्चगोरसद्वारा राजालाई खुशी पारी १०० योजन^१ जति भूमिभाग प्राप्त गरी, त्यहाँ नगर बसाई १६ वर्षीय कुमारलाई अभिषेकदिई राजा बनाए र कुमारीलाई पनि रानी बनाइदिए । उनीहरूलाई यस्तो पनि वाचा कराल गराए— “आफ्नी छोरीहरू पनि अर्कालाई न दिने र अर्काका छोरीहरू पनि आफूले न ल्याउने ।” (वारेय्यं कत्वा कतिकं अकंसु) ।

त्यस पछि प्रथम सहवासबाट नै रानी गर्भवती भइन् । जुमल्याहा छोरा र छोरी जन्माइन् । यसै गरी १६ पटकसम्म जुमल्याहा छोरा र छोरीहरू जन्माइन् । उनीहरूको तरफबाट पनि सन्तान दरसन्तानहरू बढ्दै गए । बसोबास तथा खेती आदि गर्न ठाउँ नपुगी एक एक गाउत^२को प्रमाणले तीन पटकसम्म प्राकार घेर्दै ठाउँ बढाउँदै विशाल गर्दै लगेको हुँदा सो नगरको नाम वेसाली^३ (= वैशाली) भन्ने रहन गएको हो । (पुनप्पुनं विसालीकतत्ता वेसालीत्वेव नामं जातं) ।

१. सु. नि. अ. क. पृ. २०२ मा ३०० योजन भनी उल्लेख भएको छ ।

२. २० यष्टिको १ गाउत ।

३. म. नि. अ. क. II. पृ. १७; सु. नि. अ. क. पृ. २०३

वैशाली नगर

भगवान बुद्धको समयमा लिच्छवीहरूका वज्जी (वृजी) जनपदको राजधानी वैशाली^१ नगर अत्यन्त समृद्धशाली तथा विपुल थियो। बढ्दो जनसंख्याको कारणले तीन पटकसम्म यस वैशाली नगरको विस्तार गरेको हुँदा नगरमा तीन घेरा प्राकारहरू थिए। प्रत्येक प्राकारको नगरद्वारमा अग्ला अग्ला बूर्जा भएका सुन्दर घरहरू पनि थिए^२। बुद्धकालीन वैशाली नगरमा ७७०७ प्रासादहरू, ७७०७ कूटागारहरू (पैगोडा ढाँचाका घरहरू), ७७०७ उद्यानहरू र ७७०७ पोखरीहरू समेत भएको कुरा मूल पालिमै^३ उल्लेख भएको छ। ७७०७ राजाहरू^४, ७७०७ युवराजाहरू, सेनापतिहरू र भण्डागारिकहरू पनि भएका कुरा

-
१. हाल भारतमा विहार प्रान्तको मुजफ्फरपुर जिल्लाको बसाढ भन्ने गाउँ पर्छ। यस ठाउँलाई पुरातत्व विभागले प्रमाणित गरिसकेको छ।
  २. जा. अ. क. I. पृ. ३७४ : एकपण्णजातकं, नं. १४९
  ३. हेर. बु. गृ. पृ. ३६२; सु. नि. अ. क. पृ. २०३
  ४. देशका प्रशासकीय कामकाज गर्ने प्रमुखहरूलाई अथवा सबै संसद (सङ्घ) का सदस्यहरूलाई राजा भन्ने चलन थियो। D. P. P. II. पृ. ७८१ को पादटिप्पणी अनुसार ६८,००० राजाहरू छन् भनी महावस्तु संस्कृत बौद्धग्रन्थमा उल्लेख भएको छ।

अर्थकथाहरू समुल्लेख भएको पाइन्छ^१ ।

वैशाली नगर कति सुन्दर तथा रमणीय थियो भन्ने कुरा मूल पालिमै उल्लेख भएवाट पनि प्रष्ट बुझ्न सकिन्छ । यस नगरीमा रूपवती अम्बपालि गणिकालाई देखेर मगध देशका मानिसहरूले “गणिका भएकोले नगरको शोभा भन् बढाएको छ” भन्ने ठानी राजगृहमा पनि गणिका राख्नकोनिम्ति मगध राजासँग अनुरोध गरे^२ । तर वैशालीमा एक सुन्दरी अम्बपालिको कारणले गर्दा लिच्छवी कुमारका बीच आपसमा भगडा परेको हुँदा न्यायाधीशले, “सवैकोलागि होस्” भन्ने हेतुले गणिका बनाएका थिए भन्ने कुरा थेरीगाथा अर्थकथामा समुल्लेख भएको छ^३ । सोही अर्थकथाको अर्को कथानुसार विमला भन्ने एक अर्की सुन्दरी थिई, जसले आफ्नो रूपसौन्दर्यता बेची जीविका गर्थी । यसवाट वैशालीमा अर्की एक गणिका भएको कुरा प्रष्ट हुन्छ । एक दिन महामौद्गल्यायन महास्थविरप्रति आसक्त भई उहाँको कुटीमा गई विमलाले स्त्री-लीला देखाउँन थाल्दा, महास्थविरले दिनु भएका उपदेशहरू सुनी ऊ विरक्त भई भिक्षुणी भई^४ ।

१. सु. नि. अ. क. पृ. २०३; धम्म. अ. क. पृ. ५३७ : गङ्गारोहनवत्थु;
जा. अ. क. I. पृ. ३७४ : एकपण्णजातकं ।

२. हेर. बु. गृ. पृ. ३६२; महा. व. पृ. २८६ : जीवकवत्थु, चीवर-
खन्धकं ।

३. पृ. १६३ : अम्बपालिथेरी ।

४. थेरी. गा. अ. क. पृ. ६१ : विमलाथेरी ।

लिच्छवीहरूको राज्यलाई वज्जी (= वृजी) जनपद भन्दथे भन्ने कुरा माथि उल्लेख भइसकेकै छ । वज्जी भन्नाले वज्जी देशवासी र लिच्छवी भन्नाले वंशवाचक अर्थ बोध हुन्छ । अतएव वज्जी र लिच्छवी दुवै एउटै हो । लिच्छवीहरू वा वज्जीहरू जातियताले क्षत्री हुन् भन्ने कुरा महापरिनिर्वाण सूत्रानुसार^१ लिच्छवीहरूले पनि भगवान बुद्धको अस्थिधातु माग गरेको कुराबाट प्रष्ट बुझिन्छ र महावस्तु ग्रन्थानुसार यिनीहरू वाशिष्ठ गोत्रका^२ हुन् ।

वैशालीमा अनावृष्टिको कारणले दुर्भिक्ष भएकाले भगवान बुद्धलाई लिच्छवीहरूले सर्वप्रथम राजगृहबाट निम्त्याएका थिए । गङ्गावारीबाट पारी आइपुग्नु हुँदा लिच्छवीहरूले बुद्ध भगवानलाई बिम्बिसार राजाले भन्दा पनि ठूलो स्वागत सम्मान गरेका थिए । गङ्गाको तटबाट वैशाली नगर पुऱ्याउन तीन दिन लगाएका थिए^३ । भगवान बुद्ध गङ्गाको तटमा पुग्ने बेलाभै वैशालीमा घनघोर वर्षा भएको कारणले गर्दा प्रथमतः लिच्छवीहरू बुद्धप्रति अत्यन्त प्रभावित भए । त्यस समय लिच्छवीहरूले भगवानलाई सम्मानपूर्वक संस्थागारमा^४ (सभागृहमा) राखेका थिए । भगवानले लिच्छवीहरूलाई रत्नसूत्रको^५

१. दी. नि. II. पृ. १२६

२. D.P.P. II. पृ. ७७९ पादटिप्पणी

३. धम्म. अ. क. पृ. ५३८ गङ्गारोदनवस्तु

४. सु. नि. अ. क. पृ. २०५

५. सु. नि. पृ. ३०१

उपदेश दिनु भई १५ दिन पछि^१ पुनः राजगृह फर्कनु भएको थियो । यस बेला वैशालीका ८४ हजार मानिसहरूले धर्मावबोध गरे ।

पछि गएर लिच्छवीहरूले वैशालीका धेरै जसो देव मन्दिर-हरूलाई विहारको रूपमा परिणत गरे । जस्तै— उदेन चेतिय^२, गोतम चेतिय^३, सत्तम्ब चेतिय^४, बहुपुत्त चेतिय^५, सारदन्दद चेतिय^६, र चापाल चेतिय^७ । यी रमणीय विहार मन्दिरहरूले सुशोभित भएको वैशाली नगर अत्यन्त रमणीय थियो भन्ने कुरा स्वयं भगवान बुद्धले महापरिनिर्वाण सूत्रमा बताउनु भएको छ^८ । वैशाली नगर अम्बपाली गणिकाको आम्रवन^९, गोसिङ्ग शालवन^{१०}, तथा हिमालय पहाडको

-
१. सु. नि. अ. क. पृ. २२५; धम्म. अ. क. पृ. ५३९ मा एक साता वस्तु भएको कुरा समुल्लेख भएको छ ।
  २. सं. नि. IV. पृ. २२१ : चेतियसुत्तं ।
  ३. अं. नि. I. पृ. २५७ : गोतमकचेतियसुत्तं; महा. व. पा. पृ. ३०४ : तिचीवरानुजानना ।
  ४. अं. नि. II. पृ. ४१९; III. पृ. १६३ : सारन्ददसुत्तं ।
  ५. उदा. अ. क. पृ. २२७ : आयुसंखारोस्सज्जनसुत्तं ।
  ६. दी. नि. II. पृ. ८१; अं. नि. III. पृ. ३९६ : भूमिचालसुत्तं; सं. नि. IV. पृ. २२१ : चेतियसुत्तं; उदा. पृ. १३६ : आयुसंखारोस्सज्जनसुत्त ।
  ७. सं. नि. IV. पृ. १२२ : अम्बपालिसुत्तं । यो आम्रवन नगर भित्रै थियो ।
  ८. म. नि. I. पृ. २५६ : चूलगोसिङ्गसुत्तं । गाईको सिङको आकार जस्तो परेको हुँदा गोसिङ्गवन भन्ने नाम रहेको हो ।

छेउसम्म पुगेको प्राकृतिक महावनहरूले^१ भन्नु शोभायमान थियो ।

लिच्छवी-गणतन्त्र

गङ्गाको वारीपट्टि **मगधराजा** सेनीय विम्बिसारको **राजतन्त्रात्मक** राज्य थियो भने गङ्गा पारीपट्टि लिच्छवीहरूको **गणतन्त्रात्मक** वज्जी (वृजी) राज्य थियो । भगवान बुद्धले **लिच्छवीहरूको** गणतन्त्रात्मक राज्यको निककै बयान गर्नु भएको छ । बयान मात्र नभई लिच्छवीहरूको अभिवृद्धिकानिमित्त दिनु भएको सात सूत्रीय **सप्त अपरिहानीय** धर्मको उपदेश आफ्नो भिक्षुसङ्घलाई पनि दिनु भएको छ^२ । **लिच्छवी वर्गको** रंग विरंगी^३ पोसाकका सुन्दरतालाई देखी, “त्रयस्त्रिंश देवगणहरू न देख्ने भिक्षुहरूले लिच्छवीगणहरू हेर” भनी भगवान बुद्धले भन्नु भएको छ^४ ।

लिच्छवीहरूको शक्ति एकाबन्ध संगठनमा आधारित थियो, मेलमिलाप र नैतिकतामा उनीहरूको यशकीर्ति आश्रित थियो । भगवान बुद्धले **सारन्दद चैत्यमा** दिनु भएको सातसूत्रीय **अपरिहानीय** नियम-

१. बु. गृ. पृ. ३१३; अं. नि-७, पृ. २१३ : सीहसेनापतिसुत्तं ।

२. दी. नि. II. पृ. ६१ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।

३. दी. नि. II. पृ. ७७; अं. नि-५. पृ. ४७९ : पिङ्गियानीसुत्तं; हेर बु. ब्रा. पृ. ११०

४. महा. व. पृ. २४७ : लिच्छवीवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं ।

हरूलाई उनीहरू अखण्डित रूपले पालन गर्दथे । त्यसैले नै उनीहरूको शक्ति तथा यश फैलिएको हो । ती सात-सूत्रीय नियमहरू यस प्रकार छन्—

- (१) प्रत्येक दिन भेलाहुने, बहुलतर भेलाहुने ।
- (२) समगि (= मेल-मिलाप) पूर्वक भेलाहुने, समगिपूर्वक सभाबाट उठ्ने, समगिपूर्वक निर्णय अनुसार कार्यान्वयन गर्ने ।
- (३) अप्रज्ञापितलाई प्रज्ञापन नगर्ने, प्रज्ञापितलाई न हटाउने, पुराना वज्जीहरूले बनाइराखेका नियम-धर्महरूलाई मर्यादाराखी पालन गर्ने ।
- (४) वयोवृद्ध, जेठा-पाका वज्जीहरूको सत्कार, सम्मान, गौरव, पूजागर्ने र उनीहरूको अर्ति-बुद्धिलाई शीरोपर गर्ने ।
- (५) कुनै कुलस्त्री वा कुल-कुमारीहरूप्रति कुनै जवर्जस्ती, बलात्कार गरी दुर्व्यवहार नगर्ने ।
- (६) वज्जीहरूका भित्री-बाहिरी जुन पूज्यस्थान वा पूजा गर्नुपर्ने स्थान हो उसको सत्कार, सम्मान, पूजागर्ने र पहिलेदेखि गरिआएको धार्मिक पूजाहरू हरण नगर्ने ।
- (७) वर्तमान अरहत्हरूका धार्मिक रक्षा र आवरणको संविधान गर्ने र भविष्यमा आउने अरहत्हरूकानिमित्त कुनै विघ्नबाधा आउन नपाउने व्यवस्था गर्ने ।

“जबसम्म यी सात-सूत्रीय अपरिहानीय नियम-धर्महरूको पालन राम्रोसँग गर्ने छन्, तबसम्म वज्जीहरूको अभिवृद्धि नै भइरहने छ,

परिहानी हुने छैन” भनी भगवान बुद्ध भन्नुहुन्छ^१। बुद्धको जीवन कालसम्म लिच्छवीहरूले यी नियमहरू राम्रैसँग पालन गरेको देखिन्छ। वज्जी गण-राज्यको प्रतिष्ठा देखेर त्यस बखतका विदेह राज्य^२ र पावावासी मल्लहरू^३ पनि वज्जी गणराज्यमै सम्मिलित भएका थिए।

न्याय-निसाप-दण्ड

लिच्छवी गणराज्यमा प्रशासकहरूले न्याय-निसाप आफ्नो हातमा लिइराखेको देखिंदैन। न्याय-निसापको काम जम्मै क्रमानुकूल न्यायाधीशहरूकै हातमा थियो। प्रशासकहरूको तरफबाट कुनै हस्तक्षेप वा राजनैतिक दबाउ भएको कुरा पनि थाहा पाइन्न। न्याय-निसापबारे नियमानुसार तह तहबाट निर्णय भएको आधारमा प्रमुख राजाले सो वमोजिम दण्ड आदि दिने चलनको कुरा अर्थकथाहरूमा प्रष्ट उल्लेख भएको पाइन्छ।

Dhamma.Digital

जस्तै- कुनै चोरलाई समाती ल्यायो भने- उसलाई विना छानबिन कुनै दण्ड वा जरिवाना गरिन्नथ्यो। न त कुनै सरकारी कर्मचारी हाकिमहरूद्वारा नै दण्ड दिइन्थ्यो। बल्कि चोर भनी समाती ल्याएको व्यक्तिबारे छानबिन गर्न सर्वप्रथम (१) विनिश्चय महामात्यको^४ हात-

१. अं. नि-७. पृ. १६३ : सारन्ददसुत्तं।

२. D. P. P. II. पृ. ८१४

३. म. नि. I. पृ. २८४ : चूलसच्चकसुत्तं।

४. पालि साहित्यमा 'महामात्य' शब्दले मुख्यमन्त्री भन्ने जनाउँछ।

मा सुम्पिदिइन्थ्यो । विनिश्चय महामात्यद्वारा छानविन गर्दा चोर नठहरिएमा उसलाई छाडिदिइन्थ्यो, चोर ठहरिएमा आफूले केही नभनी, केही दण्ड नदिई (२) **वोहारिकहरू** (Majistrate, Lawcourts) को हातमा दिइन्थ्यो । उनीहरूले पनि छानविन गरी चोर नठहरिएमा उसलाई छोडिदिन्थे र चोर ठहरिएमा आभ्यन्तरिक कामगर्ने (३) **सूत्रधर** अर्थात् कानून विशेषज्ञहरूका हातमा सुम्पिदिइन्थ्यो । उनीहरूले पनि छानविन गर्दा चोर नठहरिएमा निजलाई छाडिदिन्थे । चोर ठहरिन गएमा (४) **अष्टकुलिकरूह^१** (अट्टकुलिकानं) अर्थात् आठजनाको विधायक मण्डल (Judicial Body) लाई सुम्पिदिन्थे । उनीहरूले पनि छानविन गरी (५) **सेनापति** (= प्रधानमन्त्री) लाई र प्रधानमन्त्रीले (६) **उपराजालाई** पनि उपराजाले (७) **राजालाई** सुम्पिदिन्थे । राजाले पनि छानविन गरी चोर नठहरिएमा निजलाई छाडि दिन्थे । चोर ठहरिएमा निजलाई ऐन सवालको पुस्तक पढी (पवेणि पोत्थकं वाचापेति) सुनाएपछि मात्र नियम बमोजिम “कुन अपराधलाई

---

१. अष्टकुलिक भन्नाले विभिन्न वज्जीवर्गका आठ जना भएको एक विधायक-मण्डल (Executive Body वा Judicial Body) भन्न सकिन्छ । शब्दार्थको रूपले भन्ने हो भने आठ कुलका भनिएको हो । अङ्गुत्तरअर्थकथा पृ. ७०३ मा ‘अट्टकुलिक’ भन्ने उल्लेख भएको छ । यस अनुसार ‘अट्टकुलिक’ भन्नाले जजहरूको मण्डल बुझिन्छ ।

कुन दण्ड दिने” भन्ने तोकिएको छ। त्यही अनुसार राजाबाट दण्ड दिने घोषणा हुन्थ्यो^१।

कठोर जीवन, सामाजिक सेवा र कर्तव्य

साधारणतः हेर्दा लिच्छवीहरू निकै एस आरामी होलान् भन्ने लागेता पनि वास्तविकरूपमा उनीहरू बडो कठोर तपस्वी र कर्तव्य-परायण थिए। काठको सिरान राखी सुत्ने जस्ता कुराले उनीहरू कठोर जीवन बिताउँदथे भन्ने कुरा सूत्रबाट नै बुझिन्छ र साधारण जीवन बिताएर पनि अप्रमादी भई लिच्छवीहरू देशप्रति कर्तव्य-परायण भई त्याग र तपस्या गर्दथे भन्ने कुरा कलिङ्गर सूत्रबाट^२ प्रष्ट बुझिन्छ। यसै सूत्रमा भगवान बुद्धले “जब लिच्छवीहरू सुकुमार हुन थाल्नेछन्, भोग विलासमा प्रमत्त हुन थाल्नेछन्, एस आराममा भुल्ल थाल्नेछन् र नरम शय्यामा सुत्न थाल्नेछन्, तब उनीहरूमाथि शत्रुले विजय प्राप्त गर्नेछ” भन्ने कुराको पनि संकेत दिनुभएको छ। यसै सूत्रको अर्थकथामा लिच्छवी कुमारहरू विद्यार्थी जीवनमा कस्तो मेहनत र कस्तो कठोर जीवन बिताउँदा रहेछन् भन्ने कुरा पनि वर्णन भएको पाइन्छ। यी विद्यार्थीहरू बिहान सबेरै आचार्यहरूको सेवा सुश्रुषा गरी शिल्पशालामा गई पढ्नु पर्ने पाठको अभ्यास गरी, मुख धोई

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५६ : महापरिनिब्बानसुत्तं; अं. नि. अ. क.

II. पृ. ७०३ : सारन्ददसुत्तं।

२. सं. नि. II. पृ. २२२

यागु (= खोले) पिउन जान्थे । यागु पिइसकेपछि पुनः शिल्पशालामा गई आफ्नो पढाइ गर्थे । त्यसपछि विहानको खाना खाइसकेपछि पुनः शिल्पशालामा गई अध्ययन गर्थे । मस्तसँग निदाइएला भन्ने डरले काठको सिरान गरी एकछिन आराम गर्थे । फेरि शालामा गई पढ्न जान्थे । बेलुका घर फर्किसकेपछि पनि रातको खाना खाई रातको प्रथम प्रहरभरी अध्ययनमा नै समय बिताएर सुत्दा काठकै सिरान हाली सुत्थे । शिल्प अध्ययनमा अत्यन्त लगनशील तथा अप्रमादी भएको हुँदा **लिच्छवी कुमारहरू** धनुर्विद्यामा निपुण थिए । उनीहरू घोडाको पुच्छरको रौंको टुप्पोमा समेत ताक लगाउन दक्ष थिए^१ ।

माथि उल्लिखित दोस्रो नियम पालन गर्दै सङ्घका सदस्य **लिच्छवी गणहरू** कुनै पनि समयमा भेला हुने विगुल लागेको सुनेपछि “आज अबेर भइसक्यो, आज मेरो केही काम छ, अथवा विसञ्चो जस्तो छ, अथवा खान-पान सिद्धिएको छैन” भन्दैनथे । विगुलको आवाज सुन्नेवित्तिकै जस्तोसुकै काम भए पनि छोडेर सभागृहमा स्वयं हाजिर हुन जान्थे । कुनै प्रान्तमा अशान्ति भयो वा आतङ्क फैलियो भने शान्ति गर्नका लागि एकसे एक सदस्यहरू, “म जानेछु”, “म जानेछु” भनेर तमिसन्थे । कुनै कारणवश कुनै सदस्यहरूले कामकाजमा अल्सी सुस्ती गरेका वा उनीहरू प्रमादी भएका चाल पाउनासाथ प्रमुख **राजाले** राजकुमार लिच्छवीहरूलाई पठाई उत्साहित पार्दथे । त्यस्तै कुनै गर्नुपर्ने काम छ भने पनि सबै सदस्यहरू मिली काममा सघाउ पुऱ्याउन सहयोग र

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. १६८ : कलिङ्गसुतं ।

मद्दत दिन जाने चलन थियो । यसप्रकार परस्पर सहयोगात्मक रूपले कामकाज समेत गरिदिने भएको हुँदा जनताको समेत सहयोग पाई सङ्घीय गणराज्यको बल सुदृढ हुन गएको हो । कुनै अतिथी राजाहरू आउँदा पनि, “तिमी जाऊ, तिमी जाऊ” नभनी सबै मिली एकसाथ अतिथीको स्वागत गर्न जान्थे । यस्तै गरी कसैको मङ्गल वा अमङ्गल कार्यमा पनि सरीक भई, सुख दुःखमा सहायता र सहानुभूति राख्न जान्थे । रोग-व्याधि हुने बेलामा पनि सबै सदस्यहरू एकत्रित भई हेरचाह गर्न जान्थे । कुनै पनि सुख दुःख पर्ने बेलामा सबै वज्जीगण भेला भई गर्नुपर्ने सहयोग, सहायता सङ्घीय वज्जीगणको तरफबाट गरिन्थ्यो ।

तेस्रो नियमको सिद्धान्त बमोजिम जनतालाई पीरमर्का वा बोभ्र पर्ने गरी कुनै पनि नयाँ कर व्यवस्था लागू गर्दैनथे । वयोवृद्ध जेठापाका अनुभवीहरूबाट बितेका घटनाहरूका कुरा, रणसङ्ग्राममा कसरी जाने, कसरी आउने र नसुनेका कुराहरू सुन्नमा लालायित हुन्थे । सुनेका कुराहरूलाई पुनः पुनः मनन गर्ने प्रवृत्ति कायम गरी चौथो नियम पालन गर्थे^१ ।

पाँचौँ नियम अनुसार नगरका कुनै पनि स्त्री वा कुमारीप्रति कुदृष्टि राख्ने बानी नभएको मात्र होइन अपितु कुनै नागरिककी पत्नीले व्यभिचार गरेमा सङ्गलाई सूचित गरी, सङ्गको आज्ञा लिई दुराचारी स्त्रीलाई प्राणदण्ड समेत दिन सक्थे भन्ने कुरा— एक नागरिक

---

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५५; अं. नि. अ. क. II. पृ. ७०२

लिच्छवीको पत्नीले दुराचार गरेको थाहापाई, पतिले बार बार सम्झाउँदा पनि दुराचार गर्ने बानी नहटेको हुँदा सङ्गलाई निवेदन गर्दा प्राणदण्ड दिने समेत आज्ञा दिएको कुरा पाचित्तियपालिद्वारा प्रष्ट बुझिन्छ^१ ।

लिच्छवी-स्वभाव

लिच्छवीहरू मध्ये कुनै भगवान बुद्धप्रति श्रद्धाभक्ति देखाउने छन् भने कुनै श्रद्धा भक्ति नदेखाउने पनि नभएका होइनन् । तर साधारणतया हेर्दा सबै लिच्छवीहरू भगवान देख्नेवित्तिकै नतमस्तक नै हुन्थे । उदाहरणस्वरूप— एक समय धेरै लिच्छवी कुमारहरू धनुषवाण र कुक्कुरहरू साथमा लिई वैशालीको महावनमा शिकार खेल्न जाँदा, एक रुखमुनि भगवान बुद्ध देखेर सबैले धनुषवाण राखी भगवानको अगाडि गई, हात जोरी बसेका कुरा तल “लिच्छवीकुमार” शीर्षकमा उल्लेख भएको छ । महानाम लिच्छवीको कथानुसार यी लिच्छवीहरू बडो चण्ड स्वभावका देखिन्छन् ।

जातक अर्थकथानुसार एक त्यस्तो उच्छृङ्खल तथा दुष्ट रिसाहालु लिच्छवीको कुरा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ । जसलाई केही भन्ने वित्तिकै रिसाउँथ्यो । अनि उसलाई एक दिन भगवानकहाँ लैजाँदा भगवानले उसलाई एकै उपदेशद्वारा विनीत गर्नु भएको थियो^२ ।

१. पाचि. पा. पृ. ३०१ : दुतियसङ्गदिसेसो ।

२. जा. अ. क. I. पृ. ३४७ : एकपण्णजातकं, नं. १९४

केही त्यस्ता लिच्छवीहरू पनि थिए जसले कि भगवानको प्रशंसा गरिरहेको सुनी खुशी भई उसलाई वस्त्रहरू प्रदान गरे^१ । केही त्यस्ता अर्धङ्गीतालका लिच्छवीहरूका कुराहरू पनि उल्लेख भएको पाइन्छ कि— एक दिन केही लिच्छवी कुमारहरूले एक भिक्षुलाई समाती भिक्षुणीसँग मैथुन गराउन लगाए र केही लिच्छवीहरूले एक भिक्षुलाई समाती वेश्यासँग सहवास गराए । फेरि केही लिच्छवीहरूले भिक्षु र भिक्षुणीलाई ब्यभिचार गर्न लगाए^२ ।

एक मूढ श्रद्धालु वड्ड (वर्ध) भन्ने लिच्छवी उपासक थियो । जो विपक्षी दलको मेत्तेय्य भुम्मज्जक भन्ने भिक्षुको परमभक्त थियो । एक दिन मेत्तेय्य भुम्मज्जक भिक्षुको कुरा सुनी उसले एक शीलवान् अरहत् दब्बमल्लपुत्त भिक्षुको विरोधमा बुद्ध भगवानसम्मलाई पनि कुरा सुनाउने साहस गर्‍यो^३ भने दुम्मुख (दुर्मुख) भन्ने जस्तो लिच्छवीले, भगवानसँग वादविवादमा पराजित भई चुप लागेर बसेका सच्चक निगण्ठलाई हँस्सी उडाउने जस्तो गरी बुद्धको तारिफ पनि गर्‍यो^४ ।

सुनक्खत्त लिच्छवी जस्तै आफ्नो इच्छानुसार ध्यान लाभ गर्न

१. अं. नि-५ पृ. ४७९ : पिङ्गियानिसुत्तं; हेर बु. ब्रा. पृ. ११०

२. पारा. पा. पृ. ५० : पठमपाराजिकं ।

३. चुल्ल. व. पृ. २१३ : वड्डलिच्छवी, खुद्दकवत्थुक्खन्धकं ।

४. म. नि. I. पृ. २८७ : चुल्लसच्चकसुत्तं ।

नसक्नाको कारणले चीवर छाडी व्यर्थमा बुद्धको निन्दा उपहास गरी हिड्ने लिच्छवीहरू पनि थिए^१ ।

एक दिन ५०० लिच्छवीहरू भगवानसँग धर्मसाकच्छ गर्ने अभिलाषा लिई आफूहरूमा भइरहेको छलफल सम्बन्धी भगवानको राय जान्न लालायित भई, “भगवान बुद्ध पाल्नुभएमा बोलाइ ल्याऊ” भनी बाटामा पाले राख्ने जस्ता धर्म पिपाशु लिच्छवीहरूको कुरा सारन्दसूत्रमा^२ उल्लेख भएको पाइन्छ ।

विभिन्न प्रमुख लिच्छवीहरू बुद्धका अनुयायी भएका कुरा सुनी एक दिन सच्चक निगण्ठ बुद्धसँग वाद गर्न गए । त्यस बखत उनको साथमा शयकडौं लिच्छवी कुमारहरू गएका थिए^३ ।

भगवान बुद्धको दर्शनार्थ एक दिन, राम्रा राम्रा रथहरूमा बसी नामी नामी लिच्छवी कुमारहरू वैशालीको महावनमा गए । उनीहरूको समूह आउँदाको होहल्लाको आवाजले गर्दा, महावनमा ध्यान गर्न बसेका आयुष्मान् उपचाल, आयुष्मान् कक्कटादि भिक्षुहरू महावनको नजिकैको गोसिङ्ग शालवनमा गई ध्यान गर्न गएवाट^४ लिच्छवी राजकुमारहरू जहाँ गए पनि जमातका जमात भई जाँदा रहेछन् भन्ने कुरा अवबोध हुन्छ ।

१. तल ओट्टुद्ध लिच्छवीको कुरामा उल्लेख भएको छ ।

२. अं. नि-५. पृ. ४१९ : सारन्दसुत्तं ।

३. म. नि. I. पृ. २८१ : चुल्लसच्चकसुत्तं ।

४. अं. नि-१०. पृ. २०६ : कण्टकसुत्तं ।

वैशाली नगर निगण्ठनाटपुत्रको केन्द्रस्थान रहेको कुरा बुझिन्छ । बुद्ध धर्मको प्रचार हुनुभन्दा अगाडि वैशालीका धेरै लिच्छवीहरू निगण्ठ (जैन) सम्प्रदायका उपासक थिए । तर ब्राह्मणवादका थिएनन् ।

भगवान बुद्धको समयमा वज्जीहरूका सातौं राजाको राज्यपछि वैशालीमा ठूलो दुर्भिक्ष पयो । अनि सबै लिच्छवी राजाहरूको सल्लाह हुँदा, “भगवान बुद्धलाई निम्त्याउने” निर्णय भए अनुसार भगवान बुद्धलाई निम्त्याए । प्रथमवार भगवान बुद्ध वैशालीमा आउनु भई दुइ हप्तासम्मको बसाइमा वैशालीवासी चौरासीऔं हजार प्राणीहरूले^१ धर्मावबोध गरेको कुरा माथि पनि उल्लेख भइसकेकै छ । भगवान बुद्धको उपदेश सुनी धेरैजसो प्रमुख लिच्छवी राजाहरू बुद्धको अनुयायी बने । यतिसम्म कि संस्थागार (सभागृह) मा भेला भइरहने वेलामा समेत लिच्छवी राजाहरू बुद्धको गुणगान गर्दथे ।

एक दिन, लिच्छवी राजकुमारहरूले संस्थागारमा (सभागृहमा) बसी बुद्धको वयान गरिरहेको कुरा सुनी, निगण्ठनाटपुत्रका प्रमुख भक्त सिंहसेनापति बुद्धकहाँ गए । बुद्धको उपदेश सुनी अत्यन्त प्रभावित भई उनी त्यहीं नै बुद्धको शरणमा गए^२ ।

ओट्ठद्ध जस्ता आत्मवादी लिच्छवी राजा पनि बुद्धको उपदेशबाट प्रभावित नै भएका थिए^३ ।

१. सु. नि. अ. क. पृ. २२५ : रतनसुत्त; धम्म. अ. क. पृ. ५३९

२. महा. व. पृ. २४८ : सीहसेनापति, भेसज्जक्खन्धकं ।

३. तल ओट्ठद्ध लिच्छवीको कुरामा उल्लेख भएको छ ।

बुद्धका अनुयायीहरू

विभिन्न सूत्रहरूको अनुसन्धानबाट थाहा पाइएका बुद्धका अनुयायी भएका लिच्छवीहरूका निम्न नामहरू उल्लेखनीय छन्—

महालि लिच्छवी^१, महानाम लिच्छवी^२, भद्रिय लिच्छवी^३, साल्ह लिच्छवी^४, अभय लिच्छवी^५, पण्डितकुमार लिच्छवी^६, दुर्मुख लिच्छवी^७, नन्दक महामात्य^८ र सिंह (सीह) सेनापति^९ ।

-
१. सं. नि. I. पृ. २३१ : महालिसुत्तं ।
  २. अं. नि-५. पृ. ३३८ : लिच्छवीकुमारकसुत्तं ।
  ३. अं. नि-४. पृ. २०३ : भद्रियसुत्तं ।
  ४. अं. नि-४. पृ. २१३ : साल्हसुत्तं ।
  ५. अं. नि-३. पृ. २०४ : निगण्ठसुत्तं ।
  ६. चुल्ल. व. पृ. २१३ : वड्ढलिच्छवी, खुद्दकवत्थुक्खन्धकं ।
  ७. म. नि. I. पृ. २८७ : चुल्लसच्चकसुत्तं ।
  ८. सं. नि. IV. पृ. ३३३ : नन्दकलिच्छवीसुत्तं ।
  ९. महा. व. पृ. २४८ : भेसज्जक्खन्धकं, सीहसेनापतिवत्थु ।

वज्जीवासी र वैशालीवासी भिक्षु तथा भिक्षुणीहरूमध्ये निम्न नामहरू उल्लेखनीय छन्—

वज्जिपुत्तक भिक्षुहरू^१, अञ्जनवनिय थेर^२, सुयाम थेर^३, पियञ्जह थेर^४, वसभ थेर^५, वल्लिय थेर^६, र वज्जिपुत्तक थेर^७ ।

भिक्षुणीहरूमध्ये—

जेन्ता थेरी^८, सीहा (सिंहा) थेरी^९, वासेट्टी थेरी^{१०}, रोहिणी थेरी^{११}, अम्बपाली थेरी^{१२} र विमला थेरी^{१३} ।

-
१. चुल्ल. व. पृ. ३०० : सङ्गभेदकथा ।
  २. थेर. गा. पृ. २४७; अ. क. पृ. १२७; पहिलोवार बुद्ध भगवान वैशाली जानु हुँदा प्रव्रजित भएका राजकुमार ।
  ३. थेर. गा. पृ. २५१; अ. क. पृ. १६५
  ४. थेर. गा. पृ. २५२; अ. क. पृ. २६८
  ५. थेर. गा. पृ. २६५; अ. क. पृ. २५७
  ६. थेर. गा. पृ. २६३; अ. क. पृ. २९२
  ७. थेर. गा. पृ. २६१; अ. क. पृ. २३६
  ८. थेरी. गा. पृ. ४०७; अ. क. पृ. २२
  ९. थेरी. गा. पृ. ४१६; अ. क. पृ. ६२ सीहसेनापतिकी बहिनीकी छोरी ।
  १०. थेरी. गा. पृ. ४२२; अ. क. पृ. ९८
  ११. थेरी. गा. पृ. ४४०; अ. क. पृ. १६८
  १२. थेरी. गा. पृ. ४३८; अ. क. पृ. १६२ पहिले गणिका थिइ ।
  १३. थेरी. गा. पृ. ४१५; अ. क. पृ. ६१ पहिले गणिका थिइ ।

वज्जी-गणराज्यको भेद

बुद्धकालमा भएका सोऱ्ह राज्यहरूमध्ये वज्जी-गणराज्य पनि एक हो । यस राज्यका केही शहर तथा गाउँहरू यस प्रकार छन्—

उक्काचेल^१, कोटिगाम^२, नादिक्^३, वेलुवगाम^४, भण्डगाम^५, भोगगाम^६, कलन्दकगाम^७, हत्थिगाम^८, अम्बुगाम^९, जम्बुगाम^{१०}, भोगनगर^{१०}, पुब्बजिर = पुब्बाविज्झन^{११}, (पुब्बविचिर पनि भनिन्छ) पुब्बविज्जन^{१२}, र वग्गुमुदानदी^{१३} ।

१. म. नि. I. पृ. २७७ : चुलगोपालकसुत्तं ।
२. सं. नि. IV. पृ. ३६९ : पठमकोटिगामसुत्तं ।
३. म. नि. I. पृ. २५६ : चूलगोसिङ्गसुत्तं ।
४. सं. नि. IV. पृ. १३० : गिलानसुत्तं ।
५. अं. नि-४. पृ. ३ : अनुबद्धसुत्तं; दी. नि. II. पृ. ९५ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।
६. दी. नि. II. पृ. ९६ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।
७. पारा. पा. पृ. १५ : पठमपाराजिकं ।
८. अं. नि-८. पृ. ३१८ : दुतियउग्गसुत्तं; बु. गृ. ३३२
९. दी. नि. II. पृ. ९६ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।
१०. अं. नि-४. पृ. १७८ : महापदेससुत्तं ।
११. म. नि. III. पृ. ३५६ : छन्नोवादसुत्तं ।
१२. सं. नि. III. पृ. ५६ : छन्नसुत्तं ।
१३. उदा. पृ. ९१ : यसोजसुत्तं ।

वज्जी राज्यमा कहिले सुभिक्ष^१ र कहिले दुर्भिक्ष^२ भएको कुरा मूल पालिमै उल्लेख भएको पाइन्छ। जस्तोसुकै दुर्भिक्ष वा सुभिक्ष भएता पनि लिच्छवी-गणराज्य मजबुत तथा समृद्ध नै थियो। आसपासका राज्यहरूसँग कहिले कहिले भगडा वा युद्ध पनि हुन्थ्यो। विशेष गरी वैशालीको गङ्गा-पारीको राजतन्त्रात्मक मगध राज्यसँग युद्ध वा भगडा भएको कुरा “बिम्बिसारको विजय” भन्ने शीर्षकको कुरा प्रष्ट हुन्छ^३।

अर्थकथाचार्य बुद्धघोषको कथनानुसार त्यस बखत गङ्गाको तटमा एक पट्टनगाउँ (बन्दरगाह) थियो। यसको आधा भाग-आधा योजन-मा वज्जी गणराज्यको र अर्को आधा भाग-आधा योजन-मा मगधराज्यको आज्ञा चल्दथ्यो। यस पट्टनगाउँ (बन्दरगाह) मा पहाडबाट पैठारी हुने मसलाका सरसामानहरू ल्याइ पुऱ्याउँदा जहिले पनि लिच्छवीहरूले नै पहिले हात पारिसकेका हुन्थे। मगधराज्य सँधै पछि नै पर्दथ्यो। यसै कारणले गर्दा वज्जी-गणराज्य र मगधराज्यका बीच भगडा पर्ने गर्थ्यो^४।

Dhamma.Digital

मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको देहान्तपछि राजा अजात-

१. पाचि. पा. पृ. १२७ : एकचत्तारिसमपाचित्तियं; महा. व. पृ. २५३ : भेसज्जखन्धकं, कप्पियभूमिअनुजानना।

२. पारा. पा. पृ. १०९ : चतुत्थपाराजिकं।

३. हेर माथि पृ. ८६

४. दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५४; अं. नि. अ. क. II. पृ. ७०५

शत्रुले पनि वज्जीमाथि हमला गर्ने विचार छाडेका थिएनन् । तर राजाले यो पनि महसूस गरेका थिए कि सङ्घीयगणहरूसँग युद्ध गर्नु सजिलो कुरा होइन । (गणेन सद्धिं युद्धं नाम भरियं) । युद्धमा कुन तरिकाले विजय पाउन सकिएला भन्ने चिन्तन गरी, “शायद भगवानबाट कुनै उपाय जान्न सकौंला कि ?” भन्ने विचार गरी, एक दिन **भगवान बुद्ध** राजगृहको अन्तिम चरणको यात्रामा आइरहनु भएको बेलामा राजाले “वज्जीहरूमाथि हमलागर्ने बारे बुद्धले के भन्नुहुंदो रहेछ ?” भन्ने कुरा बुझ्न **मगधमहामात्य** (प्रधानमन्त्री) **वर्षकार** (वस्सकार) ब्राह्मणलाई बुद्धकहाँ पठाए । वर्षकार गई प्रश्न सोध्दा, **भगवान बुद्ध**ले वर्षकार ब्राह्मणलाई, “वज्जीहरूको शक्ति, संगठनात्मक एकतामा निर्भर छ र मेलमिलाप हुने नियमलाई पालन गरुञ्जेलसम्म उनीहरूलाई कसैले पनि छुन सक्ने छैन” भन्ने कुरा सुनाउनु हुँदै भगवानको निकटमा बसिरहनु भएका **आनन्द** महास्थविरसँग, “आनन्द ! लिच्छवीहरूले, **सारन्दद** **चेतियमा** दिइएका सप्त अपरिहानीय नियम धर्महरू परिपालन गर्छन् कि गर्दैनन् ?” भनी सोध्नु हुँदा **आनन्द महास्थविर**ले भगवानलाई, “भन्ते ! सो सात **अपरिहानीय** नियम-धर्महरू लिच्छवीहरूले आजसम्म रात्रिसँग परिपालन गरी आउँदैछन्” भन्ने जवाफ दिएको कुरा सुनी, भगवानको कुरालाई अनुमोदन गरी, अभिवादन गरी मगध महामात्य वर्षकार ब्राह्मण फर्केर गए ।

---

१. दी. नि. II. पृ. ५८ : महापरिनिब्बानसुत्तं, अं. नि-७. पृ. १६४ :
वस्सकारसुत्तं ।

अनि वर्षकार ब्राह्मणले सर्वप्रथम लिच्छवीहरूको संगठनमा फुटपाने उपाय सोची- अजातशत्रु राजालाई, “आफूलाई एक अपराधको अभियोग लगाई, शीर मुण्डन गराई देशबाट निष्कासित गर्ने सल्लाह दिए”। राजाले सोही बमोजिम गरे। वर्षकार ब्राह्मणले लिच्छवीहरूकाँ गई अजातशत्रु राजाले आफूलाई दण्डदिएको कारण सुनाए। लिच्छवीहरूको अगाडि अजातशत्रु राजाको विरोधमा कुरा बताउँदा केही लिच्छवीहरूले, “यी वर्षकार ब्राह्मण धूर्त तथा छली हुन सक्छन्। यिनको कुरामा विश्वास गर्नु ठीक छैन” भनी भनेता पनि पछि वर्षकार ब्राह्मणले लिच्छवीहरूकाँ विनिश्चय महामात्यको पद प्राप्त गरे। वर्षकार ब्राह्मणले जब लिच्छवीहरूले आफूमा विश्वास गर्न थालेको कुरा चाल पाए अनि उनले कुनै राजनैतिक चालबाजी नखेली केवल सामाजिक रूपले लिच्छवीहरूलाई, कसैलाई के भनी, कसैलाई के भनी तीन वर्षबाद लिच्छवीहरूका संगठनलाई यसरी चकनाचूर पार्न सफल भए कि कुनै आपदकालीन सभा बोलाउने विगुलको आवाज सुन्दा पनि लिच्छवीहरूले “हामी अराष्ट्रियवादी लिच्छवी किन चाहियो ! हामी कायर र भिखमङ्गल लिच्छवीहरूले के गर्न सकौला र ! उही राष्ट्रवादी, वीर पुरुष कहलाउने लिच्छवीहरूले नै गर्नेछन्” भन्दै विगुलको वास्तासम्म पनि राखेनन्। यस्तो वातावरण तयार पारिसकेपछि वर्षकार ब्राह्मणले अजातशत्रु राजालाई उपयुक्त समय भएको सूचना पठाए।

---

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ३५९; अं. नि. अ. क. II. पृ. ७०६

महालि लिच्छवी

महालि लिच्छवीको नाम पालि अर्थकथाहरूमा सर्वप्रथम “गङ्गारोहन” कथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ। यिनी वैशालीवासी लिच्छवी थिए। तक्षशिलामा विद्याध्ययनार्थ जाँदा यिनको साथमा कोशल नरेश प्रसेनजित र कुशीनगरका मल्ल राजकुमार बन्धुल पनि थिए^१। यिनी धनुर्विद्यामा खूब सिपालु थिए। यिनले ५०० भन्दा बढी लिच्छवी कुमारहरूलाई धनुर्विद्या सिकाउँदथे^२। एक दिन यिनले लिच्छवी परिषद्लाई आफूले सिकेर आएको धनुर्विद्याको चमत्कार देखाउँदा यिनको दुवै आँखा फुटेको थियो। लिच्छवी कुमारहरूले यिनको विद्याको चमत्कार हेरी अत्यन्त प्रभावित भई, अन्धा भएका यिनलाई गुरु दक्षिणाको रूपमा, सम्मानपूर्वक वैशाली नगरद्वार नजिकैको एकलाख आम्रदानी हुने एउटा गाउँ प्रदान गरे। यही द्वारबाट नै श्रावस्ती नगर जानपथ्र्यो वा यही द्वारबाटै वैशाली नगर भित्र पस्नु पथ्र्यो^३। यसै द्वार निर महालिको बस्ने घर थियो^४ र यहीं नै लिच्छवी कुमारहरूलाई उनले पढाउँदथे।

भगवान बुद्धको सम्पर्कमा आउनु अगाडि यिनी पनि सर्वसाधारण लिच्छवीहरू भई अन्य तैर्थीयहरूका अनुयायी थिए भन्ने कुरा स्वतः सिद्ध

१. धम्म. अ. क. पृ. १६८ : विडूडभवत्थु ।

२. ऐ ऐ पृ. १६९ : ऐ ।

३. धम्म. अ. क. पृ. १६९

४. धम्म. अ. क. पृ. १७४

छ। वैशाली नगरमा दुर्विक्षपदा “कुन महापुरुषलाई निम्त्याउने” भन्ने कुरा हुँदा लिच्छवीहरूले आ-आफ्ना विचार व्यक्त गरेपछि अन्तमा “भगवान बुद्ध नै महानुभाव सम्पन्न भएकोले उहाँलाई नै निम्त्याउने” भन्ने निर्णय भएपछि आफ्ना आचार्य महालि लिच्छवी, राजा बिम्बिसारसँग राम्ररी परिचित भएका हुँदा, उनलाई नै पठाउने निर्णय गरे। महालिकासाथ अरू पनि लिच्छवी कुमारहरू पठाई, बिम्बिसार राजाको निमित्त अनेक बहुमूल्य उपहारहरू दिई, राजाको आज्ञा प्राप्त गरी बुद्धलाई निम्त्याई ल्याउन गङ्गापारी राजगृहमा पठाए।

भनिन्छ कि महालि लिच्छवी, बिम्बिसार-समागम समयमा यष्टिवनमा उपस्थित थिए र त्यसैवेला यिनले स्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरेका थिए^१।

धम्मपदार्थकथाको “महालिपञ्च” भन्ने कथानुसार भगवान बुद्ध वैशालीमा बस्नु भएको बेलामा, महालि लिच्छवीले अघि आफूले राजगृहमा शक्रदेवेन्द्रको कारणले, “सक्कपञ्च” भन्ने सूत्रको कुरा सुनिराखेको बारे, “के भगवानले शक्रलाई देख्नु भएको छ कि ?” भनी सोध्दा, “देखेको मात्र नभई शक्र हुन सक्ने धर्महरू समेत जान्दछु” भनी भन्नु हुँदै भगवानले “अप्पमादेन मघवा” भन्ने श्लोक सुनाउनु भए-

१. सु. नि. अ. क. पृ. २०३ :रतनसुत्तं, धम्म. अ. क. पृ. ५३७ :
गङ्गारोहन।

२. दी. नि. II. पृ. १९७

पछि स्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरेका थिए^१ भन्ने कुरा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

महालि लिच्छवी, लिच्छवी परिवारका अत्यन्त हितैषी थिए । एक दिन बन्धुल सेनापतिकी गर्भिणी पत्नीको इच्छा पूरा गर्न श्रावस्ती नगरबाट वैशाली आई, लिच्छवी गणहरूको अभिषेक गर्ने मङ्गल पोखरीमा नुहाउन ल्याउँदा, बन्धुल सेनापतिको धनुषको आवाज सुनी, “बन्धुलको कारणले लिच्छवीहरूलाई भय उत्पन्न हुनेछ” भन्ने बुझी महालि लिच्छवीले लिच्छवी कुमारहरूलाई, “नुहाई धुवाई फर्केर गएका बन्धुल सेनापतिको पीछा नगर” भनी भन्दा पनि पीछा गर्ने लिच्छवी कुमारहरूको विनाश भएको थिए^२ ।

अपदानपालि^३ अनुसार कोलिय राजकन्या सुप्पवासा^४ र

१. धम्म. अ. क. पृ. १४० : महालिपञ्चवत्थु । हाललाई लेखकको लक्ष केवल मूलपालि तथा अर्थकथाहरूमा भेट्टाउन सकेका कारणहरू जम्मै एकत्रित पारिदिने र कुनै पनि विरोधाभास देखिने कुरा पनि संग्रह गरिदिनु हो । पालि वाङ्मयका अधिकांश कुराहरू अध्ययन भइसकेपछि मात्र कुनै विवेचन गर्न सकिनेछ ।
२. धम्म. अ. क. पृ. १७४ : विडूडभवत्थु ।
३. पृ. १४४ : सीवलित्थेर अपदानं, भाग-२
४. अं. नि. अ. क. पृ. २४४ अनुसार सुप्पवासा कोलिय राजकन्या एक शाक्यकुलमा गइन् भन्ने समुल्लेख भएको छ । हेर उदा. पा. पृ. ७९ : सुप्पवाससुत्तं ।

सीवलि^१ थेर महालि लिच्छवीकी क्रमशः पत्नी र छोरा हुन् । अरू कुराहरू तल सूत्रमै उल्लेख भएका छन् ।

X X X

मूल सूत्र :—

१- महालि लिच्छवीको प्रश्न

यस्तो मैले सुनें^२ ।

एक समय भगवान वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा विहार गर्नु भएको थियो ।

अनि महालि लिच्छवी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महालि लिच्छवीले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे—

---

१. “पच्छिमे च भवेदानि, जातोहं कोलियेपुरे ।

सुप्पवासा च मे माता, महालि लिच्छवी पिता ॥” भनी
अपदानपालिमा उल्लेख भएको छ । पृ. १४४

२. सं. नि. I. पृ. २३१ : महालिसुत्तं, स्याममा : ‘ततियदेवसुत्तं’ ।

शक्रलाई देख्नु भएको छ ?

“भन्ते ! भगवानले शक्रदेवेन्द्रलाई देख्नु भएको छ ?”

“महालि ! मैले शक्रदेवेन्द्रलाई देखेको छु ।”

“भन्ते ! तपाईंले जुन शक्रलाई देख्नु भयो शायद त्यो शक्रको जस्तै रूप होला; किन कि शक्रलाई देख्नु गाह्रो छ ।”

“महालि ! मैले शक्रलाई पनि जान्दछु, शक्र बनाउने धर्म पनि । जुन धर्म पालन गर्नाले शक्रदेवेन्द्र, शक्रत्वमा प्राप्त भए त्यो पनि जान्दछु ।”

(१) “महालि ! शक्रदेवेन्द्र अघि मनुष्यछँदा उनी ‘मघ’ भन्ने माणवक थिए । त्यसैले उनलाई ‘मघवा’ भनिएको हो ।”

(२) “महालि ! अघि मनुष्यछँदा शक्रदेवेन्द्रले सत्कारपूर्वक दान दिए । त्यसैले उनलाई ‘शक्र’ भनिएको हो ।”

(३) “महालि ! अघि मनुष्यछँदा शक्रदेवेन्द्रले अघि-अघि सरी दान दिन्थे । त्यसैले उनलाई ‘पुरिन्दो’ (= पहिले दान दिने) भनिएको हो ।”

(४) “महालि ! अघि मनुष्यछँदा शक्रदेवेन्द्रले आवास (= बस्ने ठाउँ) दान दिए । त्यसैले उनलाई ‘वासव’ भनिएको हो ।”

(५) “महालि ! अघि मनुष्यछँदा शक्रदेवेन्द्रले मुहूर्तभरमा सहस्रौं कारणहरू पनि चिन्तन गर्नसक्थे । त्यसैले उनलाई ‘सहस्राक्ष’ (= हजार आँखा हुने) भनिएको हो ।”

(६) “महालि ! शक्रदेवेन्द्रको ‘सुजा’ भन्ने असुरकन्या प्रजापति थिइन् । त्यसैले उनलाई ‘सुजम्पति’ भनिएको हो ।”

(७) “महालि ! त्रयस्त्रिंश देवताहरूको ऐश्वर्यमा शक्रदेवेन्द्र राज्य गछन् त्यसैले उनलाई ‘देवेन्द्र’ भनिएको हो ।”

(८) “महालि ! अधि मनुष्यछँदा शक्रदेवेन्द्रले सात व्रतहरू परिपालन गरेका थिए । जुन व्रतहरू पालन गर्नाले उनी शक्रत्वमा पुगेका हुन् । कुन सात भने ?—

‘(१) जीवनभर आमा-बाबुको भरण पोषण गर्नु, (२) जीवनभर घरका जेठा-पाकालाई सम्मान राख्नु, (३) जीवनभर मधुरभाषी हुनु, (४) जीवनभर पैशून्यभाषी न हुनु, (५) जीवनभर विशुद्धत्यागी भई, दानद्वारा हातशुद्ध गरी, दिने कार्यमा अग्रसर भई, माग्नेको इच्छापूरण गरी, दान संविभाजन कार्यमा तत्पर भई, मात्सर्यमल रहित चित्तलाई घरमा बस्नु, (६) जीवनभर सत्यवादी हुनु र (७) जीवनभर क्रोध नगर्नु । कारणवश क्रोध पैदा भएमा तुरुन्त क्रोधलाई दूर गर्नु ।’

“महालि ! अधि मनुष्यछँदा शक्रदेवेन्द्रले यिनै सात व्रतहरू परिपालन गरेका थिए र जुन व्रतहरू पालन गर्नाले नै उनी शक्रत्वमा पुगेका हुन् ।”

पुनः भगवानले निम्न गाथा भन्नुभयो—

- (१) “मातापेत्तिभरं जन्तुं, कुले जेट्टापचायिनं ।
सण्हं सखिल सम्भासं, पेसुणेय्यप्पहायिनं ॥”
- (२) “मच्छेरविनये युत्तं, सच्चं कोधाभिभुं नरं ।
तं वे देवा तावतिंसा, आहु सप्पुरिसो इतीति ॥”

अर्थ :—

१, २— “जसले आमा-बाबुलाई भरण-पोषण गर्छ, कुलगृहका जेठा-पाकालाई सम्मान गर्छ, मधुरभाषी भई पैशून्य कुराहरू छाड्छ, मात्यसूर्यमल त्याग्छ, र सत्यवादी भई अक्रोधी पनि हुन्छ— त्यस्तालाई त्रयस्त्रिंश लोकका देवताहरूले सत्पुरुष भन्दछन् ।”

X X X

मूल सूत्र :—

२— शुद्धि र अशुद्धिको हेतु के हो ?

यस्तो मैले सुनें ।

एक समय भगवान वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो ।

१. सं. नि. II. पृ. २९७ : महालिसुत्तं ।

अनि महालि लिच्छवी जहाँ भगवान हनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महालि लिच्छवीले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे—

“भन्ते ! पूरण कश्यपले यस्तो भन्दछन्— ‘प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै पनि हेतु छैन, कुनै पनि प्रत्यय छैन । विना हेतु, विना प्रत्ययले नै प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । त्यस्तै प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको पनि कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय पनि छैन । विना हेतु, विना प्रत्ययले नै प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।’ भन्ते ! यसबारे भगवान के भन्नुहुन्छ ?”

“महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । सहेतु, सप्रत्ययले नै प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । महालि ! त्यस्तै प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । सहेतु सप्रत्ययद्वारा नै प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।”

संक्लिष्ट हुनाको हेतु

“भन्ते ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको हेतु के हो ? प्रत्यय के हो ? कसरी प्राणीहरू सहेतु, सप्रत्ययद्वारा संक्लिष्ट हुन्छन् ?”

a. (१) “महालि ! यदि रूप एकान्त दुःखदायी भएको भए, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको भए— प्राणीहरू रूपमा सारक्त हुने थिएनन् । किन्तु रूप सुखदायी छ, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने

भएको हुँदा— प्राणीहरू रूपमा सारक्त हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

a. (२) “महालि ! यदि वेदना एकान्त दुःखदायी भएको भए, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको भए— प्राणीहरू वेदनामा सारक्त हुने थिएनन् । किन्तु वेदना सुखदायी छ, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने भएको हुँदा— प्राणीहरू वेदनामा सारक्त हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

a. (३) “महालि ! यदि संज्ञा एकान्त दुःखदायी भएको भए, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको भए— प्राणीहरू संज्ञामा सारक्त हुने थिएनन् । किन्तु संज्ञा सुखदायी छ, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने भएको हुँदा— प्राणीहरू संज्ञामा सारक्त हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

a. (४) “महालि ! यदि संस्कार एकान्त दुःखदायी भएको भए, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको भए— प्राणीहरू संस्कारमा सारक्त हुने थिएनन् । किन्तु संस्कार

सुखदायी छ, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने भएको हुँदा— प्राणीहरू संस्कारमा सारक्त हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

a. (५) “महालि ! यदि विज्ञान एकान्त दुःखदायी भएको भए, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको भए— प्राणीहरू विज्ञानमा सारक्त हुने थिएनन् । किन्तु विज्ञान सुखदायी छ, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने भएको हुँदा— प्राणीहरू विज्ञानमा सारक्त हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

विशुद्ध हुनाको हेतु

Dhamma.Digital

“भन्ते ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको हेतु के हो ? प्रत्यय के हो ? कसरी प्राणीहरू सहेतु, सप्रत्ययद्वारा विशुद्ध हुन्छन् ?”

b. (१) “महालि ! यदि रूप एकान्त सुखदायी भएको भए, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने भएको भए— प्राणीहरू रूपबाट विरक्त हुने थिएनन् । किन्तु रूप दुःखदायी छ, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको हुँदा— प्राणीहरू रूपबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भएर त्यागछन्; त्याग-

बाट विशुद्ध हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।”

b. (२) “महालि ! यदि वेदना एकान्त सुखदायी भएको भए, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने भएको भए— प्राणीहरू वेदनाबाट विरक्त हुने थिएनन् । किन्तु वेदना दुःखदायी छ, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको हुँदा— प्राणीहरू वेदनाबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भएर त्यागछन्; त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।”

b. (३) “महालि ! यदि संज्ञा एकान्त सुखदायी भएको भए, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने भएको भए— प्राणीहरू संज्ञाबाट विरक्त हुने थिएनन् । किन्तु संज्ञा दुःखदायी छ, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको हुँदा— प्राणीहरू संज्ञाबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भएर त्यागछन्; त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।”

b. (४) “महालि ! यदि संस्कार एकान्त सुखदायी भएको भए, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने भएको भए— प्राणीहरू संस्कारबाट विरक्त हुने थिएनन् । किन्तु संस्कार दुःख—

दायी छ, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको हुँदा— प्राणीहरू संस्कारबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भएर त्यागछन्; त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन्। महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो। यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन्।”

b. (५) “महालि ! यदि विज्ञान एकान्त सुखदायी भएको भए, सुखबाट सुख आउने र सुखले भरिएको तथा दुःख न आउने भएको भए— प्राणीहरू विज्ञानबाट विरक्त हुने थिएनन्। किन्तु विज्ञान दुःखदायी छ, दुःखबाट दुःख आउने र दुःखले भरिएको तथा सुख न आउने भएको हुँदा— प्राणीहरू विज्ञानबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भएर त्यागछन्; त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन्। महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु, यही प्रत्यय हो। यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन्।”

X X X

Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

३- पापकर्मको हेतु के हो ?

एक समय भगवान वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा वस्तु भएको थियो^१।

१. अं. ति-१० पृ. १६७ : महालिसुत्तं।

अनि महालि लिच्छवी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महालि लिच्छवीले भगवानसँग निम्न प्रश्न सोधे—

(अ) “भन्ते ! पापकर्म गर्नु र पापकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय के हो ?”

“महालि ! (१) लोभ नै पापकर्म गर्नु र पापकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो । (२) द्वेष नै पापकर्म गर्नु र पापकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो । (३) मोह (मूढता) नै पापकर्म गर्नु र पापकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो । (४) अयोनिशो मनसिकार नै (= सम्यक् ज्ञान न पुऱ्याई विचार गर्नु नै) पापकर्म गर्नु र पापकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो । (५) मिथ्यात्वमा लाग्नु नै पापकर्म गर्नु र पापकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो ।”

“महालि ! यही नै पापकर्म गर्नु र पापकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो ।”

(आ) “भन्ते ! कल्याणकर्म गर्नु र कल्याणकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय के हो ?”

“महालि ! (१) अलोभ नै कल्याणकर्म गर्नु र कल्याणकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो । (२) अद्वेष नै कल्याणकर्म गर्नु र कल्याणकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो । (३) अमोह नै कल्याणकर्म गर्नु र कल्याणकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो । (४) योनिशो मनसिकार नै (= सम्यक् ज्ञान पुऱ्याई विचार गर्नु नै) कल्याण-

कर्म गर्नु र कल्याणकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो । (५) सम्यक्त्वमा लाग्नु नै कल्याणकर्म गर्नु र कल्याणकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो ।”

“महालि ! यही नै कल्याणकर्म गर्नु र कल्याणकर्म गरिनाको हेतु र प्रत्यय हो ।”

“महालि ! यदि यी दशधर्म (= दश कारण) हरू यो लोकमा न भएका भए, न अधर्मचर्या, न विषमचर्या (= अकुशलसँग मेल खाने), न धर्मचर्या, न समचर्या (= कुशलसँग मेल खाने) भन्ने देखिन्थे । किन्तु महालि ! यी दशधर्महरू यो लोकमा भएका हुनाले नै अधर्मचर्या, विषमचर्या, धर्मचर्या, समचर्या भन्ने देखिएको हो ।”

Dhamma.Digital

५. महानाम लिच्छवी

परिचय

महानाम लिच्छवी विशिष्ट स्वभावका एक लिच्छवी थिए । उनी फुर्सतको समयमा जङ्गलमा डुल्न अति रुचाउँथे । एक दिन महानाम लिच्छवी, वैशालीको महावनमा एकलै डुलिरहेको बेलामा केही नवयुवक लिच्छवी कुमारहरू भक्तिपूर्वक हात जोरी भगवानको अगाडि बसिरहेका देखी अतिप्रसन्न भए । त्यस बखत महानामले सोचे कि- अब भने यी कुमारहरूको भलो नै हुनेछ । यस्ता तन्नेरी, यौवनमत्त, रौद्रस्वभावका राजकुमारहरू पनि भगवानको सत्संगत गर्न थाले भने अवश्य नै वज्जीहरूको अभिवृद्धि भइनै रहने छ । यी कुमारहरू पनि अवश्य नै सुधने छन् ।

साधारण युवा लिच्छवीहरूको स्वभावको विषयमा तलको सूत्रले राम्ररी चित्रण गरेको पाइन्छ ।

X

X

X

मूल सूत्र :—

१- लिच्छवी कुमार

एक समय भगवान वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा वस्नु भएको थियो^१ ।

एक दिन, भगवान पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी वैशालीमा पिण्डार्थ जानुभयो । वैशालीमा पिण्डार्थ चारिका गर्नु भई, पिण्डचारिकाबाट फर्की भोजनोपरान्त दिवाविहारकोनिमित्त महावनमा जानु भई एक रुखमुनी वस्नुभयो ।

त्यस बखत केही लिच्छवी कुमारहरू धनुषवाँणले सुसज्जित भई, कुकुरहरूको बथान लिई महावनको यताउता डुलिरहेको बेलामा, हिडिरहेको बेलामा एक रुखमुनी वसिरहनु भएको भगवानलाई देखे । अनि सुसज्जित धनुषवाँणहरू एक ठाउँमा राखी, कुकुरहरूको बथानलाई पनि राखी, जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ उनीहरू गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी चुपचाप भई हात जोरी भगवानको छेउमा बसे ।

१. अं. नि-५. पृ. ३३८ : लिच्छवीकुमारकसुत्तं; सिंहलमा : 'कुमारसुत्तं' ।

लिच्छवीहरू चण्ड छन्

त्यस बेला महानाम लिच्छवी महावनमा घुम्दै थिए, डुल्लै थिए । अनि महानाम लिच्छवीले ती लिच्छवी राजकुमारहरूलाई चुपचाप भई हात जोरी भगवानको छेउमा बसिरहेको देखेर भगवानका छेउमा गए । भगवानको छेउमा पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम लिच्छवीले यस्तो उद्गार वाक्य प्रकट गरे :—

“हुनेछन्^१ वृजीहरू ! हुनेछन् वृजीहरू ! !”

“महानाम ! किन तिमीले ‘हुनेछन् वृजीहरू ! हुनेछन् वृजीहरू !’ भनी भनेको ?”

“भन्ते ! यी लिच्छवी कुमारहरू चण्ड छन्, निष्ठुर छन्, असिद्धि छन् । एक कुलबाट अर्को कुलमा पठाइने जुन पाहुन हो— चाहे उखुहोस्, चाहे बयर होस्, चाहे रोटी होस्, चाहे गुलियो होस्, चाहे लड्डु होस्— ती वस्तुहरू उनीहरूले लुटेर खान्छन्; कुलस्त्रीहरूलाई पनि पछ्याडिबाट धक्का दिई लडाइ दिन्छन् । अब यिनीहरू भगवानको अगाडि चुपचाप भई हात जोरी बसिरहेका छन् ।”

पञ्च-कुल-वृद्धि-धर्म

“महानाम ! जुनसुकै कुलपुत्र पनि— चाहे त्यो मूर्धाभिषिक्त क्षत्री राजा होस्, चाहे त्यो पैत्रिक राष्ट्र परिभोग गर्ने होस्, चाहे त्यो सेनाको

१. वृजिहरूको अभिवृद्धि हुनेछ भन्ने अर्थ हो ।

सेनापति होस् चाहे त्यो गाउँको ग्रामाधिपति होस्, चाहे त्यो गणनायक होस्— यी पाँच गुणहरूले युक्त हुन्छ भने तथा प्रत्येक कुलका अधिपतिलाई मान गर्छ भने— उसको अभिवृद्धि नै आशा गरिन्छ, परिहानी होइन । कुन पाँच भने ?

(१) “महानाम ! यहाँ, कुनै कुलपुत्रले,— उत्थान बलवीर्यद्वारा कमाएको, बाहुबलद्वारा कमाएको, पसिना बगाई कमाएको, धर्मतापूर्वक कमाएको— धनसम्पत्तिद्वारा आमा-बाबुलाई सत्कार-गौरव-मान-पूजा गर्छ। अनि सत्कार-गौरव-मान-पूजा प्राप्त हुने ती आमा-बाबुले उसलाई ‘चिरञ्जीवी होऊ, दिर्घायु होऊ’ भनी कल्याणचित्तले अनुकम्पा राख्छन्, आशिर्वाद दिन्छन् । महानाम ! आमा-बाबुद्वारा अनुकम्पित कुलपुत्रको अभिवृद्धि नै आशा गरिन्छ, परिहानी होइन ।”

(२) “महानाम ! फेरि यहाँ, कुनै कुलपुत्रले,— उत्थान बलवीर्यद्वारा कमाएको, ...धर्मतापूर्वक कमाएको— धनसम्पत्तिद्वारा पुत्रदार, दाश-कामदार पुरुषहरूलाई सत्कार-गौरव-मान-पूजा गर्छ। अनि सत्कार...पूजा प्राप्त हुने ती पुत्र-दार दाश कामदार पुरुषहरूले उसलाई ‘चिरञ्जीवी होऊ, दिर्घायु होऊ’ भनी कल्याणचित्तले अनुकम्पा राख्छन्, आशिर्वाद दिन्छन् । महानाम ! पुत्र-दार, दाश कामदार पुरुषहरूद्वारा अनुकम्पित कुलपुत्रको अभिवृद्धि नै आशा गरिन्छ, परिहानी होइन ।”

(३) “महानाम ! फेरि यहाँ, कुनै कुलपुत्रले,— उत्थान बल-वीर्यद्वारा कमाएको, ...धर्मतापूर्वक कमाएको— धनसम्पत्तिद्वारा खेत

जोताहालाई, सँधियारलाई, खेत नाप्नेलाई सत्कार-गौरव-मान-पूजा गर्छ । अनि सत्कार-गौरव-मान-पूजा प्राप्त हुने ती खेत जोताहाले, सँधियारले, खेत नाप्नेले उसलाई 'चिरञ्जीवी होऊ, दिर्घायु होऊ' भनी कल्याणचित्तले अनुकम्पा राख्छन्, आशिर्वाद दिन्छन् । महानाम ! खेत जोताहा, सँधियार, खेत नाप्नेहरूद्वारा अनुकम्पित कुलपुत्रको अभिवृद्धि नै आशा गरिन्छ, परिहानी होइन ।”

(४) “महानाम ! फेरि यहाँ, कुनै कुलपुत्रले,— उत्थान बलवीर्य-द्वारा कमाएको,...धर्मतापूर्वक कमाएको— धनसम्पत्तिद्वारा जति बलि प्रतिग्राहक देवताहरू छन्, उनीहरूलाई सत्कार-गौरव-मान-पूजा गर्छ । अनि सत्कार-गौरव-मान-पूजा प्राप्त हुने ती बलि प्रतिग्राहक देवताहरूले उसलाई 'चिरञ्जीवी होऊ, दिर्घायु होऊ' भनी कल्याणचित्तले अनुकम्पा राख्छन्, आशिर्वाद दिन्छन् । महानाम ! देवताहरूद्वारा अनुकम्पित कुलपुत्रको अभिवृद्धि नै आशा गरिन्छ, परिहानी होइन ।”

(५) “महानाम ! फेरि यहाँ, कुनै कुलपुत्रले,— उत्थान बलवीर्य-द्वारा कमाएको,...धर्मतापूर्वक कमाएको— धनसम्पत्तिद्वारा श्रमण ब्राह्मणहरूलाई सत्कार-गौरव-मान-पूजा गर्छ । अनि सत्कार-गौरव-मान-पूजा प्राप्त हुने ती श्रमण ब्राह्मणहरूले उसलाई 'चिरञ्जीवी होऊ, दिर्घायु होऊ' भनी कल्याणचित्तले अनुकम्पा राख्छन्, आशिर्वाद दिन्छन् । महानाम ! श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा अनुकम्पित कुलपुत्रको अभिवृद्धि नै आशा गरिन्छ, परिहानी होइन ।”

---

१. बलीको अर्थ अहिंसायुक्त पूजा हो ।

“महानाम ! जुनसुकै कुलपुत्र पनि- चाहे त्यो मूर्धाभिषिक्त क्षत्री राजा होस्...चाहे त्यो गणनायक होस्- यी पाँच गुणहरूले युक्त हुन्छ, भने तथा प्रत्येक कुलका अधिपतिलाई मान गर्छ भने- उसको अभिवृद्धि नै आशा गरिन्छ, परिहानी होइन ।”

पुनः भगवानले निम्न गाथा भन्नु भयो—

- (१) “मातापितु किच्चकरो, पुत्तदारहितो सदा ।
अन्तोजनस्स अत्थाय, ये चस्स अनुजीवीनो ॥”
- (२) “उभिन्नं चैव अत्थाय, वदञ्जू होति सीलवा ।
जातीनं पुब्बपेतानं, दिट्ठे धम्मो च जीवती ॥”
- (३) “समणानं ब्राह्मणानं, देवतानं च पण्डितो ।
वित्तिसञ्जननो होति, धम्मेन घरमावसं ॥”
- (४) “सो करित्वान कल्याणं, पुज्जो होति पसंसियो ।
इधेव नं पसंसन्ति, पेच्च सगगे पमोदती’ति ॥”

अर्थ :—

१- “बुद्धिमानी पुरुषले आमा-बाबुको काम गर्छ, पुत्र-दारहरूको सधैं हितकार्य गर्छ, आफ्नो घरमा बस्नेहरूको र आफ्नो आधारमा जीवन निर्वाह गर्नेहरूको भलो गर्छ ।”

१. सिंहलमा : ‘जीविनं’; स्याम र रोमनमा : ‘जीवितं’ ।

२- “कुरा बुभन सक्ने शीलवान् पण्डितले उपरोक्त ज्ञातिहरूका निमित्त र परलोक भएका ज्ञातीहरू समेत दुवै थरिकानिम्ति- इहलोक परलोक- दुवैतिरको हितको काम गर्छ ।”

३- “धर्मपूर्वक घरमा बस्ने पण्डितले श्रमण ब्राह्मण र देवताकानिम्ति पनि सन्तुष्टजनक काम गर्छ ।”

४- “कल्याणकारी काम गर्ने मानिस यहाँ पनि पूज्य तथा प्रशंसित हुन्छ र परलोक भएपछि स्वर्गमा पनि ऊ प्रमुदित हुन्छ ।”

६. ओट्ठद्ध लिच्छवी

परिचय

ओट्ठद्ध (= ओष्ठार्ध) लिच्छवी राजा बुद्धभक्त थिए । उनी समय समयमा अष्टाङ्गिक^१ उपोसथशील पालन गर्थे । आधा मात्र ओठ भएको हुँदा उनलाई ओष्ठार्ध (ओट्ठद्ध) भनिएको हो ।

एक दिन विहान ओट्ठद्ध लिच्छवी राजा वैशालीस्थित महावनको कूटागार विहारमा गई भगवानकहाँ अष्टशील समादान गरी भिक्षुसङ्घलाई भोजन दान दिई घर फर्केर पुनः दिउँसो विहार जाने बेलामा, नीलो, पहेँलो र रातो वस्त्र लगाएका धेरै लिच्छवीहरू एकत्रित-पारी उनीहरूसँगै विहारमा गए^२ । “भगवान बुद्ध ध्यानमा बस्नु भएको

---

१. प्राणीहिंसा न गर्ने, चोरी न गर्ने, ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मृषा न बोल्ने, सुरापान न गर्ने, अपराण्ह समयमा न खाने, नृत्यगीतादि न हेर्ने र उच्चासनमहासनमा न सुत्ने । यी आठ नियमहरू अष्टमी, औंसी र पूर्णमाको दिन पालन गर्नेलाई अष्टाङ्गिक उपोसथ-शील भन्दछ ।

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. २१९ : महालिसुत्तं ।

छ” भन्ने कुरा सुनेपछि, रुखको छहारीमा बसी लिच्छवी परिषदसँग बुद्ध, धर्म र सङ्घ सम्बन्धी चर्चा प्रारम्भ गरे । जब सिंह **श्रमणुदेशको** कृपाले भगवान बुद्ध बाहिर पाल्नुभयो अनि **ओष्ठाद्ध** लिच्छवी राजाले “**सुनक्खत्त लिच्छवी** पुत्रले यस्तो यस्तो भन्छ, किन होला ?” भनी सोध्दा भगवानले स्पष्टिकरण दिनु भएको कुरा तल सूत्रमै प्रष्ट छ । यी ओष्ठाद्ध लिच्छवी राजा “**रूप नै आत्मा हो**” भन्ने विचारका भएकाले भगवानले यिनलाई सूत्रको अन्तमा “त्यसो भन्नु उचित छैन” भन्ने कुराको सूचित पनि गर्नु भएको थियो । यो उपदेश सुनी उनी प्रसन्न भए ।

सुनक्खत्त लिच्छवी पुत्र बुद्ध-शासनमा तीन वर्षसम्म भिक्षु भई, बुद्धको उपस्थाक पनि भई बसेका थिए । किन्तु आफूले चिताए भैं ध्यान लाभ गर्न नसक्नाको कारणले गर्दा “बुद्धले मलाई ध्यान लाभ गराउन चाहनु भएन” भन्दै बुद्धप्रति आघात चित्तलिई चीवर छाडी पुनः गृहस्थी भई लिच्छवी राजाहरूकहाँ गई बुद्धको वख्खाई गर्न थाले । यसै क्रममा यिनले **ओष्ठाद्ध राजालाई** पनि कुरा सुनाएका थिए । राजाले, सुनक्खत्तले सुनाएको कुरामा कति सत्य रहेछ भन्ने कुरा बुझ्ने अभिप्रायले बुद्धसँग प्रश्न सोधेका हुन् । विशेष कुरा तल सूत्रमै उल्लेख भएको छ ।

X

X

X

मूल सूत्र :—

१- भगवानकहाँ ओट्टुद्ध लिच्छवी

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत कोशलका केही ब्राह्मणदूतहरू र मगधका केही ब्राह्मणदूतहरू केही कामले वैशालीमा बसेका थिए । ती कोशलका र मगधका ब्राह्मणदूतहरूले “श्रमण गौतम शाक्यपुत्र, शाक्य कुलबाट प्रव्रजित भई वैशालीस्थित महावनको कूटागार शालामा बस्नु भएको छ । उहाँ गौतमको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द फैलिरहेको छ, भन्ने खबर सुने— ‘उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथी, देवमनुष्यका शास्ता, बुद्ध भगवान हुनुहुन्छ ।’ उहाँले यो लोकका देव-मार-ब्रह्मासहित श्रमण ब्राह्मणप्रजाहरूलाई, देवसहित मनुष्यहरूलाई, स्वयं अभिज्ञान तथा साक्षात्कार गरी उपदेश गर्नु हुन्छ । उहाँले आदि कल्याण, मध्य कल्याण तथा पर्यवशान कल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नु हुन्छ । उहाँले अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त,

१. दी. नि. I. पृ. १२८ : महालिसुत्तं ।

केवल परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य (धर्म) को पनि प्रकाश गर्नु हुन्छ । त्यस्ता अरहत्को दर्शन गर्नु कल्याणकर हो ।”

अनि ती कोशल र मगधका ब्राह्मण दूतहरू जहाँ महावनको कूटागार शाला हो त्यहाँ गए । त्यस बखत आयुष्मान् नागित भगवानको उपस्थाक^१ हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले ती कोशल र मगधका ब्राह्मण दूतहरू जहाँ आयुष्मान् नागित हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् नागितसँग सोधे—

“भो नागित ! अहिले उहाँ भगवान गौतम कहाँ बस्नु भएको छ ? हामीहरू उहाँ भगवान गौतमको दर्शन गर्न चाहन्छौं ।”

“आवुसो ! अहिले भगवानको दर्शन गर्ने समय होइन । भगवान अहिले ध्यानमा हुनुहुन्छ ।”

अनि ती कोशल र मगधका ब्राह्मण दूतहरू, “उहाँ भगवान गौतमको दर्शन गरेर नै जानेछौं” भनी एक छेउमा बसे ।

-
१. आनन्द महास्थविर, भगवानको नित्य उपस्थाक (सेवक) हुनु अगाडि (१) नागसमाल, (२) नागित, (३) उपवान, (४) सुनक्खत्त, (५) चुन्दसमणुद्देस, (६) सागत र (७) मेघिय स्थविरहरू समय समयमा उपस्थाक भएका थिए । दी. नि. अ. क. I. पृ. २७८ : महापदानसुत्तं ।

त्यस बेला ओट्टद्ध^१ (अर्धोष्ठ) लिच्छवी महत्लिच्छवी परिषद्संग महावनको कूटागार शालामा गई जहाँ आयुष्मान् नागित हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् नागितसँग सोधे—

“भन्ते नागित ! अहिले उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध कहाँ वस्नु भएको छ ? हामीहरू उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्न चाहन्छौं ।”

“महालि ! (ओट्टद्ध) अहिले भगवानको दर्शन गर्ने समय होइन । भगवान अहिले ध्यानमा हुनुहुन्छ ।”

ओट्टद्ध लिच्छवी पनि “उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गरेर नै जाने छु” भन्दै यहीं नै एक छेउमा बसे ।

त्यस समय सीह समणुद्देस^२ जहाँ आयुष्मान् नागित हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् नागितलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरहे । एक छेउमा उभिइरहेका सीह समणुद्देसले आयुष्मान् नागितसँग निवेदन गरे—

-
१. आधा ओठ भएको हुनाले ‘ओट्टद्ध’ ‘ओष्ठार्ध’ भनिएको हो । अ. क. पृ. २१९
  २. सीह समणुद्देस (= श्रामणेर) नागित भिक्षुकै उपाध्यायत्वमा ७ वर्षको उमेरमै प्रव्रजित भएका नागित भिक्षुकै भाञ्जा हुन् । अ. क. I. पृ. २१९

“भन्ते कश्यप^१ ! यी कोशलका र मगधका ब्राह्मण दूतहरू भगवानको दर्शनार्थ यहाँ आएका छन् । ओद्धद लिच्छवी पनि महत् लिच्छवी परिषद्का साथ भगवानको दर्शनार्थ यहाँ आएका छन् । भन्ते कश्यप ! यिनीहरूले भगवानको दर्शन पाए बेश हुन्थ्यो ।”

“सीह ! त्यसोभए तिमिले नै भगवानसँग प्रार्थना गर ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी सीह समणुद्देस आयुष्मान् नागितको कुरा सुनी जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिइएका सीह समणुद्देसले भगवानसँग विन्ति गरे—

“भन्ते ! यी कोशलका र मगधका केही ब्राह्मण दूतहरू भगवानको दर्शनार्थ यहाँ आएका छन् । ओद्धद लिच्छवी पनि भगवानको दर्शनार्थ महत् लिच्छवी परिषद्का साथ यहाँ आएका छन् । भन्ते ! यिनीहरूले भगवानको दर्शन पाए बढिया हुन्थ्यो ।”

“सीह ! त्यसोभए विहारको छायामा आसन विच्छ्याऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी सीह श्रमणुद्देसले भगवानको आज्ञा सुनी विहारको छायामा आसन विच्छ्याए ।

अनि भगवान विहारबाट निस्कनु भई विच्छ्याइराखेको आसनमा वस्नु भयो । ती कोशलका र मगधका ब्राह्मण दूतहरू पनि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी

१. कश्यप गोत्र । अ. क. पृ. २१९

गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । ओट्टुद्ध लिच्छवी पनि महत् लिच्छवी परिषद्का साथ जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।

दिव्य रूप र शब्द

एक छेउमा बसेका ओट्टुद्ध लिच्छवीले भगवानसँग यस्तो बित्ति गरे—

“भन्ते ! केही दिन अघि सुनक्खत्त लिच्छवी मकहाँ आई मलाई यसो भने— ‘हे महालि ! जुन दिनदेखि म भगवानको आश्रयमा बसें— करीब तीन वर्षसम्म— मैले केवल प्रियंकर, कामूपसंहित, रजनीय दिव्यरूपहरू मात्र देखें; परन्तु प्रियंकर, कामूपसंहित, रजनीय दिव्यशब्दहरू सुनिन ।’ भन्ते ! सुनक्खत्त लिच्छवीले प्रियंकर, कामूपसंहित, रजनीय दिव्य-शब्दहरू भएर पनि सुन्न न सकेका हुन् कि अथवा न भएर सुन्न न सकेका हुन् ?”

“महालि ! सुनक्खत्त^१ (सुनक्षत्र) लिच्छवीले प्रियंकर, कामूपसंहित, रजनीय दिव्य-शब्दहरू भएर पनि सुन्न न सकेको हो; न भएर होइन ।”

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय हो त जो कि सुनक्खत्त लिच्छ-

---

१. सुनक्खत्त लिच्छवी भिक्षुछँदा दिव्य-रूप हेर्ने ध्यान गरेका थिए र दिव्य-रूप हेर्न सक्ने पनि भएका थिए । उनले*

वीले...दिव्य-शब्दहरू भएर पनि सुन्न न सकेका ?”

a (क) “महालि ! यहाँ कुनै भिक्षुले पूर्व दिशाको दिव्यहरू हेर्ने एकाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुन्छ तर पूर्व दिशाको दिव्य-शब्दहरू सुन्न सक्ने समाधि भाविता भने गरेको हुन्न । उसले पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्ने एकाङ्गी समाधिको भाविता गरी पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्छ तर पूर्व दिशाको दिव्य-शब्दहरू सुन्न सक्दैन । सो किन भने ?— महालि त्यो त्यस्तै हुन्छ । सो भिक्षुले पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू मात्र हेर्ने एकाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुँदा, उसले पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू मात्र हेर्न सक्छ तर पूर्व दिशाको दिव्य-शब्दहरू सुन्न सक्दैन ।”

a (ख) “महालि ! फेरि, कुनै भिक्षुले दक्षिण दिशा...पश्चिम दिशा...उर्ध्व दिशा... अधो दिशा... र अनुदिशाको दिव्यहरू हेर्ने एकाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुन्छ तर दक्षिण-पश्चिम-उत्तर-उर्ध्व-अधो र अनुदिशाको दिव्य-शब्दहरू सुन्न सक्ने समाधि भाविता भने गरेको हुन्न । उसले दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्ने एकाङ्गी समाधिको भाविता गरी दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्छ तर दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-शब्दहरू सुन्न सक्दैन ।”

b (क) “महालि ! यहाँ कुनै भिक्षुले पूर्व दिशाको दिव्य-

---

*दिव्य-शब्द सुन्ने इच्छा गरे तर सुन्न न सकेको हुँदा बुद्धप्रति द्वेषभावराखी चीवर छाडी ओट्टु लिच्छवीकहाँ गई उपरोक्त कुरा सुनाएका हुन् । अ. क. पृ. २२०

शब्द सुन्ने एकाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुन्छ तर पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्न सक्ने समाधि भाविता गरेको हुन्न । उसले पूर्व दिशाको दिव्य-शब्द सुन्ने एकाङ्गी समाधिको भाविता गरी पूर्व दिशाको दिव्य-शब्दहरू सुन्छ तर पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्न सक्दैन । सो किन भने ?—महालि त्यो त्यस्तै हुन्छ । सो भिक्षुले पूर्व दिशाको दिव्य-शब्दहरू मात्र सुन्ने एकाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुँदा, उसले पूर्व दिशाको दिव्य-शब्दहरू मात्र सुन्न सक्छ, तर पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्न सक्दैन ।”

b (ख) “महालि ! फेरि, कुनै भिक्षुले दक्षिण दिशा...पश्चिम दिशा...उत्तर दिशा...उर्ध्व दिशा... अधो दिशा... र अनुदिशाको दिव्य-शब्द सुन्ने एकाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुन्छ तर दक्षिण-पश्चिम-उत्तर-उर्ध्व-अधो र अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू देख्ने समाधि भाविता गरेको हुन्न । उसले दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-शब्दहरू सुन्ने एकाङ्गी समाधिको भाविता गरी दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-शब्दहरू सुन्छ तर दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू देख्न सक्दैन । सो किन भने ?—महालि त्यो त्यस्तै हुन्छ । सो भिक्षुले दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-शब्दहरू मात्र सुन्ने एकाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुँदा, उसले दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-शब्दहरू मात्र सुन्न सक्छ, तर दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्न सक्दैन ।”

c (क) “महालि ! यहाँ कुनै भिक्षुले पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्ने र दिव्य-शब्दहरू सुन्ने उभयाङ्गी समाधि भाविता

गरेको हुन्छ, उसले पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्ने र दिव्य-शब्दहरू सुन्ने उभयाङ्गी समाधिको भाविता गरी पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्छ, दिव्य-शब्दहरू पनि सुन्छ। सो किन भने ?- महालि त्यो त्यस्तै हुन्छ। सो भिक्षुले पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्ने र दिव्य-शब्दहरू सुन्ने उभयाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुँदा, उसले पूर्व दिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्न सक्छ, दिव्य-शब्दहरू पनि सुन्न सक्छ।”

c (ख) “महालि ! फेरि, कुनै भिक्षुले दक्षिण दिशा...पश्चिम दिशा...उत्तर दिशा...उर्ध्व दिशा... अधो दिशा... र अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्ने, दिव्य शब्दहरू सुन्ने उभयाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुन्छ। उसले दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्ने, दिव्य-शब्दहरू सुन्ने उभयाङ्गी समाधिको भाविता गरी दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्छ, दिव्य-शब्दहरू पनि सुन्छ। सो किन भने ?- महालि त्यो त्यस्तै हुन्छ। सो भिक्षुले दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्ने, दिव्य-शब्दहरू सुन्ने उभयाङ्गी समाधि भाविता गरेको हुँदा, उसले दक्षिण दिशा...अनुदिशाको दिव्य-रूपहरू हेर्न सक्छ, दिव्य-शब्दहरू पनि सुन्न सक्छ।”

“महालि ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो जसले गर्दा सुनक्खत्त लिच्छवीले भाएकै दिव्य शब्दहरूलाई सुन्न सकेन, न भाएकोले होइन।”

उत्तरोत्तर-धर्महरू

“भन्ते ! के यिनै समाधिहरूलाई साक्षात्कार गर्न भिक्षुहरू भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ?”

“महालि ! मकहाँ भिक्षुहरू यिनै समाधिहरूलाई साक्षात्कार गर्न ब्रह्मचर्य पालन गर्दै नन् बल्कि यी भन्दा उत्तरोत्तर, प्रणीततर-धर्महरू छन् जसको साक्षात्कार गर्ने हेतुले भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

“भन्ते ! ती उत्तरोत्तर, प्रणीततर-धर्महरू कुन हुन् त ? जसको साक्षात्कार गर्ने हेतुले भिक्षुहरू भगवानकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ?”

(१) “महालि ! यहाँ भिक्षुहरू, तीनै संयोजनहरू^१ परिक्षीण गरी स्रोतापन्न भई अविनिपाती र निश्चित सम्बोधिपरायण हुन्छन् । महालि ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर-धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्ने हेतुले भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

(२) “महालि ! यहाँ भिक्षुहरू, तीनै संयोजनहरू परिक्षीण गरी राग, द्वेष, मोहलाई निर्बल पारी सकृदागामी हुन्छन्, एकपल्ट मात्र यस लोकमा आई दुःखान्त गर्छन् । महालि ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर-धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्ने हेतुले भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

(३) “महालि ! फेरि, यहाँ भिक्षुहरू पाँचै अधोभागीय^२

१. सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा र शीलव्रतपरामर्श-संयोजन ।

२. सत्काय दृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रतपरामर्श, कामच्छन्द र व्यापाद-संयोजन ।

संयोजनहरू परिक्षीण गरी औपपातिक^१ हुन्छन्, त्यहीं नै परिनिर्वाणगामी हुन्छन्, त्यसलोकबाट पुनः यसलोकमा आउन्नन् । महालि ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर-धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्ने हेतुले भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

(४) “महालि ! फेरि, यहाँ भिक्षुहरू, आस्रवक्षय गरी अनास्रव भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी बस्छन् । महालि ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर-धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्ने हेतुले भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

महालि ! यिनै ती उत्तरोत्तर, प्रणीततर-धर्महरू हुन्, जसको साक्षात्कार गर्ने हेतुले भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

उही जीव-उही शरीर

“महालि ! एक समय, म कौशम्बीको घोषिताराममा बसेको थिएँ । त्यहाँ दारुपत्तिक (दारु पत्रिक) परिव्राजकको अन्तेवासी— मुण्डिय र जालिय भन्ने दुइजना परिव्राजकहरू— मकहाँ आई, मलाई सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती परिव्राजकहरूले मसँग यस्तो सोधे—

“आवुसो गौतम ! उही जीव, उही शरीर हो कि; अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो ?”

१. ब्रह्मलोकगामी ।

“आवुसो ! त्यसो भए सुन, राम्ररी मन लगाऊ, म भन्दछु ।”

“हवस्” भनी ती परिव्राजकहरूले प्रत्युत्तरदिएपछि, मैले यसो भने—

“आवुसो ! यहाँ, तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध लोकमा उत्पन्न हुन्छ। तथागतले देवसहित मनुष्यलाई...धर्मोपदेश गर्छ। बुद्धको धर्मोपदेश सुनी...गृहपति वा गृहपति पुत्र प्रव्रजित हुन्छ। प्रव्रजित भई शीलसम्पन्न भई...प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ। जो भिक्षुले यो प्रथम ध्यान जान्दछ; देख्दछ; के उसले— ‘उही जीव हो, उही शरीर हो अथवा जीव भिन्नै, शरीर भिन्नै हो’ भनी भन्नु कल्य (= शिक्षाप्रद) हुन्छ ?”

“आवुसो गौतम ! जो भिक्षुले यो प्रथम ध्यान जान्दछ, देख्दछ, उसले— ‘उही जीव हो, उही शरीर हो अथवा जीव भिन्नै, शरीर भिन्नै हो’ भनी भन्नु कल्य (= शिक्षाप्रद) हुन्छ ।”

“आवुसो ! मैले पनि यो प्रथम ध्यान जान्दछु, देख्दछु तर म, ‘उही जीव हो, उही शरीर हो अथवा जीव भिन्नै, शरीर भिन्नै हो’ भनी भन्दैन। फेरि सो भिक्षुले द्वितीयध्यान...तृतीयध्यान...चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ। जो भिक्षुले यो चतुर्थ ध्यान जान्दछ, देख्दछ;

-
१. यस ठाउँका जम्मै कुराहरू ‘बुद्धकालीन ब्राह्मण’ पृ. २५६ देखि २७६ सम्म उल्लेख भएको हुँदा त्यहीं हेर्नु र अरू कुराहरू सामञ्जसल सूत्रमा उल्लेख भएको जस्तै यहाँ पनि बुझ्नुपर्छ ।

के उसले- 'उही जीव हो, उही शरीर हो अथवा जीव भिन्नै, शरीर भिन्नै हो' भनी भन्नु कल्य (= शिक्षाप्रद) हुन्छ ?”

“आवुसो गौतम ! जो भिक्षुले यी द्वितीय...तृतीय...तथा चतुर्थध्यान जान्दछ, देख्दछ; उसले- 'उही जीव हो, उही शरीर हो अथवा जीव भिन्नै, शरीर भिन्नै हो' भनी भन्नु कल्य हुन्छ ।”

“आवुसो ! मैले पनि यी द्वितीय...तृतीय... तथा चतुर्थध्यान जान्दछु, देख्दछु तर म, 'उही जीव हो, उही शरीर हो अथवा जीव भिन्नै, शरीर भिन्नै हो' भनी भन्दैन । फेरि सो भिक्षुले, चित्त परिशुद्ध भएपछि...ज्ञानदर्शनार्थ चित्त लगाउँछं,...आस्रवक्षय-ज्ञानमा चित्त लगाउँछं... 'यो आस्रव हो, यो आस्रव समुदय हो, यो आस्रव निरोध हो, यो आस्रव निरोध हुने मार्ग हो' भनी यथार्थत अवबोध गर्छं अनि...कामास्रव, भवास्रव, अविद्यास्रवबाट उसको चित्त विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि उसले 'जाति (जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकें, अब उप्रान्त पुनः यहाँ आउनुपर्ने हेतु छैन' भनी ज्ञान अवबोध गरी निर्वाण साक्षात्कार गर्छ । जो भिक्षुले निर्वाण जान्दछ, देख्दछ; के उसले- 'उही जीव हो, उही शरीर हो अथवा जीव भिन्नै, शरीर भिन्नै हो' भनी भन्नु कल्य हुन्छ ?”

“आवुसो गौतम ! जो भिक्षुले...निर्वाण जान्दछ, देख्दछ; उसले- 'उही जीव हो, उही शरीर हो अथवा जीव भिन्नै, शरीर भिन्नै हो' भनी भन्नु कल्य हुन्छ ।”

“आवुसो ! मैले पनि...निर्वाण जान्दछु, देख्दछु तर म, ‘उही जीव हो, उही शरीर हो अथवा जीव भिन्नै, शरीर भिन्नै हो’ भनी भन्दिन ।”

भगवानको यति कुरा सुनी सन्तुष्ट भएका ओट्टद्ध^१ लिच्छवीले भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

-
१. ओट्टद्ध लिच्छवी आत्मदृष्टिक थिए । उनले भगवानद्वारा माथि सुनाइएका मध्यममार्गको उपदेशलाई राम्ररी बुझ्न सकेनन् । अनि भगवानले ओट्टद्धको मनोभाव बुझ्नुभई दृष्टि सम्बन्धी कुरा सुनाउनकोलागि प्रस्तुत उदाहरण दिनु भएको हो । यी उदाहरणात्मक उपदेश सुनी ओट्टद्ध लिच्छवी प्रसन्न भएर गए ।
अ. क. पृ. २२३

७. राजा उदेन

परिचय

पालि बौद्ध साहित्यमा पाइने राजाहरूमध्ये, कोशल राज्यको दक्षिणपट्टि, यमुना नदीको किनारमा वंश वा वत्स राज्यको^१ राजधानी कौशम्बी^२ थियो। त्यहाँ परन्तप भन्ने राजाले राज्य गर्दथे। यिनकै छोराको नाम राजा उदेन (उदयन) हो। यिनैको नाम पालि सूत्र तथा अर्थकथाहरूमा समुल्लेख भएको पाइन्छ।

कौशम्बी नगर

कौशम्बी नगरको जताततै कोसम्ब वृक्षहरू (Margossa Trees) ले सुशोभित भएको हुनाले कौशम्बी भन्ने नामकरण भएको हो अथवा कुसम्ब भन्ने तापस वस्ने आश्रमको आसपासको नगर भएकोले

---

१. D. P. P. II. पृ. ७९८

२. प्राचीन कौशम्बीलाई वर्तमान भारतको इलाहाबादबाट करीब ३० माइल पश्चिम यमुना नदीको किनारस्थित 'कोसम' भन्ने गाउँ निर्धारण गरिएको छ। G. D. पृ. ९६

पनि कौशम्बी भनिएको हो^१ ।

कौशम्बी नगरको महत्व सम्बन्धी सबिस्तर कुराहरू पालि साहित्यमा उपलब्ध नभएता पनि जे जति उपलब्ध भएका छन् त्यतिले पनि हामी कौशम्बी नगरको महत्व बुझ्न सकौं ।

भगवानको परिनिर्वाण हुने समय नजिक आउन थालेपछि भगवानका परमभक्त आयुष्मान् आनन्दले भगवानलाई कौशम्बीमा परिनिर्वाण हुनु भए पनि बेश हुन्थ्यो भनी उहाँको ध्यानाकर्षण गर्नु भएको कुराबाट पनि कौशम्बीको महत्ता बुझ्न सकिन्छ^२ ।

कौशम्बीमा, कौशम्बीका घोषक सेठले बनाएको घोषकाराम, कुक्कुट सेठले बनाएको कुक्कुटाराम तथा पावारिय सेठले बनाएको पावारिकाराम सहित तीन आरामहरू थिए^३ । घोषितारामबाट करीव १ गाउत जति पर बदरिकाराम^४ भन्ने विहार पनि थियो । यसै स्थानमा भगवानले राहुल (भगवानको पुत्र, श्रमण) लाई अनेक उप-

१. म. नि. अ. क. II. पृ. ३२४ : कोसम्बकसुत्तं ।

२. दी. नि. II. पृ. ११३ : महापरिनिब्बानसुत्तं ।

३. धम्म. अ. क. पृ. १०३ : मरणपरिदीपन, उदेनवत्थु, पपञ्चसूदनी
II. पृ. ३२७ : कोसम्बकसुत्तं ।

४. सं. नि. II. पृ. ३४६ : खेमकसुत्तं; अ. क. II. पृ. २३०

देशहरू दिनु भएको थियो^१ । कौशम्बीबाट वाराणशीलाई ३० योजन पर्दछ^२ । श्रावस्ती नगर, राजगृह तथा उज्जैनको बीच बाटोमा पर्ने भएकोले^३ आवतजावत गर्ने मानिसहरू सबैजसो कौशम्बीमा वास बस्दथे । राजगृहबाट कौशम्बी जाने थलमार्ग भए जस्तै^४ जलमार्ग पनि भएको कुरा बुद्ध परिनिर्वाण पछि आयुष्मान् आनन्द राजगृहबाट डुंगामा बसी कौशम्बी जानु भएको^५ कुराबाट पनि प्रष्ट हुन्छ ।

कौशम्बीमा नै बुद्ध भगवानले आफ्नो जीवनकालमा, आफ्ना शिष्य भिक्षुहरूबाट तीतो कुरा सुन्नु परेको थियो । कौशम्बीस्थित घोषितारामका केही भिक्षुहरूका बीच एक साधारण नियमको विषयमा मतभेद भएको थियो । यो कुरा चर्कदा चर्कदै भिक्षुहरूको परस्परमा वेमेल भयो । यसै बेलामा भगवान बुद्ध स्वयंले भिक्षुहरूलाई मेलमिलाप भई बस्ने उपदेश दिनु हुँदा, केही भिक्षुहरूले बुद्ध भगवानलाई “भन्ते ! तपाईं आफ्नो विमुक्तिसुख अनुभव गरी चुप लागेर बस्नुहोस् । यसबारे जे गर्नुपर्ने हो सो हामी नै गर्नेछौं” भन्ने समेत कुरा सुनाएका थिए ।

१. तिपल्लत्थमिगजातकं, जा. अ. क. I. पृ. १२४, नं. १६ र तित्तिर-जातक, जा. अ. क. III. पृ. ४५, नं. ३१९

२. अं. अ. क. I. पृ. १७० : वक्कुलकथा ।

३. महा. व. पृ. २९५ : पज्जोतराजवत्थु; हेर बु. गृ. पृ. ३८२

४. चुल्ल. व. पृ. २८३ : देवदत्तवत्थु ।

५. चुल्ल. व. पृ. ४१२ : ब्रह्मदण्डकथा ।

यसै घटनाले गर्दा बुद्ध भगवान एक दिन, सुटुक्क निस्कनु भई पारिलेय्य वनमा जानु भएको थियो^१ । यही कौशम्बीमा बसिरहँदा देवदत्त भिक्षुले अजातशत्रु राजकुमारलाई आफ्नो हातमा लिई सङ्गभेद गर्ने जस्तो कुभावना सर्वप्रथम यहीं नै चिताएका थिए^२ ।

तीन अग्रमहिषीहरू

एक दिन, रातो कम्बल ओढेकी गर्भिणी महारानीका साथ घाम तापी कौशम्बीका परन्तप राजा कौसीमा बसिरहेको बेलामा हस्तिलिङ्ग (पक्ष विशेष) भन्ने सकुणले गर्भिणी महारानीलाई, मासुको डल्लो संझी टिपेर हिमालयतिर लगी एक रुखको कापमा राख्यो । अनि गर्भिणी महारानीले हस्तिलिङ्ग सकुणलाई भगाइन् । सोही रुखको कापमा बसी सूर्योदयको समयमा महारानीले छोरा जन्माइन् । यस समयमा जन्मेको हुनाले राजकुमारको नाम 'उदेन' (उदयन) भन्ने रहन गएको हो । अल्लकप्प भन्ने तापसले महारानीलाई देखेर उनीद्वारा उनको बारेमा सबै वृतान्त कुरा थाहा पाए पछि आफ्नै आश्रममा लगी उनीहरूको भरण-पोषण गरे । पछि यी रानीले तापसको ब्रह्मचर्य व्रत पनि भङ्ग गरिदिइन् ।

१. महा. व. पृ. ३६८-३८३ : कोसम्बकखन्धकं; धम्म. अ. क. पृ. २६ : कोसम्बकवत्थु; जा. अ. क. IV. पृ. ४ : कोसम्बजातक, नं. ४२८; सं. नि. II. पृ. ३१९ : पालिलेय्यसुत्तं, अ. क. II. पृ. २२२; उदा पृ. ११० : नागसुत्तं, अ. क. पृ. १७४

२. चुल्ल. व. पृ. २८३ : देवदत्तवत्थु ।

एक दिन अल्लकप्प तापसले कौशम्बीका राजा परन्तपको देहान्त भएको खबर सुनाए पछि रानीले सो राजा आफ्नो पति हुन् भन्ने कुरा बताइन् । अनि तापसकै सहायता प्राप्त गरी उदेन राजकुमारले हस्तिलिङ्ग वीणा र हस्तिकन्त मन्त्रको बलले हात्तीहरूका बथान लिई कौशम्बीमा गई आफ्नो पैतृक राज्य प्राप्त गरे । राजदरवारका मन्त्री भारदारहरूले, राजकुमारद्वारा प्रस्तुत गरेको परन्तप राजाको औंठी र रातो कम्बल देखेपछि 'परन्तप राजाका छोरा हुन्' भन्ने निश्चय गरी, राजकुमारलाई राज्याभिषेक दिए । यस प्रकार उदेन राजकुमार आफ्नो पैतृक राज्य प्राप्त गरी राजा भए^१ ।

१- वासुलदत्ता

उदेन राजाले हस्तिकन्त मन्त्रद्वारा हात्तीहरूलाई दमन गर्न सक्छन् भन्ने कुरा अवन्ती देशका उज्जैन राजा चन्द्रपद्योतले सुने । अनि उनले सो मन्त्र सिक्नको लागि उदेन राजालाई समात्ने विचार गरे । यसै विचारलाई साकार तुल्याउन राजाले एक काष्ठमय यान्त्रिक हात्ती बनाई त्यसैको प्रलोभन देखाई उदेन राजालाई समात्ने षडयन्त्र रचे । अनि राजाले सेतो रंग लगाएको विशाल काष्ठमय यान्त्रिक हात्ती बनाउन लगाई त्यस भित्र ६० जवान मानिसहरू राखी, जङ्गलमा पठाए । यो कृत्रिम हात्तीलाई देख्ने जति सबैले साँच्चैको हात्ती ठान्दथे ।

१. यसबारेको सविस्तर कुरा धम्म. अ. क. पृ. ८२ मा उदेनवत्थुमा समुल्लेख भएको छ ।

एक दिन, एक वनचरले सो हात्तीलाई देखेपछि तुरुन्तै उदेन राजालाई विन्ति गर्न गयो । उसको कुरा सुनी हात्ती समात्नको निमित्त राजा जङ्गलमा गए । हस्तिकन्त वीणा र हस्तिकन्त मन्त्रद्वारा हात्तीलाई बोलाउँदा कृत्रिम हात्ती उल्टो जङ्गल भित्र पसेको देखी राजा विष्मित भई सेनाका साथ हात्तीलाई लखेट्दै जङ्गल भित्र पस्दा सेनाहरू जम्मै पछाडि परी आफू एकलै जङ्गल भित्र पर्न गए । यही मौका छोपी चन्द्रप्रद्योत राजाका सेनाले घेरा भित्र पारी उदेन राजालाई समाती प्रद्योत राजाकहाँ लगेर थुने । यसको खुशियालीमा मदिरा पान गरी प्रद्योत राजाले दिन बिताउन थाले ।

अनि उदेन राजाले “वीर राजाहरूले कुनै राजालाई समाती कुनै कार्यवाही नगरी, त्यसै थुनामा राखी मद्यपान गरी बस्दैनन् । समातेको राजालाई यात मान्नुपर्छ, यात छाडि दिनुपर्छ” भनी भनेको सुनी प्रद्योत राजाले “हस्तिकन्त मन्त्र सिकाइ दिएमा छाडि दिनेछु” भन्ने कुरा सुनाए । उदेन राजाले पनि “मलाई ढोगेमा मात्र मन्त्र सिकाइ दिनेछु” भन्ने जवाफ दिए । यो कुरा सुनी आफूले ढोग्दा इज्जतै जाने हुनाले “जसले ढोग्दछ, उसलाई सिकाइ दिन सक्छौं कि सक्दैनौं ?” भनी प्रद्योत राजाले सोध्दा, उदेन राजाले ‘सक्छु’ भने । त्यसपछि प्रद्योत राजाले आफ्नी छोरी वासुलदत्तालाई मन्त्र सिक्न लगाई पछि उनीसँग आफूले सिक्ने विचार गरी “त्यसो भए पर्दा भित्र बसी एउटी लंगडीले ढोग्ने छ, उसैलाई मन्त्र सिकाइ देऊ” भन्दा उदेन राजाले “हुन्छ” भने । यसपछि आफ्नी छोरी वासुलदत्ताकहाँ गई राजाले भने—

“प्रिय छोरी ! एक श्वेतकृष्ठी पुरुष छ । ऊ हस्तिकन्त मन्त्र जान्दछ । पर्दा भित्र बसी तिमिले उसँग मन्त्र सिक । पछि म तिमिसँग सिक्नेछु^१ ।”

त्यसै अनुसार **वासुलदत्ता** राजकुमारीले पर्दा भित्र बसी पर्दा बाहिर बसेका **उदेन राजासँग** मन्त्र सिक्नहेको बेलामा, जति पढाए पनि वासुलदत्ताले कण्ठपार्न नसकेको कारणले पर्दा, पर्दा बाहिर बसेका उदेन राजाले एक दिन, “अरे लंगडी ! कति बाक्लो ओठ भएकी रहछिन् तँ त” भनी गालि गरे । अनि **वासुलदत्ता** रिसाउँदै भन्छिन्— “अरे दुष्ट कुष्ठी ! म जस्ती सुन्दरीलाई पनि तँ लंगडी भन्छिन् ।” यो सुन्ने वित्तिकै पर्दा हटाई हेर्दा उदेनले अत्यन्त सुन्दरी कुमारी पो देखे । अनि दुवैको परस्परमा प्रेम भयो र वहीं नै गान्धर्व विवाह पनि गरे ।

यस घटना पछि राज्यबाट दुवै भागेर जाने सल्लाह गरे । त्यसै अनुसार उदेन राजाले वासुलदत्तालाई कुरा सिकाए । अनि **वासुलदत्ता प्रद्योत राजाकहाँ** गई “महाराज ! मन्त्रको अन्तिम चरण पुग्दैछ । मन्त्र सिद्धिकोलागि, नक्षत्र योग पर्ने बेलामा कुन बखत बाहिर जानुपर्ने हो सो कुरा भन्न सकिन्न । अतएव सरकारबाट हामीहरूलाई जुनसुकै बेलामा पनि जुनसुकै ढोकाबाट, जुनसुकै वाहन लैजाने आज्ञा दिइराख्नु भए बेश हुने थियो” भनी विन्ति गर्दा राजाले सोही अनुसार आज्ञा दिए ।

---

१. धम्म. अ. क. पृ. ९८ : वासुलदत्तायवत्थु ।

त्यस बखत चन्द्रप्रद्योत राजाको दरवारमा- दिनको ५० योजन हिड्न सक्ने भद्रवती भन्ने ठोइ, दिनको ६० योजन हिड्न सक्ने काल भन्ने नोकर^१, दिनको १०० योजन दगुर्नसक्ने वेलकण्ठी र मुञ्जकेसी भन्ने घोडाहरू तथा दिनको १२० योजनसम्म हिड्न सक्ने नालागिरी भन्ने हात्ती समेत पाँच वाहनहरू थिए^२ ।

एक दिन, चन्द्रप्रद्योत राजा क्रीडाकोलागि उद्यानमा गइरहेको मौका पारी उदेन राजा र वासुलदत्ता दुवै भद्रवती भन्ने ठोईमा चढी भागेर गए । यो कुरा सुनी चन्द्रप्रद्योतले उनीहरूलाई समात्न मानिसहरू पठाए । समात्न आएका मानिसहरूलाई उदेन राजाले प्रद्योत राजाको दरवारबाट ल्याएको सुन चाँदीहरू छरिदिए । मानिसहरू सुन चाँदी टिप्नपट्टि लागे । अन्तमा आफ्ना सेना भेट्टाई सुरक्षित रूपले उदेन राजा कौशम्बी पुगे । त्यसपछि वासुलदत्तालाई ५०० स्त्री परिचारिकाहरू दिई अग्रमहिषी बनाए^३ ।

Dhamma.Digital

२- श्यामावती

उदेन राजाको राज्यकालमा कौशम्बी नगरमा घोषक, कुक्कुट र पावारिय भन्ने तीन जना महाधनीहरू थिए । यिनीहरूमध्ये घोषक

१. हेर बु. गृ. पृ. ३८२

२. धम्म. अ. क. पृ. ९९ : वासुलदत्तायवत्थु ।

३. धम्म. अ. क. पृ. १०१

सेठको जन्म धम्मपदार्थकथानुसार कौशम्बीको एक गणिकाको कोखमा^१ भएको हो भन्ने उल्लेख छ, तापनि पपञ्चसूदनी^२ अनुसार यिनको जन्म एक कुल घरानामा भएको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ।

श्यामावती कुमारी अङ्ग राज्यको भद्रावती नगरको भद्रवतीय सेठकी छोरी थिई। उसको आमा बाबुहरूले देहान्त भएपछि उसलाई उसको मितबाबु हुने घोषक सेठले पुत्रीको रूपमा पालि राखेको थियो। पछि श्यामावतीको रूप सौन्दर्यता देखी उदेन राजाले उसलाई अग्रमहिषी बनाए^३।

३- मागन्दिय

एक दिन बुद्ध भगवान कुरु देशको कम्मासदम्म भन्ने निगममा भिक्षाटन गरी निगमको बाहिर पट्टि बस्नु भएको थियो^४। त्यस बेला त्यसै निगमवासी मागन्दी भन्ने ब्राह्मणले भगवानलाई देखी, उहाँको शारीरिक सौन्दर्यताद्वारा प्रभावित भई “आफनी छोरी मागन्दियलाई यिनै पुरुष सहाउँछन्” भन्ने विचार गरे। त्यसै अनुसार हतार हतार गर्दै घरपुगी आफनी छोरीलाई वस्त्राभूषणहरू लगाउन लगाई, आफनी पत्नीलाई समेत लिई उनी बुद्धकहाँ गए। तर मागन्दीकी पत्नीले भगवान

१. धम्म. अ. क. पृ. ८७ : उदेनवत्थु।

२. II. पृ. ३२४ : कोसम्बकसुत्तं।

३. धम्म. अ. क. पृ. ९७ : सामावतीवत्थु।

४. अं. नि. अ. क. I. पृ. २३५ : खुज्जुत्तरा।

बुद्धको पैतालाको चिन्ह भुइमा देखेर भनिन्- “भो स्वामी ! यी पुरुष भोगविलाषी होइनन्, यिनी त निक्लेशी हुन्, छोरी मागन्दियलाई यिनले स्वीकार पनि गर्ने छैनन् ।” अनि बुद्धका समक्ष पुगेपछि बुद्धको उपदेश सुनी दुवै स्त्री पुरुष भिक्षु भिक्षुणी भए^१ । छोरी मागन्दियलाई आफ्नै भाइ मागन्दियलाई सुम्पिदिए^२ । यस बेला जुन उपदेशहरू बुद्ध भगवानले मागन्दी ब्राह्मणहरूलाई दिनु भएको थियो, सो उपदेशद्वारा छोरी हुने मागन्दिय रिसाएकी थिई । बुद्धप्रति वैरभाव राखेकी थिई^३ । काका मागन्दीले भतिजी मागन्दियलाई पछि कौशम्बीमा लगी उदेन राजालाई अर्पित गरे^४ । मागन्दियको सुन्दरतामा मुग्ध भई राजाले स्वीकार गरी उसलाई पनि ५०० स्त्री परिचारिकाहरू दिई अग्रमहिषी नै बनाए ।

बुद्ध भगवान कौशम्बीमा

कौशम्बीवासी घोषक, कुक्कुट र पावारिय भन्ने सेठहरू

१. सु. नि. अ. क. पृ. ४३६ : मागन्दियसुत्तं ।

२. मागन्दीहरूको बारेमा दिव्यावदानमा ‘मागन्दी’ लाई ‘माकन्दिका’ परिव्राजक र उसकी छोरीलाई ‘अनुपमा’ तथा स्त्रीलाई ‘साकली’ भन्ने उल्लेख D. P. P. II. पृ. ५९४ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

३. अं. अ. क. I. पृ. २३५; धम्म. अ. क. पृ. १०२ : मागन्दियवत्थु ।

४. धम्म. अ. क. पृ. १०३

स्वभावत धर्मात्मा थिए । बुद्धलाई भेट्नु भन्दा अगाडि यिनीहरू जुनसुकै तापस सन्यासीहरूको पनि सेवा टहल गर्दथे । एक दिन यी सेठहरू-द्वारा उपस्थान पाई बसिरहेका तापसहरूले “बुद्ध भगवान श्रावस्तीमा बस्नु भएको छ” भन्ने खबर सुने । अनि तिनीहरू ती सेठहरूकहाँ गई “बुद्ध भगवानको दर्शन गर्न श्रावस्ती जान्छौं” भनी खबर दिई सबै श्रावस्तीमा गए । “बुद्ध भगवान” भन्ने नाम सुन्ने बित्तिकै घोषकादि सेठहरू पनि अति प्रसन्न भई भगवानको दर्शन गर्न श्रावस्तीमा गए । श्रावस्तीमा यिनीहरूले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई एक सातासम्म भोजन दान दिई, अनेक पुण्यकार्य गरी भगवान बुद्धलाई कौशम्बीमा पाल्नुहुन निम्तो समेत दिई फर्केर आए ।

कौशम्बी फर्किसके पछि यिनीहरूले बुद्ध भगवानकोबारेमा धेरै मानिसहरूलाई कुरा सुनाई आ-आफ्ना उद्यानमा विहारहरू पनि बनाए^१ । भगवान बुद्ध कौशम्बीमा पाल्नु भई यिनै तीनजना सेठहरूका घोषितादि विहारमा बस्नु भयो । घोषकादि तीनै सेठहरूले पनि बुद्धको उपस्थान गरे ।

श्यामावतीप्रति मागन्दियको ईर्ष्या

एक दिन यी सेठहरूका माली सुमन भन्नेले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई निम्त्याएको थियो । श्यामावती महारानीकी दाशी खुज्जु-

१. पपञ्चसूदनी II. पृ. ३२६ : कोसम्बकसुत्तं, धम्म. अ. क. पृ. १०३ :
उदेनवत्थु, मरणपरिदीपनी ।

त्तराले यसै कहाँबाट दिनहुँ फूल किनी लैजान्थी । त्यस दिन सुमन मालाकारले खुज्जुत्तरालाई “आज मेरो घरमा बुद्ध भगवान सहित भिक्षुसङ्घ पाल्नु हुनेछ, अतएव पछि मात्र फूल दिनेछु । तिम्री पनि बुद्धको उपदेश सुनी जाऊ” भनी भन्दा, “हुन्छ” भनी खुज्जुत्तराले पनि बुद्धको उपदेश सुनी । भगवानको उपदेश सुने पछि खुज्जुत्तरालाई धर्मावबोध भयो । यस भन्दा अघि उसले श्यामावती महारानीद्वारा पाइने आठ कार्षापणमध्ये केवल चार कार्षापणको मात्र फूल किनेर लैजाने गर्थी । किन्तु त्यस दिन उसले आठै कार्षापणको फूल किनेर लगी । श्यामावती महारानीले “आज किन फूल धेरै ल्याएको ? के मालाकार खुशी भई धेरै दियो कि क्या हो ?” भनी सोध्दा उसले “अरू दिन आठ कार्षापण मध्ये चारै कार्षापणको मात्र फूल किनेर ल्याउने गर्दथेँ, किन्तु आज बुद्ध भगवानको उपदेश सुनी आठै कार्षापणको फूल किनेर ल्याएकी हुँ” भनी सत्य कुरा बताई । “बुद्ध” भन्ने नाम सुन्ने बित्तिकै महारानी सारै प्रसन्न तथा प्रफुल्लित भई, खुज्जुत्तरालाई आमाको स्थानमा राखी, गुरुमालाई भैं सम्मान समेत गरी रानीले खुज्जुत्तराद्वारा भगवानको उपदेश सुनिन् । यसै गरी खुज्जुत्तरा उपासिकाले प्रतिदिन भगवानकहाँ उपदेश सुनी महारानीलाई सो उपदेश सुनाउने गर्दथी^१ ।

मागन्दिय महारानीले श्यामावतीको यस्तो प्रकृया देखी बुद्धप्रतिको रीस श्यामावतीमाथि पोख्दै, राजा उदेनलाई श्यामावतीको विरोधमा अनेक चुक्ली लगाइन् । **मागन्दिय** महारानीको कुरा सुनी

१. उदा. अ. क. पृ. २६८ : उदेनसुत्तं; धम्म. अ. क. पृ. १०६

राजाले श्यामावतीमाथि अनेक शंका उपशंका गर्न थालेता पनि अन्तमा मागन्दियको कुराहरूमा कुनै तथ्य न देखी उल्टै उनको कुरा पत्याउन छाडे । तै पनि सौतेनी स्त्रीको लोला चल्लै थियो । मागन्दियले आफूले गरेको काम एउटा पनि सफल पार्न नसकी उल्टो श्यामावतीकै काम र कुरामा राजाको विश्वास बढदै गएको देखी उनको मन भन् डाहले छट्पटिन थाल्यो । एक दिन मागन्दियले राजाको ज्यानमै खतरा आउने जस्तै रचना गरी देखाएको जालले गर्दा, राजा श्यामावतीमाथि अत्यन्त रिसाए । अनि क्रोधले श्यामावती सहित उनका सबै स्त्रीहरूलाई बाँणले हान्न लाग्दा, निर्जीव बाँणले पनि श्यामावती महारानीको गुण देखाएको घटना देखी, भयभीत भएका राजाले श्यामातीकै पाउमा परी क्षमा मागे । यस बेला श्यामावती महारानीले राजालाई भगवानको शरणमा गई भगवानसँग क्षमा माग्ने सल्लाह दिइन् । राजा बुद्धको शरणमा गइसके पछि उनले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई एक हप्तासम्म निम्तो गरी भोजन प्रदान गरे । त्यहाँदेखि राजाले श्यामावतीलाई दिनहुँ आफ्नो दरवारमा भिक्षु बोलाई उपदेश सुन्ने प्रवन्ध पनि मिलाई दिए ।

एक दिन, दरवारमा दिनहुँ उपदेश गर्न आउनु हुने आनन्द महा-स्थविरलाई श्यामावती महारानीले ५०० चीवरहरू प्रदान गरेको कुरा सुनी सो चीवरहरू सम्बन्धी उदेन राजाले सोधेको प्रश्नको उत्तर आनन्द

---

१. श्यामावती सम्बन्धी सविस्तरकथा धम्म. अ. क. पृ. १०९ मा समुल्लेख भएको छ ।

महास्थविरबाट सुनी प्रसन्न भई राजाले पुनः उहाँलाई अरू ५०० चीवरहरू प्रदान गरे^१ ।

आफूले रचेको षड्यन्त्रमा जति जति **मागन्दिय** रानी असफल भइन् उति उति नै उनको मुटु पोल्न थाल्यो । तै पनि उनले **श्यामावती** प्रतिको द्वेषभाव छाड्न सकिनन् । भन् उत्तरोत्तर अनर्थ गर्न थालिन् ।

एक दिन उदेन राजा क्रीडार्थ उद्यानमा गइरहेको मौका पारी आफ्नो काका मागन्दीलाई अर्थाई श्यामावती महारानी बस्ने घरमा आगो लगाउन लगाई **श्यामावती** सहित उनका ५०० स्त्री परिचारिकाहरूलाई समेत भष्म पार्न लगाइन्^१ । यस कुराको समुल्लेख तल मूल सूत्रमा 'अनिष्फल मरण' भन्ने शीर्षकले दर्शाएको छ ।

उद्यान-क्रीडा

Dhamma.Digital

एक दिन आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाज, गर्मीको याममा शीतल छाँयामा दिवा विहार गर्न उदेन राजाको रमणीय उदकपान^२ भन्ने उद्यानमा आई बस्नु भएको थियो । त्यस बखत उदेन राजा उद्यानमा साप्ताहिक मदिरापानका साथ अनेक रसरंग गरी बसेका थिए । अनि

१. धम्म. अ. क. पृ. १११

२. सं. नि. अ. क. III. पृ. २७; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४१५ मा 'उदकवन' भन्ने उल्लेख छ ।

राजा एक स्त्रीको काखमा सिरान गरी निदाए । राजा निदाएको देखी स्त्रीहरू उद्यानतिर डुल्न थाले ।

त्यस समयमा उनीहरूले आयुष्मान् पिण्डाले भारद्वाजलाई एक रुखमुनी बसेको देखी त्यहाँ गई उहाँको उपदेश सुने । उता दाशीको काखको सिरान गरी सुती रहेका राजालाई दाशीले बिउँभाई । राजाले आफू एकलै देखी “अरू स्त्रीहरू कहाँ गए ?” भनी सोध्दा, सो दाशीले “अमुक रुखमुनी अमुक भिक्षु बसेको ठाउँमा गएका छन्” भनी भनी । राजा दाशीहरूप्रति मात्र न भई आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाज प्रति पनि रुष्ट भए । अनि रीसको भोकमा आँखाले केही न देखी, एक रुखमा भएको धमिराको गोलो आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजमाथि फाल्न जाँदा उल्टै आफ्नै आँडु भरी सो गोलो प्यो । आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाज आकाशमार्गद्वारा जानु भयो ।

यस्तो कार्य देखी राजालाई सबै स्त्रीहरूले निन्दा गरे । अनि राजाले उद्यानपालसँग सोध्दा उद्यानपालद्वारा— “पहिले पहिले पनि आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाज त्यहाँ आई बस्नुहुन्थ्यो” भन्ने कुरा सुनी राजाले आफ्नो भूल स्वीकार गर्दै, उद्यानपाललाई “फेरि उहाँ उद्यानमा आउनु भएमा मलाई खबर देऊ” भनी आज्ञा दिए । अनि एक दिन आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाज सोही स्थानमा आउनु भएको बेलामा उद्यानपालले राजालाई खबर पठाए पछि राजा उदेन आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजकहाँ गई “भन्ते ! कसरी युवकहरू भिक्षु भएर बस्न सकेका ?” भन्ने इत्यादि प्रश्नहरूको उत्तर उहाँबाट सुनी राजा प्रसन्न भई बुद्धको शरणमा गएको

कुरा^१ तल सूत्रमा पनि समुल्लेख भएको छ । अर्को एक दिन, भगवान **परिनिर्वाण** भइसके पछि, **उदेन राजा** त्यस्तै उद्यान क्रीडा गरिरहेको वेलामा आफ्ना साथमा भएका रनिवास-स्त्रीहरूले **आयुष्मान्** आनन्दलाई ५०० चीवरहरू प्रदान गरेको देखी, आफूले पनि ५०० चीवरहरू प्रदान गरेको कुरा तल “चीवरदान” भन्ने शीर्षकको मूल पालिले नै प्रष्ट देखाएको छ ।

परिवारहरू

उदेन राजाको **बोधिराजकुमार** भन्ने एक छोरा भएको कुरा **वेनसाख जातकमा**^२ समुल्लेख भएको पाइन्छ । अरू कुनै पनि परिवारहरूको बारेमा पालि साहित्यमा समुल्लेख भएको कुरा भेटिएको छैन । **पेतवत्थु अर्थकथामा**^३ उदेन राजाले आफ्नो महामात्य मरे पछि उनकै छोरालाई महामात्य पदमा राखिदिएको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

Dhamma.Digital

एक दिन भगवानले बुढी भएकी **भद्रावती** भन्ने ढोईलाई पालन नगरी छाडी दिएको प्रसंगमा **उदेन राजालाई** भगवान बुद्धले “काम

१. सु. नि. अ. क. पृ. ४१५ : गुहट्टकसुत्तं; सं. नि. अ. क. III. पृ. २७ :
भारद्वाजसुत्तं; जा. अ. क. V. पृ. ७५ : मातङ्गजातकं, नं. ४९७

२. जा. अ. क. III. पृ. १०९, नं. ३५३

३. पृ. १०२ : उत्तरमातु पेतवत्थु ।

दिन सकुञ्जेल काम लिई, काम दिन नसक्ने अवस्थामा बेवास्ता गर्नु उचित छैन, बल्कि उसले अघि गरेको गुणलाई ध्यानमा राखी पालन नै गर्नु योग्य हुन्छ” भनी भन्नु भई पुनः **भद्रावती** ढोईलाई पालन गर्न लगाउनु भएको कुरा **दल्हधम्म जातकबाट**^१ प्रष्ट भएको छ ।

उदेन राजालाई **वज्जी राजा** पनि भनिन्छ भनी **उदान अर्थकथामा**^२ समुल्लेख भएको छ । उदेन राजाको अरू कुराहरू तलका सूत्रहरूबाट प्रष्ट हुने नै छ । सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरूको अध्ययनबाट **उदेन**^३ (**उदयन**) **राजा** बुद्धको शरणमा गएका भएता पनि उनी दृढ श्रद्धालु उपासक जस्तै थिएनन् भन्ने कुराको अवबोध हुन आउँछ ।

X

X

X

१. जा. अ. क. III. पृ. २७, नं. ४०९

२. पृ. २६८ : उदेनसुत्त ।

३. उदेन राजा र वासुलदत्ता महारानीकोबारेमा बृहतकथा, कथा-सरित्सागर, रत्नावली र श्रीहर्षको प्रियदर्शीका भन्ने ग्रन्थहरूमा समुल्लेख भएको छ भन्ने कुरा भौगोलिक शब्दकोषमा उल्लेख भएको छ । यसै शब्दकोषमा उदेन राजाले सर्वप्रथम ५ फीट अग्लो श्रीखण्डको बुद्धमूर्ति बनाएका र दोस्रो मूर्ति प्रसेनजित कोशल राजाले सूनको बनाएका थिए भन्ने पनि उल्लेख भएको छ । यी दुवै बुद्धकालीन राजाहरू हुन् । फाहियानले प्रसेनजित कोशल राजाले गोशीर्ष चन्दनको पनि बुद्धरूप बनाएका थिए भन्ने कुरा पनि यसै शब्दकोषमा उल्लेख भएको छ । G. D. पृ. ९७

मूल सूत्र :—

१- तरुण भिक्षुहरू

एक समय आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाज कौशम्बीस्थित घोषिताराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

एक दिन उदेन (उदयन) राजा जहाँ आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाज हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी सिद्धिए पछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उदेन राजाले आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजसँग प्रश्नहरू सोधे—

१- “भो भारद्वाज ! के हेतु के प्रत्यय रहेछ, जसले गर्दा यहाँ तरुण भिक्षुहरू कालोकेश छँदै, भद्र यौवनमै, वैशको प्रथम चरणमै तथा कामसुखको रतिक्रीडा नगरिकनै जीवनभर परिपूर्ण तथा परिशुद्धरूपले ब्रह्मचर्य पालन गर्ने जस्तो दीर्घकालको यात्रामा पदार्पण गर्न सकेका ?”

“महाराज ! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै यसो भन्नु भएको छ— ‘भिक्षु हो ! सुन; तिमीहरूले मातृ-समानका स्त्रीहरूलाई मातृ-चित्त, भगिनी-समानका स्त्रीहरूलाई भगिनी-चित्त तथा पुत्री-समानका स्त्रीहरूलाई पुत्री-चित्त राख’ ।”

१. सं. नि. III. पृ. १०२ : भारद्वाजसुत्तं ।

“महाराज ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जसले गर्दा यहाँ तरुण भिक्षुहरू कालोकेश छन्, भद्र यौवनमै, वैशको प्रथम चरणमै तथा कामसुखको रतिक्रीडा नगरिकनै जीवनभर परिपूर्ण तथा परिशुद्धरूपले ब्रह्मचर्य पालन गर्ने जस्तो दीर्घकालको यात्रामा पदार्पण गर्न सकेका ।”

२- “भो भारद्वाज ! चित्त भनेको बडो लोभी (लोल) स्वभावको छ । शायद कहिलेकहिं मातृ-समानकी स्त्री प्रति पनि लोभ धर्म (राग चित्त) उत्पन्न हुनसक्छ; भगिनी-समानकी स्त्री प्रति पनि लोभ धर्म उत्पन्न हुनसक्छ र पुत्री-समानकी स्त्री प्रति पनि लोभ धर्म उत्पन्न हुनसक्छ । भो भारद्वाज ! अरू कुनै पनि हेतु वा प्रत्यय छ कि जसले गर्दा यहाँ तरुण भिक्षुहरू...जीवनभर परिपूर्ण तथा परिशुद्धरूपले ब्रह्मचर्य पालन गर्ने जस्तो दीर्घकालको यात्रामा पदार्पण गर्न सक्ने ?”

“महाराज ! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै यसो भन्नु भएको छ- ‘भिक्षु हो ! सुन; तिमीहरूले यसै शरीरको पैतलादेखि माथिसम्म र केशदेखि कपालमुनीको छालापार्यन्त नाना प्रकारले भरिपूर्ण भएको असुचिलाई मनन गर’ । जस्तै—

द्वात्तिसाकार- ‘यो शरीरमा केश (केसा) छ, रौं (लोमा) छ, नङ् (नखा) छ, दाँत (दन्ता) छ, छाला (तचो) छ, मासु (मंसं) छ, नसा (न्हारु) छ, हाड (अट्टि) छ, मासी (अट्टि मिञ्जं) छ, मृगौला (वक्कं) छ, मुटु (हृदयं) छ, कलेजो (यकनं)

छ, क्लोम^१ (किलोमकं) छ, फियो (पिहकं) छ, फोक्सो (पप्फासं) छ, मोटो आन्द्रा (अन्तं) छ, स्यानो आन्द्रा (अन्तगुणं) छ, उदर (उदरियं) छ, मल (करीसं) छ, पित्त (पित्तं) छ, कफ (सेहं) छ, पीप (पुब्बो) छ, रगत (लोहितं) छ, पसिना (सेदो) छ, बोसो (मेदो) छ, आँसू (अस्सु) छ, चिल्लोपन तेल (वसा, greace) छ, थुक (खेलो) छ, सिंगान (सिङ्गाणिका) छ, च्याल (लसिका) छ तथा पिसाव (मुत्तं) छ भनी मनन गर ।’

“महाराज ! यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो जसले गर्दा यहाँ तरुण भिक्षुहरू कोलोकेश छन्दै,...तथा कामसुखको रतिक्रीडा नगरिकनै जीवनभर परिपूर्ण तथा परिशुद्धरूपले ब्रह्मचर्य पालन गर्ने जस्तो दीर्घकालको यात्रामा पदार्पण गर्न सकेका ।”

३- “भो भारद्वाज ! जो भिक्षुहरू भावित-काय, भावित-शील, भावित-चित्त तथा भावित-प्रज्ञा हुन्छन्, उनीहरूको निमित्त यो कुरा सुगम हुन सक्छ । तर जो भिक्षुहरू भावित-काय, भावित-शील, भावित-चित्त तथा भावित-प्रज्ञा हुँदैनन्, उनीहरूको निमित्त यो कुरा दुर्गम हुन सक्छ । किन कि कहिलेकहिं अशुभ निमित्तको^२ भावना

१. ‘अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति’- क्लोम भन्ने पदार्थ हृदयको दक्षिण भागको तल्लोपट्टि रहन्छ । अमरकोष, पृ. १३८

२. शरीरमा भएका माथि उल्लिखित केशादि बत्तीस अपवित्र*

(ध्यान) गर्दा गर्दै शुभ-निमित्तको^१ भावना हुन सक्छ । भो भारद्वाज ! त्यसैले अरू पनि कुनै हेतु वा प्रत्यय छ कि जसले गर्दा यहाँ तरुण भिक्षुहरू...जीवनभर परिपूर्ण तथा परिशुद्धरूपले ब्रह्मचर्य पालन गर्ने जस्तो दीर्घकालको यात्रामा पदार्पण गर्न सक्ने ?”

“महाराज ! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै यसो भन्नु भएको छ— ‘भिक्षु हो ! आऊ; तिमीहरू इन्द्रिय संयम गरी बस । चक्षुले रूप हेरी निमित्त-ग्राही^२ न होऊ, व्यञ्जन-ग्राही^३ पनि न होऊ । चक्षुरिन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन अभिध्या, (राग, लोभ) दौर्मनस्य, (चित्त मलिनता) पापक अकुशल-चित्तहरू उत्पन्न हुनसक्छन्,

* पदार्थहरू तथा शरीरवाट हुने अरू विकारतालाई मनन गरी, शरीरप्रति विरक्त-चित्त (अनासक्त) उत्पन्न हुने गरी ध्यान भावना गर्नेलाई ‘अशुभ-निमित्त’ वा ‘अशुभ-भावना’ भन्दछन् ।

१. अशुभ-भावनाको विपरीत, शरीरप्रति मोहित (आसक्त) भई शरीरको कारणद्वारा राग-चित्त उत्पन्न हुने गरी विचार गर्नेलाई ‘शुभ-निमित्त’ वा ‘शुभ-भावना’ भन्दछन् ।

२. कुनै स्त्रीको रूप हेर्दा आसक्त चित्त लिई ‘अहा ! कति राम्रो, कति सुन्दरी’ इत्यादि भनी हेर्ने स्वभावलाई ‘निमित्त-ग्राही’ भन्दछन् ।

३. कुनै स्त्रीको रूप हेर्दा उसको हाउ-भाउ, अङ्ग-प्रत्यङ्ग इत्यादि ‘कति राम्रो, कति सुन्दर’ भनी आसक्त चित्तले हेर्नेलाई ‘व्यञ्जन-ग्राही’ भनी भन्दछन् ।

तिनीहरूको निवारणार्थ चक्षुरिन्द्रिय संयम गरी बस । चक्षुरिन्द्रियको रक्षा गर, चक्षुरिन्द्रियलाई संयमित गर्नतिर लाग । श्रोतले शब्द सुन्दा,...घ्राणले गन्ध सुँघ्दा,...जिह्वाले रसास्वाद लिंदा,...कायले स्पर्श अनुभव गर्दा र मनले मनको विषय मनन गर्दा निमित्त-ग्राही न होऊ, ब्यञ्जन-ग्राही न होऊ । मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन अभिध्या, दौर्मनस्य, पापक अकुशल-चित्तहरू उत्पन्न हुनसक्छन्, तिनीहरूको निवारणार्थ मनेन्द्रिय संयम गरी बस । मनेन्द्रियको रक्षा गर, मनेन्द्रियलाई संयमित गर्नतिर लाग' ।”

“महाराज ! यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो जसले गर्दा यहाँ तरुण भिक्षुहरू कोलोकेश छँदै, भद्र यौवनमै, वैशको प्रथम चरणमै तथा कामसुखको रतिक्रीडा नगरिकनै जीवनभर परिपूर्ण तथा परिशुद्धरूपले ब्रह्मचर्य पालन गर्ने जस्तो दीर्घकालको यात्रामा पदार्पण गर्न सकेका ।”

“भो भारद्वाज ! आश्चर्य हो ! अद्भुत हो !! जुन कुरा यहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै भन्नु भएको छ त्यो कुरा कति सुभाषित छ ! भो भारद्वाज ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो जसले गर्दा यहाँ तरुण भिक्षुहरू कोलोकेश छँदै, भद्र यौवनमै, वैशको प्रथम चरणमै तथा कामसुखको रतिक्रीडा नगरिकनै जीवनभर परिपूर्ण तथा परिशुद्धरूपले ब्रह्मचर्य पालन गर्ने जस्तो दीर्घकालको यात्रामा पदार्पण गर्न सकेका ।”

“भो भारद्वाज ! जुन बेला म असंयत-कायले, असंयत-वचनले

तथा असंयत-चित्तले विस्मृत भई, असंयत-इन्द्रिय लिई अन्तःपुरमा जान्छु, त्यस बेला मलाई रागचित्तले सताउँछ, रागचित्तहरूले छोप्छन् । भो भारद्वाज ! जुन बेला म संयत-कायले, संयत-वचनले तथा संयत-चित्तले स्मृति सम्पन्न भई, संयत-इन्द्रिय लिई अन्तःपुरमा जान्छु, त्यस बेला मलाई रागचित्तले सताउँदैन, रागचित्तहरूले छोप्दैनन् ।”

शरणागमन

“धन्य हो भो भारद्वाज ! धन्य हो !! जस्तो घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा, ढाकेकोलाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा र अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुनेहरूले रूप देख्छन्, त्यस्तै गरी तपाईं भारद्वाजले पनि मलाई अनेक प्रकारद्वारा धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । भो भारद्वाज ! अब म उहाँ भगवानको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवनसम्म शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाईं भारद्वाजले विश्वास गर्नु होस् ।”

Dhamma.Digital

X X X

मूल सूत्र :—

२- अनिष्फल-मरण

यस्तो मैले सुनेँ ।

एक समय भगवान कौशम्बीस्थित घोषिताराममा बसिरहनु

१. उदा. पृ. १६० : उदेनसुत्तं, बर्मीमा ‘उतेनसुत्तं’ ।

भएको थियो ।

त्यस समय, उदेन राजा उद्यानमा गइरहेको बेलामा अन्तःपुरमा आगो लाग्यो । त्यसमा परी श्यामावती सहित पाँचशय स्त्रीहरू मरे ।

केही भिक्षुहरू पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी कौशम्बीमा पिण्डार्थ पसे । कौशम्बीमा पिण्ड-चारिका गरी, भिक्षाटनबाट फर्की, भोजनोपरान्त जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवानलाई निम्न कुरा सुनाए—

“भन्ते ! यहाँ उदेन राजा उद्यानमा गइरहेको बेलामा अन्तःपुरमा आगो लाग्यो । सो आगोमा परी श्यामावती सहित पाँचशय स्त्रीहरूको मृत्यु भयो । भन्ते ! अब ती उपासिकाहरूको कुन गति वा के अभिसम्प्राय भयो होला ?”

“भिक्षु हो ! त्यसमा स्रोतापन्त^१ भएका, सकृदागामी^२ भएका तथा अनागामी^३ भएका उपासिकाहरू छन् । भिक्षु हो ! ती सबै उपासिकाहरूको मरण अनिष्फल नै छ ।”

-
१. धेरैमा सात पटकसम्म यस लोकमा जन्म लिई परिनिर्वाण हुने सत्वलाई 'स्रोतापन्न' भन्दछन् ।
  २. यस लोकमा केवल एक पटक मात्र जन्म लिई परिनिर्वाण हुने सत्वलाई 'सकृदागामी' भन्दछन् ।
  ३. यस लोकमा जन्म नलिई ब्रह्मलोकबाटै परिनिर्वाण हुने प्राणीलाई 'अनागामी' भन्दछन् ।

यस पछि, भगवानले यो कारणलाई मनन गर्नु भई त्यस बेला निम्न उदान प्रकट गर्नु भयो—

“मोह सम्बन्धनो लोको, भब्ररूपो व दिस्सति ।
उपधि बन्धनो बालो, तमसा परिवारितो ।
सस्सतोरिव^१ खायति, पस्सतो नत्थि किञ्चनं ति ॥”

अर्थ :—

“मोह-परिवेष्टित यो लोक भव्यरूप जस्तै देखिन्छ । यो लोकमा बस्ने बाल-मूर्खहरू आशा-तृष्णाले बाँधिएर अन्धकारले घेरिएका छन् । शाश्वत जस्तै देखिने यस लोकमा, राम्ररी हेर्ने हो भने, कुनै सार पाइँदैन ।”

X X X

Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

३- चीवर-दान

त्यस बखत उदेन राजा रनिवास-स्त्रीहरूका साथ उद्यानमा बसिरहेका थिए^१ । त्यहाँ रनिवास-स्त्रीहरूले “हाम्रा आचार्य आर्य

१. रोमनमा ‘सस्सरिव’; सिंहलमा ‘सस्सतोविय’ ।

२. चुल्ल. व. पृ. ४१२ : उदेनराजवत्थु, पञ्चसतिककखन्धकं ।

आनन्द उद्यानको अविदूरमा एक रुखमुनी बस्नु भएको छ” भन्ने सुने ।
अनि उदेन राजाका रनिवास-स्त्रीहरूले राजा उदेनसँग विन्ति गरे—

“देव ! हाम्रा आचार्य आर्य आनन्द उद्यानको अविदूरमा एक
रुखमुनी बस्नु भएको छ । देव ! हामी आचार्य आनन्दको दर्शनार्थ जान
चाहन्छौं ।”

“त्यसो भए तिमीहरू श्रमण आनन्दको दर्शनार्थ जाऊ ।”

अनि उदेन राजाका रनिवास-स्त्रीहरू जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो
त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक
छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उदेन राजाका रनिवास स्त्रीहरूलाई
आयुष्मान् आनन्दले धार्मिक कुराद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित
तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । अनि उदेन राजाका रनिवास-स्त्रीहरूले
आयुष्मान् आनन्दको धार्मिक कुराद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित
तथा सम्प्रहर्षित भई आयुष्मान् आनन्दलाई पाँचशय उत्तरासङ्गहरू प्रदान
गरे । त्यस पछि आयुष्मान् आनन्दको कुरालाई अभिनन्दन गरी, अनुमोदन
गरी आसनबाट उठी आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिण
गरी जहाँ उदेन राजा थिए त्यहाँ उदेन राजाका रनिवास-स्त्रीहरू गए ।
उदेन राजाले रनिवास-स्त्रीहरू आइरहेका टाढैबाट देखे । अनि राजाले
उनीहरूसँग सोधे—

“तिमीहरूले श्रमण आनन्दलाई देख्यौ त ?”

“देव ! हो, हामीले आर्य आनन्दलाई देख्यौं ।”

“तिमीहरूले श्रमण आनन्दलाई केही दियौ त ?”

“देव ! हामीले आर्य आनन्दलाई पाँचशय उत्तरासङ्गहरू दियौं ।”

यी कुरा सुनी उदेन राजा कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न थाले— “कसरी यी श्रमण आनन्दले त्यत्तिका चीवरहरू ग्रहण गर्छन् ! अब श्रमण आनन्दले कपडाको ब्यापार गर्ने छन् होलान् अथवा कपडाको पसल थाप्ने छन् होलान् !”

त्यस पछि उदेन राजा जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसके पछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उदेन राजाले आयुष्मान् आनन्दसँग निम्न प्रश्नहरू सोधे—

“भो आनन्द ! यहाँ हाम्रा रनिवास-स्त्रीहरू आए होइन ?”

“महाराज ! हो, यहाँ तपाईंका रनिवास-स्त्रीहरू आए ।”

“भो आनन्द ! तपाईंलाई केही दिए त ?”

“महाराज ! दिए, पाँचशय उत्तरासङ्गहरू दिए ।”

“भो आनन्द ! तपाईंले त्यत्तिका चीवरहरू अब के गर्नु हुने छ त ?”

“महाराज ! जो ती कमजोर चीवर भएका भिक्षुहरू हुन्, तिनीहरूलाई दिनेछु ।”

“भो आनन्द ! जो ती पुराना कमजोर चीवरहरू हुन्, तिनीहरूलाई के गर्नु हुने छ नि ?”

“महाराज ! ती चीवरहरूलाई उत्तरास्तरण बनाउने छु ।”

“भो आनन्द ! जो ती पुराना उत्तरास्तरणहरू हुन्, तिनीहरूलाई के गर्नु हुने छ नि ?”

“महाराज ! तिनीहरूलाई तकियाको खोल बनाउने छु ।”

“भो आनन्द ! जो ती पुराना तकियाका खोलहरू हुन्, तिनीहरूलाई के गर्नु हुने छ नि ?”

“महाराज ! तिनीहरूलाई भुइँमा वछ्याउने छु ।”

“भो आनन्द ! जो ती पुराना भुइँमा वछ्याइराखेका हुन्, तिनीहरूलाई के गर्नु हुने छ नि ?”

“महाराज ! तिनीहरूलाई खुट्टा पुछ्ने काममा लगाउने छु ।”

“भो आनन्द ! जो ती पुराना खुट्टा पुछ्ने काममा लगाइएका हुन्, तिनीहरूलाई के गर्नु हुने छ नि ?”

“महाराज ! तिनीहरूलाई पुछ्ने काममा लगाउने छु ।”

“भो आनन्द ! जो ती पुराना पुछ्ने काममा लगाइएका हुन्, तिनीहरूलाई के गर्नु हुने छ नि ?”

“महाराज ! तिनीहरूलाई टुक्रे टुक्रा पारी भाँडा माभने लुँडो र लिप्ने काममा लगाउने छु ।”

अनि राजा उदेनले— “यी श्रमण शाक्य पुत्रहरूले राम्ररी विचार पुऱ्याई सदुपयोग गर्दा रहेछन्, खेर फाल्दा रहेनछन्” भनी आयुष्मान् आनन्दलाई अरू पनि पाँचशय कपडाहरू (चीवरहरू) प्रदान गर्न लगाए ।

आयुष्मान् आनन्दलाई १००० थान चीवरहरू भिक्षा प्राप्त भएको यो पहिलो पटक हो^१ ।

---

१. भगवान परिनिर्वाण भएपछिको पहिलो पटक ।

द. राजा कौरव्य

परिचय

कुरु देशका राजा भएका हुनाले यिनलाई **कौरव्य राजा** भनिएको हो । यो व्यक्ति वाचक नाम न भई विशेषण वाचक नाम हो । कुरु देश पनि बुद्धकालीन भारतमा भएका १६ महाजनपदहरू^१ मध्ये एक हो ।

पालि बौद्ध साहित्यमा कुरु देशको अरु किसिमको महत्व न देखिएता पनि धर्मोपदेशको क्षेत्रमा कुरु देशले विशेष महत्व स्थान लिएको देखिन्छ । कुरु देशको **कम्मासदम्म**^२ भन्ने निगममा बस्नु भएको बेलामा बुद्ध भगवानले विशेष महत्वपूर्ण तथा गम्भीर उपदेशहरू दिनु भएको थियो । जस्तै—

---

१. हेर माथि पृ. ९५ को पादटिप्पणीमा ।

२. 'कम्मासधम्म' भन्ने पनि मूल पालि र अर्थकथाहरूमा समुल्लेख भएको पाइन्छ । दी. नि. अ. क. I. पृ. ३२९; म. नि. अ. क.

I. पृ. २०५

महासतिपट्टागसुत्त^१, महानिदानसुत्त^२, मागन्दिदयसुत्त^३,
आनेञ्जसप्पायसुत्त^४, दुतियअरियवाससुत्त^५, निदानसुत्त^६, सतिपट्टानसुत्त^७,
आदि ।

कुरु देशको जल वायु समशीतोष्ण र खानपानको सुलभ भएको हुँदा त्यहाँका मानिसहरूले स्वभावतः गम्भीर दार्शनिक कुराहरू बुझ्न सक्दथे भनी अर्थकथामा उल्लेख भएको छ^८ ।

आयुष्मान् राष्ट्रपाल पनि कुरु देशकै हुनुहुन्थ्यो । कुरु देशको थुल्लकोट्टिक^९, नगरमा भगवान बुद्धको उपदेश सुनी उहाँ भिक्षु हुनु भएको थियो^{१०} । आयुष्मान् राष्ट्रपालले गृहत्याग गर्नु भएको कुरा सुनी कौरव्य राजाले निक्कै आश्चर्य मानी समय समयमा राष्ट्रपालको

१. दी. नि. II. पृ. २१७

२. दी. नि. II. पृ. ४४

३. म. नि. II. पृ. १९८

४. म. नि. III. पृ. ५६

५. अं. नि-१०. पृ. १२२

६. सं. नि. II. पृ. ७९

७. म. नि. I. पृ. ७६

८. दी. नि. अ. क. II. पृ. ५३२ : महासतिपट्टानसुत्तं ।

९. 'थुल्लकोट्टित' पनि भन्दछन् ।

१०. म. नि. II. पृ. २८१ : रट्टपालसुत्तं ।

वयान गर्दथे । त्यसैले, एक दिन, आयुष्मान् राष्ट्रपाल, थुल्लकोट्टिक नगरको आफ्नै उद्यानमा आउनु भएको खबर सुनी, खानपान तयार पार्न लगाई उद्यान हेर्न जाने बन्दोबस्त गरिसकेका राजा कौरव्यले सो जम्मै छाडी आफू आयुष्मान् राष्ट्रपालकै सत्संगत गर्न गए । त्यहाँ पुगेपछि राजाले आफ्नो मनमा कुतकुती लागि रहेको कुरालाई लिएर आयुष्मान् राष्ट्रपालसँग प्रश्नहरू सोधे । जुन कुरा तल मूल सूत्रले नै प्रष्ट गरिदिएको छ^१ ।

मूल सूत्र :—

१- आयुष्मान् राष्ट्रपालसँग

एक दिन कौरव्य (कोरव्य) राजाले मृगव (मिगव) भन्ने उद्यानपाललाई आमन्त्रण गरे—

“हे मृगव ! उत्तम मृगचीर उद्यान भूमि सफा गर, हेर्न जाने छु ।”

१. तलको सूत्रमा कौरव्य राजा सम्बन्धी भएको कुरा मात्र रट्टपाल सूत्रबाट उद्धृत गरिएको छ ।

२. म. नि. II. पृ. २८९ : रट्टपालसुत्तं ।

“हवस् देव !” भनी सो मृगवले राजा कौरव्यको आज्ञा सुनी मृगचीर उद्यान सफा गरिरहेको बेलामा दिवा विहारकोनिमित्त एक रुखमुनी बसिरहनु भएको आयुष्मान् राष्ट्रपाललाई देख्यो । अनि जहाँ कौरव्य राजा थिए त्यहाँ गई मृगव उद्यानपालले राजा कौरव्यलाई विन्ति गयो—

“देव ! ‘उत्तम मृगचीर उद्यान’ सफा गरिसकेँ । त्यहाँ राष्ट्रपाल भन्ने एक कुलपुत्र एक रुखमुनी बस्नु भएको छ । उहाँ, यही थुल्लकोट्टिकी नगरको एक महानकुलोत्पन्न पुत्र हुनुहुन्छ । जसको बारेमा तपाईं बराबर गुणगान गर्नु हुन्थ्यो ।”

“सौम्य मृगव ! त्यसो भए आज उद्यान भूमि जान्न र उहाँ राष्ट्रपालकै सत्संगत गर्ने छु ।”

त्यस पछि, “उद्यान जानकानिमित्त जुन खादनीय भोजनीय वस्तुहरू प्रतिपादन गरिएका थिए, ती जम्मै छोडीघौ” भनी राम्रा राम्रा यानहरू सजाउन लगाई, राम्रो यानमा बसी, राम्रा राम्रा यानहरू सहित महान राजसी ठाँटबाटले राजा कौरव्य थुल्लकोट्टिकबाट निस्की आयुष्मान् राष्ट्रपालको दर्शनार्थ गए । जहाँसम्म यानभूमि थियो त्यहाँसम्म यानमा गई, त्यस पछि यानबाट ओर्ली पैदल नै विशिष्ट व्यक्तिहरूको मण्डलसँग जहाँ आयुष्मान् राष्ट्रपाल हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् राष्ट्रपालसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलक्षेम

---

१. कुरु देशको एक निगम ।

कुराकानी गरिसके पछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका कौरव्य राजाले आयुष्मान् राष्ट्रपालसँग निवेदन गरे—

“भो राष्ट्रपाल ! यहाँ गलैचामा बस्नु होस् ।”

“महाराज ! भइहाल्यो; तपाईं बस्नु होस् । म आफ्नो आसनमा बसेकै छु ।”

अनि कौरव्य राजा विच्छयाइ राखेको आसनमा बसे । त्यस पछि राजा कौरव्यले आयुष्मान् राष्ट्रपालसँग प्रश्नहरू सोधे—

चार हानी

“भो राष्ट्रपाल ! यी चार हानीहरू (पारिजुञ्जं) हुन् । जुन हानीले युक्त भई यहाँ केही पुरुषहरू केश दाही छचौर गरी, काषायवस्त्र पहिरी घरबार छाडी, अनगारिक भई, प्रव्रजित हुन्छन् । कुन चार हानीहरू भने ?— (१) जरा-हानी, (२) ब्याधि-हानी, (३) भोग-हानी र (४) ज्ञाति-हानी ।”

a १— “भो राष्ट्रपाल ! ‘जरा-हानी’ भनेको के हो भने ? भो राष्ट्रपाल ! यहाँ कुनै पुरुष जीर्ण हुन्छ, बुढो हुन्छ, बैँश बितिसकेको हुन्छ र उमेर पुगिसकेको हुन्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ— ‘आजकल म जीर्ण छु, बुढो छु, बैँश बितिसकेको छु र उमेर पुगिसकेको छु । अब मेरोनिमित्त अप्राप्त भोग प्राप्त गर्न र प्राप्त भोग बढाउन सजिलो हुने छैन । अतएव, अब किन म केश दाही छचौर गरी, काषाय वस्त्र पहिरी, घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित नहूँ ?’

अनि ऊ जरा-हानीले युक्त भई केश दाही छचौर गरी, काषाय वस्त्र पहिरी, घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छ । भो राष्ट्रपाल ! यसैलाई 'जरा-हानी' भन्दछन् ।”

“भो राष्ट्रपाल ! अहिले तपाई तन्नेरी, युवा, कालोकेश भएको, भद्र यौवनले युक्त तथा प्रथम वैशले सम्पन्न हुनुहुन्छ । तपाई राष्ट्रपाललाई अहिले त्यस्तो जरात्व छैन । त्यसो हुनाले तपाई राष्ट्रपाल के जानी, के देखी तथा के सुनी घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको हो ?”

a २- “भो राष्ट्रपाल ! 'ब्याधि-हानी' भनेको के हो भने ?- भो राष्ट्रपाल ! यहाँ कुनै पुरुष रोगी हुन्छ, अत्यन्त रोगी भई दुःखी हुन्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ- 'आजकल म रोगी छु, अत्यन्त रोगी भई दुःखी छु अब मेरोनिमित्त अप्राप्त भोग प्राप्त गर्न र प्राप्त भोग बढाउन सजिलो हुने छैन । अतएव, अब किन म केश दाही छचौर गरी, काषाय वस्त्र पहिरी, घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित नहूँ ?’ अनि ऊ ब्याधि हानीले युक्त भई केश दाही छचौर गरी, काषाय वस्त्र पहिरी, घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छ । भो राष्ट्रपाल ! यसैलाई 'ब्याधि-हानी' भन्दछन् ।”

“भो राष्ट्रपाल ! अहिले तपाई तन्नेरी, युवा, कालोकेश भएको, भद्र यौवनले युक्त तथा प्रथम वैशले सम्पन्न हुनुहुन्छ । तपाई राष्ट्रपाललाई अहिले त्यस्तो ब्याधित्व छैन । त्यसो हुनाले तपाई राष्ट्रपाल के

जानी, के देखी तथा के सुनी घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको हो ?”

a ३- “भो राष्ट्रपाल ! ‘भोग-हानी’ भनेको के हो भने ?- भो राष्ट्रपाल ! यहाँ कुनै पुरुष धनी, महाधनी र महाभोगी हुन्छ । उसका ती भोग सम्पत्तिहरू क्रमैसँग ह्रास हुन्छन् । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ- ‘अधि म धनी, महाधनी र महाभोगी थिएँ । ती मेरा भोग सम्पत्तिहरू क्रमैसँग ह्रास भए । अब मेरोनिमित्त अप्राप्त भोग प्राप्त गर्न र प्राप्त भोग बढाउन सजिलो हुने छैन । अतएव, अब किन म केश दाही छचौर गरी,...प्रव्रजित नहूँ ?’ अनि ऊ भोग-हानीले युक्त भई केश दाही छचौर गरी,...प्रव्रजित हुन्छ । भो राष्ट्रपाल ! यसैलाई ‘भोग-हानी’ भन्दछन् ।”

“भो राष्ट्रपाल ! तपाईं यसै थुल्लकोट्टिकको एक अग्रकुलको पुत्र हुनुहुन्छ । अहिले तपाईं राष्ट्रपालको त्यस्तो भोग हानी पनि भएको छैन । त्यसो हुनाले तपाईं राष्ट्रपाल के जानी, के देखी तथा के सुनी घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको हो ?”

a ४- “भो राष्ट्रपाल ! ‘ज्ञाति-हानी’ भनेको के हो भने ?- भो राष्ट्रपाल ! यहाँ कुनै पुरुषको धेरै मित्रहरू तथा ज्ञाति बन्धुहरू हुन्छन् । उसका ती मित्रहरू तथा ज्ञाति बन्धुहरू क्रमैसँग ह्रास हुन्छन् । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ- ‘अधि मेरा धेरै मित्रहरू तथा ज्ञाति बन्धुहरू थिए । अब ती मित्रहरू तथा ज्ञाति बन्धुहरू ह्रास भइसके ।

अब मेरोनिमित्त अप्राप्त भोग प्राप्त गर्न र प्राप्त भोग बढाउन सजिलो हुने छैन । अतएव, अब किन म केश दाढी छचौर गरी, ... प्रव्रजित नहूँ ?' अनि ऊ भोग-हानीले युक्त भई केश दाढी छचौर गरी, ... प्रव्रजित हुन्छ । **भो राष्ट्रपाल ! यसैलाई 'ज्ञाति-हानी' भन्दछन् ।**"

"भो राष्ट्रपाल ! तपाईंको यस **थुल्लकोट्टिक** नगरमा धेरै मित्रहरू ज्ञाति बन्धुहरू छन् । तपाईं राष्ट्रपालको अहिले त्यस्तो **ज्ञाति-हानी** पनि भएको छैन । त्यसो हुनाले तपाईं राष्ट्रपाल के जानी, के देखी तथा के सुनी घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको हो ?"

"महाराज ! उहाँ भगवान अरहत् **सम्यक् सम्बुद्ध**ले जानेरै देखेरै **चार कुरा** (धर्मोपदेश) को उपदेश दिनु भएको छ । जुन कुरा जानी, देखी तथा सुनी म घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ । कुन चार भने ?—

b १— "महाराज ! 'यो लोक अधुव छ, यहाँ बस्ने प्राणीहरूलाई जराले लैजाने छ' भन्ने कुरा उहाँ भगवान अरहत् **सम्यक् सम्बुद्ध**ले जानेरै, देखेरै **पहिलो** धर्मको कुरा बताउनु भएको छ । जुन कुरालाई जानी, देखी तथा सुनी म घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।"

b २— "महाराज ! 'यो लोकमा कुनै त्राण छैन, कुनै आशवासन छैन' भन्ने कुरा उहाँ भगवान अरहत् **सम्यक् सम्बुद्ध**ले

जानेरै, देखेरै दोस्रो धर्मको कुरा बताउनु भएको छ। जुन कुरालाई जानी, देखी तथा सुनी म घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ।”

b ३- “महाराज ! ‘आफ्नो भन्ने केही छैन, सबै छाडेर जानुपर्छ’ भन्ने कुरा उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै तेस्रो धर्मको कुरा बताउनु भएको छ। जुन कुरालाई जानी, देखी तथा सुनी म घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ।”

b ४- “महाराज ! ‘यो लोक अपरिपूर्ण छ, अतृप्त छ, यसमा बस्ने मानिसहरू तृष्णाका दास हुन्’ भन्ने कुरा उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै चौथो धर्मको कुरा बताउनु भएको छ। जुन कुरालाई जानी, देखी तथा सुनी म घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ।”

c १- “भो राष्ट्रपाल ! तपाईंले जुन कुरा ‘यो लोक अधुव छ, यहाँ बस्ने प्राणीहरूलाई जराले लैजाने छ’ भनी भन्नु भयो, त्यसको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“महाराज ! के तपाईंले बीसवर्ष र पच्चीसवर्षको उमेर बिताउनु भएन ? के तपाईं हात्तीमा, घोडामा तथा रथमा चढन सिपालु हुनुहुन्छ ? के तपाईं धनुष चलाउन र तरवार चलाउनमा सिपालु हुनुहुन्छ ? के तपाईं ऊरुबल, बाहुबलले सम्पन्न भई संग्राममा जान समर्थ हुनुहुन्छ ? यसबारेमा तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! मैले बीसवर्ष र पच्चीसवर्षको उमेर पनि बिताइ सकेको छु, हात्ती चढन, घोडा चढन, रथमा चढन पनि सिपालु छु, धनुष चलाउन र तरवार चलाउनमा पनि सिपालु छु, ऊरुबल, बाहुबलले सम्पन्न भई संग्राममा जान पनि समर्थ भएको थिएँ । अब त्यस बखत मलाई कहिलेकहिं ‘म जस्तो ऋद्धिवान् (पराक्रमी) कोही छैन, म समान बलवान् पनि कोही देखिदिन’ भन्ने जस्तो लाग्थ्यो ।”

“महाराज ! के अहिले पनि तपाईं त्यत्तिकै ऊरुबल, बाहुबलले सम्पन्न भई संग्राममा जान समर्थ हुनुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! अहिले म जराजीर्ण, बुढो वैँश वितिसकेको र उमेर पनि पुगी अस्सीवर्षको भइसकेको छु । अब त म कहिले कहिले जति पैदल हिडने छु भनी विचार गर्छु त्यो भन्दा कमै पैदल हिडन सक्छु ।”

“महाराज ! यसै कारणलाई जानेरै, देखेरै उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ‘यो लोक अधुव छ, यहाँ बस्ने प्राणीहरूलाई जराले लैजाने छ’ भनी भन्नु भएको हो । जुन कुरालाई जानी, देखी तथा सुनी म घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

“आश्चर्य हो, राष्ट्रपाल ! अद्भुत हो राष्ट्रपाल ! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै जुन कुरा ‘यो लोक अधुव छ, यहाँ बस्ने प्राणीहरूलाई जराले लैजाने छ’ भनी भन्नु भयो, यी कुरा कति सुभाषित छन् । भो राष्ट्रपाल ! साँच्चै नै जराले लैजाँदो रहेछ, यो लोक पनि अधुव नै रहेछ ।”

c २- “भो राष्ट्रपाल ! यस राजकुलमा हस्ति-वथान (हस्तिकाय), अश्व-वथान, रथ वथान र पैदल सेना पनि छ । जसले आपद् पर्दा हामीलाई मद्दत पुऱ्याउँछन् । भो राष्ट्रपाल ! तपाईंले जुन कुरा ‘यो लोकमा कुनै त्राण छैन, कुनै आश्वासन छैन’ भनी भन्नु भयो, त्यसको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“महाराज ! के तपाईंलाई कुनै पुरानो (Chronic) रोग छ ? यसबारेमा तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! छ, मलाई पुरानो (Chronic) रोग छ । त्यसैको कारणले गर्दा कहिलेकहिं मेरा मित्रहरू, ज्ञाति बन्धुहरू ‘अब राजा कौरव्य मर्न लाग्यो, अब राजा कौरव्य मर्न लाग्यो’ भन्दै मलाई घेरी वस्छन् ।”

“महाराज ! के त त्यत्तिका मित्रहरू, त्यत्तिका ज्ञाति बन्धुहरू हुने तपाईंले ‘भो मित्रहरू ! भो ज्ञाति बन्धुहरू ! यो मेरो रोग (वेदना) लाई तपाईंहरू सबैले बाँडी लिनुहोस्, ताकि मलाई कम वेदना हुन सकोस्’ भनी सबैलाई बाँडी दिन सक्नु हुन्छ कि अथवा ती वेदना तपाईंले नै सहेर वस्नु हुन्छ ? यसबारेमा तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! त्यसो गर्न सकिन्न । मेरा मित्रहरू, ज्ञाति बन्धुहरूलाई ‘भो मित्रहरू ! भो ज्ञाति बन्धुहरू ! यो मेरो रोग (वेदना) लाई तपाईंहरू सबैले बाँडी लिनुहोस्, ताकि मलाई कम वेदना हुन सकोस्’ भनी भनेर मैले पाउन सकिदैन; बल्कि मैले नै सो वेदनालाई सहेर वस्नु पर्छ ।”

“महाराज ! यसै कारणलाई जानेरै, देखेरै उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ‘यो लोकमा कुनै त्राण छैन, कुनै आश्वासन छैन’ भनी भन्नु भएको हो । जुन कुरालाई जानी, देखी तथा सुनी म घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

“आश्चर्य हो, राष्ट्रपाल ! अद्भुत हो राष्ट्रपाल ! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै जुन कुरा ‘यो लोकमा कुनै त्राण छैन, कुनै आश्वासन छैन’ भनी भन्नु भयो, यी कुरा कति सुभाषित छन् । भो राष्ट्रपाल ! साँच्चै नै यो लोकमा कुनै त्राण छैन, कुनै आश्वासन पनि रहेन छ ।”

c ३- “भो राष्ट्रपाल ! यस राजकुलमा प्रसस्तमात्रामा हिरण्य-सुवर्णहरू भूमिमा र आकाशमा छन् । भो राष्ट्रपाल ! तपाईंले जुन कुरा ‘आफ्नो भन्ने केही छैन, सबै छाडेर जानुपर्छ’ भनी भन्नु भयो, त्यसको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“महाराज ! जो अहिले तपाईं यहाँ पञ्चकामगुणहरूले समर्पित भई, समंगी भई बस्नु भएको छ; के परलोकमा पनि तपाईंले उही नै ‘पञ्चकामगुणहरूले समर्पित भई, समंगी भई बस्न पाउनु हुनेछ कि अथवा ती पञ्चकामगुणहरू अरू परिभोग गर्ने छन् र तपाईं आफ्नो कर्मानुसार जानु हुनेछ ?’ यसबारेमा तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! जस्तो अहिले म पञ्चकामगुणहरूले समर्पित भई, समंगी भई बसेको छु; परलोकमा पनि मैले उही नै ‘पञ्चकामगुण-

हरूले समर्पित भई, समंगी भई न बस्न पाउने छु, बल्कि सो पञ्चकाम-गुणहरू अरूले नै परिभोग गर्नेछन् र म आफ्नो कर्मानुसार नै जाने छु।”

“महाराज ! यसै कारणलाई जानेरै, देखेरै उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ‘आफ्नो भन्ने केही छैन, सबै छाडेर जानुपर्छ’ भनी भन्नु भएको हो । जुन कुरालाई जानी, देखी तथा सुनी म घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

“आश्चर्य हो, राष्ट्रपाल ! अद्भुत हो राष्ट्रपाल ! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै जुन कुरा ‘आफ्नो भन्ने केही छैन, सबै छाडेर जानुपर्छ’ भनी भन्नु भयो, यी कुरा कति सुभाषित छन् । भो राष्ट्रपाल ! साँच्चै नै आफ्नो भन्ने केही रहेन छ, सबै छाडेर नै जानु पर्ने रहेछ ।”

c ४- “भो राष्ट्रपाल ! तपाईंले जुन कुरा ‘यो लोक अपरिपूर्ण छ, अतृप्त छ, यसमा बस्ने मानिसहरू तृष्णाका दास हुन्’ भनी भन्नु भयो, त्यसको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“महाराज ! के तपाईं समृद्धशाली कुरु देशमा बस्नु भएको छ ? यसबारेमा तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! हो, म समृद्धशाली कुरु देशमा बसेको छु ।”

“महाराज ! यहाँ तपाईंको कुनै श्रद्धेय, विश्वासपात्र पुरुष आउँछ । ऊ तपाईंकहाँ आई यसो भन्छ- ‘महाराज ! जान्नुहोस् कि म पूर्व दिशाबाट आएको छु । त्यहाँ मैले महान समृद्धशाली तथा बहुजनाकीर्ण जनपद देखे । त्यहाँ धेरै हस्ति-बथान (हत्थि-काय), अश्व-

बथान, रथ-बथान र पैदल सेना पनि छन् । धेरै धनधान्य तथा बनाएका र न बनाएका हिरण्य-सुवर्णहरू पनि छन्; धेरै स्त्रीहरू पनि छन् । यत्तिकै सैन्यले (तपाईंकाहाँ भएभरका सैन्यले) त्यो जनपद जित्न सक्नु हुन्छ । महाराज ! जित्नुहोस् !' यसो भन्दा तपाईं के गर्नु हुन्छ ? यसबारेमा तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“**भो राष्ट्रपाल !** त्यो जनपद पनि जिती हामीले राज्य गर्नेछौं ।”

“महाराज ! यहाँ तपाईंको कुनै श्रद्धेय, विश्वासपात्र पुरुष पश्चिम दिशाबाट आउँछ, ... उत्तर दिशाबाट आउँछ, ... दक्षिण दिशाबाट आउँछ, ... समुद्र पारबाट आउँछ । अनि ऊ तपाईंकाहाँ आई यसो भन्छ- ‘महाराज ! जान्नुहोस् कि म समुद्र पारबाट आएको छु । त्यहाँ मैले महान समृद्धशाली तथा बहुजनाकीर्ण जनपद देखें । त्यहाँ धेरै हस्ति-बथान, अश्व-बथान, रथ-बथान र पैदल सेना पनि छन् । धेरै धनधान्य तथा बनाएका र न बनाएका हिरण्य-सुवर्णहरू पनि छन्; धेरै स्त्रीहरू पनि छन् । यत्तिकै सैन्यले (तपाईंकाहाँ भएभरका सैन्यले) त्यो जनपद जित्न सक्नु हुन्छ । महाराज ! जित्नुहोस् !' यसो भन्दा तपाईं के गर्नु हुन्छ ? यसबारेमा तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“**भो राष्ट्रपाल !** त्यो जनपद पनि जिती हामीले राज्य गर्नेछौं ।”

“महाराज ! यसै कारणलाई जानेरै, देखेरै उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ‘यो लोक अपरिपूर्ण छ, अतृप्त छ, यसमा बस्ने मानिसहरू तृष्णाका दास हुन्’ भनी भन्नु भएको हो । जुन कुरालाई जानी, देखी तथा सुनी म घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

“आश्चर्य हो, राष्ट्रपाल ! अद्भुत हो राष्ट्रपाल ! उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै जुन कुरा ‘यो लोक अपरिपूर्ण छ, अतृप्त छ, यसमा बस्ने मानिसहरू तृष्णाका दास हुन्’ भनी भन्नु भयो, यी कुरा कति सुभाषित छन् । भो राष्ट्रपाल ! साँच्चै नै यो लोक अपरिपूर्ण तथा अतृप्त नै रहेछ, यसमा बस्ने मानिसहरू पनि तृष्णाकै दास रहेछन् ।”

उपरोक्त कुरा भन्नुभए पछि आयुष्मान् राष्ट्रपालले पुनः निम्न गाथाहरू सुनाउनु भयो—

(१)– “पस्सामि लोके सधने मनुस्से,
लद्धान वित्तं न ददन्ति मोहा ।
लुद्धा धनं सन्निचयं करोन्ति,
भिद्यो व कामे अभिपत्थयन्ति ॥”

(२)– “राजा पसह्या^१ पठवि^२ विजित्वा^३,
ससागरन्तं महिमावसन्तो^४ ।
ओरं समुद्दस्स अतित्त रूपो,
पारं समुद्दस्स पि पत्थयेथ ॥”

१. स्याममा ‘पसह्य’ ।

२. बर्मीमा ‘पथवि’ ।

३. सिंहलमा ‘जिनित्वा’ ।

४. सिंहलमा ‘महिपा वसन्तो’ ।

- (३)- “राजा च अञ्जे च बहू मनुस्सा,
अतित्ततण्हा^१ मरणं उपेन्ति ।
ऊना व हुत्वा^२ जहन्ति^३ देहं,
कामेहि लोकहि न हत्थि तित्ति ॥”
- (४)- “कन्दन्ति नं^४ ज्ञाती^५ पकिरिय^६ केसे,
अहोवता नो^७ अमरा ति चाहु ।
वत्थेन नं पारुतं नीहरित्वा,
चित्तं समादाय^८ ततो डहन्ति ॥”
- (५)- “सो डह्यति सूलेहि तुज्जमानो,
एकेन वत्थेन पहाय भोगे ।
न मीयमानस्स भवन्ति ताणा,
ज्ञातीध मित्ता अथ वा सहाया ॥”

-
१. सिंहल र स्याम, र रोमनमा 'अवीततण्हा' ।
  २. सिंहल स्याममा 'हुत्वा' ।
  ३. सिंहल स्याममा 'नजहन्ति' ।
  ४. सिंहलमा 'तं' ।
  ५. सिंहल स्याममा 'ज्ञाति' ।
  ६. स्याममा 'पकीरिय', सिंहलमा 'परिकिरिय' ।
  ७. रोमनमा 'ने' ।
  ८. सिंहलमा 'समाघाय' ।

- (६)- “दायादका तस्स धनं हरन्ति,
सत्तो पन गच्छति येन कम्मं ।
न मीयमानं धनमन्वेति किञ्चि^१,
पुत्ता च दारा च धनं च रट्ठं ॥”
- (७)- “न दीघमायुं लभते धनेन,
न चा पि वित्तेन जरं विहन्ति ।
अप्पं हिदं जीवितमाहु धीरा,
असस्सतं विप्पपरिणामधम्मं ॥”
- (८)- “अड्ढा दलिद्दा च फुसन्ति फस्सं^२,
बालो च धीरो च तथेव फुट्ठो ।
बालो च^३ बाल्या वधितो व सेति,
धीरो च न^४ वेधति^५ फस्सफुट्ठो ॥”
- (९)- “तस्मा हि पञ्जा व धनेन सेय्यो,
याय वोसानमिधाधिगच्छति^६ ।

-
१. सिंहलमा ‘किञ्चि’ ।
  २. सिंहलमा ‘फस्सा’ ।
  ३. सिंहल स्याम र रोमनमा ‘हि’ ।
  ४. सिंहलमा ‘नावेधति’ ।
  ५. रोमनमा ‘वासानं इन्दाधिगच्छति’ ।

अव्योसितत्ता^१ हि भवाभवेसु,
पापानि कम्मनि करोन्ति मोहा ॥”

(१०)– “उपेति गढभं च परं च लोकं,
संसारमापज्ज परम्पराय ।
तस्सप्पपञ्जो अभिसद्दहन्तो,
उपेति गढभं च परं च लोकं ॥”

(११)– “चोरो यथा सन्धिमुखे गहीतो^२,
सकम्मना^३ हञ्जति पापधम्मो ।
एवं पजा पेच्च परह्मि लोके,
सकम्मना हञ्जति पापधम्मो ॥”

(१२)– “कामा हि चित्रा मधुरा मनोरमा,
विरूपरूपेण मथेन्ति चित्तं ।
आदिनवं कामगुणेषु दिस्वा,
तस्मा अहं पब्बजितोह्मि राजा ॥”

(१३)– “दुमप्फलानेव^४ पतन्ति माणवा^५,
दहरा च वुड्ढा^६ च सरीरभेदा ।

-
१. सिंहल रोमनमा ‘असोसितत्ता’ । २. स्याममा बर्मीमा ‘गहितो’ ।
३. रोमनमा सिंहलमा ‘सकम्मना’ । ४. रोमनमा ‘दुम्मफलानीव’ ।
५. सिंहलमा रोमनमा ‘मानवा’ । ६. सिंहल रोमनमा ‘बुद्धा’ ।

एतं^१ पि^२ दिस्वा^३ पब्बजितोहि राज,
अपण्णकं सामञ्जमेव सेय्यो^३ति^३ ॥”

अर्थ :—

१- “यो लोकमा धनवान् पुरुषहरू देख्दछु, धन भएर पनि मोहित भई उनीहरूले दान दिन्नन् । लोभी भई धनको मात्र संग्रह गर्छन्, धेरै जसो कामसुखकै मात्र आशा गर्छन् ।”

२- “वलपूर्वक पृथ्वी जितेर सागर सहित पृथ्वीमा राज्य गर्छन् । समुद्रको ओल्लो पट्टिले मात्र सन्तुष्ट न भई समुद्र पारी पट्टिको पनि कामना गर्छन् ।”

३- “राजा तथा अरू धेरै मानिसहरू तृष्णाबाट तृप्त न हुँदै मृत्युलोकमा पुग्दछन् । अपूर्ण भइकनै प्राणीहरूको देह त्याग हुन्छ, यो लोकमा कामनाको तृप्ति कहिले पनि हुन्न ।”

४- “उनका ज्ञातिहरू ‘हरे ! न मरेको भए हुन्थ्यो’ भन्दै भाक्रो-फिजारी रुन्छन् तर मृतकलाई कपडाले लपेटी चितामा लैजान्छन् र दाह संस्कार पनि गर्छन् ।”

५- “ऊ सबै भोगसम्पत्ति छाडी, एउटै कपडा लिएर जान्छु,

१. सिंहलमा ‘एवं’ ।

२. स्याममा ‘विदित्वा’ ।

३. यी गाथाहरू थे. गा. पृ. ३४६ : रट्टपालत्थेरमा पनि उल्लेख छ ।

चितामा दाह गर्दा उसलाई अंकूशले पनि घोच्छन् । यस लोकमा मर्ने प्राणीको कुनै पनि ज्ञाति वा मित्रहरू सहायक हुन सक्दैनन् ।”

६- “अश्याहारीहरूले उसको धन लुटेर लिन्छन्, मर्ने सत्व आफ्नो कर्मानुसार जान्छ । मर्ने सत्वको पछि लागेर न धन नै जान्छ, न त पुत्र-दार, न त राष्ट्र नै ।”

७- “धनले न दीर्घायु बनाउन सक्छ, न त जरतालाई नै हरण गर्न सक्छ । अतएव धीर पुरुषले यस जीवनलाई अल्पकालीन, अ-शाश्वत तथा भंगुर ठान्दछ ।”

८- “धनी र गरीब दुवैले स्पर्श अनुभव गर्छन्, त्यस्तै मूर्ख र पण्डितले पनि । मूर्ख, आफ्नो मूर्खताले गर्दा स्पर्शद्वारा विचलित हुन्छ, किन्तु धीर पुरुष स्पर्श अनुभववाट विचलित हुँदैन ।”

९- “त्यसैले धनभन्दा पनि प्रज्ञा नै श्रेष्ठ छ, जसद्वारा जीवनको अन्तिम लक्ष (निर्वाण) प्राप्त गर्न सकिन्छ । मुक्त नहुने प्राणीले आवागमनमा शोषित भई, मोहद्वारा पापकर्महरू गर्छ ।”

१०- “ऊ लगातार भवचक्रमा परी गर्भवासमा र परलोकमा पनि पुग्छ । अल्पज्ञानी, अल्पज्ञानीकै कुरामा विश्वास गरी बारबार गर्भमा र परलोकमा पुग्छ ।”

११- “जस्तै घर फोर्ने चोर आफ्नै कर्तुले गर्दा आफै मारिन्छ, उस्तै पापी प्राणीहरू मृत्युपछि परलोकमा आफ्नो कर्तुले गर्दा आफै मारिन्छन् ।”

१२- “हे राजन् ! विचित्र-मधुर-मनोरम कामनाले गर्दा यो चित्तलाई अनेकप्रकारले मथन गर्छ। त्यसैले कामभोगको दुष्परिणामलाई देखी (जानी) म प्रव्रजित भएको हुँ।”

१३- “वृक्षको फल खस्ने जस्तै सबै युवक तथा वृद्धहरू शरीर छाडी खस्छन्। यसलाई देखेर पनि म प्रव्रजित भएको हुँ- किन कि अनिष्फलदायी (नखस्ने) भिक्षुत्व (श्रामण्यत्व) नै श्रेष्ठ छ।”

९. राजा दण्डपाणि

परिचय

दण्डपाणि राजाको जन्म शाक्य जनपदको देवदह नगरमा भएको थियो । उनी भगवान बुद्धका मामा थिए । राजा दण्डपाणिकी महामाया देवी र प्रजापति गौतमी दुवै बहिनीहरू राजा शुद्धोदनकी अग्रमहिषीहरू थिए । सुप्रबुद्ध शाक्य दण्डपाणि राजाका भाइ हुन् । सुप्रबुद्धका छोरा र छोरी क्रमशः देवदत्त र यशोधरा देवी हुन्^१ ।

एक दिन, दण्डपाणि राजाले कपिलवस्तुको महावनमा बुद्ध भगवानसँग भेट्दा उहाँसँग प्रश्न सोधेका थिए र भगवानले दिनु भएको उत्तर बुझ्नै नसकी टाउको हल्लाउँदै उनी फर्केर गए ।

मज्झिमनिकायार्थकथानुसार, देवदत्त भिक्षुले चुक्ली लगाई दण्डपाणि राजाको चित्त बुद्धबाट फटाइ दिएका थिए । त्यसै हुनाले यिनी देवदत्तकै पक्षपाती भएका हुन् ।

बुद्धो भएकोले होइन अपितु सँधै हातमा लौरो लिइराख्ने भएको हुँदा यिनलाई 'दण्डपाणि' भनिएको हो^२ ।

X

X

X

---

१. हेर बु. गृ. पृ. २१६

२. पपञ्चसूदनी II. पृ. ६० : मधुपिण्डकसुत्तं ।

मूल सूत्र :—

१- दण्डपाणिको प्रश्न

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधा-
राममा बस्नु भएको थियो । एक दिन भगवान पूर्वाण्ह समयमा चीवर
पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी कपिलवस्तुमा भिक्षार्थ पस्नु भयो ।
कपिलवस्तुमा भिक्षाटन गरी सक्नु भएपछि, भोजनोपरान्त दिवाविहारको
निमित्त जहाँ महावन हो त्यहाँ जानुभयो । दिवाविहारकोनिमित्त महावन
भिन्न पस्नु भई वेलुवयष्टिको घारी मुनी बस्नु भयो ।

त्यस बखत दण्डपाणि शाक्य पनि टहलिदै टहलिदै जहाँ महावन
हो त्यहाँ गए । महावनमा पुगेपछि जहाँ भगवान हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ वेलुवयष्टिको
घारी मुनी गएर भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलक्षेम
कुराकानी गरिसकेपछि, लौरोमा अडेस लिई (दुवै हातले) एक छेउमा
उभिइरहे । एक छेउमा उभिएका दण्डपाणि शाक्यले भगवानसँग सोधे—

“श्रमण ! तपाईं के वादी र कुन सिद्धान्त मान्ने हुनुहुन्छ ?”

“आवुसो ! जुन वादी हुँदा देव-मार-ब्रह्मा; श्रमण सहित ब्राह्मण;
देव सहित मनुष्य प्रजाहरूसँग— लोकमा कुनैसँग— विग्रह न गरी
बसिन्छ, वा जुन कामविषयले विसंयुक्त भई, शंका रहित भई, चञ्चलपन

१. म. नि. I. पृ. १४६ : मधुपिण्डकसुत्तं ।

छिन्न गरी, भवाभव तृष्णा रहित भई बस्ने ब्राह्मण (= अरहन्त) को क्लेश-संज्ञा हुँदैन— आवुसो ! यस्तै वादी हुँ म; यस्तै सिद्धान्त मान्ने हुँ म ।”

यस्तो भन्दा, **दण्डपाणि शाक्य** टाउको हल्लाउँदै, जिभ्रो निकाली चलाउँदै, तीन धर्सो परेको ललाट खुम्च्याउँदै, लौरो टेक्दै गए ।

त्यस पछि **भगवान** संध्यासमयमा ध्यानबाट उठनु भई जहाँ **न्यग्रोधाराम** हो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि विच्छेद्य राखेको आसनमा बस्नु भयो । आसनमा बस्नु भएपछि भगवानले भिक्षुरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

“भिक्षु हो ! आज म पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर गरी कपिलवस्तुमा पिण्डार्थ गएँ । **कपिलवस्तुमा** पिण्डार्थ गई, भिक्षाचारबाट फर्की भोजनोपरान्त म दिवाविहारकोनिमित्त जहाँ महावन हो त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगी दिवाविहारकोनिमित्त वेलुवयष्टिको घारीमुनी बसें । त्यस समय **दण्डपाणि शाक्य** टहलिंदा टहलिंदै **महावनमा** आए । महावनमा आएपछि जुन वेलुवयष्टिको घारीमुनी बसेको थिएँ त्यहाँ आए । अग्नि मसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलक्षेम कुराकानी गरिसकेपछि लौरोटेकी एक छेउमा उभिइरहे । एक छेउमा उभिइरहेका **दण्डपाणि** शाक्यले मसँग सोधे— ‘श्रमण ! तपाईं के वादी र कुन सिद्धान्त मान्ने हुनुहुन्छ?’ भिक्षु हो ! यस्तो सोध्दा दण्डपाणि शाक्यलाई मैले यस्तो भने— ‘आवुसो ! जुन वादी हुँदा देव-मार-ब्रह्मा; श्रमण सहित ब्राह्मण; देव सहित मनुष्य प्रजाहरूसँग— लोकमा कुनैसँग— विग्रह

न गरी वसिन्छ वा जुन कामविषयले विसंयुक्त भई, शंका रहित भई, चञ्चलपन छिन्न गरी, भवाभव-तृष्णा रहित भई बस्ने ब्राह्मण (= अरहन्त) को क्लेश-संज्ञा हुँदैन— आवुसो ! यस्तै वादी हुँ म; यस्तै सिद्धान्त मान्ने हुँ म ।’ यस्तो भन्दा, **दण्डपाणि शाक्य** टाउको हल्लाउँदै, जिभ्रो निकाली चलाउँदै, तीन धर्सो परेको ललाट खुम्च्याउँदै, लौरो टेक्दै गए ।”

भगवानको संक्षिप्त देशना

यस्तो भन्नुभए पछि, एक भिक्षुले भगवानसँग प्रार्थना गरे—

“भन्ते भगवान ! देव-मार-ब्रह्मा; श्रमण सहित ब्राह्मण; देव सहित मनुष्य प्रजाहरूसँग— लोकमा कुनैसँग— विग्रह न गरी कसरी बस्दछ ? भन्ते भगवान ! कसरी बस्नेको कामविषय विसंयुक्त, शंका रहित, चञ्चलपन छिन्न तथा भवाभव-तृष्णा रहित हुन्छ र कस्ता ब्राह्मण (अरहन्त) को क्लेश-संज्ञा हुँदैन ?”

अनुशय— “भिक्षु हो ! जुन कारणले गर्दा पुरुषको **प्रपञ्चसंज्ञा-संख्या** प्रवर्तित हुन्छ, जुन कारणले गर्दा त्यसलाई (उक्त संज्ञालाई) अभिनन्दन गर्नु पर्ने हुन्न, जुन कारणले गर्दा ‘म मेरो’ भन्ने हुन्न तथा ग्रहण गर्नु पर्ने पनि हुन्न; यही नै— (१) **रागानुशय**^१, (२) **प्रति-**

१. हृदयको अन्तस्करणमा सुषुप्ति अवस्थामा रहेको क्लेशलाई ‘अनुशय’ भन्दछन् । अतएव सुषुप्ति अवस्थामा रहेको ‘राग’ — ‘राग + अनुशय = रागानुशय’ हो ।

घानुशय, (३) दृष्टघानुशय, (४) विचिकित्सानुशय, (५) मानानुशय, (६) भवररगानुशय र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो; यही नै— दण्ड, शस्त्र, कलह, विग्रह, विवाद, तँतँ र मम, चुक्ली तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यहीं नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ ।”

यति भन्नु भई भगवान बुद्ध आसनबाट उठी विहार (कोठा) भित्र पस्नु भयो ।

भगवान भित्र जानु भएको केहिछिन पछि ती भिक्षुहरूलाई यस्तो लाग्यो—

“आवुसो ! भगवानले हामीहरूलाई संक्षिप्त रूपले उद्देश गरी, विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन न गरी, आसनबाट उठी विहार भित्र पस्नु भयो— ‘जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्चसंज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, जुन कारणले गर्दा त्यसलाई (उक्त संज्ञालाई) अभिनन्दन गर्नु पर्ने हुन्न, जुन कारणले गर्दा ‘म मेरो’ भन्ने हुन्न तथा ग्रहण गर्नु पर्ने पनि हुन्न; यही नै— (१) रागानुशय... र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो; यही नै— दण्ड, शस्त्र, ...तँतँ र मम, चुक्ली तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यहीं नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ ।’ भगवानले संक्षिप्त रूपले उद्देश गरी, विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन गर्नु न भएका यी (उपरोक्त) कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थ कसले विभाजन गर्न सक्ला ?”

अति ती भिक्षुहरूलाई यस्तो लाग्यो—

“आयुष्मान् महाकात्यायन, शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित हुनुहुन्छ तथा विज्ञ सब्रह्मचारीहरूद्वारा पनि संमानित हुनुहुन्छ । भगवानद्वारा संक्षिप्त रूपले उद्देश गरी, विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन गर्नु न भएका कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन गर्न आयुष्मान् महाकात्यायन समर्थवान हुनुहुन्छ । अतएव किन आयुष्मान् महाकात्यायनकहाँ गई हामीहरूले यी कुराहरूको अर्थ न सोधौं ?”

त्यस पछि ती भिक्षुहरू, जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगी आयुष्मान् महाकात्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलक्षेम कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो यस्तो निवेदन गरे—

“आवुसो कात्यायन ! भगवानले हामीहरूलाई संक्षिप्त रूपले उद्देश गरी, विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन न गरी, आसनबाट उठी विहार भित्र पस्नु भयो— ‘भिक्षु हो ! ‘जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्चसंज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ,... तथा ग्रहण गर्नु पर्ने पनि हुन्न; यही नै— (१) रागानुशय... र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो; यही नै— दण्ड, शस्त्र,...तँतँ र मम, चुक्ती तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यहीं नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ ।’ आवुसो कात्यायन ! भगवान...विहार भित्र जानु भएको केहीछिन पछि हामीहरूलाई यस्तो लाग्यो— आवुसो ! भगवानले हामीहरूलाई संक्षिप्त रूपले उद्देश गरी,...भिक्षु हो ! ‘जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्चसंज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ,... तथा ग्रहण गर्नु पर्ने पनि हुन्न; यही नै— (१) रागानुशय...

र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो; यही नै— दण्ड, शस्त्र,...तँतँ र मम, चुक्ती तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यहीं नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ' भन्ने...कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थ कसले विभाजन गर्न सक्ला ?' आवुसो कात्यायन ! अनि हामीहरूलाई यस्तो लाग्यो— 'आयुष्मान् महाकात्यायन, शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित हुनुहुन्छ... । अतएव किन आयुष्मान् महाकात्यायनकहाँ गई हामीहरूले यी कुराहरूको अर्थ न सोधौं ?' अतएव आयुष्मान् महाकात्यायनले सो कुराको अर्थ विभाजन गरिदिनु होस् ।”

“आवुसो ! जस्तै कुनै सार चाहने सारको खोजी गर्ने पुरुषले सारको खोजी गर्दै, सार भएको महान रुखको मूल छाडी, स्कन्ध छाडी, शाखा-पत्रहरूमा सार खोज्दछ, त्यस्तै तपाईं आयुष्मान्हरूले पनि शास्ताकै सम्मुख भएर पनि शास्तालाई छाडी, हामी जस्ता संग यसको अर्थ सोध्नु चाहनु हुन्छ । आवुसो ! उहाँ भगवानले जान्नु पर्ने जान्नु भएको छ, हेर्नु पर्ने हेर्नु भएको छ; उहाँ भगवान चक्षु समान (चक्षुभूतो), ज्ञान समान, धर्म समान, ब्रह्म समान^१ (ब्रह्मभूतो) हुनुहुन्छ; उहाँ भगवान वक्ता, प्रवक्ता, अर्थ व्यक्त गर्न सक्ने, अमृतदाता, धर्मस्वामी तथागत हुनुहुन्छ । उसैबेला भगवानसंग यसको अर्थ सोध्ने मौका थियो र जस्तो भगवानले व्याख्यान गर्नु हुने थियो त्यस्तै धारण गर्न पर्थ्यो ।”

“आवुसो कात्यायन ! साँच्चै नै भगवानले जान्नु पर्ने जान्नु

---

१. यहाँ श्रेष्ठार्थले मात्र ब्रह्म भनिएको हो ।

भएको छ, हेर्नु पर्ने हेर्नु भएको छ; उहाँ भगवान चक्षु समान, ज्ञान समान, धर्म समान, ब्रह्म समान हुनुहुन्छ; उहाँ भगवान वक्ता, प्रवक्ता, अर्थ व्यक्त गर्न सक्ने, अमृतदाता, धर्मगवामी तथागत हुनुहुन्छ। उसैबेला भगवानसँग यसको अर्थ सोध्ने मौका थियो र जस्तो भगवानले व्याख्यान गर्नु हुने थियो त्यस्तै धारण गर्न पथर्यो। किन्तु आयुष्मान् महाकात्यायन, शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित हुनुहुन्छ तथा विज्ञ सबचारीहरूद्वारा पनि सम्मानित हुनुहुन्छ। भगवानद्वारा संक्षिप्त रूपले उद्देश गरी, विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन गर्नु न भएको कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थ पनि विधाजन गर्न समर्थवान हुनुहुन्छ। अतएव आयुष्मान् महाकात्यायनले सरलतापूर्वक त्यसको अर्थ विभाजन गरिदिनु होस्।”

“आवुसो ! त्यसोभए सुन्नुहोस्, राम्ररी मनन गर्नुहोस् ! म बताउने छु।”

“ठीक छ, आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनलाई प्रत्युत्तर दिए।

महाकात्यायनको व्याख्यान

“आवुसो ! भगवानले जुन कुरा संक्षिप्तरूपले उद्देश गरी, विस्तार-पूर्वक अर्थ विभाजन न गरी, आसनबाट उठी विहार भित्र पस्नु भयो— ‘भिक्षु हो ! जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्चसंज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, जुन कारणले गर्दा त्यसलाई (उक्त संज्ञालाई) अभिनन्दन गर्नु पर्ने हुन्न, जुन कारणले गर्दा ‘म मेरो’ भन्ने हुन्न तथा ग्रहण गर्नु पर्ने पनि।

यही नै— (१) रागानुशय... र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो; यही नै—
दण्ड, शस्त्र, ...तँतँ र मम, चुक्ली तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यहीं
नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ' भनी संक्षेपरूपले
भन्नु भएको छ, यसको विस्तारपूर्वक अर्थ म यस प्रकार जान्दछु—

a १— “आवुसो ! चक्षु र रूपको कारणले रूपमा चक्षुविज्ञान
उत्पन्न हुन्छ । यी तीनै (= चक्षुरिन्द्रिय, रूप विषय तथा चक्षुविज्ञान) को
समागमद्वारा स्पर्श उत्पन्न हुन्छ; स्पर्शको कारणले वेदना उत्पन्न हुन्छ; जो
विदित गर्छ त्यसैको संज्ञान (ज्ञान) हुन्छ; जुन संज्ञान गर्छ उसैको
वितर्कना हुन्छ; जुन वितर्कना हुन्छ उसैले प्रपञ्चन गर्छ; जुन प्रपञ्चन
हुन्छ उसैको कारणले पुरुषको चक्षुद्वारा विज्ञेय— भूत, भविष्य तथा
वर्तमान सम्बन्धी रूपहरूमा प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या (= संज्ञास्कन्ध) प्रवर्तित
हुन्छ ।”

a २— “आवुसो ! श्रोत र शब्दको कारणले शब्दमा श्रोतविज्ञान
उत्पन्न हुन्छ । यी तीनै (= श्रोतेन्द्रिय, शब्द विषय तथा श्रोतविज्ञान) को
समागमद्वारा स्पर्श उत्पन्न हुन्छ; स्पर्शको कारणले वेदना उत्पन्न हुन्छ; जो
विदित गर्छ त्यसैको संज्ञान (ज्ञान) हुन्छ; जुन संज्ञान गर्छ उसैको
वितर्कना हुन्छ; जुन वितर्कना हुन्छ उसैले प्रपञ्चन गर्छ; जुन प्रपञ्चन
हुन्छ उसैको कारणले पुरुषको श्रोतद्वारा विज्ञेय— भूत, भविष्य तथा
वर्तमान सम्बन्धी शब्दहरूमा प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या (= संज्ञास्कन्ध) प्रवर्तित
हुन्छ ।”

a ३— “आवुसो ! घ्राण र गन्धको कारणले गन्धमा घ्राण-

विज्ञान उत्पन्न हुन्छ। यी तीनै (= घ्राणेन्द्रिय, गन्ध विषय तथा घ्राणविज्ञान) को समागमद्वारा **स्पर्श** उत्पन्न हुन्छ; स्पर्शको कारणले **वेदना** उत्पन्न हुन्छ; जो विदित गर्छ त्यसैको **संज्ञान** (ज्ञान) हुन्छ; जुन संज्ञान गर्छ उसैको **वितर्कना** हुन्छ; जुन वितर्कना हुन्छ उसैले **प्रपञ्चन** गर्छ; जुन प्रपञ्चन हुन्छ उसैको कारणले पुरुषको घ्राणद्वारा विज्ञेय- भूत, भविष्य तथा वर्तमान सम्बन्धी गन्धहरूमा **प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या** (संज्ञास्कन्ध) प्रवर्तित हुन्छ।”

a ४- “आवुसो ! **जिह्वा** र रसको कारणले रसमा **जिह्वाविज्ञान** उत्पन्न हुन्छ। यी तीनै (= जिह्वेन्द्रिय, रस विषय तथा जिह्वाविज्ञान) को समागमद्वारा **स्पर्श** उत्पन्न हुन्छ; स्पर्शको कारणले **वेदना** उत्पन्न हुन्छ; जो विदित गर्छ त्यसैको **संज्ञान** (ज्ञान) हुन्छ; जुन संज्ञान गर्छ उसैको **वितर्कना** हुन्छ; जुन वितर्कना हुन्छ उसैले **प्रपञ्चन** गर्छ; जुन प्रपञ्चन हुन्छ उसैको कारणले पुरुषको जिह्वाद्वारा विज्ञेय- भूत, भविष्य तथा वर्तमान सम्बन्धी रसहरूमा **प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या** (संज्ञास्कन्ध) प्रवर्तित हुन्छ।”

a ५- “आवुसो ! **काय** र स्पर्शको कारणले स्पर्शमा **कायविज्ञान** उत्पन्न हुन्छ। यी तीनै (= कायेन्द्रिय, स्पर्श विषय तथा कायविज्ञान) को समागमद्वारा **स्पर्श** उत्पन्न हुन्छ; स्पर्शको कारणले **वेदना** उत्पन्न हुन्छ; जो विदित गर्छ त्यसैको **संज्ञान** (ज्ञान) हुन्छ; जुन संज्ञान गर्छ उसैको **वितर्कना** हुन्छ; जुन वितर्कना हुन्छ उसैले **प्रपञ्चन** गर्छ; जुन प्रपञ्चन हुन्छ उसैको कारणले पुरुषको कायद्वारा विज्ञेय- भूत, भविष्य तथा वर्तमान सम्बन्धी स्पर्शहरूमा **प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या** (संज्ञास्कन्ध) प्रवर्तित हुन्छ।”

a ६- “आवुसो ! मन र धर्म (= मनविषय) को कारणले मनविषयमा **मनोविज्ञान** उत्पन्न हुन्छ। यी तीनै (= मनेन्द्रिय, मनविषय तथा मनोविज्ञान) को समागमद्वारा **स्पर्श** उत्पन्न हुन्छ; स्पर्शको कारणले **वेदना** उत्पन्न हुन्छ; जो विदित गर्छ, त्यसैको **संज्ञान** (ज्ञान) हुन्छ; जुन संज्ञान गर्छ, उसैको **वितर्कना** हुन्छ; जुन वितर्कना हुन्छ, उसैले **प्रपञ्चन** गर्छ; जुन प्रपञ्चन हुन्छ, उसैको कारणले पुरुषको मनद्वारा विज्ञेय- भूत, भविष्य तथा वर्तमान सम्बन्धी मनविषयहरूमा **प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या** (संज्ञास्कन्ध) प्रवर्तित हुन्छ।”

b १- “आवुसो ! **चक्षु**, रूप तथा चक्षुविज्ञान भएमा मात्र **स्पर्श** हुन्छ, भनी देखाउन (फस्सपञ्चत्तिं पञ्जापेस्सतीति) सम्भव हुन्छ। स्पर्श भएमा मात्र **वेदना** हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वेदना भएमा मात्र **संज्ञा** हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। संज्ञा भएमा मात्र **वितर्कना** हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वितर्कना भएमा मात्र **प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या** प्रवर्तित हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ।”

b २- “आवुसो ! **श्रोत**, शब्द तथा श्रोतविज्ञान भएमा मात्र **स्पर्श** हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। स्पर्श भएमा मात्र **वेदना** हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वेदना भएमा मात्र **संज्ञा** हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। संज्ञा भएमा मात्र **वितर्कना** हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वितर्कना भएमा मात्र **प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या** प्रवर्तित हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ।”

b ३- “आवुसो ! **घ्राण**, गन्ध तथा घ्राणविज्ञान भएमा मात्र

स्पर्श हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। स्पर्श भएमा मात्र वेदना हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वेदना भएमा मात्र संज्ञा हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। संज्ञा भएमा मात्र वितर्कना हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वितर्कना भएमा मात्र प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ।”

b ४- “आवुसो ! जिह्वा, रस तथा जिह्वाविज्ञान भएमा मात्र स्पर्श हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। स्पर्श भएमा मात्र वेदना हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वेदना भएमा मात्र संज्ञा हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। संज्ञा भएमा मात्र वितर्कना हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वितर्कना भएमा मात्र प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ।”

b ५- “आवुसो ! काय, स्पर्श तथा कायविज्ञान भएमा मात्र स्पर्श हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। स्पर्श भएमा मात्र वेदना हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वेदना भएमा मात्र संज्ञा हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। संज्ञा भएमा मात्र वितर्कना हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वितर्कना भएमा मात्र प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ।”

b ६- “आवुसो ! मन, धर्म (= मनविषय) तथा मनोविज्ञान भएमा मात्र स्पर्श हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। स्पर्श भएमा मात्र वेदना हुन्छ, भनी देखाउन सम्भव हुन्छ। वेदना भएमा मात्र

संज्ञा हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ । संज्ञा भएमा मात्र वितर्कना हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ । वितर्कना भएमा मात्र प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ ।”

c १- “आवुसो ! यदि चक्षु, रूप तथा चक्षुविज्ञान न भएको भए स्पर्श देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । स्पर्श न भएको भए वेदना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वेदना न भएको भए संज्ञा देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । संज्ञा न भएको भए वितर्कना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वितर्कना न भएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

c २- “आवुसो ! यदि श्रोत, शब्द तथा श्रोतविज्ञान न भएको भए स्पर्श देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । स्पर्श न भएको भए वेदना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वेदना न भएको भए संज्ञा देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । संज्ञा न भएको भए वितर्कना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वितर्कना न भएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

c ३- “आवुसो ! यदि घ्राण, गन्ध तथा घ्राणविज्ञान न भएको भए स्पर्श देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । स्पर्श न भएको भए वेदना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वेदना न भएको

भए संज्ञा देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । संज्ञा न भएको भए वितर्कना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वितर्कना न भएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

c ४- “आवुसो ! यदि जिह्वा, रस तथा जिह्वाविज्ञान न भएको भए स्पर्श देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । स्पर्श न भएको भए वेदना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वेदना न भएको भए संज्ञा देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । संज्ञा न भएको भए वितर्कना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वितर्कना न भएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

c ५- “आवुसो ! यदि काय, स्पर्श तथा कायविज्ञान न भएको भए स्पर्श देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । स्पर्श न भएको भए वेदना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वेदना न भएको भए संज्ञा देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । संज्ञा न भएको भए वितर्कना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वितर्कना न भएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

c ६- “आवुसो ! यदि मन, धर्म (= मनविषय) तथा मनोविज्ञान न भएको भए स्पर्श देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । स्पर्श न भएको भए वेदना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

थिएन । वेदना न भएको भए संज्ञा देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । संज्ञा न भएको भए वितर्कना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वितर्कना न भएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

“आवसो ! भगवानले जुन कुरा संक्षिप्त रूपले उद्देश गरी, विस्तार पूर्वक अर्थ विभाजन नगरी आसनबाट उठी विहारभिन्न पस्नु भयो— ‘भिक्षु हो ! जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, जुन कारणले गर्दा त्यसलाई अभिनन्दन गर्नु पर्ने हुन्न,...तथा ग्रहण गर्नु पर्ने पनि हुन्न; यही नै— (१) रागानुशय, (२) प्रतिघानुशय, (३) दृष्टिचानुशय, (४) विचिकित्सानुशय, (५) मानानुशय, (६) भवरागानुशय र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो; यही नै— दण्ड, शस्त्र, कलह, विग्रह, विवाद, तँतँ र मम, चुक्ती तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यहीं नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ’ भनी संक्षेप रूपले भन्नु भयो, त्यसको विस्तारपूर्वक मैले जानेको अर्थ यही नै हो । यदि चाहनु हुन्छ भने आयुष्मान्हरूले यसको अर्थ भगवानकहाँ गई सोध्नु होस् । जस्तो उहाँ भगवानले व्याख्यान गर्नु हुनेछ, उस्तै धारण गर्नु होस् ।”

भगवानको अनुमोदना

अनि त्यसपछि ती भिक्षुहरू आयुष्मान् महाकात्यायनको कुरालाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी जहाँ भगवान

हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिनन्दन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवानसँग बित्ति गरे—

“भन्ते ! भगवानले जुन उपदेश हामीहरूलाई संक्षेप रूपले उद्देश गरी, विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन न गरी, आसनबाट उठी विहारभित्र पस्नु भयो— ‘जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, ... यही नै— (१) रागानुशय, ...को अन्त हो; ... यहीं नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ’ भन्ते ! अनि भगवान पाल्नु भएको केहिछिन पछि हामीलाई यस्तो लाग्यो— ‘आवुसो ! हामीहरूलाई भगवानले संक्षेप रूपले उद्देश गरी, ... यही नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ’ भनी संक्षेप रूपले उद्देशित... कुराको विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन कसले गर्न सक्ला ? अनि भन्ते ! हामीहरूलाई यस्तो लाग्यो— ‘आयुष्मान् महाकात्यायन, शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित... हुनुहुन्छ । अतएव आयुष्मान् महाकात्यायनसँग सोधौं ।’ भन्ते ! अनि हामीहरू जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयौं । त्यहाँ पुगी आयुष्मान् महाकात्यायनसँग त्यसको अर्थ सोध्यौं । भन्ते ! आयुष्मान् महाकात्यायनले हामीहरूलाई यस आकारले, यस पदहरूले, यस व्यञ्जनहरूले अर्थ विभाजन गरी सुनाउनु भयो ।”

“भिक्षु हो ! महाकात्यायन पण्डित हुन्, भिक्षु हो ! महाकात्यायन महाप्राज्ञ हुन् । यदि तिमीहरूले त्यसको अर्थ मसँग सोधेको भए पनि मैले पनि त्यस्तै भन्ने थिएँ जस्तो कि महाकात्यायनले तिमीहरूलाई

व्याख्यान गरे । यही नै उसको अर्थ हो । यसै प्रकार त्यसलाई धारण गर ।”

यस्तो भन्नुहुँदा, आयुष्मान् आनन्दले भगवानसँग सोध्नु भयो—

“भन्ते ! जस्तै कुनै भोकले कमजोर भएको पुरुषले मधुपिण्डिक हस्तगत गरी त्यसलाई जतातिरबाट चाटेता पनि तृप्तिकर स्वादिष्ट रस नै पाउँछ; उस्तै, भन्ते ! चिन्तक पण्डित स्वभावका भिक्षुले यस धर्मपर्यायलाई प्रज्ञाद्वारा जुन तरिकाले अर्थ परीक्षण गरेता पनि उसलाई सन्तोष नै हुने छ र उसको चित्त प्रसन्न नै हुने छ । भन्ते ! के नाम हो यो धर्म-पर्याय को ?”

“आनन्द ! त्यसोभए तिमिले यो धर्म-पर्यायलाई ‘मधुपिण्डिकधर्म-पर्याय’ भनी धारण गर ।”

यति भन्नु भएपछि आयुष्मान् आनन्दले सन्तुष्ट भई भगवानको भाषणलाई अभिनन्दन गर्नु भयो ।

१०. राजा माधुर

परिचय

अवन्ती राज्यको राजधानी उज्जैनका राजाको पुरोहितका सुपुत्र महाकात्यायन महास्थविर शारीरिक सुन्दरता र मधुर तथा व्यक्त धर्मकथिकताको कारणले प्रख्यात हुनुहुन्थ्यो । भगवानको महापरिनिर्वाण भइसके पछि उहाँ एक दिन मधुरा अर्थात् मथुरा^१ पुग्नु भयो ।

त्यस समय मथुराकै राजा माधुर महाकात्यायन महास्थविरको यशकीर्तिको कुरा सुनी उहाँको दर्शनार्थ मथुराको विहारमा गए ।

-
१. पालि अर्थकथाहरूमा उत्तर-मधुरा र दक्षिण-मधुरा भन्ने दुइ नाम उल्लेख भएको पाइन्छ । कृष्णको मधुरा (मथुरा) लाई उत्तर-मधुरा भन्दछन् जो वर्तमान मथुराको ५ माइल दक्षिण-पश्चिमस्थित 'महोलि' भन्ने स्थानलाई मानिएको छ । दक्षिण-मधुरालाई वर्तमान मद्रास प्रान्तको 'मदुरा' शहरलाई मानिएको छ । D. P. P. II. पृ. ४३९

माधुर राजा कट्टर ब्राह्मणवादी थिए र उनी जातीले शुद्धि हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त थिए । अतएव यिनले महाकात्यायन महास्थविरसँग ब्राह्मणहरूकैबारे प्रश्न प्रस्तुत गरे । जसको उत्तरको रूपमा महाकात्यायन महास्थविरले दिनु भएको उपदेशद्वारा प्रभावित भई माधुर राजा ब्राह्मणदृष्टि छोडी त्यहीं नै बुद्ध-भक्त भई बुद्धको शरणमा गए । विशेष कुराहरू तलको सूत्रले नै प्रष्ट गराएका छन् ।

मूल सूत्र :—

१- वर्णव्यवस्था केवल घोषमात्र हो

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन^२ मधुरा (मथुरा) को गुन्दावन^३ (वृन्दावन) मा वस्नु भएको थियो ।

त्यस समयमा अवन्तीपुत्र^४ राजा माधुर^५ले, “श्रमण कात्या-

१. म. नि. II. पृ. ३१० : मधुरसुत्तं ।

२. सिंहलमा : ‘महाकात्यायण’ ।

३. स्याममा : ‘गुन्दावन’; सिंहलमा ‘गुन्दवन’ । अर्थकथामा ‘कृष्णवृन्दावन’ ।

४. अवन्तीराष्ट्रको राजाकी छोरीको पुत्र । अ. क. III. पृ. २२०

५. रोमन र स्याममा : ‘मधुर’ ।

यन्, मधुराको गुन्दावनमा बस्नु भएको छ” भन्ने खबर सुने । उहाँ कात्यायनको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द (यश) फैलिएको छ— “उहाँ कात्यायन पण्डित, व्यक्त, मेधावी, बहुश्रुत, चित्रकथिक, कल्याणप्रतिभाणी, वयोवृद्ध तथा अरहत् पनि हुनुहुन्छ । त्यस्ता अरहत्हरूको दर्शन गर्नु मङ्गलमय हुन्छ” भन्ने कुरा पनि सुने ।

अनि राजा माधुर अवन्तीपुत्र, राम्रा राम्रा यानहरू सजाउन लगाई, राम्रो यानमा बसी, राम्रा राम्रा यानहरूका साथ, आयुष्मान् महाकात्यायनको दर्शनार्थ, महान राकीयलीलाले मधुराबाट निस्के । जहाँसम्म यानको भूमि (वाटो) थियो त्यहाँसम्म यानमा गई, त्यस पछि यानबाट ओर्ली पैदल नै जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँपुगे पछि आयुष्मान् महाकात्यायनसँग सम्मोदनीय कुराकानी गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसके पछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अवन्तीपुत्र राजा माधुरले आयुष्मान् महाकात्यायसँग यस्तो सोधे—

“भो कात्यायन ! ब्राह्मणहरू यसो भन्दछन्— ‘ब्राह्मणहरू मात्रै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरूवर्ण हीन हुन् । ब्राह्मणहरू मात्रै शुक्लवर्ण हुन्, अरूवर्ण कृष्ण (= काला) हुन् । ब्राह्मणहरू मात्रै शुद्ध हुन सक्छन्, अब्राह्मणहरू शुद्ध हुन सक्दैनन् । ब्राह्मणहरू मात्र ब्रह्माका औरसपुत्र, मुखबाट निस्केका, ब्रह्मज, ब्रह्मनिर्मित तथा ब्रह्मदायाद हुन् ।’ तपाईं कात्यायन यसबारे के भन्नु हुन्छ ?”

“महाराज ! ब्राह्मणहरू मात्र श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरूवर्ण हीन

हुन्...ब्राह्मणहरू मात्र ब्रह्माका औरसपुत्र,...तथा ब्रह्मदायाद हुन्” भन्ने कुरा केवल घोषमात्र (= होहल्ला मात्र) हो । यसलाई निम्न उदाहरणबाट पनि बुझ्न सक्नुपर्छ—

धनद्वारा ब्राह्मण पनि दाश हुन्छ

(१) “महाराज ! यहाँ, कुनै क्षत्रीले कुनै क्षत्रीलाई, ब्राह्मणलाई, वैश्यलाई तथा शूद्रलाई धन-धान्य, चाँदी-रुपैयाँद्वारा पूर्वोत्थायी (= मालिक-भन्दा अघि उठ्ने), पश्चात्निपाती (= मालिकभन्दा पछि सुत्ने), के काम गर्नु पर्छ भनी सोध्ने, मनापचारी (= मनमुताविक काम गर्ने) तथा प्रियवादी बनाउन सक्छ कि सक्दैन ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! सक्छ... ।”

(२) “महाराज ! यहाँ, कुनै ब्राह्मणले ब्राह्मणलाई,...वैश्यलाई,... शूद्रलाई...तथा क्षत्रीलाई धन-धान्य, चाँदी-रुपैयाँद्वारा पूर्वोत्थायी...तथा प्रियवादी बनाउन सक्छ कि सक्दैन ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! सक्छ... ।”

(३) “महाराज ! यहाँ, कुनै वैश्यले वैश्यलाई,... शूद्रलाई...क्षत्रीलाई... तथा ब्राह्मणलाई धन-धान्य, चाँदी-रुपैयाँद्वारा पूर्वोत्थायी...तथा प्रियवादी बनाउन सक्छ कि सक्दैन ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! सक्ख... ।”

(४) “महाराज ! यहाँ, कुनै शूद्रले शूद्रलाई...क्षत्रीलाई...ब्राह्मणलाई... तथा वैश्यलाई धन-धान्य, चाँदी-रुपैयाँद्वारा पूर्वोत्थायी...तथा प्रियवादी बनाउन सक्ख कि सक्खेन ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! सक्ख... ।”

“महाराज ! यदि यसो हो भने, ती चारैवर्णहरू समसम (= बराबर) हुन्छन् कि हुन्नन् त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अवश्य पनि...बराबर (समसम) नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिदैन ।”

“महाराज ! अतएव, यस कारणले पनि बुझ्नुपर्छ कि— ‘ब्राह्मणहरू मात्र श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरूवर्ण हीन हुन्...’ भन्ने कुरा केवल घोष (= हो हल्ला) मात्रै हो ।”

जातिले पाप-पुण्य छेक्न सक्खेन

(क) “महाराज ! यदि यहाँ, कुनै क्षत्री- प्राणीहिंसक, अदिन्नादायी, काममिथ्याचारी, मृषावादी, पैशून्यवादी, पौरुषभाषी, सम्प्रलापी, लोभी, द्वेषी तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी

मरणोपरान्त अपाय, दुर्गति, विनिपात अथवा नर्कमा उत्पन्न हुन सक्छ कि सक्दैन ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! क्षत्री भए पनि यदि ऊ प्राणीहिंसक, अदिन्नादायी,... तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त अपाय,... अथवा नर्कमा उत्पन्न हुन सक्छ भन्ने मलाई लाग्छ । जुन कुरा मैले (तपाईंबाट) सुन्न पाएँ । त्यो साँच्चै राम्रै कुरा सुन्नपाएँ ।”

“साधु ! साधु^१ महाराज ! ठिकै हो महाराज ! जो कि तपाईंलाई त्यस्तो लाग्यो । ‘राम्रै कुरा सुन्नपाएँ’ भन्नु भएको पनि ठिकै हो । महाराज ! यदि यहाँ, कुनै ब्राह्मण- प्राणीहिंसक, अदिन्नादायी,... तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने..., यदि यहाँ, कुनै वैश्य- प्राणीहिंसक अदिन्नादायी,... तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने..; यदि यहाँ, कुनै शूद्र- प्राणीहिंसक अदिन्नादायी,... तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त अपाय,... अथवा नर्कमा उत्पन्न हुन सक्छ कि सक्दैन ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

---

१. पालिसाहित्यमा ‘साधु, साधु’ भन्ने शब्दको अर्थ- ठिक हो, साँचो हो, राम्रो हो, असल हो, धन्य हो भन्ने इत्यादिमा प्रयोग हुन्छ ।

“भो कात्यायन ! ब्राह्मण भए पनि..., वैश्य भए पनि..., शूद्र भए पनि यदि ऊ प्राणीहिंसक...मृषावादी...लोभी...तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त अपाय,... अथवा नर्कमा उत्पन्न हुन सक्छ हुन सक्छ भन्ने मलाई लाग्छ । जुन कुरा मैले (तपाईंबाट) सुन्नपाएँ त्यो साँच्चै राम्रो कुरा सुन्नपाएँ ।”

“साधु ! साधु महाराज ! ठिकै हो महाराज ! जो कि तपाईंलाई त्यस्तो लाग्यो । ‘राम्रै कुरा सुन्नपाएँ’ भन्नु भएको पनि ठिकै हो । महाराज ! यदि यसो हो भने, ती चारैवर्णहरू बराबर हुन्छन् कि हुन्न त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अवश्य पनि...बराबर नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिदैन ।”

“महाराज ! अतएव, यस कारणले पनि बुझ्नुपर्छ कि— ‘ब्राह्मणहरू मात्र श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरूवर्ण हीन हुन्...’ भन्ने कुरा केवल घोष (= हो हल्ला) मात्रै हो ।”

(ख) “महाराज ! यदि यहाँ, कुनै क्षत्री- प्राणीहिंसाबाट, अदिन्नादानबाट, काममिथ्याचारबाट, मृषावादबाट, पैशून्यवादबाट, पौरुषवादबाट, सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ; अलोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छ कि सक्दैन ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! क्षत्री भए पनि यदि ऊ प्राणीहिंसाबाट,... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ; अलोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छ भन्ने मलाई लाग्छ । जुन कुरा मैले (तपाईंबाट) सुन्न पाएँ । त्यो साँच्चै राम्रै कुरा सुन्नपाएँ ।”

“साधु ! साधु महाराज ! ठिकै हो महाराज ! जो कि तपाईंलाई त्यस्तो लाग्यो । ‘राम्रै कुरा सुन्नपाएँ’ भन्नु भएको पनि ठिकै हो । महाराज ! यदि यहाँ, कुनै ब्राह्मण- प्राणीहिंसाबाट,... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ; कुनै वैश्य- प्राणीहिंसाबाट,... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ; कुनै शूद्र- प्राणीहिंसाबाट,... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ; अलोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छ कि सक्दैन ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यस-बारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! ब्राह्मण भए पनि..., वैश्य भए पनि..., शूद्र भए पनि यदि ऊ प्राणीहिंसाबाट,... मृषावादबाट... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ; अलोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छ भन्ने मलाई लाग्छ । जुन कुरा मैले (तपाईंबाट) सुन्नपाएँ त्यो साँच्चै राम्रै कुरा सुन्नपाएँ ।”

“साधु ! साधु महाराज ! ठिकै हो महाराज ! जो कि तपाईंलाई त्यस्तो लाग्यो । ‘राम्रै कुरा सुन्नपाएँ’ भन्नु भएको पनि ठिकै हो ।

महाराज ! यदि यसो हो भने, ती चारैवर्णहरू बराबर हुन्छन् कि हुन्न त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अवश्य पनि...बराबर नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिदैन ।”

“महाराज ! अतएव, यस कारणले पनि बुभुपुच्छ कि— ‘ब्राह्मणहरू मात्र श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरूवर्ण हीन हुन्...’ भन्ने कुरा केवल घोष (= हो हल्ला) मात्रै हो ।”

(ग) “महाराज ! यहाँ, कुनै क्षत्रीले घरफोछ, गाउँ लुट्छ, घरमा घेरा लगाउँछ, बाटोमा बस्छ, परदारगमन गर्छ । अनि चरपुरुषहरूले उसलाई समाती ‘देव ! यही त्यो अपराधी चोर हो । यसलाई जस्तो इच्छा हुन्छ त्यस्तो दण्ड दिनुहोस्’ भनी तपाईंकहाँ ल्याएमा तपाईंले उसलाई के गर्नु हुन्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! प्राण-दण्ड पनि दिन सक्छु, जेलमा पनि राख्न सक्छु, निर्वासित पनि गर्न सक्छु अथवा जस्तो चाहियो त्यस्तै गर्न सक्छु । कारण के त भने ?— जुन उसको अधि ‘क्षत्री’ भन्ने संज्ञा हो सो लुप्त हुन्छ र ऊ चोर कै संख्यामा गनिन्छ ।”

“महाराज ! यहाँ, कुनै ब्राह्मणले घरफोछ, ...परदारगमन गर्छ..., कुनै वैश्यले घरफोछ, ...परदारगमन गर्छ...; कुनै शूद्रले घर-फोछ, ... परदारगमन गर्छ । अनि चरपुरुषहरूले उसलाई समाती...

तपाईं कहाँ ल्याएमा तपाईंले उसलाई के गर्नु हुन्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! प्राण-दण्ड पनि दिन सक्छु...अथवा जस्तो चाह्यो त्यस्तै गर्न सक्छु । कारण के त भने ?— जुन उसको अधि ‘ब्राह्मण’ भन्ने संज्ञा हो..., ‘वैश्य’ भन्ने संज्ञा हो, ‘शूद्र’ भन्ने संज्ञा हो सो लुप्त हुन्छ र ऊ चोर कै संख्यामा गनिन्छ ।”

“महाराज ! यदि यसो हो भने, ती चारैवर्णहरू बराबर हुन्छन् कि हुन्न त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अवश्य पनि...बराबर नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिन्न ।”

“महाराज ! अतएव, यस कारणले पनि बुभुपुच्छ कि— ‘ब्राह्मणहरू मात्र श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरूवर्ण हीन हुन्...’ भन्ने कुरा केवल घोष (= हो हल्ला) मात्रै हो ।”

(घ) “महाराज ! यहाँ, कुनै क्षत्री केशदाही काटी, काषायवस्त्र धारण गरी, घरबार छाडी, अनगारिक प्रव्रजित भई; प्राणीहिंसाबाट, अदिन्नादानबाट, मृषावादबाट विरत भई; एकाहारी, ब्रह्मचारी, शीलवान्, कल्याणधर्मी भयो भने उसलाई के गर्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अभिवादन, प्रत्युत्थान गर्नेछु, आसन दिई निम्त्याउने छु, अथवा चीवर, पिण्डपात्र (= भोजन), गिलानप्रत्यय

भैषज्य परिष्कार दिई निम्त्याउने छु; धर्मतापूर्वक उसको रक्षावरण गुप्तिकोनिम्ति व्यवस्था गर्नेछु। कारण के त भने ?- भो कात्यायन ! जुन उसको अधि 'क्षत्री' भन्ने संज्ञा हो सो लुप्त हुन्छ र ऊ 'श्रमण' कै संख्यामा गनिन्छ ।”

“महाराज ! यहाँ, कुनै ब्राह्मण केशदाही काटी,...कल्याणधर्मी भयो भने; कुनै वैश्य केशदाही काटी,...कल्याणधर्मी भयो भने; कुनै शूद्र केशदाही काटी, काषायवस्त्र धारण गरी...; प्राणीहिंसाबाट...मृषावादबाट विरत भई; एकाहारी,...कल्याणधर्मी भयो भने उसलाई के गर्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अभिवादन, प्रत्युत्थान गर्नेछु,...भैषज्य परिष्कार दिई निम्त्याउने छु; धर्मतापूर्वक उसको रक्षावरण गुप्तिकोनिम्ति व्यवस्था गर्नेछु। कारण के त भने ?- भो कात्यायन ! जुन उसको अधि 'ब्राह्मण' भन्ने... 'वैश्य' भन्ने... 'शूद्र' भन्ने संज्ञा हो सो लुप्त हुन्छ र ऊ 'श्रमण' कै संख्यामा गनिन्छ ।”

“महाराज ! यदि यसो हो भने, ती चारैवर्णहरू बराबर हुन्छन् कि हुन्न त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नु हुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अवश्य पनि...बराबर नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिदैन ।”

“महाराज ! अतएव, यस कारणले पनि बुझ्नुपर्छ कि- 'ब्राह्मण-हरू मात्र श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरूवर्ण हीन हुन् । ब्राह्मणहरू मात्र शुक्लवर्ण

हुन्, अरूवर्ण कृष्ण (= काला) हुन् । ब्राह्मणहरू मात्रै शुद्ध हुन सक्छन्, अब्राह्मणहरू शुद्ध हुन सक्दैनन् । ब्राह्मणहरू मात्रै ब्रह्माका औरसपुत्र, मुखबाट निस्केका, ब्रह्मज, ब्रह्मनिर्मित तथा ब्रह्मदायाद हुन्' भन्ने कुरा केवल घोष (= हो हल्ला) मात्रै हो ।”

शरणागमन

यो कुरा सुनी, राजा माधुर अवन्तीपुत्रले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो प्रार्थना गरे—

“धन्य हो कात्यायन ! धन्य हो !! जस्तो कि घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिंदा, ढाकेकोलाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुने मानिसले रूप देखेभैं तपाईं कात्यायनले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश गरिदिनु भयो । अब म तपाईं कात्यायनको शरण जान्छु, धर्म र भिक्षु सङ्गको पनि । तपाईं कात्यायनले मलाई आजदेखि आजीवनसम्म शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नु होस् ।”

“महाराज ! मेरो शरणमा न जानु होस् । उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको शरणमा जानु होस् । जसको शरणमा स्वयं म पनि गएको छु ।”

“भो कात्यायन ! अहिले उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध कहाँ हुनुहुन्छ नि ?”

“महाराज ! अहिले, उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध परिनिर्वाण भइसक्नु भयो ।”

“भो कात्यायन ! यदि १० योजन गई उहाँ भगवानको दर्शन पाउन सकिन्छ भन्ने सुन्नपाएको भए, हामीहरू दशैँ योजन गई उहाँ भगवान अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ जाने थियौं । यदि २० योजन गई उहाँ भगवानको दर्शन पाउन सकिन्छ भन्ने सुन्नपाएको भए, हामीहरू बीसै योजन गई उहाँ भगवान...को दर्शनार्थ जाने थियौं । यदि १०० योजन गई उहाँ भगवानको दर्शन पाउन सकिन्छ भन्ने सुन्नपाएको भए, हामीहरू शयौँ योजन गई उहाँ भगवान...को दर्शनार्थ जाने थियौं । **भो कात्यायन !** अब उहाँ भगवान **परिनिर्वाण** भइसक्नु भयो । तथापि हामी परिनिर्वाण भइसक्नु भएका उहाँ भगवानको शरणमा जान्छौं; धर्म र सङ्घको पनि । तपाईं कात्यायनले मलाई आजीवनसम्म शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नु होस् ।”

Dhamma.Digital

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित

“बुद्धकालीन राजपरिवार” भाग-१, संग्रह-३

नामावली

अ

अङ्ग ९५, ९६, ९७, ९९

अगसावकवत्थु २

अङ्गिरस १९९

अग्निदत्त १५३, ब्राह्मण १८५

अङ्गुत्तर अर्थकथा ३६८

अङ्गुत्तर निकायार्थ कथामा १५७

अङ्गुलिमाल १८०, २००, २०१,

२०३, सूत्रबाट २००

अचिरवती १५०, ३१३, नदी १४८,

३२०, नदीमा २५९, २६०

अचेलकहरू २१९

अच्छ ९६

अञ्जनवनिय थेर ३७७

अजातशत्रु ३, ५, ७, ११, २०, २१, ९२,

९३, १५४, १६८, २१३, ३८१,

४२१, ले १२, २२, १८४,

३७९ को १८३, राजकुमार

२८

अजातसत्तु कुमारवत्थु ९२

अजातशत्रु राजालाई ३८१

अजित १६५, केशकम्बलादि १८६

अट्टचत्तारीसतिम पाचित्तियं २७७

अष्टकुलिकहरू ३६८

अट्टकुलिक ३६८

अत्तदण्डमुत्तं १२६

अत्तरक्खितमुत्तं १९४

अर्थकथाचार्य ७, ३७९

अर्थकथाहरूमा १३२, ३६९

अत्थकरणमुत्तं २१०

अत्थकरणसूत्र १६२

अन्धवन १५१

(अर्घोष्ठ) लिच्छवी ४०७

अनागतवंशमा १८४

अनाथपिण्डक १८, १४१, १५१, १५३,

१५५, १५७, १८०

अनुबद्धमुत्तं ३७८

अनुपञ्जति-समणभत्ते ८७

अनुपमा ४२७	अभय मानुया थेरीगाथा ५
अनुला ५२	अभिज्जमान पेतवत्थु ८
अन्यतर्थीय ४७, ४८, १६२, १७६, १७७, हरू १७४, हरूले १७५	अन्नपाली ६, ३६४ अध्यिकासुत्तं २५५ अल्लकप्प ४२१, ४२२
अप्पकसुत्तं २१७	अवन्ती ९६, ४२२, ४८५, पुत्र ४८७
अपदानपालि ३८४	अविहारेकथा १३३, १३४
अम्बखादनवत्थु ७१	अवस्मुत्तपरियायसुत्तं १३२, मा १२८
अम्बट्टसुत्तं १२४, १२७, १४८	अश्वक ९६
अम्बट्टसुत्तमा ११८	
अम्बट्टसूत्रको ११७	
अम्बगाम ३७८	आ
अम्बपालि (गणिका) २८, ३६२, थेरीअपदान ६, थेरी ३६२, ३७७, थेरीगाथा ६, सुत्तं ३६४	आनन्द महास्थविरले २८० आनन्द महास्थविरसंग ३८० आनन्द ९९, १००, १०१, १०२, ११८, २२५, २२६, २८६, २८७, ४२०, ४३०, ४३३, ४४४ ले ९७, १७९, ११६, ४१९, लाई ११६, २८६, २९०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१७, ३१९,
अभय राजकुमार २८, को ४, लाई ५	
अभयलाई ४५	
अभयस्थविरको ५	
अभय थेरगाथा ५	
अभय राजकुमारस्सवत्थु ५	
अभय लिच्छवी ३७६	

३२१, ३२३, ३२४, ४३३,	उगमुत्तं १५८
४४४, महास्थविर ४०६	उगो १५८
आदित्त जातकं १५९	उज्जैन ४, ४२२ का राजा चन्द्रप्र-
आदित्यगोत्र १३२	द्योत ९, को बीच ४२०
आजीवक ८७, ८९, सम्प्रदायमा ८७	उत्तर मधुरा ४८५
आनेञ्ज सप्पायमुत्तं ४४८	उत्तर कोशल १४८
आम्भवन ३६४	उत्तरमातु पेतवत्थु ४३३
आयुसंखारोसज्जनमुत्तं ३६३	उत्तरायवत्थु ११
आलवी १५२	उत्तिय १३५, २०
आलवकमुत्तं १५१	उदकवन ४३१
इ	उदकपान ४३१
इणायिकवत्थु ५४	उदान ४४२, अर्थकथा ४३४
इच्छानङ्गल १४८	उदेन चैतिय ३६४
इस्सत्तमुत्तं २९६	उदेन (उदयन) ४१८, ४२१, ४२२,
उ	४२३, ४३१, राजा ४२५,
उक्काक ११७	४३१, ४३३, ४३४, ४३५,
उक्कट्टा १४८	४४१, ४४२, ४४३, ४४४,
उक्काचेल ३७८	का ४४३, ले ४२६, ४३०,
उगपुरवाट १५१	लाई ४२३, ४३३, संग ४२४
उगमहामन्त्री १८५	उदेनमुत्तं ४२९, ४३४, ४४०
	उदेनवत्थु ४१९, ४२२, ४२६, ४२८,
	४४२
	उपड्ढमुत्तं १२६

उपचाल ३७४	ओक्कामुख ११८
उपवान ४०६	ओट्टुद्ध ३७५, ४०३, ४०८, लिच्छवी
उपनन्द २६६, शाक्यपुत्र २६७	४०७, ४०८, ४०९, लिच्छ-
उपालिलाई १८०	वी राजा ४०३
उपोसथकखन्धकं ४७	ओष्ठार्ध ४०३, लिच्छवी ४०३,
उपोसथसुत्तं ९६	४०४, राजालाई ४०४
उड्ढिरी १५६, १५७, १८४	ओपसाद २२, १४८
उद्युत्तसेनादस्सने २७७	
उरुवेलकाश्यप १२, ३३, ३४, ३५, ३६	ऋ
उरुञ्जस्थित ३३३	
उरुञ्जमा ३३३	ऋषिगिरी पर्वततिर ७४
उलुम्प १२६	ऋषिदत्त १६०, १८५, ३५३, ३५४
ए	ऋषिदत्त र पुराण स्थपितहरू १८२
एकपुण्डरिक १६०, १८५	ऋषिपतन १३५, १४७, मृगदावन
एकसाल १४८	१५२, मृगदावनमा १२
एकचत्तारीसतिम पाचित्तियं २६४,	क
३७९	
एकपण्ण जातकं ३६१, ३६३, ३७२	कक्कटादि ३७४
एकपुण्डरिक ३१२	कण्टकमुत्तं ३७४
एकराज जातकं १६७	ककुल्लन्द १३१
एकादसमनिस्सग्गियं २८१	ककुसन्ध १३१
ऐरावती १५०	कठिनकखन्धकं १५०
ओ	कट्टहारि जातकं १५५
ओक्काक ११७, ११८, १२३, वंश	कण्णकत्थलसूत्रमा १५६
११८, राजा ११८	कण्णकत्थलमुत्तं ३३३
	कण्णकत्थल मृगदावनमा ३३३

कनकमुनि बुद्ध १३०	कात्यायन १८६, ४७३, ४८७, ४८८,
कनिधाम १२९	४८९, ४९०, ४९१, ४९२
कपिल ऋषिकहाँ १२०	४९३, ४९४, ४९५, ४९६,
कपिलवस्तु १२०, १२५, १२६,	४९७
१२८, १२९, १३५, १३९,	कारकभेद चोरवत्थु ५२
१४२, १४३, १४९, १५२,	कारायण अमात्यको १५६
को ४६८, मा १२८, १३४,	काल १५९, ४२५, देवल १३४,
१३५, १४०, १४६, ४६९,	खेमकाराम १२७, मन्त्री
४७० नगर १२५, १२७,	१८५
स्थित ४६९, यात्रा १४३	कालामकेशपुत्र १४९
कपिल ब्राह्मण ११९, १२०	कालुदायी १३५, १३६, अमात्य
कम्मासदम्म ४२६, ४४७	१३५, थेरगाथा १२७
कम्मासधम्म ४४७	काले १२९
करयपहू १६६	कासिनीपुर ११८
कम्बोज ९६	काश्यप ३५, १८१, १८६
कपियभूमि अनुजानना ३७९	काशी ३, ९५, ९६, ९७, ९९, १४७,
करकण्डु ११८	१५४, गाउँमा २१२, २३६,
कलन्दक गाम ३७८	२३७, गाउँकोबारेमा १६८
कलन्दक निवाप ८, ९०	कामदार-गाउँ ५८
कल्याणमित्तसुत्तं ३२२	
कलिङ्गसुत्तं ३७०	कु, कू
कलिङ्गरसूत्रबाट ३६९	कुक्कुट ४१९, ४२५, ४२७
	कुक्कुटाराम ४१९
का	कुक्कुटवतीबाट १५१
	कुञ्जर विमान १०
काकवलिय सेठ ११	कुण्डधान १८१, कथा १८१

- कुणाल जातकं १२६
 कुन्तिनी जातकं १६०
 कुम्भघोषक ८, लाई ९, वत्थु १०
 कुमार कश्यप १८१, माताको कथा
 १८१
 कुमार पेतवत्थु १५७
 कुम्भासपिण्ड जातकं १५५
 कुमुदुत्पल कथा १६०
 कुररघरबाट १५१
 कुरु ९५, ९६, देश ४४७, को ४४८,
 का राजा ४४७, देशमा
 ४५९
 कुलसुत्तं १४९
 कुलम्ब ४१८
 कुशीनगर १२५, बाट १५४
 कूटागार विहारमा ४०३
 कूटदन्त २२, सुत्तं २२
 कूट विनिच्छयिक पेतवत्थु १५
 कूटागारशाला १५२, ४०६, मा
 १४२, ३८५, ३८८, ३९३,
 ३९७, ४०५, ४०७
 के, को, कौ
 केवट्ट सूत्रमा १६५
 केसकम्बल १६५
 केसपुत्तियसुत्तं १४९
 कोटिगाम ३७८
 कोच्छक ९६
 कोटीवीस ६८
 कोनागमन १३०
 कोल नगर १२४
 कोलवृक्ष १२४
 कोलिय ८, १२१, १२६, वंशका
 १२४, हर्षका १२६
 कोलिषिष ६८
 कोविदार १२१, वृक्ष १२४
 कोसम्बि जातकं ४२१
 कोसम्बकसुत्तं ४१९, ४२६, ४२८
 कोसलसुत्तं ३२७
 कोसलरञ्जो पराजयवत्थु ३
 कोसम्बकवत्थु ४२१
 कोसम्बकखन्धकं ४२१
 कोशल ९५, ९६, ९९, राजा
 ११, १६१, १६७, १८१
 १८६, १९१, १९२ २०१,
 २१९, २३४, २४३, २६१,
 २६२, २७४, २८१, २८४,
 २८५, २८६, २९०, २९१,
 २९६, ३०३, ३०४, ३०८,
 ३११, ३१३ ३२१, ३२७,
 राजाले १२८, १५५, १६५

१९०, २१२, २२७, २३३, २३७, २९१, हुँ २९१, जनपद १४८, राज्य १४७, १४८, १५३	खुज्जुत्तरा ४२६, ४२९, ले ४२८, लाई ४२९ खुद्दकवत्थुकखन्धकं ७१, ३७३, ३७६, खेमसुत्तं १४९ खेमकसुत्तं ४१९ खेमा (क्षेमा) ४, महारानी २८, सुत्तं १५१, ३०३, थेरिया- वत्थु ४ खेमा भिक्षुणी ३०४ खोमडुत्स १२५, सुत्तं १२५
कोशल जनपद अन्तरगत १२५ कोशल राजाको राज्य छ ३४२ कोशल राजाको राज्य छैन ३४२ कोशलदेवी ३, २०, १५३, सँग ३, महारानी २८ कोशलाधिपति १५३ कोशल राजा पराजित कथा १६८ कोशम्ब वृक्षहरू ४१८	ग गङ्गारोहनवत्थु १५, १६, ३६२, ३६३ गन्धकुटी १७५, मित्र १८३ गन्धतिन्दुक जातकं १६८ गन्मिनीसुत्तं २७१ गयाकाश्यप १२ गयाशीर्ष (पर्वत) ३१ गरुपावुरण चेतापने २८१ गार्ग्य हो २०३ गार्ग्य मैत्रायणीपुत्र २०३ गिञ्जका वसथ (विहारमा) ९५, १००, १०१, मित्र १०३ गिरि-गुफामा ३० गिरिव्रजमा २९ गिलानसुत्तं ३७८
कौण्डिन्य १३३ कौमारभृत्य ८ कौरव्य ४४७, ४४९, राजाले ४४८, ४५१, ले ४४९, राजा ४५१ कौशम्बी १२५, १५०, १५२, ४१८, ४१९, ४२५, ४२८, मा ४२०, ४२१, ४२७, ४२८ ४४१, बाट १२०, स्थित ४२०, ४३५, ४४०, को- महत्ता ४१९	
ख	
खन्ति वण्णन जातकं १६७	

गुहट्टकसुत्तं ४३३	चन्द्रप्रद्योत ४२३, ४२५, ले ४२२
गुन्दावन ४८६, मा ४८७	चन्दनङ्गलिक १८२, १९९, उपा-
गुन्धावन ४८६	सक १९८
गोटिहवा १३१	चन्दकिन्नर १३९
गोधिक २०, १३५, त्येरगाथा २०,	चम्पा ६७, १२५, १५०
१३५	चम्मवखन्धकं ६७
गोतमचेतिय ३६४ सुत्तं ३६४	चातुम १२५, गाउँमा १२८, सुत्तं
गोसिङ्ग सालवन ३६५, मा ३७४	१२५, १२८
गौतम ८९, १३२, १८६	चातुर्महाराजिका १०९, देवताहरू
गृधकूट पर्वत ६९, मा ४६, ६७,	१०६
७३, बाट ७५	चापाल चेतिय ३६४
घ	चालिय पर्वत १५२
घटाय शाक्यले बनाएको १२७	चित्ता ११८, गारदस्सने २६४
घतजातकं १६७	चीवरवखन्धकं ४५, ३६२
घोषक ४१९, ४२५, ४२६, ४२७	चुन्द ८, राजकुमार २८, समणुद्देस
घोषकाराम ४१९ मा ४१४, ४३५,	४०६
४४०	चुन्दी राजकुमारी ७, २८ को ८
घोषितारामका ४२०	चुन्दी सूत्रमा ७
च	चुल्लसच्चकसुत्तं ३६७, ३७३, ३७४,
चङ्गी २२, ब्राह्मण १६१, १८५,	३७६
सुत्तं २२, १४८	चूलसुभहा कथा १५१
चण्डलकप्प १४९	चूलगोपालकसुत्तं ३७८
चतुत्थपाराजिकं ८६, ३७९	चूल गोसिङ्गसुत्तं ३६४, ३७८
	चूलेकसाटक ब्राह्मण कथा १८१
	चेतियसुत्तं ३६४
	चेतीय ९५

छ	जित राजकुमार १५७
छवर्गीय भिक्षुहरू २७८, ले ७२	जितवन ८४, १५१, विहारमा १५१,
छवर्गीय भिक्षुणीहरू २६४, २६५,	१५२, १५३, १५५, १६६,
२७७	१६९, १७४, १७५, १७६,
छन्नमुत्तं ३७८	१८०, १८६, २९१
छन्नोवादमुत्तं ३७८	जितवनाराम १५२, १५७, १८०,
	२००, २२४, मा २५९,
	२६१, २६४, २७१, २७७,
ज	२८१, २८३, २९०, ३०३,
	३११, ३२७
जटिल सेठ ११	जेन्ता थेरी ३७७
जनवसभ १०१, देवताले ११६	जोतिय सेठ ११, को घर १२
जनसन्ध जातकं १६७, १७७	जोतिय श्रेष्ठी ११
जम्बुगाम ३७८	जोतिय जटिलत्थेरस्सवत्थु ११
जयसेन ७, राजकुमार २८	जातकानं कलह कथा १२६
जरामरणमुत्तं १९२	
जन्तू ११८	त
जम्बुद्वीप (भारत) मा ३५६	
जालिय ४१४	तगरसिखि २७५
जानुश्रोणी ब्राह्मण १६१, १८५	तच्छसूकर जातकं १६८
जातक अर्थकथानुसार ३७२	तथागत १२, ४०, ४१५, ४७४, ४०५,
जिनत्थपकासिनी १४२	तपोदा ९०, मा १८
जीवक १३, वैद्य ४५, कौमारभृत्य	तयासीतिम पाचित्तियं २८३
४६, वत्थु ३६२	तक्षशिला २३, मा १५३, १५४,
जीवन्ती १५७, १८४	१५८, ३८२, बाट १५०
जित कुमार १८४	तारुक्ष ब्राह्मण १६१, १८५

तिस्त्रिंशत् जातकं ४२०

तिपल्लत्यमिग जातकं ४२०

तिचीवरानुजानना ३६४

तिरोकुड्डसुत्तं ८, १३

तुषित १०९

तेपञ्जासतिमपाचित्तियं २५९

तेविज्जसुत्तं १४८

तेवीसतिम निस्सगियं ५६, ५७

तोरणवत्थु १४९, १५१, ३०३, मा
३०४

तोदेय्य ब्राह्मण १६१

तौलिहवा १२८

त्रयस्त्रिंश १०४, १०६, १०७, १०८,
१०९, ११०, १११, ११३,
११५, ११६, ३४३, ३६५,
३८७, देवताहरू १०३,
१०८, १०९, ११२, भवन
१५२,

थ

थुल्लकोट्टिक नगरमा ४४८

थुल्लकोट्टित ४४८

थुल्लनन्दा २६२, २८२, भिक्षुणी
२६१, २८१

थुल्लकोट्टिक ४४९, ४५०, ४५४, को
४५३

थुसजातकको २१

थेरी अपदानमा १३१

थेरीगाथा अर्थकथानुसार १५६

थेरीगाथा अर्थकथामा ३६२

द

दक्खिणाविभङ्गसुत्तं १३३

दण्डकप्प १४९

दन्तभूमि सूत्रमा ७

दस ब्राह्मण जातकं १५९

दण्डपाणि ४६८, शाक्य ४६९, ४७०

राजा ४६८, राजाले ४६८,

शाक्यले ४६९, ४७०, रा-

जाका शाइ हुन् ४६८

दक्षिण मधुरा ४८५

दक्षिण-कोशल १४८

दल्हधम्म जातकबाट ४३४

दासवत्थु ५५

दारुपत्तिक ४१४

दीर्घकारायणलाई १५९, ३४७, ३४८

दीर्घकारायणले १८३, ३४६, ३४८

दीर्घकारायण सेनापतिले १८३, १८५

दीर्घनिकायार्थकथा ११७

दुट्टसुत्रको उपदेश १७७

दुतिय कोसलसुत्तं २९०

दुतिय उगगसुत्तं ३७८	धम्मचेतियसुत्तं १२५, १२६, १३२,
दुतिय अपुत्तकसुत्तं २७४	३४६
दुतिय पाराजिकं ७४	धम्मचेतिय (धर्मचैत्य) सूत्रबाट
दुतिय सङ्गामसुत्तं २३६	१६०
दुतियो सङ्गादिसेसो ३७२	धर्मचैत्य ३५५
दुतिय अरियवाससुत्तं ४४८	धर्मचक्र प्रवर्तन १४७
दुम्मुख ३७३	धर्मदिनालाई १०
दुमुख लिच्छवी ३७६	धर्मदिनाले १०
देवदत्त ९४, ४२१, ले ९३, ९४,	धर्मपदार्थकथानुसार १७३, ४२६
४६८, कहां १८०, भिक्षु	धातुभाजन कथा १५३
२२, ९२, वत्थु ४२०, ४२१	धातुविभङ्ग सूत्रवर्णनामा २३
देवताहरू ११३, २१०	धूमकारिक जातकं १६८
देवदह १२५, सुत्तं १२५, नगरमा	
४६८	न
देवेन्द्र ३८७	
दोणपाकसुत्तं २१५	नगरक १२६, ३४६ बाट ३४७, ३४८
	नगरविन्दक १४९
ध	नगरविन्देयसुत्तं १४९
	नन्दक महामात्य ३७६
घतरट्ट (घृतराष्ट्र) १०३	नन्दक लिच्छवीसुत्तं ३७६
घनञ्जय १६१, श्रोठीलाई ११	नन्दकुमार १३१, लाई १३९
घनीय ७५, ७७, ७८, ८१, ८२, भिक्षु-	नन्दकोवादसुत्तं १५२
ले १८, कुम्भकारपुत्र ७४,	नन्दत्येर कथा १३९
७७, ७९, कुम्भकारले ७६,	नन्दलाई १४५
भिक्षुवत्थु ७४	नन्दसुत्तं १३९
धनुगह १६८	नन्दाकुमारी १३१

नन्दा थेरी १३१, अपदानं १३१	प
नदीकाश्यप १२	
नलकपान १४९, सुत्तं १४९, १८१	पकुधकच्चायन १८६
नागमुण्डा १५५	पञ्चसतिकवखन्धकं ४४२
नागसुत्तं १६०, ४२१	पञ्चमद्रवर्गीयलाई १२, १४७
नागरक ३२३	पञ्चराजसुत्तं १९६
नागसमाल ४०६	पञ्चशिख १०७
नागित ४०६, ४०७, संग ४०६, को कुरासुनी ४०८, सुत्तं १४८	पञ्जोतराजवत्थु ४२०
नातिकाका ९६, ९७, ९९, गाउँमा १००, १०१	पटिस्सव दुक्कटापत्ति २६६
नादिका ९५, ९६, ३७८	पञ्चाल ९५, ९६
नालक ब्राह्मण गाउँ १५२	पट्टन गाउँ (बन्दरगाह) ३७९
नालन्दा १४९	पठम कोटिगामसुत्तं ३७८
नालिजङ्घ ब्राह्मण १६०, १८५, २२८, २३०, लाई २२७	पठम नलकपानसुत्तं १४९
नालागिरी ४२५	पठम सङ्गामसुत्तं २११
निगण्ठ सम्प्रदायका ३७५	पठम पाराजिकं ३७३, ३७८
निगण्ठसुत्तं ३७६	पण्डितकुमार लिच्छवी ३७६
निगण्ठहरू २१९	पतिरूपसुत्तं १४८
निगण्ठनाथपुत्र १८६	पपञ्चसूदनी ४१९, ४६८, अनुसार ४२६
निदानसुत्तं ४४८	पब्बज्जासुत्तं २, २९, १२५, १३६, २५१
निर्माणरति १०९	पब्बज्जासूत्र १, मा १३२
न्यग्रोध शाक्यको उद्यान १३६	पब्बतुपत्थर जातकं १६७
न्यग्रोधाराम १२७, १३१, ४७०, मा १३४, १३९, १४०, ४६९, सम्म १३९	पब्बतूपम सूत्रको १६९
	पद्मावती ४, ५ (गणिका) २८
	परन्तप ४१८, ४२२, राजा ४२१
	परनिमित्त वशवती १०९

परिव्राजकहरू ४७,४८,२१९,४१४	पीठ विमान १५९
पार्श्वलक्षणकण्डं २८३	पुष्करसाटि ब्राह्मण १६१, १८५
पार्श्वलक्षण पालिद्वारा ३७२	पुष्कुसाति ९,२३,२४,२५, को २४
पाण्डव पर्वतमा १, ३०	पुष्बविज्जन ३७८
पाण्डव पर्वतको ३०,	पुष्बजिर ३७८
५०० चीवरहरू ४३०	पुगलसुत्तं २४३
पायासि राजञ्ज १६१, १८४, सुत्तं	पुराण स्थपित १६०, १८५
१४९, सूत्रबाट १६१	पुराण ३५४, स्थपतिहरू ३५३
पारायणवग ११७, १४८	पुरिन्ददो ३८६
पारिलेय्यवनखण्ड १५२	पुरिससुत्तं १९१
पावावासी २०, मल्लहरू ३६७	पुरिसिन्द्रिय ज्ञानसुत्तं १४९
पारिलेय्यवनमा ४२१	पूर्णक सेठ ११
पावारिकाराम ४१९	पूरण १६६, १८६, कश्यपादि १६५
पावारिय ४१९, ४२५, ४२७	कश्यपले ३९९
पालिलेय्यसुत्तं ४२१	पूर्वाराम १५२, ३११, ३१२, विहार-
पासादिकसुत्तं १३२	मा १५३, प्रासादमा २१९
पिण्डोलभारद्वाज ४३१, ४३२, ४३५,	पेतवत्थु अर्थकथामा १५७, ४३३
लाई ४३२	प्रजापति गौतमी १३०, १३२, १३३
पिङ्गियानिसुत्तं ३६५, ३७३	१३९, १४२, ४६८
पिप्रावा १३०	प्रद्योत ४२३, राजाकहाँ ४२४
पियञ्जह थेर ३७७	प्रसेनजित ३, १५७, १६२, १६७,
पियतरसुत्तं २१३	१७३, १८१, १८६, १९२,
पियसुत्तं २०४	१९६, १९७, २०४, २१७,
पिलिन्द गाउँ ५८, मा ५९, ६०	२१९, २३३, २३४, २३७,
पिलिन्दवच्छ १९, ५६, ५७, ५८, ५९,	२५०, २५१, २५५, २५७,
६०, ६२, ले ५७, वत्थु ५६	२६०, २६१, २६२, २६४,

२६६, २६७, २७२, २७३,	बद्धोरक १६०, १८५
२८२, २८३, २८५, २९०,	बन्धुल १५४
२९६, ३०१, ३०२, ३०४,	३८२, सेनापति १५८, १८२, १८५,
३१२, ३२१, ३२२, ३३३,	मल्लराजकुमार १५८, रोग
३३४, ३३६, ३३७, ३४३,	हो ३५०
३४७, ३८२, कोशल हुँ	बन्धुल सेनापतिको पीछा नगर ३८४
३४९, कोशल ८४, ८५,	बन्धुल मल्लिका देवीका साथ १५८
१५२, १५३, १५४, १५६,	बन्धुजीवक फूल ३५७
१५८, १७४, १७७, १८४,	बहुपुत्र जेतिय ३६४
१९४, २००, २०२, २०३,	ब्रह्मजालसुत्तां १६५
२०७, २०८, २१०, को	ब्रह्मवृत्ता १५६, १८४, कथा ४२०
१६१, कथा १७८, कोश-	ब्रह्मासनकुमार १०६, १०७, ले
लराजा १५५, १८४,	१०८, १०९, ११०, १११,
२१३, २१४, २१५, २१६,	११३, ११५
२१७, २२३, २३०, २३६,	बातिसतिमपाचित्तियं ८७, ८८
२३९, २७७, ३४५, ३४६,	बारसमनिस्सगियं २६१
३४८, ३४९, ३५५ राजा	बावरीय १५३, १५४, ब्राह्मण १४८,
१७९, १८०, २८४	१८५
प्रिया ११८, १२१, १२२, १२३,	बाहितिक ३२९
रानीले १२४	बाहितिकसुत्तां १४८, १५८, १६०,
फन्दन जातकं १२६	३११
	बाहिय दारुचिरिय १५१
	बाहुक नदी १४८
ब	बिम्बिसार १, २, ३, ६, ७, ८,
	१०, ११, १५, २०, २३,
बदरिकाराम ४१९	२४, २५, २७, २८, ३३,
बन्धनसुत्तां ३०१	३६, ३८, ४३, ४६, ४७,

४८, ५१, ५६, ५७, ६०,
६७, ६८, ७८, ७९, ८४,
८५, ८६, ९०, ९८, ९९,
१६१, २०१, ३०२,
३६३, ३८३, राजा १०,
१२, १४, २२, ले ४, ५,
१४, २९, राजवत्थु ४५,
संग १५३, ३८३, राजाले
१८, २०, समागमकथा ३२,
समागम ३८३

बिम्बिसारको दरवारमा १३

बिम्बी १, २८

बुद्धवंशी १३७

बुद्धका मामा ४६८

बेलकण्ठी ४२५

बेलुवग्राममा १५३

बोधिराजकुमार ४३३

भ

भगदेश १५२

भक्ता ११८

भद्रावती ४२५, ४२६, ४३३, ४३४

भण्डगाम ३७८

भद्रकच्चायन १४२

भद्रिय (भट्टीय) नगरमा ६३, ६५, ६६

भरुजातकं १६२

भद्रिय लिच्छवी ३७६

भद्रियसुत्तं ३७६

भन्ते कश्यप ४०८

भल्लाटक जातकं १७९

भारद्वाजसुत्तं ४३५

भाति १, २, २८

भिक्षुनीविभङ्गो २६१, २६४, २८१

भुम्मज्जक ३७३

भूमिज ७, सूत्रमा ७

भूमिचालसुत्तं ३६४

भैसकलावन १५२

भैसज्जकखन्धकं ५६, ६३, ३६५,

३७५, ३७६, ३७९

भो आनन्द ४४४, ४४५

भो भारद्वाज ४३५, ४३६, ४३७,

४३९, ४४०

भोगनगर ३७८

भोगगाम ३७८

म

मङ्कुल पर्वत १५२

मक्खलि गोशाल १८६

मखादेव ११८, सुत्तं ११८, जातक

११८

मगध ५६, ९५, राज्य १४७, ३७९

देशमा ९८, १००, राजा

१८, ३२, ३७, ४३, ४४,

४५, ४६, ४८, ४९, ५०,

५१, ५२, ५४, ५५, ५६,

५७, ५८, ६०, ६१, ६२,

६४, ६५, ६७, ६८, ६९,

७१, ७९, ८१, ८४, ८५,

८६, ८७, ९०, ९१, ९३,

९४, ९८, ९९, १५४, १८४

२०१, २३७, ३६५, ३७९,

संग ३६२

मगध महामात्य ७८, ३८०

मगधराजा अजात शत्रु २११, २१२,

२३६, २३७, ३२०

मघवा ३८६

मच्छिका सण्डबाट १५१
 मज्झिमनिकायार्थकथानुसार ४६८
 मणिकुण्डल जातकं १६७
 मन्ति १३३
 मथुरा ४८६
 मद् ३
 मदुरा ४८५
 मन्धाता ११८
 मधुपिण्डक ४८४, धर्मपर्याय ४८४
 मधुरसुत्तं ४८६
 मधुपिण्डकसुत्तं १२७, ४६८
 मधुरा ४८५, ४८६
 मरणपरिदीपन ४१९, ४२८
 मलय ९६
 मल्ल ९५
 मल्लिका १५५, १६०, सुत्तं २२३,
 ले १७२, देवी १७२, १७३,
 १७९, १८४, २२७, २२८,
 २३०, देवीसँग २१३, २१४,
 २५९, २८६, देवीलाई
 १७१, १७४, २२७, देवीले
 १७०, १७३, देवीकथा
 १७३, देवीको मृत्यु १७२,
 ३२७, माथि १७०
 मल्लिका देवीले छोरी जन्माइन् २२३
 मत्स्य ९५, ९६
 महाकप्पिन कथा १५१
 महाकाश्यप १७, १४०
 महाकात्यायन ४७३, ४७४, ४७५,
 ४८३, ४८५, ४८६, ४८७,
 सँग ४७३, ४९६

महाकोशल ३, १५३, १५४, का
 १४८, ले १५४, राजा १८४
 महाखन्धकं ३२, ४९, ५२, ५३, ५४,
 ५५, १४३
 महाधम्मपाल १४१
 महानाम शाक्यका १५५
 महानाम ३९८, ३९९, लिच्छवी
 ३७६, ३९६, ३९८
 महानाम लिच्छवीको ३७२
 महानारद जातकको १३
 महानिदानसुत्तं ४४८
 महापदान सूत्र १३१, मा १४२
 महापदानसुत्तं १३०, १३२, १३३,
 १५२, ४०६
 महापरिनिब्बानसुत्तं १२५, १३२,
 १५०, ३६५, ३६९, ३७८,
 ३८०, ४१९
 महापरिनिर्वाण सूत्र १५३, ३६३,
 मा ३६४
 महापजापति थेरी १४२
 महापद्म १
 महापदेससुत्तं ३७८
 महामात्यहरूले ९३
 महामाया १३१, १३३, देवी १३०,
 १४२, ४६८
 महा मौद्गल्यायन १३, १७, ८७,
 १२८, १४०, ३६२, ले ८६,
 ८७
 महालि १८८, ३८६, ३८७, ३९४,
 ३९५, ४१०, ४११, ४१२,
 ४१३, ४१४, सुत्तं ३७६,

३८८, ३९३, ४०३, ४०५,	मालव ९६
पञ्च ३८३,	मित्तामित्त जातकं १६८
महालि लिच्छवी १५, १५४, ३७६,	मुखर्जी १२९
३८३, ३८४, ३८५, ३८९,	मुञ्जकेसी ४२५
३९४, को ३५६, ३८२	मुण्डिक ४१४
महालिवत्थु ३८४	मूसिक जातकको २१
महावन १२७, ४६९, ४७०, मा	मेघीय ४०६
३७२, ३७४, ३९६, ३९७,	मेण्डक गृहपति ६३, ६५, ६६, वत्थु ६३
३९८, ४६८	मेण्डक सेठ ११
महावंश १	मेण्डक-सेट्टिवत्थु ११
महासच्चकसुत्तं १३४	मेदलुम्प १२६, १८२, ३४६, मा
महासम्मत्त ११७, १३७	३४८
महासतिपट्टानसुत्तं ४४८	मैत्रायणी हो २०३
महासार जातकं १७९	मृगदावनमा १४७
महास्वप्न जातकको कुरा १७१	मृगचीर उद्यान ४४९, ४५०
महासीहनादसुत्तं ४२, ३५८	मृगारमाताको २१९
महासुञ्जतसुत्तं १२७	मृगारप्रासाद ३१२
महोली ४८५	
मागन्दी ४२६, ४२७, का ४२७, य	य
४२६, ४२७, ४२९, ४३१,	यञ्जसुत्तं २०७
ले ४३०, लाई ४२६, ४२७,	यष्टिवन १२, मा १०, ३८३, उद्या-
सुत्तं ४४८	नको ३२
मागन्दियावत्थु ४२७,	यमकपाटिहारिय कथा १५०
मागधिक ब्राह्मण ३६	यमकपाटिहारियवत्थु १९
मातङ्ग जातकं ४३३	यससुत्तं १४८
माधुर राजा ४८६	यसोजसुत्तं ३७८

यशोधरा ४६८

यशोधरादेवी १३७, १४२, को १३९,

यमुना ४१८

यज्ञ सूत्रको उपदेश १७०

र

रट्टपालसुत्तं ४४८, ४४९

रतनसुत्तं १६, १३२, ३५८, ३७५,
३८३

रत्नसूत्रकौ २६, २७, को ३६३

राष्ट्रपाल ४४८, ४४९, ४५०, ४५४,
४५६, ४५७, ४५९, ४६०,
ले ४६१, संग ४४९, ४५१,
लाई देख्यो ४५०

राजकाराम १८०, ले १५२, विहार
१६३

राजगृह १, १०, ३८, ४०, ६७,
१२५, १५०, १५२, ३६४,
४२०, वासी २४, बाट
१५०, मै १४१, तिर १८३
स्थित ४७, ५६, ६७, ७३,
९०, नगर ९, १२७, नग-
रमा २३, १३५, मा १२,
८२, ९४, १३५, १४३,
३६२, पठाए ३८३

राजभटवत्थु ४९

राजसुत्तं ८४

राजा कौरव्य ४५७, ४५०

राजा शुद्धोदन १३६

राजा माधुर ४८६, ४८७, ४९६

राजा प्रसेनजित ३४४

राजोवाद जातकं १६४, १६७

राहुल ४१९, कुमार १४०, १४४,
लाई १४०, १४३, १४५,
प्रव्रज्या १४४, वत्थु १४३,
माता १४३, माताले १४०

राप्ती १५०

राम १२२, १३३, राजाका १२२,
१२४, राजाले १२३, १२४

रोज ११७

रोहिणी १२६, नदी १२६, बेरी
३७७

ल

लहुपानुरण चैतापने २६१

लिच्छवी कुमारसुत्तं ३७६, ३९७

लिच्छवी कुमारहरू ३७०, ३७२,
३९७, ले ३७३, ३८२

लिखितक चोरवत्थु ५३

लिच्छवी गणराज्य ३७९, मा ३६७

लिच्छवी १२५, ३५६, ३५८, ३६२,
३६३, ३६५, हहू २०१,
३६९, ३७३, ३७४, ३७५,
४०३, ले ३८१, हहूसंग
८६, वत्थु ३६५

लिच्छवीगणहहू ३७०

लुम्बिनी १३०

लोकसुत्तं २५०

लोहकुम्भि जातकं १६७

लोहिच्चसुत्तं १४९

लोहिच्च सूत्रबाट १६१

लोहिच्च ब्राह्मण १८५, लाई १६१

व

वंश ४१८

वङ्ग ९५, ९६

वग्गुमुदानदी ३७८

वक्कुलकथा ४२०

वच्छ ९६

वज्जिपुत्तकथेर ३७७

वज्जिपुत्तक भिक्षुहहू ३७७

वज्जि ९६, १२५, ३५६, ३५९, ३६१,
३६३, गण ३७१, राज्यमा

३७९, गणराज्य ३७८,

३७९, हहूको ३९६, राजा

४३४

वजिरी १५७, १६८, १८४, कुमारी
२३०

वड्ड ३७३, लिच्छवी ३७३, ३७६

वड्डकिसूकर जातकं १६८

वम्मिकसुत्तं १५१

वररोज ११७

वल्लिय २०, १३५, थेर ३७७

वल्लुद्वार १४९

वसभ थेर ३७७

वस्सकारसुत्तं ३८०

वस्सकार ब्राह्मण ७७, ७८ ले ३८१

वत्स ४१८

वत्सूपनायिकवखन्धकं २६६

वर्षकार (वस्सकार) ब्राह्मण ८,

१२९, ३८०,

वाडेल ३८१

वाराणसी १२५, १५०, का १२२,

को महत्व १४७

वासभखत्तिया १५५, १५६, १८४

वासभक्षत्रिया २३१

वासव ३८६

वासेट्टि थेरी ३७७

वासुलदत्ता ४२२, ४२४, ४२५, लाई
४२३, वत्थु ४२४, ४२५

व्याघ्रपद्य १२४

व्याघ्रपथ १२४

विजितसेना ११८

विजिता ११८	वेणुवन १३, दान ४३
विडूडभ १५६, १८४, २३१, ३३६, ३४४, लाई १८३, सेनापति २३२, ३४२, राजकुमार १८३, कथा १२८, १५३, १५४, १५६, १५८, १५९, वत्थु १२६, ३३६, ३८२, ३८४	वेणुवनाराम १५२ वेणुवनोद्यान ४४ वेनागपुर १४९, सुत्तं १४९ वेनसाख जातकमा ४३३ वेरञ्जा १५२ वेलुवगाम ३७८, वस्सूपगमनं १५३ वेलुवद्वारसुत्तं १४९ वेलुवयण्टिको घारीमनी ४६९,
वित्थत्तुपोसथसुत्तं ९६	४७०
विदेहराज्य ३६७	वेसाली ३६०
विनिश्चयमहामात्यको ३६७, पद ३८१	वेस्सन्तर १३४
विमल ६, कौण्डिन्य ६, २८, राज- कुमारले ६	वेस्सवण १०२, १०३, ११५, ११६ वैदेही-पुत्र २१३
विनिश्चयमहामात्यद्वारा ३६८	वैशाली १५२, ३६०, ३६१, ३८२, मा १५, ३६२, ३६३, ३७५, स्थित ३८५, ३८८, ३९३, ३९७, ४०३, ४०५, नगर ३६२, ३६३, ३६४, ३७५, बाट १४२, नगरमा १५, ३६१, ३८३, मा बसेका थिए ४०५
विमलकोण्डञ्जत्थेरगाथा २, ६	
विमला ३६२, थेरी ३६२, ३७७	
विरूपवख (विरुपाक्ष) १०३	
विरूढक १०३	
विरूहक (विरूढक) १०३	
विशाख ८, १०, उपासक १०, सुत्तं ९६	
विशाखा ११८, १५२, १५५, २५७, कथा १५४, १६१, महा- उपासिका १८०, कथामा १५०	वृजि ९५ जनपद ३६३ वृन्दावन ४८६
विश्वन्तर १३५	स संस्थागारमा ३६३, ३७५

संकससबाट १५०	सम्यक् सम्बुद्ध ३२, ३७, १३३, ले
सक्कर १२५	२३१, २३३
सङ्ख्वा १४९, सुत्तं १४९	सरयू १४८
सकुला १५६, ३३४, ३३५	सललघर १५२
सङ्गीतिमुत्तं ४२, १४९	सललागार १५२, १८०
सङ्घधा १४९	सर्वार्थसिद्ध १३३
सङ्घभेदकखन्धकं ९२, १३२	सर्वार्थकमहामात्य ५८, ६६
सङ्घभेदकथा ३७७	सहस्रसम्भिवखुनिभङ्गमुत्तं १६३
सङ्घिकवत्थु २५८	सहस्राक्ष ३८६
सच्चकनिगण्ठ ३७४, लाई ३७३	सहेत-महेत १५०
सञ्जय ब्राह्मण १६०, १८५, ३४४	साकलिक ४२७
ले ३१६	साकेत १२५, १५०, १५१, नगर-
सञ्जय वेलट्टपुत्र १८६	मा १६१
सत्तजटिलमुत्तं १६०, २१९	सागत ६९, ७०, ४०६
सत्तम्बक चेतिय ३६४	सामञ्जफलमुत्तं १६५
सत्रवर्गीय भिक्षुहरू २५९, २६०	सामगाम १२५ सुत्तं १२५
सत्तपञ्चास पाचित्तियं ९०	सामञ्जवर्गमा ८
सन्तिकेनिदान १३५, १३६, १३७,	सारन्ददमुत्त ३६४, ३६७, ३६९, ३७४
१४०, १४२	सारन्दद सूत्रमा ३७४
सतिपट्टानमुत्तं ४४८	सारनाथ १३५
सन्निपातानुजानना ४७	सारन्दद चेतिय ३६४, मा ३८०
सम्बहुलमुत्तं १२६	सारन्दद चैत्यमा ३६५
सम्बहुला भिक्षुवत्थु १५१	सारिपुत्र १४०, १४४, लाई १४४,
सम्बुला जातकं १५५	महास्थविर १७
समन्तपासादिका ८२	
सम्मापरिव्वाजनिय सूत्रको ११७,	सामावतीवत्थु ४२६
१२४, १२६	साल्हलिच्छवी ३७६

साल्हसुत्तं ३७६	सुजम्पति ३८७
(साल) १४९	सुजा ३८७
सालवतिक १४९	सुदत्त १३३
सालसुत्तं १४९	सुन्दरिकसुत्तं १४८
सालेय्यसुत्तं १३२	सुन्दरिकभारद्वाजसुत्तं १४८
सालेय्यकसुत्तं १४९	सुन्दरीसुत्तं १७६, १७७
सिद्धार्थ १, २, ३१, १३३, १३४,	सुन्दरीका नदीको १४८
कुमार १३६, राजकुमार	सुन्दरीनन्दा १४२, १७५, लाई
१३३, गौतम २९, १३०,	१७७, थेरी १४२
१३५, गौतमको ३५६	सुन्दरीनन्दाको लापता छ १७६
सिनिपुर ११८	सुन्दरीनन्दालाई मार्नलगाई १७५
सिनिपुर ११८	सुन्दरीपरिव्राजककथा १७७
सिरिवड्ड १५८, ३१२, महामन्त्री	सुदर्शन १६०, १८५, लाई १७८,
१८५	माणवक २१६, २१७
सिंह सेनापति ३७५	सुनक्खत्त ४०६, लिच्छवी ३७३,
सिंह भ्रमणुद्देशको ४०४	४०४, ४०९, लिच्छवीपुत्र
सीह समणुद्देश ४०७, ४०८	४०४, लिच्छवीले ३०९,
सीलव राजकुमार २८	४१२
सीलवत्थेरगाथा ६	सुधर्मासभामा १०३, १०५
सीवलि ३८५, त्थेरअपदानं ३८४	सप्पवासा ३८४
सिद्धि जातकं १५९,	सुप्पारकधाट १५१
सीहसेनापति ३७५, ३७६, सुत्तं	सुप्रबुद्धका छोरा ४६८
३६५, वत्थु ३७६	सुप्रबुद्ध शाक्य ४६८
सीहा (सिहा) थेरी ३७७	सुप्रिया ११८
सुजाता जातकं १७९	सुबाहु २०, १३५
सुत्तनिपातार्थकथा ११७, १५४	सुमन ४२८, मालाकारले ४२९

सुमनसुत्तं १५७

सुमन मालाकार ८, ९, १६

सुमना १५७, १८४, राजकुमारी
१५७

सुयाम १३३, थेर ३७७

सुं सुमारगिरी १५२

सूरसेन ९५, ९६

सेतब्य १४९

सेनासनक्खन्धकं २५८

सेनीय बिम्बिसार २

सेय्यंस जातकं १६७

सोण ६७, कोलिविस ९, दण्ड २२

सोणकोलिविसवत्थु ६७

सोणदण्डसुत्तं २२

सोण श्रेष्ठीपुत्रको १३, १४

सोमा १५६, ३३४, ३३५

श

शक्र ३८६

शक्रदेवेन्द्र ३९, ३८६, ३८७, ले

१०६ लाई ३८६

शाकखण्ड ११९

शाक्यजनपदको १२५, ४६९

शाक्यजनपदमा १२५

शाक्यमुनी २७

शाक्य राज्यमा १२५

शाक्यवंशी १२९, हहू १३२

शागल ३, ४

शीतवन १४१

शीलव ६, ७

शुक्ल १५९, मन्त्री १८५

शुद्धोदन १, १३२, १३३, १३५,

१३७, १३८, १४०, १४१,

१४२, १४६, कथा १३८,-

ले १२८, शाक्य १४५,

१४६, शाक्यले १४५,

शाक्यको १४३, राजा

१२९, राजाले १३४, महा-

राज १३९, १४१, १४२, की

अग्रमहिषीहहू ४६८

श्यामावती ४२५, ४२८, ४२९, ४३०,

४३१, ४४१, माथि ४३०,

कुमारी ४२६

श्र

श्रावस्ती १२५, १४६, १५०, बाट

१५१, महानगर १५०,

नगर १५०, १५१, १६६,-

मा ५७, १५५, १५८,

१६५, १८३, २००, २०८,

२१२, २१९, २२९, २३६,	श्रोण कोलिविष ६९, को ६८
२७३, २७५, ३०२, ३११,	
४२८, मै १९१, १९२,	ह, क्ष
१९४, १९६, २०४, २०७,	
२११, २१२, २१३, २१५,	हस्तिलिङ्ग ४२१, बीणा ४२२, ४२३
२१७, २२३, २३४, २३९,	हस्तिनख प्रासाद २५७
२४३, २५०, २५१, २५५,	हत्थिगाम ३७८
२७४, २९६, ३०१, ३२२,	हत्थिनीक ११८
३८२, ४२०, ४२८, स्थित	हरितमाता ३
८४, १८६, २००, २२४,	हरितमातु जातकं १६८
२५९, २६१, २६४, २७१,	हेमवतसुत्तं १३२
२७७, २८१, २८३, २९०,	क्षेमा ३०८
३०३, ३११, ३२७ नगर-	क्षेमा भिक्षुणी ३०३, लाई ३०४,
बाट ३८४	३०८, कहाँ गई ३१०

श्रीवर्ध १५८

Dhamma.Digital

शब्दावली

अ

अकल्पिय २५८
 अकालिक ११४
 अर्काको लुट्छ २३८
 अकिञ्चन २७३
 अकुशल धर्महरूको ४७२, ४७३,
 ४७४, ४७६, ४८२, ४८३
 अकुशल हुन्छ ३१५, ३१६
 शकुशल हो ११२
 अङ्ग ४२६, रक्षक ९२, हरू छन्
 ३३८, प्रत्यङ्ग ४३८
 अग्रपदमा ३१०
 अग्रमहिषी २०, १२९, १३२, ३५६,
 ४२५, ४२६
 अङ्गुलिहरूको माला लगाउँछ
 २००, २०१
 अगुवा १६४
 अर्चिको अर्चिमा ३४०
 अष्टमी १४, ४०३
 अष्टसमापत्ति ध्यानलाभी १३३

अष्टाङ्ग १०८
 अष्टाङ्गिक उपोसथ शील ४०३
 १८ कोटी २
 अन्तपुरको ढैलो २९०
 अन्तःपुरमा ५३, ६०, ६१, ९२,
 २८६, २८७, २८८, ४४०,
 ४४१
 अन्तरधान ७०
 अतिबुद्धि ६९, १७३, १७८
 अन्तिमदर्शन १७९
 अन्तिमघडी २७
 अन्तिमलक्ष ४६६
 अतीतकालमा ११०, ११५
 अन्तेवासी ४१४
 अर्थकथामा ७
 अर्थविभाजन ४७४, ४८३, गर्न
 ४३७, गर्नु ४७३, न गरी
 ४७२, ४७३, ४७५, ४८३
 अर्थमा अर्थ ३१०
 अर्थयुक्त ४०५
 अर्थसहित ३३

अस्थिधातु ३६३	अनधिकारी पुरुषको हातमा २४०
अदण्ड र अशस्त्रद्वारा ३५१	अननुलोमिक ७५, ८१
अदालतमा ५३	अनागत कालमा १००, ११५
अदिग्नादान ८३, बाट २०१, ४९१, ४९४	अनागामी ४४१
अदिग्नादायी ४८९, ४९०	अनागामी-फल १०, मा १४१
अद्वितीय ४३	अनाचार पनि गर्थे १६७
अद्वेष ३९४	अनास्था १६६
अद्वेषी ४९१, ४९२	अनास्रव मई २९५, ४१४
अर्धङ्गी तालका ३७३	अनासक्त ४३८
अन्धकारबाट अन्धकारमै २४४	अनिन्दित हुन्छ ३१७, ३१८, ३१९
अधर्मचरण १६४	अग्नि १९०, ले १८९
अधर्मचर्या ३९५	अग्निज्वालालाई १८९
अन्धकारमा तेलको बत्ती ४९६	अग्निहोत्र ३४
अध्ययन १५४	अनिष्फल मरण ४४०
अघिष्ठान २७०, उपोसथ २६८, ऋद्धि ६४	अनिष्फलदायी ४६७
अधिदेवताबारे ३४५	अनुकम्पार्थ १०९
अधिब्रह्माबारे ३४५	अनुचित ८१
अधोगामिनी संयोजन ९६	अनुत्तर ४०५
अधोदिशा ४१०, ४११, ४१२	अनुत्तर ब्रह्मचर्य ३५३
अधोमुख गरी ३२७	अनुत्पाद धर्म ३०७, ३१०
अनगारिक मई ३५३, ४५१, ४५२, ४५४, ४५५, ४५८, ४५९, ४६०	अनुमति ५६, ५७, ७३, १४५, १४६
अन्न-पान ३०१	अनुमोदन १०७, गरी २३०, ३२१, ३४५, ४८२
	अनुरूप ८५
	अनुस्मरण २९४
	अनुशय ४७१

अनुशासक ५०	अल्पेच्छी ८१, २६२, २६४, २६७,
अनुशासन ६९	२७८, २८२, २८६ थिए ६२
अनुभावक ५०	अप्रतिरूप ७५, ८१
अनुज्ञा ५२, ५३	अप्रतिकूल ६२
अन्यतैर्थायहुरूका अनुयायी थिए	अप्रतिलोमिक ६२
३८२	अप्रमत्त भई बसों ३२५
अल्पज्ञ २६०	अप्रमाद २३५, मा ३२४
अल्पघोष ४३, ४४	अप्रमादी १६४, ३२५, ३५३, ३७०,
अल्पभीड ४३, ४४	ह्लौं १३८, हुन्छन् १६५
अल्पशब्द ४३, ४४	अप्रमेय छ ३०६, ३०७
अपदस्थ गरिदिए ९४	अप्रत्यक्षरूपले १६९
अपराध ९३, ९४	अप्रसन्न ८१, हुनेलाई प्रसन्न पार्ने
अपराधी ४९३	८२, हुनेलाई ८१, २६०,
अपरिपूर्ण ४६१	२६३, २६८, २७९, २८२
अपरिशुद्धिहरू १६६	अप्रसन्नतालाई २७९
अपरिहानीय ३६६, नियमहरूलाई	अप्रज्ञापितलाई प्रज्ञापन न गर्ने ३६६
३६५	अप्रिय अनधिकारी २४०
अपरीक्षकारी ३१५	अव्यक्त ३१५
अपवाद १७७ नगर्ने २९५	अव्यापाद (अहिंसायुक्त) हुन्छ ३१७,
अल्पघोष ३४७	३१८, ३१९
अप्राप्त भोग प्राप्त गर्ने ४५१, ४५२,	अव्यापद्य ३४१, ३४४
४५३, ४५४	अभयचारी ५२, ५३, ५५
अल्पाहारी १७८	अभ्यन्तरमा २२२
अपाय ४९०, ४९१	अभागी २३९
अपुण्य ४९	अभिध्या ४३९
अल्पेच्छता ८२, को २७९, गुण	अभिध्या दौर्मनस्य ११३
२९३	

- अभिनन्दन ४८२, ४८४, गर्नुपर्ने ३९४
 २८२, गर्नु पर्ने हुन्न ४७१
- अभिरूप ४२, ६०, ७५
- अभिलाषा ३७, हरू ३७, ३८
- अभिवादन ४८, ५१, १००, १०६,
 १४६, १९७, २८५, ४०७,
 ४९४, ४९५, गरी ४८, ९९
 १०१, १४५, १९१, १९२,
 २०१, २०८, २१२, २१४,
 २१६, २१९, २२३, २२४,
 २२६, २३४, २३७, २४३,
 २७४, २८५, ३०२, ३०८,
 ३१४, ३२३, ३२७, ३३४,
 ३५५, ३८५, ३८९, ३९४,
 ३९८, ४०८, ४०९, ४४१,
 ४४३, ४८३, गर्नेछु २०२
- अभिवृद्धि नै भइरहने छ ३६६
- अभिवृद्धि नै आशा गरिन्छ ३९९,
 ४००, ४०१
- अभिसम्पराय १००, १०१
- अभिज्ञान साक्षात्कार गरी २९५
- अभिषेक गर्ने ३८४
- अद्भुत ४५६, ४५८, ४५९, ४६१
- अमृतकोद्वार ११४
- अमृतभोगी ११
- अमृतदाता ४७४, ४७५
- अयोनिशो मनसिकार ३९४
- अरहत ३२, ११३, ११४, ४८७,
 भए १५७, त्व १४१,
 मार्गमा २२०, २२१, फल-
 मा १४२
- अरहन्त २२०, २२१, ३५३
- अरू पनि पाँचशय कपडाहरू ४४५
- अरूले पनि लुटन थाल्छन् २३८
- अरूलाई दान न देऊ १७५
- अरूवर्ण हीन हुन् ४८९
- अरे मल्लिके २२७
- अलकाई ४५
- अलंकार देऊ ५९
- अलंकृत भई ५९
- अलोभ ३९४
- अलोभी ४९१, ४९२
- अलौकिक धर्मको कुरा ८६
- अवकाश माग्छन् ३५३
- अवगुण २८७
- अज्ञा १८७, १८९
- अवहेलना १७७
- अविद्यानुशयको ४७२, ४७३, ४७४
 ४७६, ४८२
- अविच्छिन्न १२४

अविद्या ११२	असंयत कायले ४३९
अविद्वारमा २२६, ४४३	असंयत वचनले ४३९
अविनिपाती ९७, १०२, ११४, ४१३	असंयत चित्तले ४४०
अविक्षिप्त १०८	असंयत इन्द्रिय लिई ४४०
अविनीत ३४०	अस्वाभाविक १७०
अविद्यालवबाट ४१६	८० वर्षीय राजाको १८२
असठ ३३८	८० लाख असर्फी २३९
असन्तुष्ट २८४	८० हजार २, ६७, ग्रामीणहरू ६९,
	७०
असन्तुष्टिता ८२, २७९	असुचिलाई मनन गर ४३६
असन्तुष्टिनी २६२, २८२	असुरकाय १०४, १०५
असफल ४३१	अशुभ निमित्तको भावना ४३७
असत्य आरोप ३३६	असेवनीय छ ११२
असत्यवादी नर्कमा जानेछ १७६	अश्व बथान ४५७, ४६०
असम्भाव्य ३०७	अशदृश दान १५९
असमयमै २८९	अशान्ति वातावरण १६२
असल साथी ३२३	अशाश्वत ४६६
असल मित्र ३२३	अशिक्षित २९७
अससत्थर २५८	अशौक्ष ४२, शीलस्कन्धले २९८,
असमानको कारण ४८९, ४९१, ४९४	प्रज्ञास्कन्धले २२९
४९५	
असिद्धिछन् ३९८	अश्वकाय १९४
असीवर्षको छु ३५५	अश्वमेध २०९
अस्तीवर्षको भइसकेको छु ४५६	अश्वयुद्ध २५३
असंवासी ८३	अश्वरत्न २५६, ३२०
असंग्रहीतता ८२	अश्वसैन्य २३६
असंसर्गतागुण २९३	अश्रद्धालु ५१, २४८, २४९, ३४०

अधमण भएर पनि ३५३

अश्रामणिक ६२, ७५, ८५ गन्धौ
२७९

अश्रुतवान पृथक्जन ३२८, ३२९,
लाई ३२८

अहित २५०, कर १९१

अहिताय २११

अहिवातकरोग ९

अंश्याहारहरूले ४६६

अँध्यारोमा १९०

आ

आकाशमाथि गई ७०

आगोबाल्छ ३४०

आगोलाई १८७

आगोले डढाउँछ २४१

आगोले पनि भठमपाछ २४०

आगो लाग्यो ४४१

आघात चित्त लिई ४०४

आश्रयजनक १३४

आश्रय हो ४५६, ४५८, ४५९, ४६१

आचार्यत्व १४०

आजीवक ८७, ८९

आजीवनसम्म ३८, ७१, १९०, ४४०,

४९६, ४९७

८ हजार १७

आठौं दिनमा १४०

आतप्त भई ११३

आतप्तयुक्त भई ३५३

आदरसम्मान १७५

आदिकल्याण ३२, ४०५

आदित्य गोत्र १३२

आदेश १२७

आधाजति मात्र ३२३

आनन्दित पाछ २४१

आनन्दित पान सक्दैन २४०

आनापान २६

आनुपूर्विकथा ३६, ७१

आफ्नो पीडाको लागि ३१५, ३१६

आफ्नो कर्मानुसार ४५८, ४५९,
४६६

आफ्नो भन्ने केही छैन ४५५, ४५८,
४५९

आधाराज्यद्वारा २

आपद् कालमा मात्र २२०

आफू पनि गोप्य ३२५

आफू भन्दा प्यारो लान्ने २१४

आफू भन्दा प्रियतर २१६

आभा १०६

आभूषणहरू ४६

आभ्यन्तरिक २८८, कामगर्ने ३६८

आमन्त्रण गर्नु भयो ४७०

आत्म (आफू) लाई प्यार गर्देनन् २०५	११६, १२८, १३२, १४४, १४५, १७९, २००, २०२,
आत्म रक्षित हुन्न १९५	२०३, २९०, २३५, २६६,
आत्म प्यार गर्छन् २०५	२६७, २८६, २८७, ३११,
आत्म रक्षित नै हुन्छ १९५	३१२, ३१३, ३२०, ३२१,
आमा ६८, १७३, खसेकी थिई २२९, को स्थानमा राखी ४२९	३४२, ३४४, ३७४, ४०६, ४०७, ४१९, ४२०, ४३२, ४३३, ४३५, ४४३, ४४४, ४४५, ४४८, ४४९, ४५०,
आत्मालाई प्यार गर्दो रहेनछ २०५	४६१, ४७३, ४७४, ४७५,
आमा पनि छोरासँग ३५०	४८२, ४८३, ४८४, ४८६,
आमा बाबुलाई ३८८	४९६
आमा बाबुको ३८७, काम गर्छ ४०१	
आमोद प्रमोद ३९१	आरब्धवीर्य ३३९
आर्य अष्टाङ्गिक २६, ३३, ५६, ५७ ५८, ५९, ६०, ६१, ६९, ७०, ७१, ७४, ७६, ७८, ७९, ८१, ८२, ८६	आरण्यक २०३, २९२ आराम बनाउन दिएनन् १६३ आरामिक ५७, ६१, गाउँ ५८ आरोग्य २३५
आर्य ऋद्धि ६४	आलस्यताको ८२
आर्य धर्म १११, ११२	आलापसन्लाप १७१
आर्य कान्त शीलले ११४	आलोक १०५
आर्य तूष्णी ८५	आवत जावत गर्ने १७९
आर्य समाधि ११४	आवाज १२२
आर्य शीलवान १९२	आवास २६६
आर्यहरूको अपवाद गर्ने २९५	आवुसो ४०६, ४१५, गौतम ४१४, ४१५, ४१६
आर्या ३०५, ३०६	
आयुष्मान् ९७, ९९, १००, १०१,	आसक्त भई १६९

आसनबाट उठी २३३, ४७२, ४८२,

४८३

आसन बिच्छुघाए ४०८

आत्मवक्षय गरी २९५, ४१४

आभ्यासन छैन ४५७, ४५८

आह्ला ६४, क ६४, ६५, ६६

आज्ञा १८७

आशिर्वाद दिन्छन् ३९९

आँप १७, १९, हरू ७१, ७२ छिर्का-

हरू ७३

आँपको काठद्वारा ३४०

आँसू ४३७

इ

इच्छानुसार १४३

इतिपिसो २५

इन्द्रगोपक ७५

इन्द्रियहरू २२५, २२६

इन्द्रिय सम्पन्न ३५८

इन्द्रिय संयम ४३८

इहलौकिक २१७, २३४, २३५

ईर्ष्या १५८, लु १५८

उ

उक्का ११७

उकुस मुकुस गरी १७८

उदगार ८५

उघारिदिदा ४९६

उघारि दिएकै १९०

उघारि दिनु हुनेछ २९१

उच्च आसनमा १६६

उच्च ओहदामा बस्ने १७६

उच्च कुलमा २४५, २४६

उच्चस्तरीय १६१

उचित ११९

उच्छृङ्खलता ३७२

उजुर गर्दा १७६

उज्यालो भयो १७०

उत्तर दिशा ४११, ४१२

उत्तर दिशाबाट १०५, २५२, आउं-

छ ४६०

उत्तराधिकारी ७

उत्तराभिमुख गरी १०३

उत्तरासङ्ग ३५, १४४

उत्तरास्तरण ४४५

उत्तरोत्तर १९७, १९८, ४१३, ४१४

उत्तरिमनुष्यधर्म ६१, ७०

उत्तानोपारिदिए कं १९०

उत्तीर्ण र सुविमुक्त भई ४०

उत्रस्त ९२

उत्थान बलवीर्यद्वारा ३९९

उदकेहसधम्मो २५९

उदर ४३७

उदान ८५, २१७

उद्यानमा २६५, ४२५, ४३१, मा
१२२, २८४

उद्यान क्रीडाधरमा २६४

उद्यानपालले १७

उद्यान क्रीडा ४३३

उद्देश गरी ४७२

उर्ध्वदिशा ४१०, ४११, ४१२

उद्धृच्च कुक्कुच्च २९८

उपचार ११८, कहरू ९९

उपलब्ध ४१९

उत्पत्तिबारे १००

उत्पन्न भएका २९४

उभस्थान गरे ४२८

उपस्थाक ६९, ४०६, पनि भई ४०४

उपस्थान शालामा ८४, ८५

उपवेश १५९, ४२९, गर्नु हुन्छ
४०५

उपद्रो ४९

उपधि (तृष्ण) ३४, ३५

उपयुक्त छ ३६

उपलब्ध ३२३

उपसम्पदा ४९, ५०

उपहार २५, हरू ३८३

उपहास १७७

उपराजालाई ३६८

उपाध्याय ५०, त्वमा १४०, ४०७

उपायकौशल्यताद्वारा ४

उपासक ११६, २८५, ३७३, ४४०,
त्व ३६, हो भनी ४९६,
४९७

उपोसथ २६८, २६९, २७०, व्रत
१४, १५, शील २५

उभयाङ्गी समाधि ४११, को ४१२

उल्लिंकाठमा राखी ६८

उत्सव थियो १३९

उत्साहपूर्ण छ ३६

उही जीव ४१४, ४१५, ४१६

उही नै गन्ध १९८

उही नै रस १९८

उही नै रूप कसैलाई मन पर्छ १९७

उही नै स्पर्श १९८

उही शरीर ४१४, ४१५, ४१६

ऊर्णालोम १५३

ए

एउटा पोको ३५७

एउटै भङ्गुली १३३

एउटै कपडा लिएर ४६५

एक गाउत ३६०
 एक उपासक २८४
 एक करोड २७४
 एक जन्म २९४
 १ कुरुवासम्मको भात १७८
 एक कुरुवाको भोजन २१७
 एकछाके २०१
 एकत्रित भए ४७
 एकत्रित हुने प्रार्थना ४७
 एक धर्म २३४
 १ पाथि भात १७८
 एकपाथि भोजन गर्ने २१५
 एक मुट्टि घाँस ५९, ६०
 एक लाख ३, आम्दानी हुने ३८२
 १ लाख धन घूस १६२
 एकलौटे २२४
 एक वस्त्र धारी ब्राह्मणले १८१
 एक वस्त्र धारी साधुहरू २१९
 एक तापस ३५७
 एकसाथ बसेर मात्र २२०, २२१
 १२० वर्षीय बज्यै १७३
 एक हप्तासम्म ६३
 एक सातासम्म ४२८
 एकांश गरी २१९
 एकाङ्गी समाधि ४१०, ४११
 एकारक्षा ४०

एकाग्र हुन्छ ११४
 एकान्तमा बसीरहुँदा २०५
 ११ लाख १३
 ११ नयुत (लाख) ३६
 एकै सूपव्यञ्जन ६५
 एकान्त दुःखदायी ३८९, ३९१,
 ३९२, ३९३
 एकाहारी ४१४

ओ, औ

ओपनयिक ११४
 ओर्ल्ला २१४
 औपपातिक ९६, ११४, हुन्छन्
 ४१४

औरसपुत्र ७
 औलारिक ११२
 औषधी ५५, १२३
 औंसी ४०३

ऋ

ऋणी पुरुष ५४, लाई ५५
 ऋतुमती ४५
 ऋद्धिचमत्कार १३४
 ऋद्धि छ ६५

ऋद्धिहरू ११०, १११

ऋद्धिपाद ११०

ऋद्धिप्रातिहार्यं १८, १९, ६१, ७०

ऋद्धिबल ६६, ६७, छ ६५, ६६,

सम्पन्न १११

ऋद्धिवान ७१, ९२

क

कञ्जूस २४८

कण्ट हुन्छ २५०

कण्टजनक १९१

कटु २७३

कठोर सजाय दिए १६९

कठोर जीवन ३६९

कठोर तपस्वी ३६९

कर्तव्य परायण ३६९

कस्ताको आत्मा रक्षित हुन्छ १९४

कति धर्म २५०

कस्तो सुन्दरकथा ३१९

कन्डमूल १२३, हू १२२

स्कन्ध छाडी ४७४

स्कन्धभार १९३

कनिकाको भात १८३, २३९, २७४

कपडा २७, तल खस्यो २८६

कफ ४३७

कम्बल २८१, २८२, हू २५

कर्मगति अनुसार २९५

कर्मपथ ४२

कर्म विपाकज ऋद्धि ६४

कर्मचारीहरू १६५

कर्मचारी हाकिमहरूद्वारा ३६७

कमिशन मण्डल १८०

कर व्यवस्था ३७१

करङ् ५१

कराउँदथे ५२, ५३, ५५, ६२

कराउँन थाले ७२, ८०, ८१, ८६,

२६७, २७८, २८२, २८६,

४४४

करुणामरित १६६

कन्याङ् कुरुङ् १६०

कलह ४७२, ४८२

कल्प ४१५, ४१६

कल्याण ११७, कीर्तिशब्द ३२, ४०५,

४८७, सहाय २१३, धर्मो

४९, ७७, ४९४, ४९५, कार्य-

गर २७७, मित्र ३२२,

३२३, ३२४, कै आश्रय

गरौं ३२४, कर्म ३९४,

३९५, कारी ४०२, कर

हो ४०६, प्रतिभाणी ४८७

कल्याणार्थ २९२

- कलेजो ४३६
 कसले गर्न सक्ला ४८३
 कसंलाई मनपर्छ १९८
 कसंलाई मन पर्दैन १९७, १९८
 कश्यपहरू १६६
 कषायवस्त्रहरू लगाई २०१
 कहाँ छ मेरो एकलौटे छोरा २२४
 कहाँ दान दिनु उचित हुनेछ १७५
 कहाँ दान दिनुपर्छ २९६
 काखको सिरान गरी ४३२
 काखमा लिई २१
 काखमा तिदाए १८३
 कान्छी आमा १३३
 काटमारमा लाने २००
 काठहरू ७५, ७६, ७७, ७८, ८१
 काठगोदामबाट १८
 काष्ठ ७५, मय ४२२
 काठको घरमा १२
 काठको कुटिका ७७
 काठको सिरान गरी ३७०
 काठको सिरान राखी ३६९
 कानमा २२३
 काममिथ्याचारी ४८९
 कामच्छन्द २९८, ४१३
 कामदार ५७, ५८, ६५, हरू ५८,
 २०८
 कामतृष्णाले १६९
 कामगुण १९३
 कामविषय १११, मा २१८
 कामविषयको दोषरुषा ३६
 कामविषयले विसंयुक्त ४७१
 कामसंकल्प ४१
 कामास्रव ४१६
 कामूपसंहित ४०९
 कामेषणा ४१
 काय ४७७, ४७९, ४८१, विज्ञान
 ४७७, ४७९, ४८१
 कायेन्द्रिय ४७७
 कायद्वारा २०५
 कायसंस्कार ४१, ११२
 कायानुपश्यो भई ११३
 कार्यान्वयन १२८, २२१
 कार्याक आचरण ३१४, ३१५, ३१७,
 ३१८
 कारणाकारण ज्ञान ४१
 कालोकेश छंद ४३५
 कालोकेश भएको ४५२
 काशीचन्दन २३३
 काशी कोशल निवासीहरू २३३
 काषायवस्त्र १४४, पहिरो ४५१,
 ४५२
 कार्षापण १७, ४२९

कांचे (तरुण) आंपहरू ७२	केशदाह्नी काटी २२१, ४९४, ४९५
कुकुरसंग १७३	केश ४३६, दाह्नी छयौर गरी ४५१
कुक्कुरहरू ३७२	कोष्ठागारमा २७२, २७३
कुष्ठरोग १२१, १२२	कोशलराजाको राज्य छ ३४२
कुटिका ७६, ७७	कोशलराजाको राज्य छैन ३४३
कुटी १२०	क्रोधोलाई क्रोधी नै भेटिन्छ २३८
कुण्डलमा २२२	कौसीमा ४२१
कुन दण्ड दिने ३६९	कृषिप्रधान १२७
कुनै सार पाइँदैन ४४२	कृष्णशुक्ल प्रतिभागी ११२
कुलका अधिपतिलाई ४०१	कृत्रिम हात्ती ४२३
कुलपुत्र ४०१	कृतज्ञता २९२
कुलूपग ५८	
कुन सिद्धान्त ४६९, ४७०	ख
कुवेरपति ११	खड्ग ३४८
कुनै शूद्र ४९५	खजाञ्चीपदमा १०
कुनै ब्राह्मण ४९५	खरो २७३
कुनै वैश्य ४९५	खाडलबाट १७६, मा १७५
कुशल (समाधि) ११३	खाद्य-भोज्य ३८, ४३
कुशलचर्या २५२, २५३	खाद्य-वस्त्र ३०१
कुशलधर्म ३२४, हुन्छ ३१७, ३१८,	खादनीय ४५०
हो ११२, परिहानी हुन्छ	खान-पान १२२
३१७	खानपिन ४४९
कुशलक्षेम २४, कुराकानी ३०, ४६९	खापा ठक्ठयाए ३४९
के वादी ? ४६९, ४७०	खिन्न हुन्थे ५२, ५३, ५५
केन्द्रस्थान ३७५	खिन्न हुन थाले ६३, ७२, ८०, ८१,
केवल परिपूर्ण ३३	८६, २६२, २६७, २७८, ४४४

खुट्टा १८२, पसारी ३५४
 खुसुक्क भयो २२३
 खेतमा हेर्नुपर्छ ६७
 खोकी हाली ३४८
 खोकिको आवाज दिई २९१
 खोपीमा २२, १३९

ग

गङ्गा पारीपट्टि ३६५
 गङ्गारोहण ३८२, ३८३
 गङ्गामा ३५७
 गङ्गाको बालुवा ३०६, ३०९
 गङ्गासित्र पसी १६
 गङ्गाको तटमा ३६३
 गङ्गाको वारीपट्टि ३६५
 गडघौला ७५
 गगनचुम्बि पर्वत २५५
 गण ५०, उपोसथ २६८, तन्त्र १२७,
 भोजन ८८, ८९, राज्य
 १२५, नायक ३९९, ४०१,
 तन्त्र प्रणालि ३५६, तन्त्रा-
 त्मक ३६५

गणाचार्य १८६
 गणितज्ञ ३०६, ३०९
 गद्गद् भई १६७

गन्धको कामना १९८
 गन्ध श्रेष्ठ छ १९६, १९७
 गन्धवं कायमा १०९
 गन्धार ९६
 गर्नु पर्ने गरिसकें १४६
 गर्भवती ५, ६, १७२, २८८, ३५६
 भइन् ३६०

गर्भवास १८०
 गर्भ सम्बन्धी १८०
 गर्भाधान १८१
 गन्ध ४७८, ४८०, मा ४७६
 गान्धवं विवाह ४२४
 गर्भिणी २७१, ४२१
 गम्भीर छ ३०६, ३१०
 गमनागमनको भुविधा ४३
 गरीब ९
 गरुपावुरणचेतापने २८१
 गलेंचामा बस्नुहोस् ४५१
 गहभरी २०८
 गाई २०९, हरू १६४
 गाइहरूमध्ये १६४
 गाउँ १२५, २००, २०१, मा १८९
 लुट्छ ४९३

गाग्नाहरूमा ६२
 गाड्न लगाए १७५
 गाथा १३८

गालिगर्दे २२५

घ

गालि गरी २२६

गिलान प्रत्यय भेषज्यं २०२, २०३,
४९४

घटाय शाक्यले बनाएको १२७

घनाबस्ती थियो १२६

गुण गाएको देखी १८२

घनिष्टता छ २८९

गुञ्जायमान १०८

घनिष्ट सम्बन्ध २५

गुनासो ३५९

घर फोर्छ ४९३

गुफा ५६, १२२, मा राखी १२२

तरमा बस्ने २२०

गुरुपुरोहित १३३, हरू १६१

घर घर पिच्छे १३६, १३७

गुरुदण्डिकाको रूपमा ३८२

घरबार छाडी ३५३, ४५१, ४५२,

गूँद ६१, ६३

४५३, ४५४, ४५५, ४५६,

गेरवामाटो १६९

४५८, ४५९, ४६०, ४९४,

गोठलाहरूले ३५९, ३६०

घाँसेहरूले ७४, ७५, ७६, ७७

गोप्य ३२५

घामतापी ४२१

गौतम गोत्रका १३२

घ्राणेन्द्रिय ४७७

ग्रन्थहरूमा ४७७

घ्राण ४७८, ४८०, विज्ञान ४७६,

ग्रहण गर्नुपर्ने ४८२

४७८, ४८०

ग्रहण गर्दछौं ३१५

छू ६१, ६३, २७२

ग्राम-वर ३२०

घूस कपट १६१

ग्रामाधिपति ३९९

घूस खाने प्रवृत्ति १६३

गृहम ७४

घूस खवाई १७५

गृहपति २२४, २२५, २२६, पण्डि-
तहरू ३५२,

घूस लिने मनोवृत्ति १६१

घैंटा ६२

गृहस्थिनी २६४

घोप्टेकोलाई उत्तानोपारिदिवा ४९६

गृहपति महाशाल १९३, २१०

घोडा १८३, ३३९, को प्रपञ्च २८९,

गृही कामभोगी २२०

हरू २०१

घोडाबाट घोडामै जान्छ २४६

घोडाबाट हात्तीमा २४५

घोष ४८९, मात्रं हो ४८८, ४८९,
४९१, ४९३, ४९४, ४९५,

घोषणा २४

च

चकनाचुर ३८१

चण्डाल २५५, कुलमा २४३

चरण कमलमा २९१, ३३३, ३३४,
३४९, वन्दनागर २२८

चन्दनलेप लगाई २२१

चक्रचिह्न १३४

चक्रयूह १६८

चञ्चलपन ४६९, ४७१

चम्पावासी २२

चक्षु ४७६, ४७८, ४८०, समान
४७४, ४७५, विज्ञान ४७६,
४७८, ४८०, रिन्द्रिय ४७६

चक्षुरिन्द्रिय संयम ४३९

चतुर्दशी १४, ४७, ४८, मा १०३

चतुर्थ ध्यान ४१, ४१५, ४१६

चतुरङ्गिनी ६६, ६७, २११, २१२,
सेना २३६, २३७, सेना-
कासाथ ६५, १२४

चतुरार्याश्रयी ४०

चर ११८, पुरुष ४९३

चानुर्वण्य ३३९, ३४०, बारे ३४५

चाँदी रूपैयाँद्वारा ४८८, ४८९

चाटेता पनि ४८४

चार ऋद्धिपादको ११०

चार ऋद्धिपादहरू ११०, १११

चार स्मृतिप्रस्थान ११३

चार सतिपट्टान २६

चार महाराजाहरू १०३

चार वर्णहरू ३३८, ४९५

चार कुरा (धर्मोद्देश) ४५४

चारै वर्णहरू ४८९, ४९१, बराबर
हुन्छन्, ४९३, ४९४

चारित्र १३७

४० कल्प १३४

४० कोटी ९, १०

चालीस जन्म २९४

४० शौं हजार १३३

चित्त प्रसन्न नै हुने छ ४८४

चित्त परिशुद्ध भएपछि ४१६

चित्तविमुक्ति २९५, ४१४

चित्तसमाधि ११०

चित्तसंस्कार ११२

चित्रकथिका ३०४

चित्रहरू २६४

चित्रकथिक ४८७	चोरकै संख्यासा गनिन्छ ४९३, ४९४
चित्तामा ४६६	चोरी न गर्ने ४०३
चित्तागार दस्सने २६४	चौरासीऔं हजार ३७५
चित्रागार २६४, २६५, मा २६५	
चित्तानुपस्थी भई ११३	छ
चिन्तामणिविद्या १६५	
चिरञ्जीवी ३९९, ४००	छक्कापञ्जा १७२
चिराक ११७	छटपटाउँदै २७३
चिल्लोपन तेल ४३७	छत्र ओढी १३७
चिवा चर्चा गरी ९	छत्र छायामा २७, १८२
चिहानमा गई २२४, २२५	छन्दसमाधि ११०
चीवर २०२, २०३, हरू २६८,	छ दिन १४
पहिरी ३८, २०८, २१२,	छ प्रमुख नगरहरू १५०
३०२, ३११, ३९७, ४४१,	छद्यभेष ६
४६९, ४७०, दान समय	छ महिनाको खाना ६७
८९, सिउने समय ८९,	छलफलद्वारा मात्र २२०
छाडी ३७४, ४०४	छवि काट्छ १४५
चुपचाप भई ३९७, ३९८	छाँया १४४, मा ६९, ७०, समान्
चुम्बन गरी १८२, गरे १७८	२०७, २७७
चुक्ली ४२९, ४७२, ४७४, ४८२,	छाडिदिनु पछि ३५९
लगाई ४६८	छाती फुट्ला जस्तो भई १३७
चुप लागेर बस्नुहोस् ४२०	छानबिन ३६७, ३६८
च्युत भएका २९४	छाला ३५८, ४३६
चोर ५२, २००, हो ८३, ४९३	छाला काट्छ १४५
चोरले पनि हरण गर्छ २४०	छिया छियापारि विन्छन् ३५३
चोरले हरण गर्छ २४१	छोरा १५६, हरू ११८

छोरी खसेकी थिई २२९

छोरा पनि आमासँग ३५०

छोरा पनि बाबुसँग ३५०

ज

जङ्गल १२०, १२७, मा ११९,

१२२, १६८, १८९, भित्र

१२२, ४२३, तिर १२२

जगतगुरु १३३

जटिल १६०, हरू २१९

जतातिरबाट ४८४

जस्तै २०५, २४१, २४५, २४६,

२५६, ३००, ३०१, ३३९,

३४०, ३६७

जस्तो कि १९०, ४४०

जनपद २००, २०१, २२१, हरूमा

१२४

जनप्रिय थिए १२८

जम्बुवृक्षमनि १३४

जमातका जमात ३७४

जय पराजय त्यागी २१३

जलमार्ग ४२०

जरात्व ४५२

जराजीर्ण १९३, ४५६

जरामरणबाट १९३

जराहानी ४५१, ४५२

जरिवाना ३६७

जहाँसम्म यानभूमि थियो ४५०

जाँच-बूझ १८०

जातस्स मरणं ध्रुवं १८४

जातक अर्थकथामा १६२

जातक साहित्यका कुराहरू १६७

जातक युगमा १४७

जातिले शुद्धि हुन्छ ४८६

जातिसम्भेद १२१

जाति (जन्म) क्षीण भयो ४१६

जान्द छ ११२

जान्दैन ११२

जान्नुपर्ने जान्नु भएको छ ४७४

जासूसी विभाग १६९, ले १७६

जालिनी ११८

ज्यामी ५६

ज्याला ६४, ६५

ज्वाला ११७

जिउँदै समाते २३६

जिभ्रो ५१, निकाली ४७०, ४७१

जिरिङ्गिए २०२

जिह्वा ४७७, ४७९, ४८१, विज्ञान

४७७, ४७९, ४८१

जिह्वेन्द्रिय ४७७

जीविका १२२

जीवनवृत्ति १७४

झ

जीवनभर ३४९, ४३५, ४३६, ३८७

झण्डा १४७, १७९

जीवनकालमा ४२०

झाडा लागी १८३

जीवन भिन्नै ४१५

झ्याल १२२

जुन रूपद्वारा प्रज्ञापन गर्दा ३०६,
३१०

झूटो आरोप १७५, ३३६

झूटो बोल्छन् २११

जुन विज्ञानद्वारा प्रज्ञापन गर्दा ३०८

झूटो बोल्ने १६२

जुन वेदनाद्वारा प्रज्ञापन गर्दा ३०७

झोक्राफिजाई ४६५

जुन संस्कारद्वारा प्रज्ञापन गर्दा ३०७

जुन संज्ञाद्वारा प्रज्ञापन गर्दा ३०७

ड

जुनसुकै चीवर २९२, २९३

टर्हीलदै टर्हीलदै ४६७, ४७०

जुनवादी हुँदा ४६९

टाउको हल्लाउँदै ४६८, ४७०, ४७१

जुमल्याहा ३६०

टुक्रा टुक्रा पारी २३०

जुवाडेहरू २२६

टुक्रुक्क बसाली १४४

जुवाडेहरूसँग मेरो कुरा मिल्छ २२६

टुक्रै टुक्रा पारी ४४५

ज्यूँदै समाते १६८

टोक्छ १८९

जेठापाका ३६६, ३७१

ड

जेलखानामा ५२

डरपोक २९७

जेल फोखा ५२

डाँकाहरूको एक समुह १६८

जेलमा पनि राख्न सक्छ ४९३

डाँकू हो ८३

ज्योतिज्योति परायण २४६, २४९

डाली ६४, ६७

ज्योतितम परायण २४३, २४५,

डाहले छट्पटिन थाल्यो ४३०

२४९

डुङ्गामा ४२०

ज्योतिषीहरूसँग १७०

डुँडे २४४

जोताहालाई ४००

डुन्नीको काठद्वारा ३४०

डोरीले बाँधी ३०१

ढाँकेकोलाई ४९६

ढुकुटी ६२

ढोका १२२, भित्र २००, बाट ४२४

ढोगे १३४

त

तैं तैं र मम ४७२, ४८२

तर्कना उत्पन्न भयो ३२२

तकिया २५९, को खोल ४४५

स्तब्ध भए २०२

तपश्चर्या ३५९

तपस्या २९३

तमोज्योति परायण २४३, २४४,
२४९

तमोतमो परायण २४३, २४४, २४८

तरुणमिक्षुहरू ४३५, ४३६, ४३९

तसब देऊ ६६

तरवार चलाउनमा ४५५, ४५६

तस्लोभ्रेणीमा २८९

तहस नहस २००, २०१, पार्नसक्छ
१८९त्यस्तै २४१, २४६, २५६, ३००,
३०१, ३१०, गरी २९८,
३४०, ४४०

त्यस्तो ३३६

त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन् ३९३

तापसहरू १६६

तापस-पोषित ३५९

तामाको फलले १९२

तालवृक्ष १९०

तिघ्रामा शस्त्र बाँधी ९२

तीन वर्षसम्म ४०४

तीन चीवरहरू ३२१

तीन जन्म २९४

तीन टुक्रा गाँसेको २७४

तीन धर्म २५०

तीन पुस्तासम्म ११८

तीन संयोजन ९७, ११४

तीन शरणद्वारा १४४, १४५
३० योजन ४२०

तोतो कुरा ४२०

तीन संयोजनहरू ४१३

स्तुति १९९

तेँतीस आत्मभाव १०८

तेल ६१, ६३, २७२, को बत्ती
१९०, ४४०

तेश्रो पटक १३४, १४४

त्रिणहरू मात्र १८९

त्रिवेद पारङ्गत १३३

स्त्री हुँ १२३

स्त्री लीलाद्वारा ९

स्त्रीहरू ४६०

ऋचीवरिक २०३

तृप्तिकर ४=४

तृष्णाका दास हुन् ४५५, ४६१

तृण ७५, कुटीका ७४, ७५, ७६,

७७, कुटीकाहरू ७४

तृतीय ध्यान ४१५

थ

थर थर काँप्ने २९७

थलमार्ग ४२०

थीनमिद्ध २९८

थुक ४३७

स्थूल १०७, २०८, रूप १०६, श-

रीर १७८

थोत्रो रथमा २७५, जान्थ्यो २३९

द

दण्ड १९, ४७२, ४७३, ४७४, ४७६,

४८२

दती ५३

दरिद्र कुलमा २४४

दरिद्र हुन्छ २४९

दरिद्री १२०

दलान २५७

१० योजन ४९७

दश अशिक्ष-धर्म ४०, ४२

दश आर्यवास ४०, ४१

दश गुणलाई ८२

दश जन्म २९४

दश धर्मविद् ४०, ४२

दश धर्म ३९५

दर्शन गर्न चाहन्छु २९१

दर्शनार्थ ६९, ४०८, ४८५, ४८७,

४९७

दर्शनीय ४२, ६०, ६१, ७५

दर्शन भेट १६७

दर्शनार्थ गए ४५०

दशपारमी ११९

दशबल ४०, ४१, ४२

दक्षिण दिशा ४१०, ४११, ४१२

बाट २५२

दक्षिणा पाउने ज्ञुक्ति निकाली १७०

दक्षिण बाहु २०२

दक्षिणाभिमुख गरी १०३

दक्षिण दिशाबाट आउँछ ४६०

दाइजो १५४

दाउरेहरूले ७४, ७५, ७६, ७७

दान्त र विमुक्त भई ३९

दानकथा ३६, ७१	४३७, ४३८, ४३९
दान दक्षिणा दिन्छ २४१	दीर्घकालसम्म ९९
दानपुण्य १५९	दीर्घायु होऊ ३८९
दानभय पुण्यकार्य २०९	दुइ अङ्गुली देखाई १३३
दायाद १४०, माग १४३, दिनुहोस् १४४	दुइ महीना बिताई १३६
दारुण्य २५२	दुइ राजाहरू मध्ये ८४, ८५
दाश ६५, पुरुष ५५, कामदार ६४, ३९९, हरू २०८	दुइ टुक्रा भयो ३५७
दाशीपुत्री १५६	दुष्कृत्य-भापति ५१, ५३, ५४, ५५, ७२, ७६, १४६, २६९, २७०, २७१
दाह संस्कार १८४, ४६५	दुःख २७३, २७४, दायी २७, १९१, दौर्मनस्य २३०, पूर्वकसुत्थ २१३, पूर्वक शयन गर्छन् १६४, दायी हुन्छ ३१६, विपाकी हुन्छ ३१५, न आउने ३८९, ३९०, ३९१, ३९३, दायी छ ३९२
दाँत ४३६	दुःखाय २११
द्वातिसाकार ४३६	दुःखी २१३, हुन्थे ५२, ५३, ५५, हुन्छ ४५२
द्वितीय ध्यान ४१५	दुर्गति २४५, ४९०
दिनको तीनपटकसम्म १७७	दुर्गम ४३७
दिव्यकाय १०४, १०५	दुबला ३५०
दिव्यचक्षु ४२, ले २९४, २९५	दुष्परिणामलाई देखी ४६७
दिव्यरूपहरू ४०९, ४१०, ४११, ४१२	दुस्पोष्यता ८२, २७९
दिव्यरूप र शब्द ४०९	दुर्मरता ८२, २७९, को २६३, २६५, २८२
दिव्य शब्द ४११, हरू ४०९, ४१०, ४११, ४१२	
दिवास्वप्न १७२	
दिदी बहिनीहरू ११९, १५६	
दिवाविहारकोनिमित्त ४६९, ४७०	
दीर्घकालको यात्रामा ४३५, ४३६,	

बुभिक्ष ३६३, ३७९, पर्दा ३८३	दृष्टिचानुशय ४७२, ४८२
दुर्व्यवहार नगर्णे ३६६	दृढता १४१, का साथ १६६
दुराचरण गच्छं २४४, २४५	
दुराचार २०५, गच्छन् १९४, १९५	घ
दुराचारी ३७१	
दुर्वर्ण २४४	धक्का दिई ३९८
दुर्व्यवहार नगर्णे २१८	धज १३३
दुर्वै अर्थ २३४, २३५	धनको मात्र संग्रह गच्छन् ४६५
दुर्वै आवासहरूमा २६८	धनको प्रलोभनद्वारा १६२
दुर्वैको पीडाको लागि ३१६	धन धान्य १९२, १९३, २१०, २११
दुर्वै बहिनीहरू ३३४	२७७, ४६०
दुरशीली ८०	धनसम्पत्ति २४०, २४२, ३०३ द्वारा
दूत १३५	३९९
देव-भार ब्रह्मा ४७०, ४७१	धनीहरू ५४
देवताहरू छन् ३४१	धनुर्विद्याका १३२, निपुण थिए
देवभद्रुष्यका शास्ता ४०५	३७०, सिकार्जदथे ३८२
द्वेषी ४८९	धनुषको आवाज सुनी ३८४
द्वेष १९२, ३९४, ४१३, धर्म २५०,	धनुषवर्षण ३७२, हल ३९७
उत्पन्न हुँदा १९१, भाव	धनुष चलाउन ४५५, ४५६
४३१	धर्मको शरणमा जान्छु १४४
दोष लगाइन्छ ३१४	धर्मचक्षु ३६
द्रोणी ६४, ६५, ६७	धर्मचर्या २५२, २५३, ३९५
दोश्रो पटक १४४	धर्मचारी ४९, ७७, ८०, १३९
दोश्रोवार १३४	धर्म ४७९, ४८१, समान ४७४,
दोश्रो वर्षावास १४३, २६६	४७५, स्वामी ४७४, ४७५
दौर्मनस्य २२५, ४३९	धर्मसाकच्छा ३७४

धर्मप्रकाश ३८, ४४०	धिवकान थाले ८३, २६२, २६४,
धर्मप्रीति उत्पन्न भयो १८२	२७८, २८२
धर्मरत्न २५	धूर्तहरूलाई १७५
धर्मश्रवण १८२	धेरै टाढा पनि छैन ४४
धर्मचैत्य-कुरा सिक ३५५	धेरै टाढा पनि नहोस् ४३
धर्म पिपाशु ३७४	धीती १३७
धर्मपूर्वक ४०२	ध्वज १३३
धर्मन्वय हो ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४	ध्वनीघिद् ९
धर्माचरण २५५, गर १३८	ध्याउन्ना गरी १६९
धर्मतापूर्वक ४९५	ध्यानबाट उठनु भई ४७०
धर्मानुधर्म १११	ध्यानमा हुनुहुन्छ ४०६
धर्मानुपश्यी भई ११३	धानको धारा ६४, ६५, ६६
धर्मावबोध ३७, ३६४, ४२९	न
धर्मावलम्बीहरू १६५	न अप्रसन्न हुनेलाई ८१
धर्मात्मा ४२८, छन् २३	न आफ्नो पीडाको लागि ३१८, ३१९
धर्मिराको गोलो ४३२	नर्कमा २४४, २४५, ४९०, ४९१, उत्पन्न भए २९५
धर्मोपदेश ३६, ३७, ४७, ४८, ११५, १३८, गर २८५, गर्छ ४१५	नङ् ४३६, भएका २१९
धान्यागार ६४, ६५, ६६	नगर १२०, १२५, द्वारा १६९, १८३, बसाई १२४, मा घुमाई १७६, द्वार पनि १६९
धार्मिक ९८, ९९, कथा ५७, ८२, ८५, १७४, कथाद्वारा ४४, ४८, ५१, ५७, ९१, १४६, ३५३, ४४३, पूजाहरू ३६६	नतमस्तक ३७२

नतस्तिने २९८	निगम २००, २०१, ३२३, मा
न परपीडाको लागि ३१८	३४७, जनपदहहूमा जाँदा
न भएर ४०९	३२५
नमस्कार गरे २३४	निच्छवी ३५८
नरम शय्यामा ३६९	निर्जन ३४७, स्थान ४३, ४४
नवनीत ६१, ६३	निष्ठुर छन् ३९८
नक्षत्रयोग ४२४	निर्णय १२७, १२८, १५५
नसा ४३६	निन्दा ८२
नसाहरू काट्छ १४५	निन्दित हुन्छ ३१५, ३१६, ३१७
नाता जोर्ने १५५	निम्तो ४२८
नाति ११८	निर्देशहरू १२७
स्नान गरी २२१	निर्दोष-आचरण ३१७
नामकरण १३३	निधान १५३
नारी गृहमा २८५, २८६, जाँदा	निर्बल पारी ४१३
३२५	निर्मल २४०, २४१
नाश हुन्छ ३२९	निमित्त ग्राही नहोऊ ४३८, ४३९
न्याय-निसापमा ३६७	निमित्तरूपले १०९
न्यायप्रेमी १५८	निरपराधी १५८
न्यायाधीशले ३६२	निरवद्य हुन्छ ३१७, ३१८
न्यायालय १६२, मा २१०	निरवशेष ४७२, ४७४, ४७६
न्यायालयका कर्मचारीहरूले १६२	निरोगी ३३८
न्यायाधीश ८१	निरोध धर्म हुन् ३६
न्यायाधीशहरूसँग २१०	निरोध निश्चित भई ३२४
निकट सम्पर्क १६०	निरोध हुन्छ ४७२, ४७३, ४७६,
निष्कासन ८०, ८१	४८२, ४८३,
निष्काशित ३४३, गठन् २४२	निलज्जी ८०

निबलेशी ४२७
 निर्लोभी २४९
 निर्वाण ४१६, साक्षात्कार गर्छ ४१६
 निर्वाणपद १४२, १४३
 निर्वासित गरे १५९
 निवासस्थान ६०, १४३
 निस्सगिय २८३
 निस्सन्तान २३९, २७६
 निन्शब्द भई २९१
 नीच आसनमा १६६
 नीच कुलमा २४३
 नीलो ४०३
 नुहाउन ३५७
 नेतृत्व गर्ने सौँडे १६४

प

पगरी ३४८
 पञ्चकामगुणहरू ४५८, ४५९
 पञ्चकाम विषयमा १९६, १९७
 पञ्चकाम विषयहरू मध्ये १९७
 पञ्च नीवरण ४०
 पञ्च गोरसद्वारा ३५९, ३६०
 पञ्च भेषज्य ६१, ६२
 पञ्चाङ्ग विप्रहंग २९८
 पञ्चाङ्ग सुसम्पन्न २९८

पञ्चात् निपाती ४८८
 पश्चिम दिशा ४१०, ४११, ४१२,
 बाट २५२, ४६०
 पश्चिमाभिमुख गरी १०३
 पछ्याडिपट्टि १६२
 पछुताएको थियो २७५
 पछ्योराहरू १९९, २००
 पटरानी बनाए १७१
 स्पष्ट १०८
 पटिस्सव दुक्कटापत्ति २६६
 पण्डित ३१५, ४८७, नी ३०४, पुरुष
 २४१, हरू ३५३, हुन् ४८३
 पर्णशाला ११९
 पत्र-सन्धिद्वारा २५
 पतितलोम ३५१
 पति भक्ति १८०
 पद बढाइदिए ९४
 पर्दाभिन्न बसी ४२४
 पनाति ११८
 पत्नी १६, १२१
 स्पर्श ४७०, ४७६, ४७७, ४७८,
 ४७९, ४८१
 स्पर्श श्रेष्ठ छ १९६, १९७
 स्पर्शको कामना १९८
 पद्मब्यूहको १६८
 पर्यवशान कल्याण ३३, ४०५

परदार गमन गच्छ ४९३	परिभावितार्थ ११४
परलोकमा पनि ४५८	परिमाज्जन गर्दै २९१
परकायमा ११३	परिवारहरू ९६
परचित्तमा ११३	परिशुद्ध ३३, ४०६, ब्रह्मचर्य ३४९
परदत्त वृत्ति ३५१	परिषद् ११९
परम्परा १२४	परिहानी हुने छैन ३६७
परस्पर विरोध छैन ३११	परिव्राजकहरू ४१४
परप्रवादी ३५२	परीक्षकारी ३१५
पर पीडाको लागि ३१५	परीक्षण गरेता पनि ४८४
परमभक्ति २९१, भाव २९२, २९३, २९४, २९५	पलङ्ग २५८
परम सत्कार ३४९	पलङ्गबाट पलङ्गमै जान्छ २४६
परम राजभक्त १५८	पलेटिमारी १३४, बस ६८
पर वेदनामा ११३	पवारणा २७१
पराक्रम १२५	पसल थाप्ने छुन् ४४४
पराजित १५५	पसिना
परिष्कारहरू ११४	पहिलो पटक १३४
परिचारक ४३, हरू ९७, १०१	पहिलो वर्षावास १३५, २३६, २६८, २६९
परिचारिका १८३	पहेँलो ४०३, शरीर ३५०
परिचित ९७	पक्षपात रहित १६३
परिनिर्वाण १४२, ४१९, ४९६, ४९७	पक्षमा १६२
परिपूर्ण ४०६	प्रज्ञा नै श्रेष्ठ झ ४६६
परिपूर्णकारी ९८, ९९	पाउमा १३४, परी ४३०
परिपूरणार्थ ११४	पारिजुञ्जं ४५१
परिभाष १८७, १८९	पालकी १०
	५०० चीवरहरू ४३३

५०० लिच्छवीहरू ३७४, ४३१	पापमित्र ३२२
पाचित्तिय ८९, ९१, २७९, २८०, दोष २६१, २६३, २६५, २८३, २९०	पापसङ्कल्पी २४८, २४९
पाँच जन्म २९४	पापसहाय २१३
५ योजनको मार्गमा १५	पारलौकिक प्यार १७३
पाँचशय ऋषभहरू २०८	पारलौकिक २१७, २३४, २३५
पाँचशय स्त्रीहरू मरे ४४१	पाराजिका ८३, ८६
पाँचशय उत्तरासङ्गहरू ४४३, ४४४	पारिशुद्धि उपोसथ २६८
पाँचशय कामदारहरू ५८	पालन पोषण १२३, १३३, १८१
पाँचशय वहरहरू २०८	पालिबौद्ध साहित्यमा ४४७
पाँचशय ब्राह्मीहरू २०८	पालिसाहित्यमा ४१९, ४३३
पाँचशय बोकाहरू २०८	पांसुकूलिक २०३
पाँचशय भेडाहरू २०८	पाषण्ड भोजन ८७, ८८
पाँचशय ४६, रात २०	प्यारो लाग्छे २३१
पाँचमासाको पाद ८२	प्यारो लाग्छ २३२
पाँचमासाको १ पाद ८२	पिटक ६४
५०० रात बितिसक्यो ५८	पिट्छन् ३५९
पाँचौ वर्षावास १४२	पिण्डपात्र २०२, २०३
पाँचै अधोभागीय ४१३	पिण्डपातिक २०३
पात्र चीवर २३६, ३०२, ४७०, ग्रहण गरी ३८, ५९, १००, २०८, २१२, २७३, २८६, ३११, ४६९	पिण्डाचार गरी १००, १०१
पाद ८२	पिण्डार्थ जानुभयो ३९७
पापचित्त १९२	पिण्डचारिका गरी ४४१
	पित्त ४३७
	पिता १४२
	पितालाई हत्या गरी ९२
	पितृघात गर्नेछ २१
	पिसाब ४३७

शीडित भएका १८३	१४३, २०८, २१२, २३६,
पीरमर्कालाई १६३	२५२ २७३, २८६, ३०२,
पीप ४३७	३११, ३९७, ४४१, ४६९,
पीरा ७०	४७०
पुण्यचेतना ३०१	पूर्वानु स्मरण ज्ञान ४२
पुण्यमय ऋद्धि ६४	पूर्वापर विशेषता ३५१, ३५४
पुण्यदान ३४३	पूर्वाभिमुख गरी
पुण्यक्षेत्र २९३	पूर्वतथायी ४८८, ४८९
पुण्यकार्य ४२८	पेट समेत हेरी १८०
पुण्यात्मा हुन् ३५९	पैताला ६८, मा ६८, ६९, को
पुत्र ११८, स्नेह उत्पन्न भयो ३५८	विह्व ४२७
पुत्र प्रेसको कारणले १४५	पैदल नै २९१, ४८७
पुत्रिचित्त ४३५	पैदल सैन्य २३६
पुनर्जन्मको कुरालाई २९४	पैदल सेना ४५७
पुष्प उद्यानमा १५५	पैशून्य भाषी ३८७
पुरिखरन्ध्र सारथी ४०५	पैतृक राज्य ४२२
पुरुष १२१, मेघ २०९	पैशून्यवादी ४८९
पुरोहित १५३	पैशून्यवादबाट ४९१
पुलिस विभागमा ५३	पोखरी २४०, २४१, मा २६५,
पूर्णकलश २७, १५७	३८४
पूर्णिमा १४, ४७, ४८, कोदित ४०३	पोलिदिच्छ १८९
पूर्वदिशाबाट ४५९	पौरुषभाषी ४८९
पूर्वदिशाको ४१०, ४११, ४१२	पौष पूर्णिमाको दिनमा १३५
पूर्वज पुष्प ११७	
पूर्व सूचना विना २९०	प्र
पूर्वाह्न समयमा ३८, ५९, १००,	प्रचण्ड १३२

प्रजागणलाई १६४	४७५, ४७६, ४७७, ४७८,
प्रजापति १३२	४७९, ४८०, ४८१, ४८२,
प्रणीत छ ११२	४८३
प्रणीततर धर्म हो ४१४	प्रफुल्लित ९७, पानुभयो १७७
प्रणीततर धर्महरू छन् ४१३	प्रबल श्रद्धा १७
प्रतिकूल काम २६५, गन्यौ २६०, २७८, २८७	प्रभावित छौं ३१९
प्रतिष्ठित १४२, कुलका १८०	प्रभावशाली राज्य १४८
प्रतिष्ठानुशय १७१, ४८२	प्रमुदित १०४, १०५
प्रत्युत्तर दिए ४७५	प्रयोग-प्रत्यय-ऋद्धि ६४
प्रत्युत्थान ४९४, ४९५	प्रवर्तित हुन्छ ४७२, ४७३, ४८२, ४८३
प्रत्येक दिन भेलाहुने ३६६	प्रवक्ता ४७४, ४७५
प्रथम कल्पमा ११७	प्रव्रजित ५०, १४५, भए १८१ हुन्छ ४१५
प्रथम चरणमै ४३६, ४३९	प्रव्रज्या ४९, गर १४४, निषेध ४९, भयो १३९
प्रथम ध्यान ४१५	प्रविवेकता गुण १९३
प्रदशनी २६५	प्रसन्नतालाई ६३, २६१, २६३, २६५, २७९, २८२, २८७
प्रदक्षिणा १४६, गरी ४८, २०४, ४९६, ३०८, ३११, ३२१, ३४५, ३५५, ४४३	प्रसन्नपार्न सब्छ २६०
प्रदान न्यायाधीशसँग ५०	प्रसन्न हुनेको ६३
प्रधानमन्त्री ३६८	प्रसव हुने समय १७२
प्रधानीय ३३८	प्रसूतिगृहमा ३५७
प्रधानीय राजाद्वारा ३४१	प्रशंसा २८५
प्रश्नहरू सोध्ने ४४९	प्रशंसित ४७४, ४७५
प्रपञ्चन ४७६, ४७७, ४७८	प्रज्ञागुण २९३
प्रपञ्चसंज्ञा संख्या ४७१, ४७२, ४७३,	

प्रज्ञाद्वारा खोलने हेतु हुन्छ २३३	प्रियवादी ४८८, ४८९
प्रज्ञावान ३३९	प्रियंकर ४०९
प्रज्ञाविमुक्ति २९५, ४१४	प्रीतिवाक्य १६७
प्राइभेट सेक्रेटरी ५८, ६५	प्रीतिसौमनस्यानुभवो १०४
प्राण ४७६	प्रीतिसौमनस्यो भई १०५
प्राप्रदण्ड ३७२, पनि दिन सक्छ ४९३, ४९४	प्रेम गर्छन् ४७
प्राणीहरू १९२	प्रेमबाट उत्पन्न हुन्छ २२५, २२६
प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको हेतु के हो ? ३८९	फ
प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै पनि हेतु छैन ३८९	फलदायक कथा १८
प्राणीहरू रूपमा सारक्त हुन्छन् ३९०	फल फूल १२२, १२३
प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको हेतु के हो ? ३९१	फल्याक १२२
प्राणीहिंसाबाट २०१, ४९२, ४९४, ४९५	फरसपञ्जति ४७८
प्राणीहिंसा न गर्ने १४, ४०३	फागुण पूर्णिमाको दिन १३६
प्राणीहिंसक ४८९, ४९०, ४९१	फाणित ६१
प्रातिहार्य १८, १९	फियो ४३७
प्रामोद्य १११, ११२	फिसिक्क हाँस्छ २८७
प्रासादबाट २१४	फूल ४२९
प्रासादबाट हस्तामा २४५	फूल फुलेको ४५
प्रासादहरू १३३	फूल मालाहरू १५७
प्रासादिक ६९, ६१, ७५, ताको २७९	फोक्सो ४३७
प्रियमनाप २२४	फोहरर १२९
	ब
	बक्स दिए १८

बगाई ल्याएको ३५७	बाँधि राखेका थिए २०८
बगैँचामा ७१, ७२	बाघ १२२
बज्र्यै २५७	बाबु १२०, पनि छोरासँग ३५०
बज्र्यैको मृत्यु भयो २५६	बाबु खसेको थियो २२९
बट्टामा २७	१२ नयुत (लाख) ३३, ३६,
बडोलोभी ४३६	ब्राह्मण ३६
बढाई २६९	१२ लाख मागधिक १३
बस्ती ११९, १२०	बालक ३५७
३२ छोराहरूका साथ १५८	बाल मूर्ख ३१५
३२ जना पुत्रहरू १८२	बाह्रिक्तिक (कषडा) ३२१
३२ राजकुमारहरू १२३	बाहिर परचित्तमा ११३
बन्धन ३०३	बाहिरी रक्षाहु हुन् १९४
बन्धुक रोग हो	बाहुबलद्वारा ३९९
बरेन्डा २५७, २९१	बाहुल्यता ६२
बलवान् ४५६	बिउँफाई ४३२
बसोवास १२१	बिगुलको आवाज सुन्ने बित्तिकै
बहिनीहरू १२९, सँग १२१	३७०
बहुकरणीय ७९	बितेका कुराहरू २९४
बहुकृत्य ७९	बिन्दू १०८
बहुजन सुखाय २९२	बीस जन्म २९४
बहुजन हितार्थ १०८	२० सासाको एक कार्षापण ८२
बहुजन हिताय २९२	२० हजार भिक्षुहरू १३६
बहुजनाकीर्ण ४६०	२० योजन ४९७
बहुश्रुत ४८७	बुढो हुन्छ ४५१
बाँदरको नीद कैं १७०	बुद्धकहाँ गई १७०
बाँध बाँधिएको थियो १२६	बुद्धका अनुयायी ३७४, हरू ३७६

बुद्धको गुण २९२	व्यक्त कथिका २८१
बुद्धको शरणमा जान्छु १४४	व्यवहारद्वारा मात्र २२०
बुद्धको विरोधमा १७६	व्यभिचार ३७१
बुद्ध भक्त भई ४८६	व्याधि हानी ४५१, ४५२
बुद्ध भगवान् १३, २७, ३२, ६७, ७३, ९०, १६५, १७०, २६४, २७७, ४२१, ४२६, ४२८, ४२९, ले १७७, ४४७	व्याकरण २८, ९७, ९९, १००
बुद्धको शरणमा ४३२	व्याधित्व ४५२
बुद्ध युगमा १४७	व्यापार गर्ने छन् ४४४
बुद्धत्व १३५	व्यापाद २९८, संयोजन ४१३
बुद्धरत्न २५, २६	ब्रह्मचर्य ३३, ३६, ५२, ५५, १०४, १०५, १०८, ११६, ४०६, पालन ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, पालन गर्ने १४, ४०३, पालन गर्छन् ४१२, ४१३, ४१४, ब्रत ४२१, वासपूरा भयो ४१६
बुद्ध हुने छन् १३४	पालन गर्दैनन् ४१३
बुद्ध मूर्ति ४३४	ब्रह्मचर्योषणा ४१
बुद्ध शासनमा ४०४	ब्रह्मचारी ८०, २०१, ३४२, ४९४ हुन् ७७
बुद्धिमान्नी १५८, ता पूर्वक २२०	ब्रह्मसमान ४७४, ४७५
बुहारी १३७	ब्रह्मत्व ८०
बेश्वासँग सहवास गराए ३७३	ब्रह्मज ४८७, ४९६
बैशको प्रथम चरणमै ४३५	ब्रह्मदायाद ४८७, ४८८, ४९६
बोका २०९	ब्रह्मानिमित ४८७
बोधिसत्व ११९, युगमा १४७	ब्रह्माका औरसपुत्र ४८७, ४८८, ४९६
बोसो ४३७	
ब्यङ्ग कुराहरू १७४	
ब्यञ्जन युक्त ४०५	
ब्यञ्जन ग्राही ४३८, नहोऊ ४३८, ४३९	

ब्रह्मश्वर १०८	३६३, ३६७, ३७२, ३८०,
ब्रह्मा १०६, छन् ३४४	४०३, ४००, ले १४, १९,
ब्राह्मण २५५, ३३८, ३३९, ४७०, ४७१, ४९२, हरूलाई ४००	१५२, ३६९
महाशाल १९२, २१०, कुमार २९७, दूतहरू ४०५, ४०६, ४०८, २९८, लाई ४८८, ४८९, महाशाल कुलमा २४५, ले ४९३, वादी ४८६, दृष्टिछाडी ४८६, भन्ने संज्ञा ४९४, ४९५	भगवानकै गुणगान गरी ९८, ९९, भगवान् पनि क्षत्री हुनुहुन्छ ३५४ भगवान्को दर्शन गर्न चाहन्छौं ३४८ भगवान्को शरण जान्छौं ४९७ भण्डागारिक ८, १० भन्ते २०२, २५२, २५३, २९२, २९३, २९४, २९५, २९७, २९८, ३०२, ३०८, ३०९, ३१३, ३१४, ३१५, ३१७, ३२०, ३३५, ३३७, ३३८, ३४१, ३४४, ३५०, ३५१, ४१२, ४१३
ब्राह्मणहरू यसो भन्छन् ४८७	
ब्राह्मणहरू मात्रै श्रेष्ठवर्ण हुन् ४८७, ४८९, ४९३, ४९४	
भ	
भगवान् १, ३९, ४७, ४८, ९८, १०२, १९९, ४३५, ४३६, ४३८, ४४०, ४६९, ४७०, ४७२, ले ३६, गौतम ४०६, को आश्रयमा ४०९, सँग ४८४, बुद्ध १२, १५, ४०, १२८, १३४, १३५, १३६, १३९, १४१, १४२, १५२, १५५, १६६, १७५,	भद्र यौवनमै ४३५, ४३६ भद्रयौवनले युक्त ४५२ भमपार्छ १८९, १९० भयभीत भए २०२ भरण पोषण ४२१ भवरागानुशय ४८२ भवचक्रमा परी ४६६ भवसंयोजन १९३ भवरागानुशय ४७२ भवास्त्रव ४१६ भविष्य ४७६, ४७७, ४७८

मवाभव तृष्णा ४७१, रहित ४७०	भिक्षापात्र १३८, १३९, मा १७,
मगिनीचित्त ४३५	लिई १३६, ग्रहण गरी
मविष्यवाणी २१, ११९, १३३	१३७
मविष्यमा १३४	भिक्षुत्व ४६७
मएर पनि ४०९	भिक्षुलाई १८७
मवेषणा ४१	भिक्षुसङ्घलाई १७३, ४२८
मष्म पार्न लगाइन् ४३१	भिक्षुणी ४, हरू बस्ने ठाउँमा १८१
माइ १२९	भिक्षु हो २८९
भाग्यवानी २४१, ३५९	भुइँचालो १३
मान्छा घरमा ३३४	भुइँबाट पलङ्गमा २४५
माञ्जा १५९, १६०, १८३, २३७	भुइँमा १६६
मात खाने झेलामा २१६	भूत ४०६, ४७७, ४७८
मानिज २३६	भूगर्भ विद्या ११९
मारदार १६७	भूमिभाग ३६०
मारमुक्त १९३	भूरिप्राज्ञ १०५, १०८
माँडा माऊने लुँडो ४४५	भूलक्षण विद्या ११९
माञ्जा ४०७	भेद नीति १५८
मावनाद्वारा २९३	भेषधारी १६०
मावितकाय ४३७	भेषज्यं वस्तुहरू ६३
मावितचित्त ४३७	भेषज्यं परिष्कार २९३
मावितशील ४३७	भोगहानी ४५१, ४५३
मावितप्रज्ञा ४३७	भोगविलाषी ४२७
मावण १०८, लाई ४८४	भोगसम्पत्ति २१८, २३९, २४०,
मित्री रक्षा होइन १९४	२४१, छाडी ४६५
मित्री रक्षा हुन् १९५	भोज १३३, नीय ४५०
मिक्षाटन १३६, १३७, १३८, गरी	भोजनोपरान्त ८५, २१२, २१६,
४६९	२३६, ३०२, ३११, ३३४,
	३९७, ४४१, ४६९, ४७०

भोजन गर्ने समयमा २१७

भोजन दान ४२८

भोर हुँदाहुँदै १८३

भंगुर ४६६

भंसार २४, महसुल २४

म

म आत्म प्यार गर्छु २०५

मगधका ९७, ९९

मगध राज्यका बीच ३७९

मङ्गलोत्सव १३४

म गुणवान् हुँ १७७

मज्जा (मासी) मा टाँसिएर प्रेम-

बस्छ १४५

मञ्जु १०८

मणिका विद्या १६५

मणिकुण्डल ३०३

मणिमय घरमा १२

मणिरत्न १७९

मतभतान्तरका १६५

भक्त-प्रभक्त २१८

मन्त्र पढनाले ३३२

मन्त्रयुद्ध २५३

मन्त्रको अन्तिम चरण ४२४

मन्त्र सिद्धिको लागि ४२४

मन्त्रीहरू ११८, ले १२०, १२१

मदिरापान ४२३

मधु ६१, ६३

मधुपिण्ड २६०

मधुर स्वरले १६६

मध्यकल्याण ३२, ४०५

मध्यप्रदेशका २४

मध्यमशील २६

मध्यान्ह समयमा १७८, २३९, २५१,

२७४, ३१२, ३५८

मध्यान्ह समयमै ९२, २५६

मधुरभाषी हुनु ३८७

मन ४७८, ४७९, ४८१, विषय

४७८

मनद्वारा २०५

मनपर्देन २८९

मनलाग्छ १९७

मनसाथ २१६

मनुष्य हत्या ८३

मनेन्द्रिय ४३९, ४७८

मनोविज्ञान ४७८, ४७९, ४८१

मनोमय ऋद्धि ६४

म प्यारो लाग्छ २३२

म मेरो भन्ने ४७५, हुन्छ ४७१,

४७२

मरण पछि के हुन्छ ? ३०४, ३०८

मरणवाटं अन्त हुन्छन् २५६	२०५, २१०, २१४, २१८,
मरणोपरान्त ४९०, ४९२, ४९२	२२०, २२७, २३०, २३१,
मलाई जरा न होस् ३२८	२३२, २३३, २३५, २४०,
मलाई व्याधि न होस् ३२८	२४१, २४३, २४४, २४५,
मलीन भएर २२२	२४६, २४८, २४९, २५१,
मसत्ताका सरसामानहरू ३७९	२५२, २५६, २५७, २८१,
म शीलवान हुँ १७७	२९१, २९७, २९८, २९९,
महत्फलदायी २०९	३०५, ३०६, ३०७, ३०८,
महत्फल हुन्छ २९६, २९८	३०९, ३१४, ३१५, ३१७,
महर्षिहरू २०९	३२०, ३२२, ३२३, ३२४,
महाकारुणिक १७१	३२५, ३२७, ३२८, ३२९,
महाजनहरू २००	३३५, ३३६, ३३७, ३३८,
महाधनवान ८४, ८५	३३९, ३४०, ३४१, ३४४,
महाधनी ११, ११९, १२२, १२३, २१०, ४५३, कुलका १६१, हरू ४२५	३४५, ३४७, ३४८, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४४, ४४५, ४५१, ४५४,
महापरिनिर्वाण ४८५	४५५, ४५६, ४५७, ४५८,
महा प्रभावशाली ८४, ८५	४५९, ४६०, ४८७, ४९२,
महापुरुष १३४	४९३, ४९४, ४९५
महामानी १५८	महारौरव नर्कमा २७६
महामात्य ६७, ३६७	महालोभी २१८
महाभय २५२	महासमय ८९
महाभिलाषिनी २६२, २८२	महासमुद्रको पानी ३०६, ३०९
महाथज्ञ २०७, २०८	महासमुद्र काँ गम्भीर ३०७, ३०८, ३१०
महाराज १८६, १८७, १९१, १९२, १९५, १९८, २०१, २०३,	महाशीलकोबारे २६

महाश्रमण ३३, ३६	मानेलाई माने भेटिन्छ २३८
महान कुलोत्पन्न ४५०	मामा ७, १८३, २८०
महाभोगी ४५३	मारिष १९७
महाप्राज्ञ हुन् ४८३	माला देऊ ५९
महिषी १५५, १५६, २८७, हर्ष ११८	मात्सर्यमल ३८७
मसँग सोधेको भए पनि ४८३	मासी ४३६
म्वाई खाए ३४९	मासु ४३६, काट्छ १४५
मागधिक ९७, ९८, ९९, १००, ब्राह्मण ३३, ३६, परिचा- रकहरू ११४	मांसपिण्ड ३५७
माछा छुट्ट्याए कै १७०	मांसपेसी २१७
माछाहरू २११	मित्रहरू ४५३, ४५४, ४५७, ४६६
माटाको कुटिका ७५	मित्रता २३, २४
माटी मुहुरी ७५	मित बाबु ४२६
माणक ४२	नित्रोपहार ३४९, ३५५
माता १४२	मिथ्यादृष्टिक २९५, ४८९, ४९०, ४९१
मातृचित्त ४३५	मीठो मीठो २७५
माथिल्लो तलामा २१४	मुखले घुम्बन गरी २९१
माथिल्लो श्रेणीमा २८९	मुखमन्त्री ३६७
मानवकल्याण २	मुखियाहरू ६८
मानानुशय ४७२, ४८२	मुक्त र सुविमुक्त भई ४०
मानसिक आचरण ३१४, ३१६, ३१८	मुद्रा ३०६, ३०९
मानसिक ध्यानहरू २९३	मुद्दा चलाए १५४
मान लगाएको कुरा १७७	मुसाहरू ६२
	मुटु ४३६, पोल्न थाल्यो ४३१
	मूर्ख हो ८३
	मूर्ख पुरुष २३९, २४०

मूढ हो दरे	मृगहरू २१८
मूर्धाभिषिक्त २५१, ३९८, ४०१	स्मृतिवान ३०, भई ११३
मेधावी ३१५, ४८७, नी ३०४	स्मृति सम्पन्न भई ४४०
मेरो नाश न होस् ३२८	मृतशरीर १७६
मेरो मरण न होस् ३२८	मृत्यु १४०, १५४, १५८, पछि
मेरो क्षय न होस् ३२८	११९, २४४, ३४५, २४८
मेरो आत्म प्यार छैन २०६	मृदु छ ३६
मेरो कुरा काट्छन् ३५१	मृषावाद २६७, बाट २०१, ४९१,
मेरो मनमा २०५, २१७	४९४, ४९५
मेरो लोग्ने देख्यौ कि ? २२९	मृषावादी ८०, ४८९, ४९१
मेरी स्वास्नी देख्यौ कि ? २२९	मृषा न बोल्ने ४०३
मेलमिलाप १७९, ३३६, भई बस्ने	
४२०	य
मैत्री १३३	
मैत्रीपूर्ण स्नेह २९१, २९२, २९३,	यस्तै गरी ३४१, ३४३
२९४, २९५	यस आत्मभावमा आउने ३४१
मैथुन दरे, गराउन लगाए ३७३	यस आत्मभावमा न आउने ३४१
मोघपुरुष ६२, ८१, २६०, २६७,	यसै प्रकरणमा ४४, ४८, ५७, ८१
२७८, २७९	८९, ९१
मोव भिक्षुहरू ९१	यसै सन्दर्भमा ४४, ४८, ५७, ६२,
मोह १९२, ३९४	८१, ८९, ९१, २६२, २८०,
मोह उत्पन्न हुँदा १९१	२८६
मोह परिवेष्टित ४४२	यशस्वी १८६, क्षत्री १९०
मोहधर्म २५०	यहाँ न बस २२७
मौलो २०८	यक्ष (देवता) ले १०१, १०२
मृगौला ४३६	यज्ञस्थलमा २०९

धागु ३७०

धानबाट ओल्हीं ४८७

दानमा गई ४५०

घातायात १२६

घात्राको समय ८९

घान्त्रिक हात्ती ४२२

युद्ध ३, छेडे १५५, गर्नु ३८०

युद्ध हुन लागेको थियो १२६

यो दुःख हो ३६

यो दुःखको हेतु हो ३६

यो निसो मनसिकार ३९४

यो आस्रव हो ४१६

यो आस्रव समुदय हो ४१६

यो लोक अध्रुव छ ४५४, ४५५,
४५६

यो लोक अपरिपूर्ण छ ४५५, ४५९,
४६०, ४६१

यो लोकमा कुनै त्राण छैन ४५४,
४५७, ४५८

यीवनमत्त ३९६

र

रगत ४३७

रञ्जित गर्ने विषयहरू २९०

रजनीय ४०९

रणकुशल २

रणभूमिमा २९७

रण क्षेत्रमा २७७, २७८, २७९,
२८०

रक्त कमलको फूल १६९

रक्तवर्ण ७५

रतिक्रीडा ६, १६१, ४३५, ४३६,
४३७, ४३९

रथकाय १९४

रथकार कुलमा २४३

रथचूह १६८

रथमा राखी १२२

रथ बथान ४५७, ४६०

रथ युद्ध २५३

रथसैन्य २३६

रत्न २८८

रनिवासस्त्रीहरू ४४३, ४४४, ले
४३३, का साथ ४४२

रमणीय २४०

रम्य ३४७

रश्मि ११७

रस ३४, ४७९, ४८१, श्रेष्ठ छ
१९६, १९७

रसको नामना १९८

रसायन पदार्थ १७

राग ४१३, चित्तले सताउँछ ४४०

रागाग्निको डाहले १६९	राजसी ठाँटबाँटले ४५०
रागानुशय ४७१, ४७२, ४७३, ४७६, ४८२, ४८३	राजाको कानमा समेत पन्थो १७४
राज आज्ञा देऊ ७८	राजाको मन खुल्लुक्क भएको थियो १७२
राज कर्मचारी १६७, हरू १५८, १६२, हरूको १६१	राजागारमा २६५
राजकीय २, लीलाले ४८७	राजान्तपुर २८७, २८८, २८९, २९०, मा ३३६
राजकुमारी १२२, १५३	राजारानी दुबै १७१
राजकुमार ४२२	राजाले हरण गर्छ २४१
राजकुमारलाई १८७	राजाहरूलाई अति बुद्धि १६३
राजकुमारहरू ११९, १२०, १२४	राज्य ११९, मा १९
राजगृहीत ७७, ७८, ७९	राज्य चलाउँदथे १२८
राजन्तेपुरप्यवेसने २८३	राज्याभिषेक १५४, ४२२
राज तन्त्रात्मक ३६५	राष्ट्रीय पञ्चायत १२७
राजदण्डबाट डराई ५६	रातपनु अगाडि १३९
राजदण्ड लाग्ने छ १६९	रातो ४०३, कम्बल ४२१
राज दरबारमा १३४, १३८, १४०, १६७, १७९, १८१, गए १६६	रानी बनाए १०३
राजदूत हो ३०	रास्री चिनेका थिएनन् १७४
राजघानी १२५, १४२, १५०, ४८५	रास्रा रास्रा ४८७, लुगाहरू २७५
राजनैतिक चालबाजी ३८१	रास्रो यानमा बसी ४५०, ४८७
राजभक्त १५८	राय ब्यक्तगरे ९३
राजभृत्य ५०	र्याल ४३७
राजरथ १९३	रिसाएका छैनन् २०१
राजवंश १३७	रिसाहालु ३७२
	रुखको मूल छाडी ४७४
	रुखको छहारीमा ४०४

हख काटी १२४	लंगडी बन्धुन् ४२४
हख भित्रं १२२	लङ्गडो २४४
हखमनी २८३, २८४, ३९७, ४३२, ४४३	लडीबडी गरी २७३
हूट भए ४३२	लज्जालु ७, ८, ८१
हुपैयाँ ६५, १९२, १९३, २१०	लगनशील ३७०
रूप ३४, ३५, ४७८, ४८०, बती	ललाट ४७०
४ को कामना १९७, देखे	लक्षण १३३
कं १९०, नै आत्मा हो	लाभसत्कार १६२, १७५, बाट १७४
४०४	लालन पालन गन्यो ३५८
रूप वर्णले मानिस चित्र गाह्रो छ	लालमोहर ३५७
२२२	लाहाछाप २७
रूपसंख्याबाट विनिर्मुक्त हुनुहुन्छ	लिच्छवीहरूका संगठनलाई ३८१
३०७, ३१०	लिच्छवी
रूप श्रेष्ठ छ १९६, १९७	लुगा २३९
रूपामिमान ४	लूलो २४४
रेशमको कपडा २६१, २६२	क्लेशभार १९३
रोग ४५७	क्लेशसंज्ञा ४७०, ४७१
रोगग्रस्त हुन्छ ३३०	लोकविद् ३२, ३३८, ४०५
रोगी २४४, समय ८९, हुन्छ	लोकायवादबाट १८०
रौद्र २००, २०१, स्वभावका ३९६	लोग्ने खसेको थियो २२९
रौं ४३६, भएका २१९, रौंले बच्नु	लोभ १९२, ३९४, धर्म २५०, ४३६
भयो ८०	उत्पन्न हुँदा १९१
ल	लोभी ४८९, ४९९, स्वभावका ६२
लंगडीले ४२३	लोहित पाणि २००, २०१
	क्लोम ४३७

सौरो लिइराख्णे ४६८

व

वचनद्वारा २०५

वचीसंस्कार ११२

वज्जी गणराज्यको प्रतिष्ठा ३६७

वर्णना ८२

वर्षिक मंडली ७३

वर्तमान ४८६, ४७७, ४७८

वर्तमान कालमा १११

वक्ता ४७४, ४७५

वस्तुरत्न २५

वत्थुगाथा ११७

वनचर १२३

वनजङ्गल १८९, हरू ११९

वयोवृद्ध ३६६, ३७६, ४८७

वरकल्याण ११७

वर माग्ग चाहन्तु १४५

वर्षावास ७४, १०३, १५२, १५३,

१६६, १६७, १६८, १६९,

२७०, २७१

वाचिक आचरण ३१४, ३१६, ३१७,

३१८, ३१९

वाजपेय २०९

वास्ता राखेन १७९

वादारोपण ३३६

वालिका ५९

वाशिष्ठ गोत्रका ३६३

व्यापाद संकल्प ४१

विकुब्बन ऋद्धि ६४

विकृति ऋद्धि ६४^१

विचिकित्सा २९८, ४१३, नुशय
४८२

विजय प्राप्त गरी २९०

विजय भेरी ८६

विजेतालाई विजेता भेटिन्छ २३८

बिद्या ११२

विद्यामय ऋद्धि ६४

विद्यार्थीहरू ३६९

विद्याचरण सम्पन्न ३३८, ४०५

विद्यार्थी जीवनमा ३६९

विग्रह ४७२, ४८२, न गरी ४६९,
४७१

विचिकित्सानुशय ४७२

विधायक मण्डल ३६८

वितर्कना ४७६, ४७७, ४७८, ४७९,
४८०, ४८१, ४८२

विस्तारपूर्वक ४७३, ४७४, ४७५

विनयशिक्षा ८२

विस्तारपूर्वक ४८२, ४८३

बिना प्रयास २९३, २९४

विनाश पाछं १९२	विशाल पर्वत २५२
विनाश भएर जान्छ २४०	विशिष्ट ११५
विनाश हुन पाउन्न २४२	विशुद्ध हुनाको पनि कुनै हेतु छैन ३८९
विनिश्चय महामात्यद्वारा ३६८	विशेषाधिगमन १०२, ११५
विनिश्चय महामात्यको ३६७	विश्वास गरिन १४१
विनीत ३७२	विश्वास राख्दथे १७०
विवाद गर्छन् ३५०	विश्वास पात्र २५२, ४५९, ४६०
विपाकज्ञान ४१	विश्वासी २५२
विपुल फलदायी २१०	विषमचर्या ३९५
विस्फार ११६	विषमताले १७०
विभाजन गरिदिनु होस् ४७५	विहार १५, मा ८४, १७७, १७८, मा गई १६९, को छायामा ४०८
विभाजन न गरी ४८२	विज्ञान प्रत्यक्षणीय छ ११४
विमुक्ति सुख ४२०	विज्ञान संख्याबाट विनिर्मुक्त छन् ३१०
विमुक्ति गुण २९३	विज्ञान संख्याबाट विनिर्मुक्त हुनु- हुन्छ ३०८
विमुक्तिज्ञान दर्शन गुण २९३	विज्ञापन २६३, २८३
विरक्त हुन्छन् ३९१, ३९२, ३९३	वीतमल ३६
विरक्त हुने थिएनन् ३९२, ३९३	वीमंसा (विमर्शन) समाधि ११०
विरज ३६	वीर्य समाधि ११०
विरोधको प्रचार १७७	वीर्यरम्भता गुण २९३
विवाह १७२, ४८२	वेदना ४५७, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८३
विवर्तकल्प २९४	
विवाह १२१, १५३, १५४, १५६, १६८, १८०, मङ्गल १२०	
विवेक मिश्रित भई ३२४	
विवेचन गरेर २२०	
विशारद २६१	

वेदनानुपशयी भई ११३	सक्का १२१
वेदना संख्याबाट विनिमुक्त हुनुहुन्छ ३०७	सक्या १२१
वेदना एकान्त दुःखदायी ३९०	सकिञ्चन २७३, २७४
वेदनामा सारक्त हुन्छन् ३९०	सकृदागामी ९६, १०२, ११५, ४४१, फलमा १३९, हुन्छन् ४१३
वैराग्य निश्चित भई ३२४	सङ्गणिकता ८२, २७९
वंश्य २५५, ३३८, ३३९, ४९२, कुमार २९७, २९८, लाई ४८८, ४८९, भन्ने संज्ञा ४९४, ४९५, ले ४९३	सङ्ग्राममा ८६, २१२, २३७
वैरभाव २१३, ४२७	सङ्घउपोसथ २६८
वंशाख पूर्णिमाको दिनमा १३६	सङ्घरत्न २५
वंशालीवासी ६	सङ्घको शरणमा जान्छु १४४
वोहारिकहरू ३६८	सङ्घ भोजन ७३
वंश ९५, ९६	सङ्घभेद ४२१
व्यक्त ३१५, ४८७, कथिका २६१	सघाउ पुग्नासाथ १८९
व्यक्ता ३०४	सङ्घीय गणराज्यको बल ३७१
व्यञ्जनमा व्यञ्जन मेलखान्छ ३१०	सचेत भई ११३
व्यभिचार गर्न लगाए ३७३	सडकमा १३६, १३७
व्याख्यान गर्नु हुनेछ ४८२	सप्त अपरिहायीय ३६५, नियम ३८०
वृक्षको फल ४६७	सत्तलमै बास बसे १८३
स	सप्तत्रिस (३७) बोधिपक्षीय धर्म २६
सउद्देश्य २९४	सन्तपित गरी ४३
सक्कपञ्च ३८३	सत्य कुरा ८७
	सत्यवादी ८०, ३८७
	सतिपट्टान ११३
	सन्ताप २२५, २२६

सन्तान १२१	सन्धासीहरू १६५
सप्ताङ्गले ११४	सर्प १८९, १९०, लाई १८७
सप्ताहकरणीय २७०	सपदान ५९
सप्ताहमित्र २७१	सम्परायिक ६९, १०१
सन्तुष्टि पनि छौं ३४५	सम्प्रलापबाट ४९१, ४९२
सन्तुष्टिता गुण २९३	सम्प्रलापी ४८९
सन्तुष्टि ८१, ता ८२, ताको २७, भई ४८४	सम्प्रतिष्ठित ५७, १४६, २६१, २८१, २८५, ४४३
सन्तुष्ट गराई ४३	सम्प्रहर्षित ४४, ४८, ५१, ५७, ९१, १४६, २६१, २८५, २८६, ३५३
सत्कायदृष्टि ४१३	सम्प्रज्ञानी ३०
सन्तुष्टजनक काम गर्छ ४०२	सव्यापद ३४१, ३४४, हुन्छ ३१५, ३१६
सन्तोष नै हुनेछ ४८४	सन्नह्यचारीहरूद्वारा ४७५
सन्धाघर १२७	सबै ब्रह्मचर्य ३२३
सन्दर्शित ४४, ४८, ५१, ५७, ९१, १४६, २६१, २८१, २८५, ४४३	सम्बोधि ९८, ९९, परायण ९७, ९९, ४१३
सदाचरण गर्छ २४४, २४६	समगि ३६६
सदाचार गर्छन् १९४, १९५, २०५, २०६	समचारी ४९, ७७, ८०
सद्बुपयोग २४१, २४२	समचर्या ३९५
सन्दृष्टिक ११४	समर्थवान् ४७५, हुनुहुन्छ ४७३
सन्देश २५५, पत्रवाहक ६०	समयमै २८९
सदोष आचारण ३१४	सम शीतोष्ण ४४८
सत् धर्म १९३	समागमद्वारा ४७६
सन्ध्यासमयमा १००	समाचार १२३
सन कपडाको लुगा २३९	

समात्न लगाई ३०२	सम्यक् समाधि ११३
समात्न लगाए ६०	सम्यक् सम्बोधि १८६, १८७
समाधि ११३, गुण २९३	सम्यक् विमुक्ति ११४
समाधिमय ऋद्धि ६४	सरलतापूर्वक ४७५
समादान गरी ४०३	सत्लाह ११९, दिइन् ४३०
समुत्तेजित ४४	सर्वज्ञ ३३५, ३३६
समुद्र महान छ ३१०	सर्वज्ञताबारे प्रश्न ३४५
समुत्साहित ९१, २४६, २८१, ४४३-	सर्वदर्शी (छ) ३३५, ३३६
सनुद्रपारबाट भाउंछ ४६०	सवालको पुस्तक पढी ३६८
सम्मोदनीय ४८७	सर्वोच्च संस्थागार १२७
सम्मोदन गरे ४०८, ४१४, ४३५,	सत्संगत २८४, गर्नेछु ४५०
४४४, ४५०, ४६९, ४७०,	संवेगनीय १८२
४७३	सशंकित ९२
सम्मोहित हुन्छ ३२८, ३२९	संसर्ग गर्देन १११
समृद्धशाली ३६१, ४६०	संसर्ग गरी १११
समृद्ध शीलवान् हुनुहुन्छ २९२	संक्षिप्तशील २६
सम्यक् आजीवन ११४	संप्राममा जान ४५५, ४५६
सम्यक् कर्म ११४	संकल्प ६१
सम्यक् दृष्टि ११४, २९५, ३२४,	संस्कार भार १९३
क ४९१, ४९२	संकोची ७९, ८१
सम्यक् स्मृति ११४, ३२४	संस्थागार १२७, १२८, मा १२७
सम्यक् वाचा ११४, ३२४	१२८, हरू १२७
सम्यक् वीर्य ११४	स्वयंजानी ११३, ११४
सम्यक् संकल्प ११४, ३२४	स्वयंदेखी ११३, ११४
सम्यक् सम्बुद्ध ३३८, ४०५, ले	स्वयं पुग्नुपर्ने ३५
४५४, ४५५, ४५६, ४५८,	स्वर्गकथा ३६
४५९, ४६१	

स्वर्गलोकमा २४४, २४६, २४९, ४९१, ४९२	सारको खोजी गर्दै ४७४
स्वर्गवास १३३	सार चाहने ४७४
स्वच्छ पानी २४१	सावद्य हो ११२
स्वावखातो २६	सावद्य ३१५, हुन्छ ३१६
स्वागतार्थ १६	साक्षात्कार १४३, गरी १४२, ३५३, ४०५, ४१४, गर्न ४१२, ४१३, गर्ने हेतुले ४१४
स्वादिष्ट २४०, ४८४	सिंहपञ्जर २५
स्वाँ स्वाँ गर्दै २१६	सिंहसमान १८३
साँच्चै नै सत्य हो २२१	सिकार १२२
साँढे १६४, ३३९	सिक्रीले बाँधे ३०२
साकार २९४	सिंहान ३५४
साढे दुइ केस २६३	सिगान ४३७
७ दिनसम्म ५	शीर फुकाई ३२७
सात पटकसम्म २७५	स्वीकार गर्नु भयो ३१३
७ वर्षसम्म ५	सु आख्यात ११४, ३६४
सात समाधि ११४	सुकुमार हुन थाल्ने छन् ३६९
सात सूत्रीय ३६५, नियमहरू ३६६	सुटुक्क ४२१
सात व्रतहरू ३८७	सुकेर जान्छ २४०
सातौँ दिनमा १४०	सुखदायी ६ ३८९, ३९०, ३९१
साधु ४९०	सुख न आउने ३८९, ३९०, ३९३
साधुहरू १६०	सुख १११, ११२, विपाकी २४०, पूर्वक १६४
सामसुम्म भएर गएको १७७	सुख विपाकी हुन्छ ३९८, ३९९
सामाजिक अपमान १७७	सुख पूर्वक निदाउँछ २१३
साला १४९	सुख पूर्वक शयन गर्छ १३९
सारक्त हुन्छन् ३९०, ३९१	
सारक्त हुने थिएनन् ३९०	

सुख सौमनस्य २२६	सुविमुक्त त्रित्त ४१
सुगत ३२, १९९, ४०५	सुविमुक्त प्रज्ञा ४१
सुगति २७५, ४९१, ४९२, मा ९८, ९९	सुसम्पन्न हुन्छ २९८
सुन्दरी ४, ५, ११८, ३६२, कुमारी ४२४	सुसंयमी ३०
सुगम ४३७	सुशिक्षित २९७, २९८
सुन्दरी स्त्री देखेर १६९	सुषुप्ति अवस्थामा ४७१
सुन चाँदी १९२, १९३, २१०, २११, २४५, २७७, ह्रू ४२५	सूत्र धर ३६८
सु-प्रतिपन्नो २६	सेनास्थलमा १८३, २८०
सु-प्रतिपन्न ३४९	सेनापति ३६८, ३९९, २३१, पद्मा १५६
सुम्पिदियो ३५९	सेनानायक ४९, ५०
सुम्पिदिए ४२७	सेनालाई संगठन गरी ८६
सुपोष्यता ८२	सेनासम्पन्न २
सुबोध्य १०८	सेना संगठन गरी ८७
सुभरता ८२, को २६३, २७९, २८२	सेनाहरूकहाँ जाँदा ३२५
सुभाषित ३१९, छ ४३९, ४५६, ४५८, ४५९, ४६१	सेवनीय छ ११२
सुभिक्ष ३७९	स्वेत १६०, १८५, छत्र १५, १७, १८३
सुरम्य ३४७	सैन्यकाय १९४
सुरापान न गर्ने १५, ४०३	स्रोतापन्न १५, ९७, १५७, ४४१, भई ४१३
सुवर्ण वर्ण ४	स्रोतापन्न फल १०, १३, ११४, १३८, १७१, ३८३, ३८४, फल- मा १३
सुवर्ण पत्र २५, २७	१६ वर्ष ४, १२
सुवर्णमय माला ६०, ६१ ह्रू ६१	१६ महाजनपदहरू ९५, १४७ मध्ये ४४७
सुविनीत ३४०, ३५२	

सौमस्यानु भवी ९७, ९९	शस्त्र ४७२, ४७३, ४७४, ४७६,
संस्कार एकान्त दुःखदायी ३९०	४८२
संस्कार संख्याबाट विनिर्मुक्त हुनु- हुन्छ ३०७	शस्त्र बाँधी ९२
संख्याज्ञ ३०६	शब्द ३४, ३५, ४७८, ४८०, श्लोठ छ १९६, १९७, मा ४७६
संगठनमा फुटपार्ने ३८१	शब्दको काममा १९८
सौंघियारले ४००	१०० योजन ३६०, ४९७
संवर्तकल्प २९४	शय कार्षापण दिने छु २१६
संविधान गर्ने ३६६	शय जन्म २९४
संज्ञा संख्यानबाट विनिर्मुक्त हुनुहुन्छ ३०७	शयनागारबारे १७९
संयत इन्द्रिय लिई ४४०	शयनासन २०२, २०३
संयत कायले ४४०	शरणपर्न गयो १६९
संयत चित्तले ४४०	शरणमा पर्दछु ३८, १९०
संयत वचनले ४४०	शरणमा गए ४८६
संयोजनहरू ४१४	शरण जाफ्छु ४९६
संध्या समयमा ४७०	शहर १३७, मा १२६, १३६
संक्षिप्त रूपले ४७२, ४७३, ४७५	शक्ति सम्पन्न १२०
संज्ञा ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, स्कन्ध ४७६	शत्रुले विजय प्राप्त गर्ने छ ३६९
संज्ञान ४७६, ४७७, ४७८	शरीरको पंतालादेखि माथिसम्म ४३६
संक्षिप्त रूपले ४८२, ४८३	शरीर भिन्न हो ४१५
श	शरीर छाडी ४८९, ४९०, ४९१, ४९२
सक्रत्वमा ३८७	साक्य १२६, १२१, पुत्रहरू ४९, ५२, ५३, ५४, ५५, ७२, २७८, कन्या १२८, १५५

शाक्यहरू १२४, १५५, संग १५६	शील गुण २९३
शाक्यजाति छन् ३१	शीलवान ४९, ७७, ८०, २०१
शाक्य जातिको उत्पत्ति १२१	शीलवती १२६, २२३
शाक्यवंशका कन्याहरू १२४	शीलवान चिन्नसकिन्छ २२१
शाक्य राजकुमारीहरू १२४	शीलव्रत परामर्श-संयोजन ४१३
शाक्यसंघले १५५	शील सम्पन्न भई ४१५
शान्तदान्त ४३	शुद्ध २४०, जीवन १६३
शान्तपद (निर्वाण) ३५	शुभनिमित्त ४३८, को भावना ४३८
शान्तपूर्वक १०५, १६६	शुभभावना ४३८
शान्त र विमुक्त भई ४०	शुक्लवर्ण हुन् ४८७
शासन १०२	शूद्र २५५, ३३८, ३३९, ४९२
शास्ता ३६, ७०, ७१, ११५, द्वारा	कुमार २९७, २९८, ले
४८३	४९३, लाई ४८८, ४८९,
शारीरिक दशबल ४१	भन्ने संज्ञा ४९४, ४९५
शारीरिक सुन्दरता ४८५	शूलिमा पनि चढाए १६९
शिल्प शालामा गई ३७०	श्वेतकुष्ठी ४२४
शिल्प शास्त्र १५४, १५८	शोक २२५, २२६, सन्ताप २३०,
शिक्षाकामी ७९, ता ८२	२३१, २३२, २३३
शिक्षा १५३, १५४, पढ ८२, ८३,	
८९, ९१, २६०, २६१,	ष
२६३, २८०, २७९, २८३,	शंका-उपशंका ४३०
२९०	शंका रहित भई ४६९, ४७१
शिक्षादिक्षा १२३	षडयन्त्र १५८; १७५, ४२२
शीरले ढोगी ३६, २९१	
शीर मुण्डन गराई ३८१	श्र
शीर नुहाइ ९०	
शीलकथा ३६	श्रद्धालु २४९, ३४०, हुन्छ ३३८

अद्ध्ये ४५९, ४६०	ह
अमण कप्पियं ७३	
अमण गौतम ३५२, ३५३, ४०८, ले २२७	हट जाऊ २२७ हतकडी ३०१, लगाए ३०२ हत्या १५४, १५९, २७५, गरे १८२, गन्यो २७५ हस्तिकन्त मन्त्र ४२२, ४२३, ४२४, द्वारा ४२२, ४२३ हस्तिकाय १९४ हस्तिकं पैताला मित्र २३५ हस्तिरत्न २५, २५६, ३२० हस्तियुद्ध २५३ हस्तिलेन्य २३६ हस्तिबथान ४५७, ४५९ हल्लागुल्ला १७७ हलो लिई १३४ हर्षित प्रहर्षित ३५१ हाड ४३६, काट्छ १४५, छाला-- मात्र भएका ३५० हाउ भाउ ४३८ हात खुट्टा १८० हात जोरी २३३, ३७२, ३९७, ३९८ हात पुछ्दै १७८ हात्ती चढन ४५६ हात्तीको प्रपञ्च २८९ हात्तीमा चढी १६९
अमण शक्यपुत्रहरू ७७, ८०	
अमण गौतम शाक्यपुत्र ३२२	
अमणत्व ८०	
अमण योग्य ७३	
अवणीय १०८	
अमण शाक्य ४४५	
अमणभै संख्यामा गनिन्छ ४९५	
अमणोर प्रव्रज्या १४४, १४५	
आवक (शिष्य) ३६	
आवस्तीका १४१	
आसम्पात्तियुक्त १२०	
आतवान् आर्यआवक ३२९, ३३०	
अणी घटाइदिए ९४	
अष्टसम्मत १६४	
अष्टी गृहपति २३९, २७४, २७६	
अष्टीपद १०	
आत ४७६, ४७८, ४८०, विज्ञान ४७६, ४७८, ४८०, विज्ञान- नमा ४७६	
आतेन्द्रिय ४७६	
आजना १२०	
आङ्गार गरी २७	

हात्ती ३३९, हरू १६०	४८८, ४८९, भन्ने संज्ञा
हात्तीबाट प्रासादमा २४५	४९३, ४९५
हामी बुद्ध हौं १६५	क्षत्रीय कुमार २९७
हाल खबर १२३	क्षत्रीयहरू कहाँ जाँदा ३२५
हिरण्य सुवर्णहरू २५३, ४५८, ४६०	क्षत्रीय महाशाल १९२, ६१०, कुल-
हित सुखार्थ १०९	मा २४५, २४७
हिमाल खण्डतिर ११९	क्षयहुन्छ ३२८
हीन छ ११२	क्षीणास्त्र १९३
हेतुर्नर्न हेतु भएको ४७४, ४७५	
हे ब्राह्मण २७२	ज्ञ
हेमन्त ७४	
हेरचाह १७२, १७७	जातिबन्धुहरू ४५३, ४५४, ४५७
हो हल्ला १७०, मचाई १७६	जाति हानी ४४३, ४५१
	जातिहरू २२९
क्ष	ज्ञानदर्शन ११३, ४१६
क्षत्रीय पण्डितहरू ३५२	ज्ञानमय-ऋद्धि ६४
क्षत्री २५५, ३३८, ३३९, ३६३,	ज्ञान-दशबल ४१
४९२, ४९४, ले ४९३, लाई	ज्ञान समान ४७४, ४७५

गाथा (श्लोक) सूची

	पृष्ठ
अजेलका च गावो च	२०८
अड्ढा दलिद्दा च फुसन्ति फस्सं	४६३
अप्पमत्तो उभो अत्थो	३२६
अन्नं पानं खादनीयं	२९९
अप्पदानं पसंसन्ति	२३५
अड्ढो चे पुरिसो राज	२४७
अमनुस्सट्टाने उदकं व सीतं	२४२
अड्ढो चे पुरिसो राज	४४८
अभूतवादी निरयं उपेति	१७६
अत्थायं इतरा पजा	१५५
अत्तानं चे पियं जज्जा	२०६
अन्तकेनाधि पन्नस्स	२०६
अस्समेधं पुरिसमेधं	२०८
आमोदमानो पकिरेति	३००
आयुं आरोगियं धणं	२३५
इत्थि पि हि एकच्चिया	२२३
इदं दिस्वान नन्वन्ति	१०४, २०७

इस्सत्तं बलविरियं च	२९९
उभिन्नं चेव अत्थाय	४०१
उभो पुञ्जं च पापं च	२०६
उत्तिट्ठे नप्पमज्जेय्य	१३८
उपेति गढ्मं च परं च लोकं	४६४
उच्चवाचेहि वण्णेहि	१८८
एतं यजेथ मेघावी	२०९
एवमेव मनुस्सेसु	१६४
एत्थ च ते मनो न समित्थ	३४
एर्कास्मि भासमानस्मि	१०९
एवं जरा च मच्चु च	२५४
एतं दह्लं बन्धनमाहु धीरा	३०२
कन्दन्ति नं जाती पकिरिय केसे	४६२
कारये अस्समे रम्मे	२९९
कामा हि चित्रा मधुरा मनोरमा	४६४
कायेन संवरो साधु	१९५
किमेवदिस्वान उरुवेलवासी	३३
खत्तियं जातिसम्पन्नं	१८७
गवं चे तरमानानं	१६३
गामे वा यदि व रज्जे	१८७
चोरो यथा सन्धिमुखे गहीतो	४६४
जय वेरं पसवति	२१३

जप्येन मन्तेन सुभासितेन	३३१
जीरन्ति वे राजरथा सुचित्ता	१९३
ठानं हि सो मनुजिन्वो	१८७
ठानं हि मञ्जति बालो	२३७
तथेव सद्धो सुतवा	३००
तथेव खन्तिसोरच्चं	२९९
तदासु देवा मञ्जन्ति	१०९
तस्सा यो जायति पासो	२२३
तस्मा करेय्य कल्याणं	२०६, २७६
तस्मा हि पण्डितो पासो	१८८
तस्मा हि पञ्जा व धनेन सेय्यो	४६३
ते वुत्तवाक्या राजानो	१०५
ते अञ्जे अतिरोचन्ति	१०४, १०७
ददमानं निवारति	२४७, २४८
दलिहो पुरिसो राज	२४६, २४७
ददमानं न वारेति	२४७, २४८
दायादका तस्स धनं हरन्ति	४६३
दिस्वा पदं सन्तमनूपधीकं	३५
दिट्ठे धम्मो च यो अत्थो	२३५
दुमप्फलानेव पतन्ति माणवा	४६४
धञ्जं धने रजतं जातरूपं	२७६
धम्मं चरे सुचरितं	१३८

धीरो च विञ्जू अधिगम्म भोगे	२४२
न किञ्चि परिवज्जेति	२५४
न चा पि मन्तयुद्धेन	२५४
न तं दह्लं बन्धनमाहु धीरा	३०२
न दीघमायुं लभते धनेन	४६३
न सोचनाय परिदेवनाय	३३०
नवे देवे च पस्सन्ता	१०४, १०७
न वण्णरूपेन नरो सुजानो	२२१
नवं यदग्गि डहति	१८८
निरयं पापकम्मन्ता	२५७
पच्छिमे च भवेदानि	३८५
पदुमं यथा कोकनदं सुगन्धं	१९९
पतिरूपको मत्तिकाकुण्डलो व	२२२
पस्सामि लोके सधने मनुस्से	४६१
पहूतभवखं जालितं	१८८
बुद्धे धम्मं च सङ्घे च	२५४
भोगो पत्थयमानेन	३२६
मच्छेर विनये युत्तं	३८८
मनुजस्स सदा सतीमतो	२१६
मातापेत्ति भरं जन्तुं	३८८
मातापितु किच्चकरो	४०१
मोर्दान्त वत भो देवा	१०४, १०७

मोह सम्बन्धनो लोको	४४२
पञ्च खो सीलसम्पन्नो	१८८
यत्किञ्चि वित्तं इध वा हुरं वा	२५
यंच कामसुखं लोके	८५
यथा निमित्ता दिस्सन्ति	१०६
यथा हि मेघो थनयं	३००
यथा पि सेला विपुला २५४	
यतो च खो पण्डितो आपदासु	३३१
यं च करोति कायेन	२७६
ये च यञ्जा निरारब्भा	२०९
यो धीरो सब्बधि दन्तो	४२
राजा पसह्यया पठविं विजित्वा	४६१
राजा च अञ्जे च बहू मनुस्सा	४६२
रुपे च सद्दे च अथो रसे च	३४
लद्धाहि सो उपदानं	१८८
लोभो दोसो च मोहो च	२५०
विलुम्पतेव पुरिसो	२३७
सब्बा दिसा अनुपरिगम्म चेतसा	२१५
समणानं ब्राह्मणानं	४०१
समणे ब्राह्मण वा पि	२४७, २४८
सब्बे सत्ता मरिस्सन्ति	२५७
सचे पजानेय्य अलब्भनेय्यो	३३१
सारत्ता कामभोगेसु	२११, २१८
सुखिनो वत ये अकिञ्चना	२७३
सो करित्वान कल्याणं	४०१
हन्ता लभति हन्तारं	२३८
सो उह्यति सूलेहि तुज्जमानो	४६२

